

IQTISODIY RIVOJLANISH NAZARIYALARI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI HUZURIDAGI
“O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY
ASOSLARI VA MUAMMOLARI” ILMIY TADQIQOT MARKAZI**

IQTISODIY RIVOJLANISH NAZARIYALARI

*O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi huzuridagi
Muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan 5230100 – Iqtisodiyot (Iqtisodiyot
nazariyasi) va 511000 – Kasb ta‘limi (5230100- iqtisodiyot) yo‘nalishida taxsil
olayotgan talabalar uchun darslik sifatida tavsiya etilgan.*

TOSHKENT-2018

UO‘K : 330.35

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari. Darslik-T.: LESSON PRESS, 2018-y. - 479 bet.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari. Darslik. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi “O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari” ilmiy tadqiqot markazi Kengashida muhokama qilingan va chop etishga tavsiya qilingan. Darslik OT-F1-022-raqamli “Iqtisodiyotni barqaror rivojlanishini ta’minlovchi ichki imkoniyatlarni aniqlash va zaxiralarni safarbar qilishning ilmiy-metodik asoslari” mavzusidagi fundamental ilmiy loyiha uchun “Fan va ta’lim integratsiyasi” doirasida ishlab chiqilgan.

Ushbu darslikda iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari, mexanizmlari va ularning amal qilishi qonuniyatlari, davlatning iqtisodiyotni rivojlantirish siyosati va uning asosiy yo‘nalishlari, iqtisodiy taraqqiyot to‘g‘risidagi turli xil qarashlar, uning asoslari va manbalariga oid mavzular yoritilgan bo‘lib, unda iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda davlat hamda nodavlat sektorning o‘rni va roli tahlil qilingan. Shuningdek, darslikda mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va diversifikatsiyalash, iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishga yo‘naltirilgan davlat iqtisodiy siyosatining amalga oshirilayotganligi natijasida O‘zbekistonda barqaror iqtisodiy o‘sish sur‘atlarining ta’minlanayotganligi yoritib berilgan.

В данном учебнике рассматриваются особенности экономического развития, механизмы и закономерность их применения, политика государства в области экономического развития и его основные направления, различные взгляды на экономическое развитие, его основы и источники, а также проанализированы роль и значение государственных и негосударственных секторов в этих областях. В учебнике рассмотрены темпы устойчивого экономического роста в Узбекистане, в результате реализации государственной экономической политики, направленной на модернизацию и диверсификацию экономики и дальнейшее углубление экономических реформ.

This textbook covers the features of the economic development, mechanisms and their application laws, the state's policy of economic development and its main areas, various views on economic development, its basics and sources, and also the roles and the importance of the state and non-state sector on these were analyzed scientifically and theoretically. The textbook illustrates the modernization and diversification of the economy in the country aimed at further deepening economic reforms as a result of the implementation of the economic policy of the state in order to ensure a sustainable economic growth in Uzbekistan.

Mualliflar:

D.Q. Ahmedov, G.E. Zaxidov, B.D. Hajiyev, K.K.Mambetjanov

Massul muxarir:

akademik, i.f.d., professor I.I. Iskanderov

Taqrizchilar:

Vaxobov A.V., i.f.d., professor, O‘zMU

Rasulev A.F., i.f.d., professor, TDIU

© “O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari” ITM

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
1-MAVZU. «IQTISODIY RIVOJLANISH NAZARIYALARI» FAN SIFATIDA.....	7
1.1. Iqtisodiy o‘shish va iqtisodiy taraqqiyot tushunchalari.....	7
1.2. “Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari” fanining predmeti.....	16
1.3. “Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari” fanining uslublari.....	18
1.4. “Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari” fanining ahamiyati.....	22
2-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISH TO‘G‘RISIDAGI TURLI XIL NAZARIYA VA QARASHLAR.....	25
2.1. Iqtisodiy rivojlanish to‘g‘risidagi nazariyalar (A.Smit, A.Marshall, J.Keyns qarashlarining mohiyati).	25
2.2. Hozirgi zamon institutsionalizm, neoliberalizm va monetarizm oqimlari namoyondalari qarashlari.	33
2.3. O‘zbekistonda iqtisodiy taraqqiyot to‘g‘risidagi nazariyalarning shakllanishi.	41
3-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISH OMILLARI VA SHART-SHAROITLARI.	50
3.1. Ishchi kuchi, tabiiy va moddiy resurslar, ularning zahiralari hamda sifati iqtisodiy taraqqiyotning dastlabki manbai ekanligi.....	50
3.2. Iqtisodiy o‘shishning investitsion salohiyati.....	65
3.3. Iqtisodiy taraqqiyotga erishishda ijtimoiy sohaning o‘rni va roli.	73
4-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNING MEZON VA KO‘RSATKICHLARI.....	89
4.1. Iqtisodiy taraqqiyotning mezon va ko‘rsatkichlari.....	89
4.2. Aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar.....	96
4.3. O‘zbekiston iqtisodiyotini jadal rivojlantirish strategiyasi.....	104
5-MAVZU. IQTISODIY TIZIMLAR VA IQTISODIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI.....	123
5.1. Iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini bilishga bo‘lgan turlicha yondashuvlar.....	123
5.2. Iqtisodiy tizim va uning unsurlari. Iqtisodiy tizimlarning taraqqiyot qonuniyatlari.....	129
5.3. Iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi va iqtisodiy taraqqiyot.....	136
6-MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTI IQTISODIY RIVOJLANISHNING GAROVI SIFATIDA.....	141
6.1. Bozor, uning vazifalari va turlari.....	141
6.2. Bozor iqtisodiyoti - tovar xo‘jaligi tashkil etishning iqtisodiy asosidir....	145
6.3. Ijtimoiy jihatdan yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti.....	152

7-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA DAVLATNING ROLI: USTUVOR YO'NALISHLAR VA VAZIFALAR.....	157
7.1. Davlatning iqtisodiy siyosati: mazmuni, yo'nalishlari, tamoyillari va amalga oshirish mexanizmlari.....	157
7.2. Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichidagi ustuvor yo'nalishlar.....	165
7.3. O'zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoya qilish borasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.....	175
8-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHGA ERISHISHNING XORIJ TAJRIBALARI.....	182
8.1. Jahon mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyot darajasiga ko'ra turkumlanishi.....	182
8.2. "Yangi industrial mamlakatlar"ning jahon xo'jaligida tutgan o'rni.....	188
8.3. Iqtisodiy rivojlanishga erishishning AQSH, Yaponiya, Germaniya, shved, Xitoy modellari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.....	201
9-MAVZU. RIVOJLANISHNING "O'ZBEK MODEL" VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	210
9.1. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish konsepsiyasi va strategiyasi.....	210
9.2. Bozor islohotlari va ularning asosiy yo'nalishlari. Islohotlar bosqichlari va vazifalari.....	215
9.3. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti infratuzilmasining yaratilishi.....	222
10-MAVZU. TARKIBIY O'ZGARISHLAR VA IQTISODIY RIVOJLANISHNING BOG'LIQLIGI.....	227
10.1. Tarkibiy o'zgarishlar mohiyati, zarurligi va shart-sharoitlari.....	227
10.2. Milliy iqtisodiyot tarkibining samarali shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.....	232
10.3. O'zbekiston milliy iqtisodiyotini tarkibiy tuzilishini takomillashtirishning zarurligi va uning xususiyatlari.....	239
11-MAVZU. KICHIK BIZNES VA HUSUSIY TADBIRKORLIK IQTISODIY RIVOJLANISH GAROVIDIR.....	245
11.1. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik tushunchalari.....	245
11.2. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik mezonlari.....	261
11.3. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlikning mamlakat iqtisodiy rivojlanishidagi o'rni.....	269
11.4. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlari.....	274
12-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA QULAY INVESTITSION MUHITNING YARATILISHI.....	284
12.1. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va turlari.....	284
12.2. Investitsion muhit va uning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri.....	289
12.3. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solishning jahon tajribasi.....	300
12.4. O'zbekistonda xorijiy investitsiyalarning davlat tomonidan boshqarilishi.....	303

13-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHGA ERISHISHDA AGRAR ISLOHOTLARNING O‘RNI VA ROLI.....	311
13.1. Mamlakat iqtisodiyotida agrar sohaning tutgan o‘rni.....	311
13.2. Agrar sohani davlat tomonidan tartibga solish va qo‘llab – quvvatlash mexanizmlari, ularni amalga oshirish shakllari va usullari.....	321
13.3. Agrar sektorni istiqbolda rivojlantirish yo‘nalishlari.....	336
14-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHDA IQTISODIY MUVOZANAT VA MUTANOSIBLIKNING ZARURLIGI.....	341
14.1. Iqtisodiy muvozanat va mutanosiblik tushunchalari hamda ularning turlari.....	341
14.2. Mustaqillikgacha respublika iqtisodiyoti tarkibiy tuzilishida vujudga kelgan nomutanosibliklar: sabab va oqibatlar.....	359
14.3. Milliy iqtisodiyotdagi tarkibiy nomutanosibliklarni bartaraf etish zarurligi va uning yo‘llari.....	365
15-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNING SIKLLILIK XARAKTERI.....	370
15.1. Sikllilik - iqtisodiy taraqqiyotning umumiy shakli ekanligi.....	370
15.2. Iqtisodiy siklning monetaristik, iqtisodiy beqarorlik nazariyalari.....	373
15.3. Iqtisodiy inqiroz mazmuni, uning moddiy asosi, sabablari va turlari.....	381
16-MAVZU. DEMOGRAFIK HOLATNING MAMLAKAT IQTISODIY RIVOJLANISHIGA TA‘SIRI.....	386
16.1. Aholi o‘sishi va iqtisodiy taraqqiyot o‘rtasidagi bog‘liqlik bo‘yicha turli xil nazariyalar.....	386
16.2. Aholi o‘shining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari. Maltus nazariyasi va unga bo‘lgan tanqidiy yondashuvlar.....	394
16.3. O‘zbekistonda demografik jarayonlarning o‘ziga xosligi.....	400
17-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNING UMUMBASHARIY QONUNIYATLARI.....	408
17.1. Jahon mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyoti va o‘zaro iqtisodiy bog‘liqligining o‘sishi.....	408
17.2. Xalqaro mehnat taqsimoti va uning turlari.....	411
17.3. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlari to‘g‘risidagi turlicha nazariyalar va ularning asosiy yo‘nalishlari.....	415
17.4. O‘zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi.....	425
18-MAVZU. MAMLAKAT IQTISODIY TARAQQIYOTIDA XALQARO SAVDONING O‘RNI VA ROLI.....	429
18.1. Xalqaro savdoning mamlakat iqtisodiy rivojlanishidagi o‘rni.....	429
18.2. Tashqi savdoni boshqarishning tarifli va tarifsiz usullari.....	432
18.3. O‘zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalar rivojining ustuvor yo‘nalishlari....	440
GLOSSARIY (IZOHLI LUG‘AT).....	449
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	463

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	4
1-ТЕМА. ТЕОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАК НАУКА.....	7
1.1. Понятие экономического роста и экономического развития.....	7
1.2. Предмет науки “Теории экономического развития”.....	16
1.3. Методы науки “Теории экономического развития”.....	18
1.4. Значение науки “Теории экономического развития”.....	22
2-ТЕМА. АЛТЕРНАТИВНЫЕ ТЕОРИИ И ВЗГЛЯДЫ НА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЕ.....	25
2.1. Теории о экономическом развитии (сущность взглядов А.Смита, А.Маршалла, Дж. Кейнса).....	25
2.2. Взгляды представителей школы современного институционализма, неолиберализма и монетаризма.....	33
2.3. Формирование теорий экономического развития в Узбекистане.....	41
3-ТЕМА. ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	50
3.1. Рабочая сила, природные и материальные ресурсы и их запасы и качество - как первой источник экономического развития.....	50
3.2. Инвестиционный потенциал экономического роста.....	65
3.3. Место и роль социальной сферы в достижении экономического развития.....	73
4 ТЕМЫ. КРИТЕРИИ И ПОКАЗАТЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	89
4.1. Критерии и показатели экономического развития.....	89
4.2. Основные макроэкономические показатели, отражающие уровень жизни населения.....	96
4.3. Стратегия ускоренного развития экономики Узбекистана.....	104
5-ТЕМЫ. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ И ЭТАПЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	123
5.1. Различные подходы к изучению этапов экономического развития... ..	123
5.2. Экономические системы и их элементы. Закономерность развития экономических систем.....	129
5.3. Совершенствование экономических отношений и экономического развития.....	136
6-ТЕМА. РЫНОЧНАЯ ЭКОНОМИКА - КАК ЗАЛОГ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	141
6.1. Рынок, его функции и типы.....	141
6.2. Рыночная экономика – экономическая основа формирования товарного хозяйства.....	145
6.3. Социально ориентированная рыночная экономика.....	152
7-ТЕМА. РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ПРИОРИТЕТЫ И ЗАДАЧИ.....	157
7.1. Экономическая политика государства: содержание, направления, ...	157

принципы и механизмы реализации.....	
7.2. Приоритетные направления экономической реформы на современном этапе.....	165
7.3. Основные направления государственной политики в области занятости рабочей силы и социальной защиты безработных в Узбекистане.....	175
8-ТЕМА. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ДОСТИЖЕНИЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	182
8.1. Классификация стран мира по уровню экономического развития...	182
8.2. Место “Новых индустриальных стран” в мировом хозяйстве.....	188
8.3. Модели экономической развития США, Японии, Германии, Швеции и Китая и их особенности.....	201
9-ТЕМА. “УЗБЕКСКАЯ МОДЕЛЬ” РАЗВИТИЯ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ.....	210
9.1. Концепция и стратегия реализации экономических реформ в Узбекистане.....	210
9.2. Рыночные реформы и их основные направления. Этапы и задачи реформы.....	215
9.3. Создание инфраструктуры рыночной экономики в Узбекистане.....	222
10-ТЕМА. ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЯМИ И ЭКОНОМИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ.....	227
10.1. Сущность, необходимость и условия структурных изменений.....	227
10.2. Эффективные факторы, влияющие на формирование структуры национальной экономики.....	232
10.3. Необходимость совершенствования структуры национальной экономики Узбекистана и ее особенности.....	239
11-ТЕМА. МАЛЫЙ БИЗНЕС И ЧАСТНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО – ЗАЛОГ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	245
11.1. Понятие малого бизнеса и частного предпринимательства.....	245
11.2. Критерии малого бизнеса и частного предпринимательства.....	261
11.3. Место малого бизнеса и частного предпринимательства в экономическом развитии страны.....	269
11.4. Механизмы государственной поддержки субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства.....	274
12-ТЕМА. СОЗДАНИЕ БЛАГОПРИЯТНОГО ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	284
12.1. Экономическое содержание инвестиций и их типы.....	284
12.2. Инвестиционный климат и ее влияние на экономику.....	289
12.3. Мировой опыт регулирования иностранных инвестиций.....	300
12.4. Государственное управления иностранными инвестициями в Узбекистане.....	303
13-ТЕМА. МЕСТО И РОЛЬ АГРАРНЫХ РЕФОРМ В	

ДОСТИЖЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	311
13.1. Роль аграрного сектора в экономике страны.....	311
13.2. Механизмы государственного регулирования и поддержки аграрного сектора формы и методы их реализации.....	321
13.3. Направления приоритетного развития аграрного сектора	336
14-ТЕМА. НЕОБХОДИМОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РАВНОВЕСИИ И ПРОПОРЦИИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ.....	341
14.1. Понятие и виды экономического равновесия и пропорции.....	341
14.2. Диспропорции возникшие в структуре экономики Узбекистана до независимости: причины и последствия.....	359
14.3. Необходимость и пути устранения структурных диспропорций в национальном экономике.....	365
15-ТЕМА. ЦИКЛИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	370
15.1. Цикличность – как общая форма экономического развития.....	370
15.2. Монетаристическая теория и теория экономической нестабильности экономического цикла.....	373
15.3. Значения, материальная основа причины и типы экономического кризиса.....	381
16-ТЕМА. ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СТРАНЫ.....	386
16.1. Различные теории о соотношении темпов роста населения и экономического развития.....	386
16.2. Социально-экономические последствия роста населения. Критические подходы к теории Мальтуса.....	394
16.3. Уникальность демографических процессов в Узбекистане.....	400
17-ТЕМА. ГЛОБАЛЬНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	408
17.1. Экономическое развитию стран мира и рост взаимно экономической связи.....	408
17.2. Международное разделение труда и его виды.....	411
17.3. Различные теории процессов международной экономической интеграции и основные направления	415
17.4. Развитие внешнеэкономических связей в Республики Узбекистан...	425
18-ТЕМЫ. МЕСТО И РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СТРАНЫ.....	429
18.1. Место международной торговли в экономическом развитии страны.....	429
18.2. Тарифные и бестарифные методы управления внешней торговлей	432
18.3. Приоритетные направления развития внешнеэкономических связей Узбекистана.....	440
ГЛОССАРИЙ (СЛОВАРЬ).....	449

THE CONTENTS

INTRODUCTION.....	4
1-THEME. “ECONOMIC DEVELOPMENT THEORY” AS SCIENCE.	7
1.1. The concept of economic growth and development.....	7
1.2. The subject of science “The Theory of economic development”.....	16
1.3. The methods of science “The Theory of economic development”	18
1.4. The value of science “The Theory of economic development”	22
2-THEME. VARIOUS THEORIES AND VIEWS ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT.....	25
2.1. The theory of economic development (the essence of the views of A. Smith, A. Marshall, J. Keynes).....	25
2.2. The views of the representatives concerning modern institutionalism, neo-liberalism and monetarism.....	33
2.3. The formation of the theory of economic development in Uzbekistan....	41
3-THEME. FACTORS AND CONDITIONS OF ECONOMIC DEVELOPMENT.	50
3.1. Labor, natural and financial resources, their stocks and qualities - as the initial source of economic development.....	50
3.2. The potential of the investitional economic growth.....	65
3.3. The place and role of social sector when it comes to achieving economic development.....	73
4 THEMES. THE CRITERIA AND INDICATORS OF ECONOMIC DEVELOPMENT.....	89
4.1. The Criteria and indicators of economic development.....	89
4.2. The Main macroeconomic indicators representing the living standards of the population.....	96
4.3. The Strategy for accelerated economic development in Uzbekistan.....	104
5-THEMES. THE SYSTEMS AND STAGES OF ECONOMIC DEVELOPMENT	123
5.1. Different approaches to the study of the stages of economic development	123
5.2. Economic systems and their elements. The patterns of the development of economic systems.....	129
5.3. The improvement of economic relations and economic development.....	136
6-THEME. THE MARKET ECONOMY AS THE KEY TO ECONOMIC DEVELOPMENT	141
6.1. The market, its functions and types.....	141
6.2. The market economy – economic basis of the formation of commodity economy	145
6.3. A socially oriented market economy.....	152
7-THEME. THE ROLE OF THE STATE IN ECONOMIC DEVELOPMENT: PRIORITIES AND CHALLENGES.....	157
7.1. The economic policy: the content, directions, principles and mechanisms of implementation.....	157
7.2. Priority directions of economic reform at the present stage.....	165

7.3. The main directions of state policy in the field of employment, labour and social protection of the unemployed people in Uzbekistan.....	175
8-THEME. FOREIGN EXPERIENCE IN TERMS OF ACHIEVING ECONOMIC DEVELOPMENT.....	182
8.1. The classification of countries by level of economic development.....	182
8.2. The place of the “New industrial countries” in the world economy.....	188
8.3. The Model of economic development of the United States, Japan, Germany, Sweden and China and their characteristics.....	201
9-THEME. THE DEVELOPMENT OF “UZBEK MODEL” AND ITS FEATURES.....	210
9.1. The concept and strategy for the implementation of economic reforms in Uzbekistan.....	210
9.2. Market reforms and their basic direction. The stages and tasks of the reform	215
9.3. The creation of the infrastructure of the market economy in Uzbekistan...	222
10-THEME. THE RELATIONSHIP OF STRUCTURAL CHANGES AND ECONOMIC DEVELOPMENT.....	227
10.1. The nature, necessity and conditions of the structural changes.....	227
10.2. The effective factors influencing the formation of the structure of the national economy.....	232
10.3. The need to improve the structure of national economies of Uzbekistan and its features.....	239
11-THEME. SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IS THE KEY TO ECONOMIC DEVELOPMENT.....	245
11.1. The concept of small business and private entrepreneurship.....	245
11.2. The criteria of small business and private entrepreneurship.....	261
11.3. The role of small business and private entrepreneurship in the economic development of the country	269
11.4. The mechanisms of state support of subjects of small business and private entrepreneurship.....	274
12-THEME. THE CREATION OF A FAVORABLE INVESTMENT CLIMATE IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT.....	284
12.1. The economic essence of investments and their types.....	284
12.2. The investment climate and its impact on the economy.....	289
12.3. The world experience of regulation of foreign investments.....	300
12.4. The state control of foreign investments in Uzbekistan.....	303
13-THEME. THE ROLE AND PLACE OF AGRARIAN REFORM IN ACHIEVING ECONOMIC DEVELOPMENT.....	311
13.1. The role of the agricultural sector in the economy.....	311
13.2. the regulation and state support of methods, mechanisms and implementation of agrarian sector.....	321
13.3. The direction of the development of the agricultural sector in the future.	336
14-THEME. THE NEED FOR ECONOMIC BALANCE AND	341

PROPORTION IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY.....	
14.1. The concept and types of economic equilibrium and proportion.....	341
14.2. Imbalances in the structure of Uzbekistan's economy before independence: causes and consequences.....	359
14.3. The need for and ways of addressing the structural imbalances in the national economy.....	365
15-THEME. THE CYCLICAL CHARACTER OF ECONOMIC DEVELOPMENT.....	370
15.1. Cyclicity – as a common form of economic development.....	370
15.2. The monetaristic theory and the theory of economic instability of the economic cycle.....	373
15.3. The values, types and material basis of the economic crisis.....	381
16-THEME. THE INFLUENCE OF DEMOGRAPHIC CIRCUMSTANCES ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY.....	386
16.1. Various theories about the ratio of population growth and economic development	386
16.2. The socio-economic consequences of population growth. Critical approaches to the theory of Malthus.....	394
16.3. The uniqueness of demographic processes in Uzbekistan.....	400
17-THEME. THE GLOBAL PATTERNS OF ECONOMIC DEVELOPMENT.....	408
17.1. The growth of economic interconnectedness and developing countries	408
17.2. The international division of labor and its types.....	411
17.3. Various theories and their basic direction of the process of the international economic integration.....	415
17.4. The development of foreign economic relations of the Republic of Uzbekistan.....	425
18. THE PLACE AND ROLE OF INTERNATIONAL TRADE IN ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY.....	429
18.1. The place of international trade in the economic development of the country.....	429
18.2. Defined and undefined methods in the management of foreign trade....	432
18.3. Priority directions of the development of foreign economic relations of the Republic of Uzbekistan.....	440
GLOSSARY (DICTIONARY).....	449
LIST OF USED LITERATURE.....	463

KIRISH

Iqtisodiy rivojlanishning mazmuni, omillari, o‘lchamlari va muammolarini o‘rganish doimo iqtisodiy fanlar hamda davlat siyosatining asosiy vazifalaridan bo‘lib kelgan. Ana shu kabi muhim masalalarni samarali hal qilish ko‘p jihatdan kishilarning iqtisodiy rivojlanishning o‘ziga hos xususiyatlari va sir-asrorlari, ularning talab va xususiyatlari, qonun-qoidalari, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsad va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog‘liqdir. Mamlakatimizda iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlash, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va diversifikatsiyalash bo‘yicha tanlangan strategiya va inqirozga qarshi choralar dasturni amalga oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi sanoqli davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur‘atlarini ta‘minlash, aholining moddiy farovonligini yuksaltirishga erishmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni¹da mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlash, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarini jadal rivojlantirish hisobiga YaIM hajmi va o‘sish sur‘atlarini oshirish, olib borilayotgan islohotlar samaradiligini ko‘tarish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni amalga oshirish maqsadida “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” tasdiqlandi. Ushbu Harakatlar strategiyasida mamlakatimizda ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarini jadal rivojlantirish, YaIM hajmini ko‘paytirish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, ijtimoiy-iqtisodiy hayotni har tomonlama rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari alohida muhim o‘rin egallaydi.

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-son Farmoni. //”Xalq so‘zi” 08.02.2017 y.

Mamlakatda iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish, halq farovonligini oshirish asosida, albatta, tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tapmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobidan uning raqobatbardoshligini oshirish masalasi turadi.

Butun jahonda «O'zbek modeli» nomi bilan tan olingan o'zimizga xos va mos rivojlanish modeli yo'lida dadil qadamlar bilan borayotganimiz qo'lga kiritilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy muvaffaqiyatlarning bosh omili bo'lmoqda. Pirovardida iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar natijasida yurtimiz kun sayin ravnaq topib, mamlakatimizning nafaqat shaharlari, balki qishloqlarida ham sanoat jadal rivojlanib bormoqda, zamonaviy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarini barpo etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida «Barchamiz uchun aziz va qadrlil bo'lgan Islom Abdug'anievich Karimov bugun oramizda yo'q. Biroq, Birinchi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan taraqqiyotning «O'zbek modeli»ni amalga oshirish va zamonaviy davlat barpo etish borasidagi strategik tamoyillarga biz o'z ishimizda doimo suyanamiz», deb ta'kidlab o'tildi².

“Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari” fanini o'qitishdan maqsad – talabalarni iqtisodiy rivojlanish jarayonlarida yuzaga keladigan asosiy muammolar va ularning echimlari bilan tanishtirish hamda ularga iqtisodiy rivojlanish nazariyalarini o'rgatishdan iborat.

Fanning vazifalari - iqtisodiy rivojlanish to'g'risidagi turli xil nazariya va qarashlar; iqtisodiy rivojlanishning o'ziga hos hususiyatlari; iqtisodiy rivojlanish

---

² Sh.M.Mirziyoev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi. 15.01.2017 y.

mexanizmlarining amal qilish qonuniyatlari; iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda davlat siyosati va uning asosiy yo'nalishlari; iqtisodiy rivojlanishning xorij tajribasi kabi bilimlar bilan talabalarni qurollantirishdan iborat.

“Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari” fani fundamental fanlardan biri bo‘lib, boshqa iqtisodiy fanlarni chuqur o‘rganishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu fanni o‘rganish jarayonida o‘qitishning ochiq, muammoli va vizual ma’ruzalar o‘tkazish, insert, klaster va aqliy hujum kabi ilg‘or pedagogik hamda axborot texnologiyalari qo‘llaniladi. Darslikda fanning mohiyatini, iqtisodiy rivojlanish omillarini ochib beruvchi eng asosiy mavzular va muammolar o‘z aksini topgan.

Ushbu darslikni tayyorlashda K.K. Mambetjanovning doktorlik dissertatsiyasi (Doctor of Science) ishidagi ilmiy yangiliklar va taklif qilingan nazariy-uslubiy tavsiyalardan samarali foydalanildi.

1-MAVZU. «IQTISODIY RIVOJLANISH NAZARIYALARI» FAN SIFATIDA

1.1. Iqtisodiy o'sish va iqtisodiy taraqqiyot tushunchalari

Jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo'li – bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy taraqqiyotga erishishdir. Aholi farovonligining oshirib borishi ham pirovard natijada iqtisodiy o'sish darajasi va sur'atlariga bog'liq. Shu sababli mazkur bobning tahlili iqtisodiy rivojlanishning mohiyati, uning darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlarini bayon qilish bilan boshlanadi.

Jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi juda serqirra jarayon bo'lib, u o'z ichiga iqtisodiy o'sish, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, aholi hayotining sifati va shart-sharoitlarining takomillashuvini oladi. U hech qachon bir tekis, yuqorilab boruvchi chiziq bo'yicha ro'y bermaydi. Iqtisodiy rivojlanish o'z ichiga yuksalish va inqiroz davrlarini, iqtisodiyotdagi miqdor va sifat o'zgarishlarni, ijobiy va salbiy tomonlarni olib notekis boradi.

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi. Iqtisodiy o'sish iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy qismi bo'lib, o'z ifodasini real YaIM hajmining oshishi hamda aholi jon boshiga nisbatan ko'payishida topadi.

Iqtisodiy o'sishga tarixiy jihatdan yondoshilganda, u bir xil sur'atlarda va bir tekis bormaydi. Tarixda iqtisodiy o'sish sur'atlarining jadallashish, jiddiy pasayish va hatto qisqarish davrlari ma'lum. Agar katta tarixiy bosqichlar olib qaraladigan bo'lsa, jahon va milliy iqtisodiyotda barqaror iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarishning har tomonlama taraqqiyot manzarasi hosil bo'ladi. Shu bilan birga iqtisodiy o'sish nafaqat miqdor, balki muayyan sifat o'zgarishlari shaklida ham namoyon bo'ladi. Birinchi Prezident I.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: «Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari haqida gapirganda... uning mezonlariga va eng avvalo, sifat ko'rsatkichlariga ko'proq e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday

o'sishlar iqtisodiyotimizda yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlar, uning izchil va barqaror rivoji uchun xizmat qilishi, xalqimizning hayot darajasini yuksaltirishga, bir so'z bilan aytganda, amaliy hayotimizni yaxshilashga olib kelishi lozim»¹. Shunday ekan, iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sishni YaIM mutloq hajmining ortishi orqali yoki aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lchash buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda biron-bir mamlakat iqtisodiy o'sishini YaIM mutloq hajmining ortishi orqali o'lchash uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llaniladi.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atini tavsiflaydigan mazkur ko'rsatkichlar (real YaIM va aholi jon boshiga real YaIMning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkichlar bo'lib, ular birinchidan, mahsulot sifatining oshishini to'liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o'sishini to'liq tavsiflab berolmaydi; ikkinchidan, real YaIM va aholi jon boshiga YaIMning o'sishi bo'sh vaqtning sezilarli ko'payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko'rsatilishiga olib keladi; uchinchidan, iqtisodiy o'sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof muhitga va insonning hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi.

Shunga ko'ra, iqtisodiy o'sishning barcha tavsifi yillik o'sish sur'atlarining foizdagi o'lchovida to'liq o'z ifodasini topadi:

$$O'S = \frac{YaIM_{joriy} - YaIM_{bazis}}{YaIM_{bazis}} \times 100\% ,$$

bu erda:

O'S – iqtisodiy o'sish sur'ati, foizda;

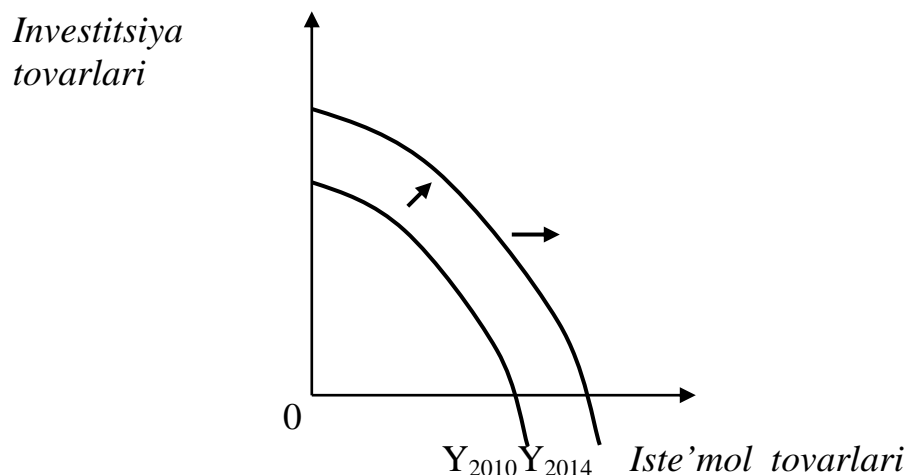
$YaIM_{bazis\ davr}$ – taqqoslanayotgan davr (yil)dagi real YaIM hajmi;

$YaIM_{joriy\ davr}$ – joriy davr (yil)dagi real YaIM hajmi.

---

¹ Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. «Xalq so'zi», 2001 yil 17 fevral. №37.

Shuningdek, iqtisodiy o'sish mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayib borishini ham anglatadi. Milliy ishlab chiqarish natijalarining miqdor jihatidan ko'payishi va sifat jihatidan takomillashib borishi pirovardida ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining o'ng tomonga qarab siljishiga olib keladi. Aytaylik, 2014 yildagi milliy ishlab chiqarish hajmi (Y_{2010}) 2010 yildagi (Y_{2014})ga nisbatan o'sdi. Bu o'sish o'z navbatida milliy ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining ham kengayishiga olib keladi (1.1.1-rasm).

1.1.1-rasm. Iqtisodiy o'sish natijasida milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayishi

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiy o'sish natijasida ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot miqdori ortadi, bu esa aholi turmush farovonligini oshishiga olib keladi. Iqtisodiyot mavjud ehtiyojlarni yanada to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati to'g'risida gapirilganda uning darajasini ham e'tiborda tutish lozim. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining ahamiyatlilik darajasi turli mamlakatlar real YaIMning hajmidan kelib chiqqan holda farqlanadi. Real YaIM hajmi nisbatan kichik bo'lgan mamlakatlar uchun 8-10% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati me'yordagi holat sanalishi, real YaIM hajmi juda katta bo'lgan mamlakatlar uchun 2-3% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati esa ahamiyatli ko'rsatkich hisoblanishi mumkin.

Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodchilar tomonidan qo'llaniluvchi «70 qoidasi» yordamida ham ochib berish mumkin. Bu qoidaga

ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan YaIM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 sonini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi. Masalan, mamlakatimizdagi o'sish sur'atining 7,8% darajasida YaIMni 2 baravar oshirish uchun 9 yil talab etiladi (70:7,8). Holbuki, iqtisodiy o'sishning 2000 yildagi 4,0% darajasida bu ko'rsatkichga 17,5 yilda (70:4) erishish mumkin edi. Keyingi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atining yanada oshirilishi bu muddatning ahamiyatli ravishda qisqarishiga olib keladi.

Tovar va xizmatlar hajmining o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun mavjud korxonalar bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati, ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo'yicha xuddi o'shanday yana bir korxonalar quriladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potensialidan yahshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o'sishida, mahsulot sifatining oshishida o'z ifodasini topadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa oshirish uchun mavjud korxonaga teng bo'lgan yana bir korxonalar qurishga hojat yo'q. Bu natijaga ishlab turgan korxonani rekonstruksiya qilish va texnika bilan qayta qurollantirish, mavjud resurslardan yahshiroq foydalanish hisobiga erishish mumkin.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu

sababli ko'proq ustuvor ekstensiv va ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish turlari haqida so'z yuritiladi.

Iqtisodiy o'sish murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Shu sababli uni baholash uchun qandaydir bitta ko'rsatkich kifoya qilmaydi, muayyan ko'rsatkichlar tizimi talab qilinadi. Bu ko'rsatkichlar tizimida naflilik (moddiy-ashyoviy) va qiymat ifodasidagi ko'rsatkichlar farqlanadi.

Iqtisodiy o'sishning naflilik (moddiy-ashyoviy) ko'rsatkichlari ancha aniq natija beradi, (chunki ular inflyasiya ta'siriga berilmaydi), biroq ularni universal holda qo'llab bo'lmaydi (iqtisodiy o'sish sur'atlarini hisoblashda har xil ne'matlar ishlab chiqarishni umumiy ko'rsatkichga keltirish qiyin). Qiymat ko'rsatkichlar keng qo'llaniladi, ammo ularni har doim ham inflyasiya ta'siridan to'liq «tozalash» mumkin bo'lavermaydi. Shu sababli iqtisodiy o'sish sur'atlari qiyosiy yoki o'zgarmas narxlarda hisoblanadi. Chunki bunda ijtimoiy naflilikning umumiy ko'rsatkichi bo'yicha o'sish darajasini aniqlash mumkin bo'ladi.

Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilar hisoblanadi:

- 1) YaIM va milliy daromadning mutloq hajmi va uning o'sish sur'ati;
- 2) YaIM va milliy daromadning aholi jon bosh hisobiga to'g'ri keladigan miqdori va uning o'sish sur'ati;
- 3) YaIM va milliy daromadning iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga to'g'ri keladigan miqdori va uning o'sish sur'ati.

Yuqorida ta'kidlanganidek, iqtisodiy o'sishni aniqlashda har uchala ko'rsatkichdan ham foydalanish mumkin, lekin ularning ahamiyati turlicha bo'ladi. Masalan, agar diqqat markazida iqtisodiy salohiyat muammosi tursa, birinchi ko'rsatkichdan foydalanish ko'proq mos keladi. Alohida mamlakat va mintaqalardagi aholining turmush darajasini taqqoslashda, ko'proq ikkinchi ko'rsatkichdan foydalaniladi. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda uchinchi ko'rsatkichga ustuvorlik beriladi.

Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlari ham mavjud bo'lib, ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi,

mehnat unumdorligining o‘shishi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda massasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

a) ishlab chiqarish vositalarining rivojlanganlik darajasi;

b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi;

v) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o‘rtasidagi nisbat;

g) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o‘shishning jahon amaliyotida keng qo‘llaniladigan boshqa ko‘rsatkichi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo‘yicha hisoblab chiqilgan YaIM (YaIM) ko‘rsatkichi asosida tahlil qilinadi.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, O‘zbekiston o‘zining iqtisodiy rivojlanish modelini izchil amalga oshirishi natijasida, boshqa sobiq ittifoqi mamlakatlariga nisbatan eng qisqa muddatlarda, ya’ni 1996 yildayoq iqtisodiy tanazzulning oldini oldi, makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minladi va iqtisodiyot tarkibini o‘zgartirish bilan bog‘liq asosiy iqtisodiy masalalarni amalga oshirishga kirishdi.

O‘zbekiston iqtisodiyoti 1996-2003 yillar davomida o‘rtacha yillik 4% o‘shish darajasi bilan rivojlandi. Iqtisodiyotning turli xil tarmoqlari va sohalarini tarkibiy o‘zgartirish, qulay ishblarmonlik muhitini yaratish, tarmoqlarda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonlari natijasi sifatida mamlakatimiz iqtisodiyoti 2004 yildan boshlab yillik 7-9 foiz darajasidagi yuqori va barqaror o‘shish sur‘atlarini namoyish qila boshladi.

YaIM ni tarmoqlar bo‘yicha tahlil qilib o‘rganish - yahlit iqtisodiyotning tarkibiga kiruvchi alohida tarmoqlarning shu mahsulotni yaratishdagi o‘rni va hissasini aniqlashga yordam beradi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, mamlakatimizda yaratilayotgan YaIMning tarkibida sanoat, qishloq xo‘jaligi, xizmat ko‘rsatish, shu jamladan, aholiga pullik xizmat ko‘rsatish kabi sohalarning o‘rni va hissasi salmoqli o‘rinni egallaydi.

Keyingi yillarida sanoat tarmog'i va xizmatlar sohasining rivojlanish salohiyatini yanada kengaytirilishi natijasida YaIM tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining (2000 yilda 34,4 foizdan 2016 yilda 17,6 foizga) bosqichma-bosqich kamayish tendensiyasi saqlanib qoldi. Shu bilan birga, YAIM tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining kamayishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ijobiy o'rtacha yillik o'sish sur'atlari fonida sodir bo'ldi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar taklif omillari deb ham atalib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi:

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta'sirini baholash orqali iqtisodiy o'sishni tavsiflash mumkin.

Ma'lumki, yalpi milliy (ichki) mahsulot ishchi kuchi, kapital va tabiiy resurslar sarflarining funksiyasi hisoblanadi, ya'ni:

$$Y = f(L, K, N),$$

bu erda:

Y – yalpi milliy (ichki) mahsulot;

L – ishchi kuchi sarflari;

K – kapital sarflari;

N – tabiiy resurslar sarflari.

Bu funksional bog'lanishdan kelib chiqqan holda iqtisodiy o'sishni belgilab beruvchi bir qator xususiy ko'rsatkichlarni keltirib chiqarish mumkin:

1) mehnat unumdorligi (Y/L) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining jonli mehnat sarflariga nisbati;

2) mehnat sig'imi (L/Y) – jonli mehnat sarflarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

3) kapital samaradorligi (Y/K) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan kapital xarajatlariga nisbati;

4) kapital sig‘imi (K/Y) – kapital xarajatlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

5) tabiiy resurslar samaradorligi (Y/N) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan tabiiy resurslar xarajatlariga nisbati;

6) mahsulotning resurslar sig‘imi (N/Y) – tabiiy resurslar sarfining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

7) ishchi kuchining kapital bilan qurollanganlik darajasi (K/L) – ishlab chiqarish jarayonida qo‘llanilayotgan kapital hajmining ishchi kuchi miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy o‘shishni tahlil qilishda yuqorida ko‘rib chiqilgan ko‘rsatkichlardan tashqari yana keyingi qo‘shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi ko‘rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko‘rsatkichlar, boshqa omillar sarfi o‘zgarmagani holda, har bir alohida omil sarfining qo‘shimcha o‘shishi ta‘sirida mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo‘shimcha o‘shishi hajmini belgilab beradi:

1) keyingi qo‘shilgan mehnat unumdorligi ($\Delta Y/\Delta L$);

2) keyingi qo‘shilgan kapital unumdorligi ($\Delta Y/\Delta K$);

3) keyingi qo‘shilgan tabiiy resurslar unumdorligi ($\Delta Y/\Delta N$).

Bu ko‘rsatkichlar yalpi mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmining o‘shishida har bir omilning hissasini namoyon etib, u quyidagicha aniqlanadi:

$$Y = (\Delta Y/\Delta L)L + (\Delta Y/\Delta K)K + (\Delta Y/\Delta N)N .$$

Iqtisodiy o‘shishga taqsimlash omillari ham ta‘sir qiladi. Ishlab chiqarish calohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to‘liq jalb qilingan bo‘lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o‘shib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo‘ladi.

Iqtisodiy o‘shishga ta‘sir ko‘rsatuvchi taklif va taqsimlash omillari o‘zaro bog‘liq va bir-birini taqozo qiladi. Masalan, resurslar miqdorining o‘shishi va

sifatining yaxshilanishi, texnologiyani takomillashtirish iqtisodiy o'sish uchun imkoniyat yaratadi. To'liq bandlik va resurslarni samarali taqsimlash bunday o'sishni ro'yobga chiqaradi.

Iqtisodiy o'sishda resurslarni taqsimlash omillari ham o'z o'rniga ega bo'lsa-da, bu muammoni tahlil qilishda asosiy e'tibor taklif omillariga qaratilishi zarur.

Fan-texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligi va iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Texnika taraqqiyoti o'z ichiga nafaqat ishlab chiqarishning butunlay yangi usullarini, balki boshqarish va ishlab chiqarishni tashkil qilishning yangi shakllarini ham oladi. Umuman aytganda, fan-texnika taraqqiyoti deyilganda pirovard mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish maqsadida mavjud resurslarni yangicha uyg'unlashtirishni taqozo qiluvchi yangi usullarning topilishi ham tushuniladi. Amaliyotda texnika taraqqiyoti va kapital qo'yilmalar (investitsiyalar) mustahkam o'zaro bog'liq, texnika taraqqiyoti ko'pincha yangi mashina va uskunalarga investitsiyalar qo'yilishga olib keladi. Masalan, atom energiyasidan foydalanish bo'yicha texnologiyani qo'llash uchun atom elektrostansiyalarini qurish zarur bo'ladi. Bir qarashda texnika taraqqiyoti tarixiy va shiddatli ro'y berish tavsifiga ega bo'ladi. Gaz va yoqilg'i dvigatellari, konveer va yig'ma liniyalar bizning hayotga o'tmishning eng muhim yutuqlari sifatida kirib keldi.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin:

- 1) resurslarning ko'proq hajmini jalb etilishi;
- 2) ulardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan.

Respublika oldida texnika taraqqiyoti sohasidagi asosiy vazifa ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyani qo'llash, ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishning yangi usul va shakllarini joriy qilish hisoblanadi.

Mehnat unumdorligining o'sishini aniqlab beruvchi asosiy omil har bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi asosiy kapital hajmi hisoblanadi. Ma'lum vaqt ichida, kapitalning hajmi mutloq ko'payishi mumkin, ammo ishchi kuchi soni tezroq o'ssa, mehnat unumdorligi pasayadi, Chunki har bir ishchining asosiy kapital bilan qurollanganlik darajasi kamayadi.

Ta'lim va malakali tayyorgarlik mehnat unumdorligini oshiradi va natijada ancha yuqori ish haqiga ega bo'lish imkoniyatini beradi. Inson kapitaliga investitsiyalar qo'yish mehnat unumdorligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. O'z-o'zidan aniqki, ishchi kuchi sifatining eng oddiy ko'rsatkichi ta'lim darajasi hisoblanadi. Hozirgi davrda respublikamiz iqtisodiyotida band bo'lganlarning 30%ga yaqini oliy va o'rta maxsus ma'lumotga ega. Lekin oliy va yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lganlar, aniq sohalardagi bilimlari darajasi bo'yicha boshqa rivojlangan mamlakatlardagi ishchilardan ancha orqada va ko'pchiligi o'z mutaxassisligi bo'yicha faoliyat turida band emas. Shu sababli keyingi yillarda respublikamizda maktab, oliy va o'rta maxsus bilim yurtlarida ta'lim berishning progressiv tizimlari joriy qilinmoqda, kasb-hunar kollejlarni rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Kadrlar tayyorlashning milliy dasturida qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishda ham ijobiy natijalarga erishilmoqda.

Respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgarishlar iqtisodiy o'sishning hal qiluvchi omiliga aylanib bormoqda.

Amaliy hayotda iqtisodiy o'sishni susaytirib turuvchi omillar ham mavjud bo'ladiki, ular mehnat muhofazasi, atrof muhitning ifloslanishi kabi holatlar natijasida kelib chiqadi. Keyingi yillarda respublikamizda davlat tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog'lig'ini muhofaza qilishni tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli xarajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar boshqa tomonga jalb qilinadi.

1.2. "Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari" fanining predmeti

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani ijtimoiy fan bo'lib, falsafa, sotsiologiya, psixologiya, huquq, siyosatshunoslik, tarix kabi ijtimoiy fanlar bilan ham chambarchas bog'liqdir, ulardan uslubiy va ilmiy ozuqa oladi va ularga ham manba bo'lib xizmat qiladi. Lekin ularning hech biri iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining o'rnini bosa olmaydi, bu fanning o'z vazifasi va predmeti bor.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining predmetini aniqlashni turli nazariy qarashlarni o'rganib, sintez qilishdan boshlash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining predmeti nima? Bu fan asosan nimani tadqiq qilib, odamlarga nimani o'rgatadi, degan savolning echimi juda murakkab bo'lib, bu haqda o'tmishda ham, hozir ham turli olimlar har xil fikrlar bildirib kelmoqdalar.

Har qanday mehnat, har qanday ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, eng avvalo, tabiat ashyolari, moddiy vositalar, pul mablag'lari orqali amalga oshiriladi va ulardan foydalaniladi. Shuning uchun mavjud resurslarga, ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga, ulardan unumli foydalanishga bo'lgan munosabat, ishlab chiqarish omillarining o'zaro bog'liqligi va bir-biriga ta'sirida o'rganilishi lozim. Boshqa tarafdin, hech qanday mehnat yoki ishlab chiqarish alohida olingan kishi yoki guruh tomonidan, boshqalar bilan aloqalarsiz, munosabatlarsiz amalga oshirilmaydi. Ular ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida bir-birlari bilan albatta o'zaro munosabatda bo'ladilar va shu munosabatga qarab harakat qiladilar, o'z xulq-atvorlarini, xatti-harakatlarini belgilaydilar. Demak, iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani shu munosabatlarning ikki tomonini qamrab olgan bo'lishi, ularni o'rganishi lozim. Bundan tashqari, mazkur munosabatlar, xatti-harakatlar ishlab chiqarish jarayonining o'zidagina emas, balki takror ishlab chiqarishning barcha fazalarida ishlab chiqarish, ayirboshlash (sotib olish, sotish), taqsimlash va foydalanish, ya'ni iste'mol qilish jarayonlarida ham sodir bo'ladi. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining predmetini aniqlashda shu narsani esdan chiqarmaslik kerakki, iqtisodiyotning ko'pgina tomonlari aniq iqtisodiy fanlar, ya'ni sanoat iqtisodiyoti, savdo iqtisodiyoti, agroiqtisodiyot va agrobiznes, iqtisodiy axborot, mikroiqtisodiyot, makroiqtisodiyot, menejment kabi fanlar tomonidan o'rganiladi.

Iqtisodiyotning ayrim tomonlari esa moliya, soliq va soliqqa tortish, kredit, pul muomalasi, bank ishi, bojxona ishi, statistika, ekonometrika, tashqi iqtisodiy aloqalar, buxgalteriya hisobi, xo'jalik faoliyati tahlili kabi fanlarda o'rganiladi.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani bu fanlar bilan chambarchas bog‘liq holda mavjud bo‘ladi, ulardan ayrim aniq tomonlarni oladi va rivojlantiradi. Lekin iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani aniq iqtisodiy fanlarning nazariy asosi, ya’ni poydevori hisoblanadi, ularga uslubiy, nazariy yo‘nalish beradi. Ularning hammasi uchun umumiy bo‘lgan ilmiy tushunchalarni, qonun-qoidalarni, iqtisodiyotning turli tarmoqlari, sohalari, tomonlari o‘rtasidagi aloqadorlikni va o‘zaro ta’sirni o‘rganadi va aniqlab beradi.

Mana shularni hisobga olib, iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining predmeti – iqtisodiy taraqqiyotga erishish maqsadida moddiy ne‘matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo‘jalikni samarali yuritish qonun–qoidalarini o‘rganishdan iborat, deb aytish mumkin.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani iqtisodiy munosabatlarning turli shart-sharoitlarda, zamon va makonda shaklan va mazmunan o‘zgaruvchanligini, ularni ifoda etuvchi ilmiy tushunchalar, qonun-qoidalarining ham o‘zgarib turishini, ularning doimo harakatda, rivojlanishda bo‘lishini o‘rganadi. Bundan tashqari, iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani turli iqtisodiy voqea hodisalar va jarayonlarning mazmuni hamda mohiyatini o‘rganibgina qolmay, ularning o‘zaro aloqadorligini, bir-biriga ta’sirini ham tahlil qiladi.

1.3. “Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari” fanining uslublari

Haqiqiy fanning amalda vujudga kelishi faqatgina tadqiqot predmetining shakllanishi bilan emas, shu bilan birga uning bilish usulining qaror topishi bilan ham bog‘liqdir. Uslubiyat — bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo‘llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir. Bu ob’ektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o‘z ichiga oluvchi bir butun ta’limotdir. Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o‘zining predmetidan kelib chiqib, o‘zining ilmiy bilish usullariga ega bo‘ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo‘ladi.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanida qo'llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1. Iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bo'g'inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi.

2. Iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish. Bu erda shu narsani hisobga olmoq lozimki, biron-bir iqtisodiy hodisa o'zi bir jarayonning oqibati, natijasi bo'lgani holda, boshqa bir iqtisodiy jarayonga sabab yoki omil bo'lishi mumkin. Masalan, mashina, stanok, asbob-uskunalar bir ishlab chiqarish jarayonining oqibati, natijasi bo'lgani holda ikkinchi ishlab chiqarish jarayonining omili, sababi bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarishdagi o'zgarishlar taqsimot va iste'mol sohalarida o'zgarish bo'lishiga, qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar esa sanoatda o'zgarish bo'lishiga turtki bo'ladi, va h. k.

3. Iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, pastdan yuqorigacha rivojlanishida deb qarash. Bu erda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

4. Ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai deb yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi.

Dialektik dunyoqarash — bu qadimgi yunon falsafasidan boshlab to hozirgacha butun kishilik jamiyati ma'naviy taraqqiyoti tarixida inson aql-idroki erishgan buyuk yutuqdir. Dialektik uslubning mohiyati o'rganilayotgan jarayonning ichki ziddiyatlar tufayli o'z-o'zidan harakatda bo'lishini tushuntirishdan iborat va bu narsa har qanday fanga, jumladan iqtisodiyot nazariyasi faniga ham taaluqlidir.

Shu bilan birga, iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraksiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraksiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraksiya usuli - tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Tahlil va sintez usuli. Tahlil - bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan tahlil qilish. Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Iqtisodiyot nazariyasida tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtai-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai-nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi.

Foydalanilayotgan usullar ichida eksperiment ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba,

eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi.

Makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiqtisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lmish korxonalar va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy sub'ektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narx tashkil topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkibi topishining shakli va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'laligicha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, bahoning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kuchining ish bilan bandligi masalalari bu tahlil ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induksiya va deduksiya biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induksiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduksiya deb ataladi.

Iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda ikki tomonlama yondoshuv usuli. Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo'l qo'yilib, yangilash tasavvuriga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.³

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositachi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

---

³ Bu usulning nazariy va amaliy ahamiyati prof.SH.SHodmonov, dots. G.Baubekova tomonidan chiqarilgan «Innovatsionnie metodi v prepodavanii ekonomicheskoy teorii» kitobida batafsil bayon etilgan.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

1.4. "Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari" fanining ahamiyati

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining ahamiyatini uning maqsad va vazifalaridan anglab olishimiz mumkin.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlama, ya'ni ham amaliy va ham nazariy tomonlarini tushuntirish mumkin.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining to'rtta asosiy vazifasini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) bilish vazifasi - har qanday fan kabi iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani ham fundamental ahamiyatga ega: jamiyatda insonlarning tabiat ashyolari, boshqa moddiy ashyolar hamda o'zaro bir-birlari bilan aloqalarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etib, bizni o'rab turgan olam to'g'risidagi fikrlarimizni kengaytiradi;

2) amaliy vazifa – amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy o'sishni ta'minlash va shu asosda o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondira borishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, cheklangan turli xil resurslarning har bir birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turi bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan samara, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishdan iboratdir;

3) uslubiy vazifasi – iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining o'zi, tahlili va uning tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi;

4) g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasi – ushbu vazifa shundan iboratki, uning yordamida talabalar, mutaxassislar va iqtisodiyot ilmi o'rganuvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqlol g'oyasini talaba yoshlar ongiga singdiradi, ularni millat manfaatlari yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadrini oshirish, milliy tovarlarni jahon

miqyosida bozorgir bo'lishini ta'minlash, mamlakat aholisining turmush darajasini ko'tarish ruhida tarbiyalaydi. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani talaba yoshlarga moddiy ne'matlarning inson mehnatining mahsuli ekanligini tushuntirib, ularni mehnat hamda cheklangan resurslarni tejash ruhida tarbiyalaydi.

«Zaminimizda yashayotgan odamlarning munosib va erkin, faravon hayotini ta'minlash, har bir kishi huquq va imkoniyatlaridan to'liq foydalanish uchun barcha zarur sharoitlarni yaratish - jamiyatimizni isloh qilish va yangilash paytida oldimizga qo'yayotgan g'oyat muhim vazifalardandir»¹. Bundan tashqari, iqtisodiyot nazariyasi aholini ish bilan ta'minlash, pulning qadrsizlanishi oldini olish, aholini ijtimoiy himoya qilish yo'llarini ko'rsatib berishi lozim. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani makroiqtisodiyot darajasida tahlil qilib, uning sohalari, ko'rsatkichlari, omillari o'rtasidagi bog'lanishlarni, iqtisodiy o'sish yo'llarini aniqlab ko'rsatadi va davlatning ichki va tashqi iqtisodiy siyosatida ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining maqsadi esa, eng avvalo, ilmiy bilishdan iboratdir. Shundan kelib chiqadiki, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni kuzatish, ulardagi shakl va mazmun o'zgarishlarini, ichki bog'lanish va aloqalarni, ziddiyatlarni, qonun-qoidalarni, tushunchalarni bilib, birinchi navbatda, talabalarga, iqtisodchi mutaxassislariga va iqtisodiy taraqqiyot bilan qiziquvchi boshqa xodimlarga o'rgatishdan iboratdir.

Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining biz qayd qilgan amaliy, nazariy, uslubiy va tarbiyaviy tomonlari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Amaliy iqtisodiyot nazariy bilimga ega bo'lishni, u bilan qurollanish zaruriyatini taqozo etadi. Nazariy bilim esa oldindan ko'ra bilish va amaliy harakat yo'lini to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Umuman olganda, iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani iqtisodiy jarayonlar, voqea va hodisalar sirini bilishda ilmiy qo'llanmadir.

«Pirovard maqsadimiz bo'lgan ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot qurish borasidagi intilishlarimizda biz uchun ruhiy-ma'naviy kuch quvvat manbai,

---

¹ Karimov I.A. YAngicha fikrlash va ishlash - davr talabi. T-5. -T.: «O'zbekiston», 1997. 179-bet.

ilmiy asos - bu milliy g'oya, milliy mafkuradir»². Shu aqidadan kelib chiqib, iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fani kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o'zgartirish vazifasini ham bajaradiki, bu iqtisodiyotni isloh qilish sohasidagi strategik maqsadlardan biri bo'lib hisoblanadi. Bu maqsadga erishish uchun «Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari» fani Prezidentimiz sh.M.Mirziyoyevning so'zlagan nutq va ma'ruzalarida ko'rsatib berilgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tamoyillari, uning o'ziga xos yo'lini, o'zining iqtisodiy qonunlarini, yo'l-yo'riqlarini, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan qarorlar asosida mamlakatimiz oldida turgan iqtisodiy muammolar va vazifalarning chuqur tahlilini, uni yechish yo'llarini yoritmog'i, o'tish davri iqtisodiyotining xususiyatlari, ko'p ukladli iqtisodning, turli shakldagi mulkchilikning vujudga kelish yo'llari, usullarini ko'rsatib bermog'i lozim.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy o'sish, iqtisodiy taraqqiyot, ekstensiv iqtisodiy o'sish, intensiv iqtisodiy o'sish, iqtisodiy o'sish omillari, iqtisodiy taraqqiyot ko'rsatkichlari, iqtisodiy resurslar, uslubiyat, ilmiy bilish tamoyillari.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy o'sish va iqtisodiy taraqqiyot tushunchalarining qanday farqi mavjud?
2. Iqtisodiy o'sishning qanday turlari mavjud?
3. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?
4. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari fanining qanday vazifalari mavjud? Bu vazifalarning bugungi kundagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalarini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?

---

² Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.: «O'zbekiston», 2000. 463-bet.

2-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISH TO‘G‘RISIDAGI TURLI XIL NAZARIYA VA QARASHLAR

2.1. Iqtisodiy taraqqiyot to‘g‘risidagi nazariyalar (A.Smit, A.Marshall, J.Keyns qarashlarining mohiyati)

Iqtisodiy rivojlanish to‘g‘risida to‘liq tasavvurga ega bo‘lish uchun eng avvalo ushbu tushunchaga oid nazariya va qarashlarni chuqur o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Shu sababli mazkur bobning tahlili iqtisodiy taraqqiyot to‘g‘risidagi turli xil qarashlar, nazariya va g‘oyalar, qolaversa, mamlakatimizda iqtisodiy rivojlanish nazariyalarining vujudga kelishi va shakllanishini bayon qilish bilan boshlanadi. Tahlil davomida iqtisodiy taraqqiyot bo‘yicha A.Smit, A.Marshall, J.Keynslarning hamda hozirgi zamon monetarizmi, institutsionalizm va liberalizm oqimlari namoyondalari qarashlarining mazmun-mohiyatini yoritib berishga ham o‘rin ajratiladi.

XVIII asr o‘rtalarida Angliya boshqa mamlakatlarga nisbatan manufakturadan fabrikaga o‘tishga yaqin turar edi. Angliya sanoat inqilobi arafasida edi. Mamlakatning sanoat mahsulotlari jahon bozorida yuqori baholangan va talab tobora ortgan, ammo davlat tomonidan kiritilgan savdo-sotiqdagi proteksionizm siyosati, feodalizm davridagi bir qancha tartib va cheklashlar, qonunlar davr talabiga javob bermay qo‘ydi, ularning borligi kapitalizm rivojiga to‘sqinlik qilar edi.

Angliya sanoati egalari erkin sohibkorlik faoliyatini kuchaytirishni, feodalizm qoldiqlarini tugatishni talab qilardi. Shu sababli sohibkorlar sinfi yangi kapitalistik ishlab chiqarish usulini ilmiy jihatdan to‘la tahlil qiladigan iqtisodiy ta‘limotlarga muhtoj edi.

Shunday qilib, XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi choragida Buyuk Britaniyada boshqa davlatlarga nisbatan iqtisodiy g‘oyalarning rivojlanishi uchun nihoyatda qulay sharoitlar yuzaga keldi, bu g‘oyalar A.Smit ta‘limotida o‘z aksini topdi.

A.Smit merkantilizm, ilk klassik maktab va fiziokratizm g'oyalarini mukammal o'rganib, shular asosida yangi iqtisodiy maktabning shakllanishini nihoyasiga etkazdi. Aslini olganda u bozor iqtisodiyoti asosini yaratdi.

A.Smit 1766 yilda o'zining bosh asari - «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risidagi tadqiqot»ni yozishga kirishdi, bu asar 1776 yil martda Londonda chop etildi. Asarda insoniyat tomonidan ilgari yaratilgan iqtisodiy bilimlar mujassamlashtirildi va umumiy nazariy tamoyillar asosida nisbatan batartib iqtisodiy fanlar tizimiga aylandi.

Jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti va uning moddiy-turmush darajasini oshirish muammolari A.Smit tadqiqotining predmetini tashkil etadi. Qanday shart-sharoitlarda va qanday qilib insonlar yuqoriroq moddiy turmush darajasiga erisha oladilar degan fikr asarning asosiy g'oyasini aks ettiradi.

Iqtisodiy taraqqiyot bilan sanoat tovarlari narxi pasayish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxi esa o'sish tendensiyasiga ega deb hisoblaydi.

Iqtisodiy taraqqiyotning shaxsiy manfaat va stixiyali qonunlarning o'zaro nihoyatda samarali harakati sharoitlarini A.Smit «tabiiy tartib» deb atagan. A.Smit va uning izdoshlari bu tushuncha bir tomondan iqtisodiy siyosatning tamoyili va maqsadi bo'lsa, ikkinchi tomondan bu iqtisodiy harakatni o'rganish uchun nazariy konstruksiya yoki modeldir deb tushunishgan. Demak, jamiyatga naf keltiruvchi faoliyatni biror harakat bilan cheklamaslik kerak, degan xulosa chiqariladi. Bu tamoyilga ko'ra quyidagilar taklif etiladi:

- ishchi kuchining erkin harakati;
- savdoda (er savdosida ham) to'la erkinlik;
- sanoat va ichki savdoni xukumat tomonidan reglamentatsiya qilishga qat'iy qarshilik;
- erkin tashqi savdo (proteksionizmga qarshi).

Olimning bu g'oyalari keyinchalik to'la amalga oshdi.

A.Smitning iqtisodiy qarashlari asosida shunday g'oya yotadiki, unga ko'ra jamiyat boyligi ishlab chiqarish jarayonida mehnat tufayli paydo bo'ladi. U kapitalistik ishlab chiqarishning manufaktura bosqichini tahlil qilish asosida

iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili mehnat taqsimotidir, degan xulosaga keldi va buni o'z tadqiqotlarining boshlang'ich punkti deb qabul qildi.

Smit foyda normasi va foizning past darajasini iqtisodiy rivojlanish va «millatning ravnaqi» ko'rsatkichi deb harakterladi, ammo foyda normasining pasayib borish tendensiyasini tushuntirib bera olmadi.

A.Smit erkin raqobat davridagi Buyuk Britaniyadagi iqtisodiy siyosatni asoslashga katta e'tibor berdi. U ishlab chiqaruvchilarga iqtisodiy erkinlikni ta'minlashni, davlatning iqtisodiy hayotga aralashmasligini talab qilardi. Ammo mamlakatning mudofaa manfaatleri iqtisodiyotdan ham ustun bo'lishi mumkin degan fikri bor, ya'ni bu ba'zi paytlarda davlatning iqtisodga aralashuvi zarur deganidir. Smit iqtisodiyotda davlat sektorining samarasizligini ko'rsatib, *«hukumat har doim va istisnosiz buyuk isrofgarchidir»* deydi. Shu sababli davlatning faqat uch funksiyasi tan olinadi: 1) huquq-tartibot; 2) mamlakat havfsizligini ta'minlash; 3) jamiyatga zarur bo'lgan (ammo xususiy sektor tomonidan tuzilmagan) ijtimoiy korxonalar va muassasalarni ta'minlash.

Smit zamonaviy davlatning soliq siyosatining nazariy asoslarini yaratdi. Soliqlar fuqarolarning kuchi va imkoniyatiga mos kelishi, ishga yaroqli har bir kishiga alohida belgilanishi kerak, soliq imkoni boricha arzon, uning shakli va olinish vaqti esa to'lovchi manfaatiga mos kelishi zarur.

Sanoatchilar manfaatlarini himoya qilgan olim lendlordlar, ya'ni yirik er egalari belgilangan soliq imtiyoziga qarshi chiqdi. Er rentasi davlat solig'i qo'yiladigan eng qulay ob'ektdir. Smit foydadan olinadigan soliq samarasiz degan xulosa chiqardi. Korxonalar egasi foydani saqlash uchun o'z mahsulotiga yuqori baho qo'yish bilan soliq og'irligini iste'molchi ustiga yuklaydi. U ish haqidan olinadigan soliq ham mahsulotga loyiq emas deb hisoblaydi. Bu soliqni ham korxonalar egasi to'laydi, chunki tirikchilik minimumini ta'minlashi kerak.

Smit savdodagi proteksionizmga (davlat tomonidan cheklashlar, soliq, bojxona va boshqalar), tashqi savdodagi har qanday cheklashlarga qarshi edi. U nochor ahvolga tushib qolgan iqtisodiyotni rivojlantirish uchun quyidagi uch omilni ko'rsatib bergan edi: 1) mamlakatda tinchlik, osoyishtalik bo'lishi va

saqlanishi; 2) me'yordagi engil soliqlar tizimi; 3) davlat iqtisodiyot ishlariga hadeb aralashavermasligi zarur, iqtisodiyot tabiiy ravishda amalga oshaveradi.

A.Smitdan keyin **A.Marshall** (1842-1924) iqtisodiyotda neoklassik (yangi klassik) yo'nalishning etakchi vakili va marjinalizmning «Kembrij maktabi» lideri sifatida maydonga chiqdi. U 1902 yildan boshlab yangi «Ekonomiks» fanini kiritdi va siyosiy iqtisod fani asta-sekin siqib chiqarildi. Marshall marjinalizm g'oyasini musbat ravishda aniqladi.

Uning tadqiqot metodida klassik maktab g'oyalariga vorislik mavjud bo'lib, ular yanada rivojlantiriladi. A.Marshall insonlarning iqtisodiy faoliyatini «sof» iqtisodiy nazariya pozitsiyasida turib, xo'jalikning ideal (benazir) modelini tadqiq etdi. Ammo birqancha iqtisodiyotning mo'tadilligi (muvozanati) bilan bog'liq marjinal g'oyalar orqali u bu fanni «hususiy» hol, ya'ni firma, soha (mikroiqtisodiyot) darajasida qaraydi. Bunday yondoshuv olim yaratgan «Kembrij maktabi» va XIX asr oxiri - XX asr boshidagi ko'pchilik neoklassiklar uchun xosdir. Ammo shuni alohida ta'kidlash kerakki A.Marshall o'zidan oldin o'tgan ortodoksal klassiklardan farqli ravishda, iqtisodiy kategoriyalarni «Isbot» talab etuvchi u yoki bu asosiy chegaralanishi maqsadga muvofiq deb hisoblaydi.

U korxonada ishlab chiqarish hajmlarini o'stirish davomida solishtirma ishlab chiqarish harajatlari o'zgarishi qonuniyatlari aniqlandi. Korxonada ishlab chiqarish masShtabini oshirganda undan keladigan nafning miqdori muammosi qarab chiqiladi. Marshall xususan shuni qayd qiladiki, odatda raqobatli iqtisodiyotda yirik korxonalar (firma) o'z tovariga narxni pasaytirishni ta'minlaydi, bu esa raqobatchilar oldida ustunlikka olib keladi (malaka oshuvi, maxsus mashina va asbob-uskunalarini qo'llay olish tufayli). Eng muhimi bunday iqtisoddan butun jamiyat manfaat ko'radi.

«Reprezntativ firma» (o'rtacha firmaning turi) tushunchasi kiritiladi. Uning hajmi ma'lum tovarni ishlab chiqarish hajmi ortishi bilan ortadi, bu esa ham ichki ham tashqi foyda keltiradi, Chunki mehnat sarflari va boshqa ishlab chiqarish harajatlari pasayadi.

Bundan olim ikkita iqtisodiy qonun borligi to'g'risida xulosa chiqaradi: 1) o'sib boruvchi foyda va 2) doimiy foyda. Birinchisiga ko'ra, mehnat va kapital sarflari hajmi ortishi bilan odatda ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirishga olib keladi, mehnat va kapitaldan foydalanish samaradorligini oshiradi, proporsional (mutanosib) ravishda yuqoriroq foyda keltiriladi. Ikkinchisiga ko'ra, mehnat va boshqa harajatlar mahsulot hajmini proporsional o'sishiga olib keladi. Olim fikricha, real hayotda bu ikki tendensiya doimo bir-biriga qarama-qarshi turadi.

1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi sanoat jihatidan rivojlangan va past rivojlangan mamlakatlarga katta zarba berdi. Avvalgi (klassik, neoklassik) ta'limotlar tadqiqotida mikroiqtisodiy tahlil (alohida korxonalar) asosiy o'rinni egallagan bo'lsa, inqiroz katta ishsizlik sharoitida boshqacha, makroiqtisodiy tahlil (davlat, jahon) ga zarurat tug'ilgan edi. Fanning bu sohasida hozirgi davrning taniqli iqtisodchisi J.M.Keyns muhim kashfiyotni yaratdi.

Xuddi shu davrda ijtimoiy iqtisodiyot masalalarida munozara kuchaydi. Unda erkin xo'jalik faoliyati va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, trestlar va sindikatlar, proteksionizm va fritrederlik muomalalari ko'ndalang bo'lib turar edi. Shu davrdagi ilmiy tadqiqotlar muammosi hozirgi kunda ham nihoyat dolzarb, Chunki davlatning bozor iqtisodiyotini tartibga solishi masalasi uzul-kesil hal etilmagan. Bu borada ikki yo'nalish hukmron. Keyns ta'limotiga to'la asoslanuvchilar - keynschilar va unga qisman qo'shiluvchilar neoliberaldir.

XX asrning birinchi yarmida iqtisodiy inqirozlarning damba-dam takrorlanishi tufayli ko'pgina «kapitalizmni tartibga solishga» oid iqtisodiy g'oyalar soni ko'paydi. Ana shunday yo'nalishning yorqin tarafdori bo'lib ingliz iqtisodchisi **Jon Meynard Keyns** (1884-1946) Shuhrat qozondi. Uning bosh asari - «**Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi**» (1936) kitobidir. Uning barcha asarlaridagi bosh masala kapitalizmni oqlash, uning inqirozlarsiz rivojini ta'minlashning abadiyligini isbotlashga o'rinishdir. Uning yaratgan nazariyasi iqtisodiyot ta'limotlari tarixida alohida o'rin egallaydi va bu o'ziga xos

inqilob bo'lib, hozirgi davrda ham ahamiyatlidir. Keynes asosiy asarining boshidayoq klassik maktabga qarshi ekanligini bayon etdi.

Keyns ta'limotining asosiy va yangi g'oyasi shuki, bozor iqtisodiy munosabatlari tizimi mukammal va o'z-o'zini avtomatik ravishda tartibga sola olmaydi. Shu sababli maksimal darajada bandlikni va iqtisodiy o'sishni faqat davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi ta'minlay oladi. Bu ish davridagi amaliy iqtisodiyotdagi konkret ahvol bilan chambarchas bog'liq edi. Etakchi olimlarning ta'kidlashicha (J.K.Gelbreyt, M.Blaug), firmalar, monopoliya va oligopoliyalarning faoliyatidagi tengsizlik nisbatan kichik doiradagi odamlarning faoliyati bilan bog'liq, bu tengsizlik prinsipida davlatning aralashuvi bilan tuzatilishi mumkin edi.

Keynsning umumiy bandlik nazariyasi quyidagilarga asoslanadi: Ish bilan bandlik ortishi tufayli milliy daromad va, demak, iste'mol ortadi, ammo iste'mol daromadga nisbatan sekinroq ortadi, chunki daromad ortishi bilan «jamg'arishga intilish» kuchayadi. Uning fikricha, asosiy psixologik qonun shundan iboratki, odamlar odatda daromadlar ortishi bilan iste'molni ham o'stiradi, ammo bu o'sish daromadlar darajasida bo'lmaydi. Oqibatda daromadlar o'sishi bilan jamg'arish ortadi va iste'mol nisbati kamayib boradi. Natijada «samarali talab» kamayadi, talab shunday yo'l bilan ishlab chiqarish hajmlariga va bandlik darajasiga ta'sir etadi.

Iste'mol talabining etarlicha o'smasligi yangi investitsiyalarga harajatlarning oshuvi yo'li bilan qoplanishi, ya'ni ishlab chiqarish iste'molining ishlab chiqarish vositalariga qarab oshuvi yo'li bilan qoplanishi mumkin. Shu sababli investitsiyalarning umumiy hajmi bandlik hajmini belgilashda hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Keynesning fikri bo'yicha investitsiyalar hajmi investitsiyalarga bo'lgan intilishga bog'liq. Sohibkor investitsiyalarni kapitalning «eng yuqori samaradorligi» foiz darajasigacha pasaygan paytgacha kengaytiradi (foyda normasi o'lchanadigan rentabellik). Qiyinchilik shundaki, kapitalning rentabelligi pasayadi, foiz darajasi esa mo'tadil bo'ladi. Bu holat yangi investitsiyalar uchun imkoniyatni pasaytiradi, demak, bandlik o'sishi ham kamayadi. Kapital «eng yuqori samaradorligi»ning pasayishi kapital massasining o'sishi, shuningdek,

kapitalist-tadbirkorlarning bo'lajak daromadlariga ishonchsizlikka «moyilligi» bilan tushuntiriladi. Keynes ta'limoti bo'yicha bandlikning umumiy hajmi uch omilga - «iste'molga moyillik», «eng yuqori samaradorlik» va foiz normasiga bog'liq.

Keyns ochgan «asosiy psixologik qonun» uning fikricha istalgan jamiyat uchun qo'llanilishi mumkin va iste'mol talabining kamomadi asriy tendensiyaga ega hamda barcha uchun yagona iste'mol qonuni mavjuddir.

Keyns foizga alohida e'tibor beradi, uni pul qarzi uchun berilgan haq deb hisoblaydi. Uning fikricha, foiz muomaladagi pul miqdoriga va «likvidlilik afzalligi»ga bog'liq. Uning miqdori «likvidlilik afzalligi»ga to'g'ri va muomaladagi pul miqdoriga teskari proporsionaldir.

Keynsning umumiy nazariyasida investitsiyalarning umumiy bandlik hajmini aniqlashdagi asosiy roli to'g'risidagi tezis muhimdir. Ular iste'mol talabining etarli emasligini to'ldirishi (kompensatsiyalash) kerak. Bunda ishlab chiqarishni kengaytirish masalasi iste'mol talabi oshuvidan alohida qaraladi. Investitsiyalarning ko'payishi ishlab chiqarishga qo'shimcha ishchilarni jalb etishga olib keladi, bu esa bandlik, milliy daromad va iste'mol o'sishini ta'minlaydi. Yangi investitsiyalar tufayli bandlikning dastlabki o'sishi yana qo'shimcha bandlikni vujudga keltiradi, Chunki qo'shimcha ishchilarning talabini qondirish zarurati tug'iladi. Qo'shimcha bandlikning o'sish koeffitsientini Keynes *multiplikator* deb ataydi, u bir tomondan investitsiyalar o'sishi, ikkinchi tomondan bandlik va daromadlarning o'sishi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi.

Multiplikator formulasi

$$K = \frac{Y_w}{J_w};$$

bunda **K** - multiplikator koeffitsienti, **Y_w** - daromad o'sishi; **J_w** - investitsiya o'sishi. Multiplikator «iste'molga eng yuqori moyillik» bilan bog'liq, chunki u iste'molga ketgan sarflar o'sishining daromadlar o'sishiga nisbatini bildiradi. «Iste'molga eng yuqori moyillik» qancha yuqori bo'lsa, multiplikator ham

shunchalik katta va demakki, bandlik yahshi bo'ladi. Keynes bir qancha hisob-kitoblarga asoslanib, AQSHning multiplikatorini aniqladi, u 2,5 ga teng ekan. Bu daromadlar o'sishi investitsiyalar ortishidan 2,5 marta ortiq, degani, ya'ni 1 dollar investitsiya 2,5 dollar daromad keltiradi.

Xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish uchun foiz normasini tartibga solish taklif etiladi. Uningcha, davlat muomaladagi pul miqdorini oshirish yo'li bilan foiz darajasini tartibga solish imkoniyatiga ega. Muomaladagi pul miqdorini oshirish amalda inflyasiya (pulning qadrsizlanishi)ni qo'llash demakdir, ammo bunda ssuda foizi kamayadi va pul ishlab chiqarishga qo'yish uchun rag'batlantiriladi.

To'la bandlikni ta'minlash uchun faqat investitsiyalarning emas, balki milliy daromadni ham tartibga solish taklif etiladi. Buni hal qilish vositasi sifatida soliqlarga murojaat qilish kerak deyiladi. Aholining «jamg'armalari»ni muomalaga kiritish maqsadida soliqlarni oshirish talab etiladi va bu omonatlar davlat investitsiyalarini oshirish uchun foydalanilishi mumkin deyiladi. Shu vaqtning o'zida boylarning solig'ini oshirishga qarshilik qilinadi. Keynes o'z taklifini quyidagicha tushuntiradi: Mehnatkashlarning soliqlarini oshirishdan maqsad - ularning «jamg'armalari»ni kamaytirish va iste'molni rag'batlantirishdir. Real ish haqini pasaytirish uchun inflyasiya asosida narx-navoni oshirish yo'li tavsiya etiladi. Real ish haqini pasaytirmasdan to'liq bandlikni ta'minlash mumkin emas, degan fikr ishchilarga uqtiriladi.

Keynsni hozirgi davrda hammaga yahshi tanish ibora bo'lgan «*aralash iqtisodiyot*»ning otasi deyish mumkin, bu iqtisodiyotda hukumat hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Sof iqtisodiyot deyarli hech qaysi davlatda yo'q. Keynsning iqtisodiy g'oyalari birinchi navbatda «buyuk inqiroz» ta'siri ostida paydo bo'ldi. 1929-1933 yillardagi bu buyuk inqiroz Amerikani larzaga keltirdi, ishlab chiqarish yarmiga (50%)ga qisqardi. 17 mln odam ishsiz edi (25%), 9 mln omonatchi kuyib qoldi. Ana shunday sharoitda iqtisodiyotni qutqarishning muhim yo'li - hukumat harajatlari ekanligi ko'rsatib berildi. Keynes o'zining asosiy asarining birinchi satrlaridan boshlab «klassik iqtisodiy maktabga qarshi» ekanligini yozadi.

Shuni aniq qilib aytish kerakki, keyns ta'limoti inqirozlar, urushlar va urushdan keyingi davrlar uchun samarali bo'ldi, Chunki favqulotda holatlar davrida davlatning roli kuchli bo'lishi kerak. Amalda esa, ayniqsa 2-jahon urushidan so'ng g'arb mamlakatlarini sotsialistik orientatsiyasi kuchaydi (davlat mulki oshib bordi), davlat byudjeti qarzlari ko'payib, ishsizlik ham o'sgan, inflyasiya kuchli. Bu ijtimoiy ishlarni ko'paytirishga qaratilgan tadbirlar oqibatidir deb tan olinmoqda. Ishsizlikni ish haqini pasaytirish yo'li bilan hal etish tarafdorlari ham mavjud, ammo pul massasini ko'paytirish, ya'ni emissiya yo'li ko'pchilikka oson ko'rinadi. Bu konsepsiya ma'lum davr mobaynida inflyasiya bo'lmagan holda minimal ishsizlik darajasini isbotlashga imkon beradi.

2.2. Hozirgi zamon institutsionalizm, neoliberalizm va monetarizm oqimlari namoyondalari qarashlari.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida olamda bo'lib o'tgan aniq ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli jahondagi mamlakatlarning salohiyati keskin o'zgardi, ilgari ilg'or bo'lgan davlatlar 2-o'rinlarga (Angliya, Fransiya), nisbatan qoloq bo'lgan davlatlar esa 1-o'rinlarga chiqib olishdi (AQSH, Germaniya). Xuddi shu davrda etakchi mamlakatlarda erkin raqobatga asoslangan iqtisodiyotdan ko'pincha monopolistik iqtisodiyotga o'tish kuchaydi. Monopoliya kuchayishi monopol foyda olishga imkon yaratdi va iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir qila boshladi. Shu sababli antimonopol choralar qo'llash g'oyasi ilgari surildi va bu birinchi AQSHda ro'y berdi. Keyinchalik (va hozirda) barcha davlatlar bunday chorani qo'llaydilar.

Antitrest siyosati yo'li bilan iqtisodiyot ustidan ijtimoiy nazoratning turlicha metod (usul)lari qo'llanila boshlandi. Ana shu usullarning nazariy asoslari yuzaga keldi va hozirda ham mavjud.

Iqtisodiy ta'limotlardagi institutsionalizm yo'nalishi AQSHda XX asrning 20-30 yillarida keng tarqaldi, ammo u ancha oldin, XIX asrning oxirlarida vujudga kelgan (T.Veblennning 1899y. chiqqan «Bekorchi sinflar nazariyasi» asari bilan bog'liq). Bu yo'nalish nomi lotincha «instituto» - urf-odat, ko'rsatma, muassasa

soʻzidan olingan va kapitalizmning imperiazizm bosqichiga oʻtishi bilan bogʻliq ravishda roʻy berdi, chunki bu davr rivojlanishi erkin raqobatga asoslangan avvalgi davr taʼlimotlari bilan izohlash mumkin boʻlmay qoldi.

Bu taʼlimot yoʻnalishi vakillarining fikricha, institutlar jamiyat rivojlanishining xarakatlantiruvchi kuchi boʻlib xizmat qiladilar. Bu tushuncha tagida ijtimoiy xodisalar, masalan, oila, davlat, monopoliya, kasaba uyushmalari va boshqa muassasalar yotadi, yaʼni jamoat ruhining namoyon boʻlishi, yurish-turish va oʻylash usulini xalqning maʼlum guruhlar uchun odatiy, anʼanaviy, shuningdek huquqiy, ahloqiy va boshqa koʻrinishlarini oʻz ichiga oladi. Bu yoʻnalish mafkurachilarining fikricha, iqtisodiy kategoriyalar boʻlgan xususiy mulk, soliq, pul, kredit, foyda, savdo va boshqalar jamiyat ruhining paydo boʻlishi shaklidir. Demak, ular obʼektiv iqtisodiy qonunlarning mavjudligini toʻla tan olmaydilar va jamoat ruhiyatining evolyusiyasini tahlil etadilar.

Institutsionalizm maʼlum maʼnoda neoklassik yoʻnalishga muholifdir.

Neoklassiklar bozor iqtisodiyotini oʻzini-oʻzi boshqara oladigan (A.Smit fikri) sistema deb qarasarlar (sof iqtisodiyot fani), institutsionalizm tarafdorlari iqtisodiyot rivojlanishining xarakatlantiruvchi kuchlari moddiy omillar bilan birga tarixiy kontekstda qaraladigan maʼnaviy, ahloqiy, huquqiy va boshqa omillarga ham bogʻliqdir deb oʻylaydilar.

Demak, bu yangi yoʻnalishning tadqiqot predmeti sifatida ijtimoiy-iqtisodiy, shu bilan birga noiqtisodiy muammolarni tahlil etish ilgari suriladi. Shu bilan birga, tadqiqot obʼektlari, yaʼni institutlar birinchi yoki ikkinchi darajali deb qaralmaydi va bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilmaydi.

Institutsionalizmga xos boʻlgan uslubiy xususiyatlar quyidagilardir:

1) neoklassikaga xos abstraksiyaning yuqori darajasi va ayniqsa baho nazariyasining ortodoksal statik xarakteridan qoniqmaslik;

2) iqtisodiy nazariyani boshqa ijtimoiy fanlar bilan integratsiyaga intilish yoki fanlararo yondoshuv ustuvorligiga ishonch;

3) klassik va neoklassik nazariyalarda empirizm (tajribaga suyanish) etishmasligidan norozilik, chuqur miqdoriy tadqiqotlar oʻtkazishga chorlash.

Bu yo‘nalishning vujudga kelishi, shakllanishi va evolyusiyasining ma’lum tarixi bor. Uning mafkurachilari T.Veblen, J.Kommons, U.Mitchell asarlarida iqtisodiy sikl va inqirozlar tarixi bo‘yicha faktik materiallar jamlangan. Bu olimlar jamiyat a‘zolari uchun xos bo‘lgan urf-odat, an‘ana, odob-ahloq, instinktlarni o‘rganish bilan shug‘ullanadilar. Ularda nazariy tadqiqotdan ko‘ra, yozib borish, qayd etish uslubi ustunroqdir.

Institutsionalizm evolyusiyasini uch davrga bo‘lish mumkin:

1. 20-30 yillarda institutsionalizmning keng tarqalishi. Bu davrning bosh mafkurachisi T.Veblendir (1857-1920), uni J.R.Kommons (1862-1945), U.Mitchell (1874-1948), J.Gobson (1858-1940), U.Gamiltonlar faol himoya qildilar.

2. Urushdan keyingi kechki institutsionalizm. Bu davr mafkurachilari iqtisodiyotdagi qarama-qarshiliklarni izohlab berish bilan birga F.Ruzvelt tomonidan ilgari surilgan «Yangi kurs» islohotlarini amalga oshirish bo‘yicha tavsiyanomalarni ham ilgari surdilar. Ular demografiya va antropologiyani o‘rgandilar, ishchilar harakatining kasaba uyushmalari nazariyalarini ishlab chiqdilar. 50 yillarda J.M.Klark «Iqtisodiy institutlar va insonlar farovonligi», A.Berli «Mulksiz hokimiyat» va «XX asr kapitalistik inqilobi» kitoblarini chop etdilar, G.Minz o‘zining maqolalarida aksionerlar soni ortishi, kapital mulkning kapital funksiyadan ajralish jarayonini qayd etdi.

3. 60-70 yillarda ijtimoiy-institutsional yo‘nalish, ya’ni neoinstitutsionalizm paydo bo‘ldi. 60-yillardagi institutsionalizm asoslari amerikalik nazariyotchi A.Lou va shvetsiyalik iqtisodchi G.Myurdal tomonidan ishlab chiqildi. Hozirgi davrdagi ijtimoiy-institutsional yo‘nalish ta’limoti J.K.Gelbreyt va R.Xeylbronerlar tomonidan davom ettirilgan.

Institutsionalizmdagi uchta asosiy oqimni ajratish mumkin:

1. Ijtimoiy-psixologik;
2. Ijtimoiy-huquqiy;
3. Empirik yoki kon’yunktur-statistik.

Lekin, shu bilan birga, barcha yo‘nalishlar uchun xos bo‘lgan umumiylik ham mavjud. Ularning barchasi ozmi-ko‘pmi burjua jamiyatini ahloqiy-psixologik jihatdan tanqid ostiga oladilar, iqtisodiyot fanida reformistik yo‘lni oqlaydilar va bu oqim olimlari burjua jamiyatini mutloq maqtashdan chetlangandirlar.

Bu yo‘nalish g‘oyalariga baho berib, g‘arb iqtisodchilari institutsionalizmni «Formalizmga qarshi g‘alayon» deb qaramoqdalar, uni klassik iqtisodiy maktabga qarama-qarshi qo‘ymoqdalar. Bu yo‘nalishning paydo bo‘lishi va avvalgilaridan farq qilishi vaqt va sharoit taqozosi tufaylidir, Chunki kapitalizm avvalgi davrdagidan keskin o‘zgardi, davlat va jamoat tashkilotlari, ayniqsa, kasaba uyushmalarining roli ortib ketdi. Ularni hisobga olmaslikning iloji yo‘q edi.

Ikkinchi tomondan bu yo‘nalishning «norozilik qayfiyati» «eng yuqori naf nazariyasi»ga ham qarshi qaratilgan edi. Agar bu nazariya mikroiqtisodiy tahlil bilan shug‘ullansa, institutsionalizm makroiqtisodiy tahlilni amalga oshiradi. «Yuqori naf» vakillari jamiyat asosiy iqtisodiy sub’ekti sifatida Robinzon (alohida individ)ni tanlashsa, institutsionalizm mafkurachilari kollektiv - jamoa «psixologiyasi»ni birinchi o‘ringa qo‘yadilar. Ular «Yuqori naf» nazariyasiga qarshi chiqib, jamiyatning stixiyali rivoji o‘rniga ishlab chiqarishni boshqarishda ijtimoiy tadbirlar qo‘llashni afzal ko‘rdilar.

Boshqa maktablardan farqli ravishda, institutsionalizm iqtisodiy hayotning ba’zi ijtimoiy tomonlarini tanqidiy o‘rganishni asos qilib oldi, ammo davlat monopolistik kapitalizmi tizimini qo‘llab-quvvatladi.

Ularning g‘oyalarida «Ijtimoiy nazorat»ni himoya qilish orqali yangi sharoitda iqtisodiyotni tartiblashni tashkil etishni lozim deb ko‘rsatiladi. Ayniqsa bu sharoitda huquqiy masalalarni rivojlantirish muammosi dolzarb qilib qo‘yildi. Ular «erkin sohibkorlik» va marjinalizmga qarshi chiqib, iqtisodiyotda avtomatik barqarorlik mexanizmi borligini inkor etdilar va iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy tahlil qilishning tarafdorlari edilar. Keynsdan ancha avvalroq ular davlat iqtisodiyotga faol aralashishi kerak, degan fikrni ilgari surdilar.

Neoliberalizm keynschilik bilan deyarli bir vaqtda paydo bo‘ldi va XX asrning 30- yillarida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning mustaqil

qarashlar majmuasidan iborat. Ilmiy nazariya va amaliy hayotda neoliberal iqtisodiy jarayonlarga davlatning ma'lum darajada aralashuvi tufayli cheklanmagan erkin raqobat g'oyasining ustuvorligiga asoslanadi. Agar keynschilik iqtisodiyotda davlatning faol aralashuvini boshidanoq zarur deb qarasa, neoliberalizm davlatning nisbatan passiv tartibga solishini qo'llaydi. Keynschilik modellarida iqtisodiyotning turli sohalarini investitsiyalash, hukumat buyutma va xaridlari hajmini kengaytirish, soliq siyosatini kuchaytirish bo'yicha davlat chora-tadbirlari majmuasiga ustuvorlik beriladi. Bu siyosatning o'ta keng qo'llanilish oqibatlari iqtisodiy tarixdan ma'lum bo'lgan davlat byudjeti kamomadi va inflyasiyaga olib kelishida ko'rinadi.

Neoliberalistlar iqtisodiyotni liberallashtirishni, erkin baho shakllanish prinsiplaridan foydalanishni, iqtisodiyotda xususiy mulk va nodavlat tuzilmalarining etakchi bo'lishini qo'llaydilar. Davlatning iqtisodiyotni boshqarishdagi rolini esa «tunggi qorovul» yoki «sport sudyasi» qabilida bo'lishi ko'zda tutiladi. Bu yo'nalishning yirik vakili L.Erxard aytganidek «Raqobat mumkin bo'lgan hamma erda, tartibga solish - zarur bo'lgan erda» amalga oshuvi kerak. Davlatning iqtisodiyotdagi ishtiroki cheklangan bo'lib, tadbirkorlarning erkin va mo'tadil faoliyati iqtisodiyotdagi muvozanatni saqlashning asosiy sharti sifatida qaraladi.

XX asrning 30-yillarida davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklash maqsadida muqobil neoliberal markazlar tashkil etildi. Buning sababi shundaki, 2-jahon urushi arafasida paydo bo'layotgan militaristik g'oyalar nihoyatda kuchli bo'lib, ko'p mamlakatlarda (Germaniya, Italiya, AQSH, Buyuk Britaniya...) davlatning iqtisodiyotga aralashuvi keskin kuchayadi.

Neoliberalizmning eng yirik markazlari Germaniya, AQSH va Angliyada vujudga kelib, shunga muvofiq Frayburg maktabi (etakchi vakillari - V.Oyken, V.Ryobke, A.Ryustov, L.Erxard va b.), Chikago maktabi, uni «monetar maktab» deb ham ataydilar (etakchi vakillari - L.Mizes, M.Fridmen, A.Shvari va b.), London maktabi (etakchi vakillari - F.Xaek, L.Robbins va b.).

Fransiyada neoliberal g'oyalarning taniqli vakillari sifatida iqtisodchilar J.Ryueff, M.Alle va boshqalarni keltirish mumkin. Bu olimlar o'sha davridayoq yagona ilmiy-amaliy platformani ishlab chiqish uchun harakat boshladilar. 1938 yili Parijdagi konferensiyada neoliberalizmning asosiy prinsiplari xalqaro ko'lamda e'lon qilindi. Bu neoliberalarning yig'ilishi (forumi) «Lippman kollokviumi» deb xam ataladi, buning sababi shuki, o'sha yili amerikalik iqtisodchi A.Uolter Lippman «Erkin shahar» kitobini e'lon qildi va undagi g'oyalar neoliberal prinsiplar bilan hamohangdir. Parijdagi qo'llab-quvvatlangan neoliberal umumiy prinsiplarning mohiyati shundan iboratki, davlatlar erkin raqobat qoidalarini qaytarishga g'amho'rlik qilishlari va ularni barcha xo'jalik sub'ektlari tomonidan bajarilishini ta'minlashlariga ko'maklashuvi so'raladi. Bu xujjatda xususiy mulk ustuvorligi sharti, bitimlar erkinligi va bozorlar erkinligi davlat yo'li bilan faqat ekstremal (urush, stixiyali ofat, katastrofa va b.) holatlardagina qayta ko'rilishi mumkin deb hisoblanadi.

2-jahon urushidan so'ng neoliberalizm prinsiplari dastlab Farbiy Germaniya (GFR) da amaliy jihatdan muvaffaqiyati tatbiq etildi. Bu erda 1948 yildan boshlab bu g'oyalar Adenauer-Erxard davlat doktrinasi statusiga aylantirildi. Neoliberalizmning taniqli nemis nazariyotchilari V.Rebne, A.Ryustov va boshqalar ozodlik va insonparvarlik bahonasida monopolizm vujudga kelishining barcha ko'rinishlarini tanqidiga boshchilik qildilar. V.Oyken va uning safdoshlari Frayburg universitetida 1948 yildan «Ordo» nomli yillik to'plamni chiqara boshladilar, bu jurnal barcha davlatlar uchun neoliberalizmning nazariy minbari rolini o'ynaydi. V.Oyken tomonidan tanlangan «Ordo» so'zi yig'ma bo'lib, erkin bozor xo'jaligining «tabiiy tizimi» ma'nosini beruvchi mazmunga ega edi. Neoliberalizm Farbiy Germaniya doktrinasi «Oyken maktabi» ta'siri ostida hatto «Ordoliberalizm» deb atala boshlandi.

GFR neoliberalizm nazariyotchilari «erkin bozor» va adolatli taqsimot prinsiplarini «ijtimoiy tenglik» prinsipi g'oyasi bilan birga qo'shishga muvaffaq bo'ldilar. Birinchi marta uning konsepsial g'oyasi A.Myuller-Armakning «Xo'jalik boshqaruvi va bozor xo'jaligi» (1947) kitobida izohlanadi, bunda «Ijtimoiy bozor

xo‘jaligi» matni ham birinchi bor qo‘llanilgan. Bu sohadagi ishlanmalar V.Rebke, L.Erxard, V.Oyken (asli tarixchi) va boshqalar tomonidan davom ettirildi.

60-70-yillarda neoliberalizm konsepsiyasi «ijtimoiy bozor xo‘jaligi» modelini yaratish va amalga oshirish prinsiplari institutsionalizmning «barcha uchun farovonlik jamiyati» konsepsiyasi bilan hamohangdir. Chunki ikkala modelda insonni inson tomonidan ekspluatatsiya va sinfiy antegonizm inkor etiladi. Bu modellardan bundan tashqari davlatning faol ijtimoiy vazifasi (funktsiyasi) g‘oyasi bor. Davlat barcha fuqarolarga ijtimoiy xizmatni olish va ular farovonligini oshirish uchun teng huquq va teng imkoniyatlar yaratishi zarurdir. Bunda jamiyatning turli qatlamlarida aksionerlar sonining ortishi bilan birga, barcha ijtimoiy institutlar barqarorligining o‘sishi, asosiy mehnatkash aholining ertangi kunga ishonchi va boshqalar ko‘zda tutiladi.

Keynchilik neoliberalizmga muqobil ravishda Chikago maktabi vujudga keldi, uning **monetar (pul bilan bog‘liq) g‘oyalari** Chikago universitetida 20 yillarda paydo bo‘ldi. Ammo neoliberal yo‘nalish xarakatida amerika monetarizmi mustaqil pozitsiyasini faqat 50-yillar oxiri va 60-yillar boshida egalladi. Bunda **M.Fridmen** (1912) nashrlari muhim ahamiyat kasb etdi (1976 yilgi iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofoti laureati). Fridmen va uning safdoshlari Keynsning pulsiz omillari (masalan, investitsiyalar) o‘rniga aynan pulli omillarni afzal ko‘rdilar.

1958 yil A.U.Fillipsning empirik egri chizig‘i paydo bo‘lishi bilan pul hisobidagi ish haqining yillik foiz o‘zgarishi va ishsizlik darajasi (hissasi) o‘rtasidagi bog‘lanish aniqlandi. Bunda 1861-1913 yillar Angliyadagi real ma‘lumotlardan foydalanilgan. 1964 yil P.Samulson o‘zining mashhur «Ekonomiks» darsligining 6 nashriga shu grafikni kiritdi va uni Fillips egri chizig‘i deb atadi. Avvalgi tadqiqotlarda (masalan, Keyns) inflyasiyasiz to‘la bandlik iqtisodiy siyosatning maqsadi sifatida qarab kelinar edi. Bu egri chiziqqa ko‘ra, narxlar mo‘‘tadilligi va ishsizlik nomuvofiq xodisalar bo‘lib chiqdi, ya‘ni ishsizlikni kamaytirishga inflyasiyani kuchaytirish yo‘li bilan erishiladi, inflyasiyani pasaytirish esa odatda ishsizlar ko‘payishini taqozo etadi. Shunday

qilib, bir vaqining o'zida turg'un narxlar va to'la bandlikka bo'lgan ishonch, barqaror narxo va to'la bandlik o'rtasida tanlash bilan o'rin almashdi.

M.Fridmen va uning safdoshlari Fillips egri chizig'ini har tomonlama o'rganib, u (egri chiziq) har doim ham turg'un emasligi ma'lum bo'ldi, ayniqsa 60-yillar oxirida ko'pgina mamlakatlarda inflyasiya o'sishi «mantiq»qa qarama-qarshi ishsizlikning pasayishi emas, balki uning o'sishi va 70-yillar boshida esa inflyasiya va ishsizlikning bir vaqtda o'sishi bilan ro'y berdi.

M.Fridmen iqtisodiy jarayonlarda pul, pul massasi va pul muomalasi ahamiyatini ko'tarishga harakat qildi. Pulning aslida neoliberal monetar konsepsiyasi AQSHning respublika (1969-1970 yillar Nikson prezidentligi davrida) hukumati tomonidan sinovdan o'tdi (bunda M.Fridmen prezident maslahatchisi edi). Ammo monetar iqtisodiy g'oyalar AQSHning keyingi prezidenti davrida yahshi natija berdi. Tarixda va iqtisodiyotda reygonomika deb nom olgan bu siyosat dollar real mustahkamlangan bir sharoitda inflyasiyani kamaytirish mumkin bo'ldi, R.Reygan prezidentlik davrida yangi 14 million millioner - tadbirkor paydo bo'ldi. Demokrat B.Klinton (8 yil) prezidentligi davrida ham shu siyosat davom ettirildi va yahshi natija berdi.

Fridmen konsepsiyasi asosiy masala davlatning qattiqqo'l pul siyosatidir (boshqalardan, masalan, Keynsdan farqi). Bu Fridmenning «ishsizlik tabiiy normasi» tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, kon'yutura holatiga bog'lanmagan holda, har yili pul massasi 3-4 foizga doim va turg'un (stabil) ravishda oshirib borilishi kerak. AQSH ning qator yillar davomida yalpi milliy mahsuloti o'sishi o'rtacha sur'atlarini hisobga olib, milliy iqtisodiyotning maksimal mumkin bo'lgan darajasi aniqlanadi.

Fridmenning «ishsizlik tabiiy normasi» konsepsiyasi institutsional, shuningdek qonuniy hujjatlarga asoslanadi (masalan, kasaba qo'mitalari, minimal ish haqi to'g'risidagi qonun) .

2.3. O‘zbekistonda iqtisodiy taraqqiyot to‘g‘risidagi nazariyalarning shakllanishi

Insoniyat XXI asrga kelib, ma‘muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotining mohiyatini chuqurroq anglash bilan bir qatorda, uning asoratlariga barham berishga astoydil kirishganini namoyon etmoqda. Hususan, O‘zbekiston Respublikasi uchun sobiq mustabid tuzum merosi va sohta mafkuraning oqibatlari quyidagilarda o‘z aksini topishi Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimov asarlarida umumlashtirilgan:

1. Bir yoqlama rivojlangan, mo‘rt, zaif iqtisodiyotga asoslangan markazga qaram yarim mustamlaka mamlakat.

2. Boy mineral xomashyo resurslaridan nazoratsiz va ayovsiz foydalanishga hamda paxta yakkahokimligiga asoslangan iqtisodiy tizim.

3. Mahalliy xomashyolarni qayta ishlash quvvatlarini ibtidoiy darajadali, ishlab chiqarishning texnologik asbob-uskuna va butlovchi qismlar, shuningdek yoqilg‘i ta‘minotida markazga qaramlik.

4. Eng muhim oziq-ovqat mollari (un, shakar, go‘sh-tsut mahsulotlari) va boshqa xalq iste‘moli mahsulotlarining chetdan keltirilishi.

5. Paxta xomashyosi mahsulotlarining suv tekinga tashib ketilishi, oltin, qimmatbaho va rangli metallar, strategik ahamiyatga ega materiallar jahon bozorida o‘ta xaridorgir bo‘lgan boshqa qimmatbaho mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotishdan keladigan foydadan O‘zbekiston xazinasiga tushmaslik.

6. Iqtisodiy o‘shish sur‘atlari samaradorligi ko‘rsatkichlarining salbiy darajadali ortib borishi, moliya-pul tizimining butkul ishdan chiqishi.

7. Xorijiy mamlakatlar bilan bevosita tashqi iqtisodiy aloqalarning cheklanganligi.

8. Qishloq joylarda yashirin ishsizlik, shahar va qishloqdagi turmush darajalaridagi farqning ortib borishi.

9. O‘zbekiston aholisi turmush darajasi ko‘rsatkichlarining sobiq SSSRdagi eng oxirgi o‘rinlardan biriga tushib qolganligi.

10. Ekologik muammolarning keskinlashuvi, er-suv resurslaridan ayovsiz foydalanish, erlar sho'rlanishining ortishi, cho'l zonalarining kengayishi.

Yuqorida keltirilgan xulosalarni isbotlovchi dallillar jumlasiga quyidagilar

kiradi:

1. 1991 yilda etishtirilgan paxta xomashyosining bor-yo'g'i 3,5% i pirovard iste'mol uchun respublikada qayta ishlangan.

2. 1990 yilda respublikada mavjud korxonalarining 38% sobiq ittifoq, 54% sobiq ittifoq-respublika, bor-yo'g'i 8% korxonalar respublika mulkchiligi tasarrufida bo'lgan.

3. 1988 yilda 4349.3 mln. ga ekin maydonlarining 125.3 ming ga maydoni (2.8%) aholining shaxsiy tomorqalarini tashkil etgan.

4. «1930 yilda respublika aholisining 70% ga yaqinining jami daromadi tirikchilik o'tkazish uchun zarur bo'lgan eng quyi darajadan ham past edi. Ayni mahalda Rossiya va Ukrainada aholining 30 % ga yaqinigina shunday ahvolda kun kechirgandi».

5. Ma'lum sabablarga ko'ra, respublika hozirgi xalq xo'jaligi va aholi juda qattiq ehtiyoj sezayotgan tovarlarning 65% gacha bo'lgan qismini tashqaridan keltirishi majbur edi. Yoqilg'i, stanoklar, asbob uskunalar, yog'och-taxta va yog'och materiallari to'g'risida gapirmasak ham bo'ladi. Ular ham chetdan keltirilgan.

Bozorga o'tish zaruriyati tashqi va ichki omillardan ham kelib chiqadi.

Tashqi omillar:

1. Jahon hamjamiyatining geopolitik tarkibida ijtimoiy dunyoqarashda chuqur sifat o'zgarishlarni amalga oshirish.

2. Davlatlararo hamkorlikda integratsion jarayonlarning kuchayishi.

3. Yagona xalqaro me'yorlar, qoidalar va andozalarga o'tilishi bilan yagona siyosiy-iqtisodiy jarayonlarning shakllanishi.

4. Sotsialistik deb atalgan lagerning parchalanishi va ma'muriy- buyruqbozlik tizimining barham topishi.

5. Moddiy turmush farovonligi va iqtisodiy o‘rta sur‘atlari bo‘yicha Farbdan ortda qolishning kuchayishi va iqtisodiy tizim tanazzuli.

Ichki omillar:

1. Mustabid tizim qusurlari va direktiv rejalashtirishning salbiy oqibatlarini.

2. Davlat mulkchiligining yakkahokimligi tufayli mulkning va shaxsning ajratilishi va ijtimoiy serxarajatlilikning ortib borishi.

3. Xarajatlarni tejashdan manfaatdorlikning yo‘qligi, piravardida esa, resurslarni samarasiz taqsimlanishning kuchayishi.

4. Mehnat unumdorligini oshirishdan rag‘batlantirishning pasayishi va mehnatga ishtiyoqsizlik va loqaydlikning ortishi.

5. Texnika va texnologiya rivojlanishidagi turg‘unlik.

6. Iqtisodiy hayotda mulkning mutlaq davlatlashtirilishiga qarshilik munosabati sifatida pinxoniy iqtisodiyotning kuchayishi.

7. Ijtimoiy hayotda talab va taklif muvozanatini ta‘minlash samaradorligining pastligi.

8. Direktiv markazlashgan rejalashtirish tizimining hududlar va xo‘jaliklar talablarini qondirishda muvofiqlashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi. Natijada, quyi bo‘g‘inlarda - xaridor va sotuvchi, iste‘molchi va ishlab chiqaruvchilar orasidagi bevosita bog‘liqlikni ta‘minlashga ma‘muriy rejalashtirishning salbiy ta‘siri.

9. Korxonalararo raqobatning yo‘qligi tufayli samaradorlikka moyillikning pastligi.

10. Xomashyo serxarajatliligiga asoslangan investitsion talabning kuchayishi.

11. Sotsialistik xo‘jalik yuritishda fondlarning markazlashgan taqsimotiga asoslanganligi tufayli ko‘proq resurslar taqchilligi namoyon bo‘ladi. Bozor iqtisodiyotida esa, sotish qiyinchiligi ishlab chiqarish qiyinchiligidan muhimroq hisoblanadi.

12. Korxonalarining pul mablag‘lari bilan ta‘minlashda yagona davlat bank tizimining faol ishtirok eta olmasligi. Bank tizimining pul mablag‘lari oborotidan

manfaatdorlikning pastligi. Ayniqsa, kredit siyosatining mijozlar moliyaviy imkoniyati bilan bevosita bog‘lanmaganligi.

13. Davlat byudjeti vakolatining keng qamrovliligi turli bo‘g‘indagi xo‘jaliklar daromadiga bog‘liq bo‘lib, uning to‘planishi va taqsimlanishi to‘liq markazlashtirilgan. Korxonalarining byujdetdan moliyalashtirilishi zahiralardan samarali foydalanishni rag‘batlantirmagan.

Ma‘muriy-buyruqbozlik tizimining eng muhim ayanchli oqibatlaridan biri - mut‘e shaxs «sovet kishisi» ning shakllanishi hisoblanadi. Mazkur shaxs tafakkuri mafkuraviy qarashlar, g‘oyaviy kurashlar, chalg‘ituvchi dalillar tuzog‘iga asir qilindi. Taraqqiyotparvar insoniyat erishgan yutuqlardan bebaxra qoldi.

Sobiq tizim o‘z iqtisodiy g‘oyalarida ish kuchining qaerlardadir tovar sifatida sotilayotganligini tanqid qiladi-yu, o‘zidagi inson resurslariga e‘tibor faqat kundalik moddiy ehtiyojlarni arang qondirish darajasida qolib ketganligini inkor etadi. Keyinroq, 1999 yilga kelib, birinchi Prezidentimiz I.Karimov bu haqda ta‘kidlaganidek: «Shunday ulkan salohiyatga ega bo‘lgan mamlakatni kamsitadigan og‘ir ahvolga solib qo‘yib, u qonuniy haqli ravishda o‘ziga qarashli bo‘lgan mablag‘ni markazdan dotatsiya sifatida so‘rab, aytish mumkinki, yolvorib olishga majbur edi. Boz ustiga, noinsoniy g‘oya hukmron bo‘lgan mustabid tizim o‘zining bor mafkuraviy kuchini, ommaviy axborot vositalarini, butun maorif tizimini ishga solib odamlar ongini keng miqyosda zaharlar edi. Ularning milliy va diniy tuyg‘ularini qo‘pol ravishda kamsitar edi. O‘z ona tilini, milliy an‘ana va madaniyatini, o‘z tarixini bilmaslik, ko‘plab odamlarning shaxsiy fojiasiga aylanib qolgan edi. Milliy o‘zlikni anglashga bo‘lgan tabiiy intilish johilona inkor etilardi....

...Biz eski tizim o‘z o‘rnini osonlikcha bo‘shatib bermasligini, uning zaharli mafkurasi odamlar ongini tez va engil o‘z ta‘siri iskanjasidan chiqarmasligini etarli darajada o‘zimizga tassavvur qilishimiz va hisobga olishimiz zarur edi».⁴

---

⁴ Karimov I.A. O‘zbekistonning o‘z istiqloli va taraqqiyot yo‘li. T., O‘zbekiston, 1992, 62-bet

Yuqoridagilar va boshqalarni hisobga olgan holda, O'zbekiston mustaqillik davrida ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor munosabatlariga o'tishni zarur deb topdi.

XX asr nihoyasiga kelib, shakllangan iqtisodiy taffakur va iqtisodiy taraqqiyot istiqbollari to'g'risidagi qarashlarda erkin iqtisodiy tartibga solish g'oyasi ham, markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish g'oyasi ham inqirozga uchraganligii bayon etilmoqda. Jahon sivilizatsiyasi ijtimoiy taraqqiyotning sifat jihatdan yangi yo'llarini ishlab chiqdi, tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti mana shu yo'lga asos qilib olingan.

O'tish davri ko'xna Evropa mamlakatlarida bir necha yuz yilni tashkil etgan bo'lsa, mustamlakachilikdan ozod bo'lgan Osiyo va boshqa qit'a mamlakatlarida bir necha o'n yildan iborat bo'ldi. Masalan, Buyuk Britaniya-200 yil, Fransiya - 150 yil, Germaniya va AQSH-50-100 yil.

Boshlang'ich shart-sharoitlarga ko'ra, yondoshilgan guruhlash mezoniga asosan tartiblashga solinadigan bozor iqtisodiyoti mamlakatlari uchun 3 ta yondashuv va yana bir turdagi urinish mavjudligi olimlar tomonidan tahlil etilgan. Bular:

1. Uzoq davom etgan evolyusion taraqqiyotni bosgan rivojlangan mamlakatlardagi aralash iqtisodiyot;
2. An'naviy (oddiy va bozor, patriarxal feodal munosabatlariga ega) iqtisodiyot asosida shakllanayotgan madaniylashgan bozor munosabatlari;
3. Rejalashtirilgan buyruqbozlik iqtisodiyoti negizida shakllanayotgan bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat;
4. Sotsializm g'oyalarini samarali bozor iqtisodi vujudga keltirish bilan qo'shib olib borishga urinayotgan sotsialistik iqtisodiyotning Xitoycha yo'li.

Yuqoridagi yondoshuvlar asosidagi tahlillar ko'rsatishicha, bozor munosabatlarining rivojlanishi birorta ham mamlakatda benuqson va tekis kechmagan.

Bozor mexanizmlarini ideallashtirish ham katta xato bo'ladi.

Shuning uchun ham «O‘zbekiston tanlab olgan yo‘l respublika va uning xalqining manfaatiga nihoyatda mos keladigan ijtimoiy jihatdan yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan iqtisoddir»⁵.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tishning milliy xususiyatlari akademiklar S.S.G‘ulomov, M.Sharifxo‘jaev, professorlar A.O‘lmasov, N.To‘xliev, Yo.Abdullaev, sh.Shodmonov, A.Razzoqov kabilarning tadqiqotlarida batafsil bayon etilgan.

Biroq bozor iqtisodiyotiga oid tushunchalarni bayon etishdagi yondoshuvlarda ayrim farqlar ham mavjud. Masalan, prof. Razzoqov A.A. bozor munosabatlarining 3 ta shakli mavjudligini qayd etadi. Bular:

1. Yovvoyi bozor (dastlabki paytlarda);
2. Ma‘muriy-buyruqbozlik bozori (sobiq SSSR va sotsialistik deb atalgan mamlakatlarda);
3. Boshqariladigan bozor (hozirgi deyarli barcha rivojlangan etakchi mamlakatlarda).

Ayni paytda prof. A.O‘lmasov ta’kidlashicha, «Tarixan bozor iqtisodiyotining 2 turi bo‘lgan: yovvoyi va madaniylashgan bozor iqtisodiyoti».

Konstitutsiyamizning hamda halqimizning o‘ziga xos xususiyatlari va ilg‘or jahon tajribalarini uyg‘unlikda mujassamlashtirilgan - dunyoda «O‘zbek modeli» deb e’tirof etilgan iqtisodiy islohotlar modelining asosiy muallifi birinchi Prezident I.Karimov inson-islohot uchun emas, islohot inson uchun xizmat qilish kerak, deb ta’kidlagan mezon muhim hisoblanadi.

Islohotlarning «O‘zbek modeli» nimalarga asoslanadi degan savolga quyidagicha javob berish mumkin:

- bozor iqtisodiyoti va demokratiya tamoyillariga asoslanadigan jamiyatni barpo etish;
- SSSR parchalangandan keyingi O‘zbekistonning haqiqiy holati;
- xalqning mentaliteti va tarixiy an‘analarga islohotlarni amalga oshirishning u yoki bu sur‘atlariga aholining tayyorlik darajasi;

---

⁵ Karimov I.A. O‘zbekistonning o‘z istiqloq va tarqiyot yo‘li. T., O‘zbekiston, 1992, 71-bet

- «Shok terapiyasi» dan voz kechish.

Demak, islohotlardan asosiy maqsad - yurtimizning yanada rivojlanishi, xalqimizning farovonligi, jahon hamjamiyatidan o'zimizga munosib o'rin egallashdan iborat. XXI asr boshida O'zbekiston taraqqiyotining birinchi Prezident I.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan strategiyasida quyidagi muhim ustuvor yo'nalishlar mavjud. Bular:

- Iqtisodiyotning izchil o'sishi va samaradorligini oshirish, demokratik bozor islohotlarini chuqurlashtirish asosida xalq turmush darajasining barqaror va uzluksiz yaxshilanib borishini ta'minlash hamda aholini kuchli ijtimoiy himoyalashga alohida e'tibor qaratish ko'zda tutilgan.

- Siyosiy va iqtisodiy hayotni, davlat va jamiyat qurilishini erkinlashtirish, aholining siyosiy faolligini kuchaytirish, jamiyatda manfaatdor va qarama-qarshi kuchlar o'rtasida muvozanatni ta'minlaydigan kuchli mexanizmni shakllantirish zarur.

- Shaxsiy manfaatlarni mamlakat, xalq manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan erkin, har jihatdan barkamol insonlarni tarbiyalash asosida jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish lozim.

Xalqaro ekspertlar fikriga ko'ra, inson taraqqiyoti zamirida O'zbekiston iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy tamoyillar jumlasiga quyidagilar kiritilgan:

- YaIM o'sish sur'atlarining aholi o'sish sur'atlaridan ustun kelishi, pirovardida esa, turmush daraja yaxshilanishi uchun zamin yaratildi.

- Uzoq muddatli istiqbolda o'sish omili bo'lgan asosiy kapitalga sarmoya kiritishning yuqori sur'atlari ta'minlandi.

- Iqtisodiy o'sishning ijobiy sur'atlari sharoitida inflyasiya sur'atlaridan barqarorlashishi natijasida, aholining real daromadlari va turmush darajasi yaxshilandi.

Shuningdek, islohotlar tajribasini umumlashtirishda turlicha yondoshuvlar shakllanmoqda. Ulardan biri bozor munosabatlariga o'tishning ijtimoiy muammolarini hal etilishi 3 bosqichga taqsimlanadi:

1-bosqich (1991-1994);

2-bosqich (1994-1997);

3-bosqich (1997 dan hozirgi paytgacha).

Birinchi bosqichning maqsadi aholi turmush darajasining keskin pasayishi va ishsizlikning keskin oshishiga yo'l qo'ymaslik bo'ldi. Bu bosqichda davlat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, iste'mol bozorini himoya qilish uchun iste'mol mollarini me'yoriy tarqatish tizimi, talon va kuponlar joriy etildi. Ijtimoiy kam ta'minlanganlar uchun imtiyozlar saqlandi.

Ikkinchi bosqichning maqsadi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy o'sishni barqarorlashtirish, inflyasiyani jilovlash bo'ldi. Natijada mulkdorlar sinfi shakllandi. Xorijiy omillarga bog'liq bo'lgan o'zak tarmoqlarini mustahkamlash choralari ko'rildi. Milliy valyuta inflyasiyasini maqbul darajada jilovlash imkoni yaratildi.

Uchinchi bosqich maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarni sifat jihatidan yangi pog'onaga ko'tarishga qaratildi. Iqtisodiyotda miqdor va sifat siljishlari, kichik biznes va tadbirkorlik uchun huquqli sharoitlar yaratildi, ishsizlikning yashirin va turg'un holatlarini bartaraf etishga oid choralar ko'rildi. Aholi daromadlarining yangi turlari - mulkdan va tadbirkorlikdan ham shakllana boshladi. Aholi kam ta'minlangan qatlamlar qashshoqlashuvi kamaytirildi. Boqimandalik chekindi. Mehnat va tadbirkorlik faolligi ortdi.

Asosiy tayanch tushunchalar

A.Smit, A.Marshall, J.Keyns, M.Fridmen, institutsionalizm, neoliberalizm va monetarizm oqimlari, «tabiiy tartib», proteksionizm siyosati, erkin tashqi savdo, «Repreztativ firma», o'sib boruvchi foyda va doimiy foyda, multiplikator, «aralash iqtisodiyot», antitrest siyosat, neoliberalizm, monetar g'oyalar.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Nima uchun A.Smit manufaktura ishlab chiqarishining mafkurachisi bo'lib qoldi?

2. A.Smitning pul, qiymat, daromadlar, ish haqi, kapital va takror ishlab chiqarish to'g'risidagi ta'limotlariga qisqacha izoh bering.
3. Xalq boyligi qanday omillarga bog'liq?
4. Nochor ahvolga tushgan iqtisodiyotni rivojlantirish uchun nima qilmoq kerak?
5. Davlat iqtisodiyotga nima uchun aralashuvi kerak?
6. Keynes ta'limotiga qanday shart- sharoitlar asos qilib olingan?
7. Keynes ta'limotining hozirgi davrdagi ahamiyati nimadan iborat?
8. Neoliberalizm vujudga kelishining shart-sharoitlari, keynschilikdan farqi nimada?
9. «Ijtimoiy bozor xo'jaligi», uning tiplarini izohlang.
10. Fridmanning «ishsizlik tabiiy normasi»ni tushuntirib bering.

3-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISH OMILLARI VA SHART-SHAROITLARI

3.1. Ishchi kuchi, tabiiy va moddiy resurslar, ularning zahiralari hamda sifati iqtisodiy taraqqiyotning dastlabki manbai ekanligi

O‘zbekiston - katta inson salohiyatiga ega mamlakat. Inson salohiyati eng faol, eng bunyodkor omil bo‘lib, u mamlakatning islohot va tub o‘zgarishlardan tinimsiz ilgarilab borishini ta’minlaydi.

Jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi bilan belgilanuvchi mazkur omil, o‘z navbatida, uni rivojlantirish va taraqqiy ettirishda hal qiluvchi asos xisoblanadi.

Jamiyatning ishchi kuchi salohiyatini kuchaytirish, undan samarali foydalanish muammolari bozor munosabatlari davrida birmuncha murakkablashadi va ularning echimini topish iqtisodchi olimlar oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri xisoblanadi.

Bunga texnikani yangilash va boshqaruvni o‘zgartirish bilan erishib bo‘lmaydi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida, avvalo, iqtisodiyotning tarkibiy tizimi tubdan o‘zgarishi, jumladan, zamonaviy texnika va texnologiyalarning kirib kelishi, milliy iqtisodiyotning rivojlanishi inson resurslari sifat jihatidan yaxshilanishini ob’ektiv tarzda taqozo etadi.

Mehnatga layoqatli aholining umumiy ta’lim va kasbiy tayyorgarligi, fan sohasidagi bilim darajasi, sihat-salomatligi, turmush darajasi ishchi kuchi resurslarining sifat jihatlarini ifodalaydi. Mehnatga layoqatlilik o‘zi nima va kimlarni mehnatga layoqatli deb hisoblaymiz? Mehnatga layoqatlilik – insonning ma’lum bir ishni bajarishi uchun zarur bo‘lgan mehnat qobiliyatidir.

Mehnatga layoqatlilik quyidagi turlarga bo‘linadi:

- umumiy mehnatga layoqatlilik – bu maxsus tayyorgarlik va malaka talab qilmaydigan mehnat qobiliyatini ifodalaydi;
- kasbiy mehnatga layoqatlilik – bu maxsus bilimni, alohida malakani talab qiluvchi mehnat qobiliyatidir;

- maxsus mehnatga layoqatlilik – bu shaxsning ma’lum ishlab chiqarish va tabiiy sharoitlarda maxsus bajariladigan mehnat bo‘yicha qobiliyatidir. Zamonaviy ishlab chiqarish sharoitlarida jamiyat ishchi kuchi resurslarining sifat ko‘rsatkichlarini takomillashtirishda mehnatga kasbiy layoqatlilik alohida ahamiyat kasb etadi. Mehnatga layoqatlilik ishchi kuchining imkoniy unumdorligidan iborat. Uning sifati xodimning malakasi, kasb-koriga bog‘liq bo‘lib, u mehnat unumdorligida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekistonning mustaqil davlatga aylanishi iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan tub o‘zgarishlarga olib kelib, bu o‘z navbatida, ishchi kuchi resurslarining shakllanishi va takror hosil qilinishi haqidagi ilmiy-iqtisodiy tasavvurlarni qayta o‘rganish, uning strukturasi yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish hamda bu sohadagi ijtimoiy munosabatlar tizimini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish zaruratini vujudga keltirdi.

Ishchi kuchi resurslarining miqdor jihatdan shakllanishining asosi bo‘lib aholi harakatlari hisoblanadi. Shu sababli uning shakllanish omillari va sharoitlarini o‘rganishda dastlab aholini takror ishlab chiqaruvchi jarayon bo‘lgan demografik vaziyat tahlil qilinadi. Chunki, aynan demografik jarayonlar ishchi kuchi resurslarining miqdoran shakllanib borishini ta’minlaydi. Ishchi kuchi resurslarining shakllanish jarayonlari, ularga ta’sir qiluvchi omillar keng qamrovli bo‘lib, ular bir nechta bosqichlarni bosib o‘tadi. Ishchi kuchi resurslarining shakllanish jarayoni ketma-ketlikda, zanjir ko‘rinishda ro‘y beradi. Chunki, bunda ishtirok etayotgan omillar o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq bo‘lib, birining natijasida ikkinchisi vujudga keladi va o‘zaro ta’sirga ham ega. Demografik jarayonlar ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilma va shart-sharoitlar ta’sirida ro‘y beradi. Demografik jarayonlar natijasida shakllangan ishchi kuchi resurslari ishlab chiqarishning bosh omili bo‘lib, uning asosida YaIM yaratiladi, bu esa iqtisodiy taraqqiyot demakdir. Iqtisodiy taraqqiyot ishlab chiqarish va infratuzilmalarning rivojlanishiga olib kelsa, daromadlar esa aholi farovonligining asosi hisoblanadi.

Mamlakatimizda “mehnatga qobiliyatli aholining mehnat va tadbirkorlik faolligini to‘liq amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish, ishchi kuchi sifatini oshirish, ishga joylashtirishga muxtoj shaxslarni kasbiy tayyorlash, qayta

tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish”⁶ 2017-2021 yillarda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasining muhim yo‘nalishi sifatida belgilab olinganligining o‘zi ham yurtimizda ishchi kuchi resurslaridan samarali foydalanishning YaIMni yaratish jarayonida naqadar muhim ahamiyatga molik bo‘lgan omil ekanligidan dalolat beradi.

Insonning ishchi kuchi resurslari tarkibiga kiritilishining asosiy mezonini bo‘lib mehnatga bo‘lgan qobiliyati hisoblanadi. Odatda mehnat qilish qobiliyatiga ega ishchi kuchi resurslari tarkibiga 16 yoshdan 60 yoshgacha bo‘lgan erkaklar, 16 yoshdan 55 yoshgacha bo‘lgan ayollar kiritiladi. Lekin ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa cohalarda band bo‘lgan pensionerlar ham ishlashi mumkin.

Mamlakatda ishchi kuchi resurslari hajmi va sifati qanchalik yuqori bo‘lsa, yaratilayotgan YaIM hajmining o‘sishi ham shunga mos ravishda bo‘ladi. Masalan, dunyoning aholi soni eng ko‘p bo‘lgan mamlakatlardan Xitoy xalq respublikasi (XXR) va Hindistonni oladigan bo‘lsak, 2014-2016 yillar mobaynida valyutaning xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha hisoblaganda YaIM hajmiga ko‘ra XXR dunyoda 1-o‘rinni (2014 yil 18,2 trln.doll., 2015 yil 19,7 trln. doll. va 2016 yil 21,3 trln. doll), Hindiston esa 3-o‘rinni (2015 yil 7,3 trln.doll, 2015 yil 8,1 trln.doll. va 2016 yil 8,7 trln.doll.) egallashgan.⁷ Bundan hulosasi shuki, YaIM hajmi mamlakatdagi ishchi kuchi resurslari miqdori va sifatiga bevosita bog‘liqdir.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, mamlakatimizda YaIM hajmining oshishida eng asosiy katta boyligimiz bo‘lgan ishchi kuchi resurslari hajmi va ularning iqtisodiyotda band bo‘lishi juda katta ahamiyatga ega. Chunki iqtisodiyotning aynan o‘sha sub’ektlari haqiqiy yangi qiymat yaratishda ishtirok qiladi va YaIM ko‘payishining bosh omillaridan sanaladi. Oxirgi yillarda respublika va uning hududlarida aholi soni oshishi bilan birga uning tarkibidagi ishchi kuchi resurslari va ularning bandlik darajasi ham yildan-yilga oshib bormoqda. (3.1.1-jadval)

---

⁶ Tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan tuzilgan

⁶ “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”. http://strategy.gov.uz/uz/pages/action_strategy

⁷<https://ru.wikipedia.org/wiki>

Ishchi kuchi resurslari va ular bandligi (mln. kishi)⁸

	2000			2005			2010			2016		
	Ishchi kuchi resurslari	Iqtisodiy faol aholi	Iqtisodiyotda bandlar	Ishchi kuchi resurslari	Iqtisodiy faol aholi	Iqtisodiyotda bandlar	Ishchi kuchi resurslari	Iqtisodiy faol aholi	Iqtisodiyotda bandlar	Ishchi kuchi resurslari	Iqtisodiy faol aholi	Iqtisodiyotda bandlar
O'zbekiston Respublikasi	12,5	9,02	8,9	14,4	10,2	10,2	16,7	12,3	11,6	18,5	14,02	13,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	0,76	0,50	0,49	0,85	0,54	0,53	0,96	0,63	0,58	1,04	0,67	0,34
<i>Viloyatlar</i>												
Andijon	1,14	0,83	0,82	1,34	0,96	0,95	1,56	1,18	1,11	1,71	1,37	1,29
Buxoro	0,75	0,59	0,58	0,86	0,67	0,69	0,99	0,81	0,77	1,06	0,87	0,83
Jizzax	0,47	0,31	0,29	0,55	0,33	0,32	0,65	0,41	0,38	0,75	0,48	0,45
Qashqadaryo	1,02	0,73	0,72	1,32	0,83	0,82	1,49	1,03	0,98	1,76	1,25	1,18
Navoiy	0,41	0,32	0,31	0,46	0,38	0,37	0,53	0,43	0,41	0,54	0,45	0,42
Namangan	0,96	0,62	0,61	1,13	0,69	0,68	1,36	0,87	0,82	1,53	1,06	1,01
Samarqand	1,31	0,93	0,92	1,53	1,05	1,04	1,82	1,31	1,23	2,06	1,58	1,49
Surxondaryo	0,81	0,58	0,57	0,99	0,65	0,64	1,18	0,83	0,79	1,41	1,02	0,97
Sirdaryo	0,32	0,26	0,25	0,38	0,28	0,28	0,42	0,33	0,32	0,48	0,37	0,36
Toshkent	1,23	0,90	0,89	1,41	1,02	1,01	1,55	1,21	1,19	1,62	1,34	1,29
Farg'ona	1,33	1,03	1,02	1,56	1,18	1,17	1,82	1,42	1,34	2,02	1,6	1,5
Xorazm	0,67	0,47	0,46	0,79	0,53	0,52	0,91	0,64	0,61	0,99	0,75	0,72
Toshkent Sh.	1,32	1,02	1,01	1,38	1,13	1,12	1,52	1,19	1,15	1,54	1,21	1,17

3.1.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, respublikamiz va uning barcha hududlarida ishchi kuchi resurslari yildan-yilga oshib borgan. Masalan, 2000 yilda ishchi kuchi resurslari 12,5 mln., iqtisodiy faol aholi 9,02 mln., bandlar esa 8,9 mln. kishini tashkil qilgan bo'lsa, Ushbu ko'rsatkich 2016 yilga kelib mos ravishda 6 mln., 5 mln., 4,4 mln. kishiga ortgan. Buning natijasida o'sha yillarda mamlakatda YaIM hajmi ham shunga mos ravishda ortganligi hammaga ma'lum.

YaIM hajmini ko'paytirishda nafaqat ishchi kuchi resurslari miqdori, balki ularning tarkibi ham muhim ahamiyatga ega. Oxirgi yillarda respublikamiz aholisi va ishchi kuchi resurslari tarkibida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Bu asosan mehnatga layoqatli yoshdagilarning umumiy aholi sonidagi ulushining ortishi bilan bog'liq. (3.1.2-jadval)

⁸ <https://stat.uz/uz/statinfo/demografiya-va-mehnat/aholi-bandligi/2435-2000-2016-yillarda-mehnat-resurslari-va-aholi-bandligi-ming-kishi>.

3.1.2-jadval

Ishchi kuchi resurslari tarkibi (yil boshiga; mln. kishi)⁹

	2000			2005			2010			2016		
	soni	Doimiy aholigi nisbatan (%)	Ishchi kuchi resurslariga nisbatan (%)	soni	Doimiy aholigi nisbatan (%)	Ishchi kuchi resurslariga nisbatan (%)	soni	Doimiy aholigi nisbatan (%)	Ishchi kuchi resurslariga nisbatan (%)	soni	Doimiy aholigi nisbatan (%)	Ishchi kuchi resurslariga nisbatan (%)
Ishchi kuchi resurslari, jami:	12,5	50,6	-	14,4	55,2	-	16,7	58,6	-	18,5	58,1	-
<i>Shu jumladan</i>												
Mehnatga yaroqli yoshdagi aholi	12,2	49,7	98,2	14,3	54,5	98,7	16,5	57,9	98,9	18,4	57,7	99,4
Iqtisodiyotda band bo'lgan o'smirlar va katta yoshdagi aholi	0,22	0,9	1,8	0,19	0,7	1,3	0,19	0,7	1,1	0,12	0,4	0,6

Yosh-jins tarkib bo'yicha guruhlar ulushida mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholining salmog'i yuqoridir. Jumladan, 2000 yilda mehnatga layoqatli yoshdagi aholi doimiy aholiga nisbatan 49,7 foizni, ishchi kuchi resurslariga nisbatan 98,2 foizni tashkil qilgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2005 yilda mos ravishda 54,5 foiz va 98,7 foizni, 2016 yilga kelib esa 57,7 foiz va 99,4 foizni tashkil qilgan. Ushbu holat mamlakatdagi demografik vaziyatning nisbatan barqarorlashuvi, ishchi kuchini takror hosil qilish, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini oshirish tizimining samarali yo'lga qo'yilishi va yangidan-yangi ish o'rinlarining yaratilishi natijasidir.

Ishchi kuchi resurslari o'ziga iqtisodiyotda mehnat bilan band bo'lgan kishilarni ham, band bo'lmasada, mehnat qilishlari mumkin bo'lgan kishilarni ham qamrab oladi. Boshqacha aytganda, ishchi kuchi resurslari faol (real) va potensial xodimlardir.

⁹ <https://stat.uz/uz/statinfo/demografiya-va-mehnat/aholi-bandligi/2435-2000-2016-yillarda-mehnat-resurslari-va-aholi-bandligi-ming-kishi>.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, mamlakatimizda oxirgi yillarda ishchi kuchi resurslarining faol va potensial qismi o‘rtasidagi nisbatda uncha katta bo‘lmagan o‘zgarishlar seziladi. (3.1.3-jadval)

3.1.3-jadval

O‘zbekistonda ishchi kuchi resurslari tarkibida faol va potensial qismlarining ulushi (ming kishi)¹⁰

	2010	2015	2016	2017*
Jami ishchi kuchi resurslari	16726,0	17814,1	18492,7	19440,8
<i>Shahar</i>	<i>9134,1</i>	<i>9599,5</i>	<i>10208,0</i>	<i>10206,7</i>
<i>Jamiga nisbatan foizda</i>	<i>54,6</i>	<i>53,9</i>	<i>55,2</i>	<i>52,5</i>
Qishloq	7591,9	8214,6	8284,7	9234,1
<i>Jamiga nisbatan foizda</i>	<i>45,4</i>	<i>46,1</i>	<i>44,8</i>	<i>47,5</i>
Ishchi kuchining faol qismi	12286,6	13163,0	15382,6	15941,6
<i>Shahar</i>	<i>6840,8</i>	<i>7098,7</i>	<i>8414,3</i>	<i>8927,3</i>
<i>Jamiga nisbatan foizda</i>	<i>55,7</i>	<i>53,9</i>	<i>54,7</i>	<i>55,8</i>
Qishloq	5445,8	6064,3	6968,3	7014,3
<i>Jamiga nisbatan foizda</i>	<i>44,3</i>	<i>46,1</i>	<i>45,3</i>	<i>44,2</i>
Ishchi kuchining potensial qismi	4439,4	4651,1	3110,1	3499,2
<i>Shahar</i>	<i>2293,3</i>	<i>2500,8</i>	<i>1713,7</i>	<i>1889,6</i>
<i>Jamiga nisbatan foizda</i>	<i>51,7</i>	<i>53,8</i>	<i>55,1</i>	<i>54,2</i>
Qishloq	2146,1	2150,3	1397,0	1609,6
<i>Jamiga nisbatan foizda</i>	<i>48,3</i>	<i>46,2</i>	<i>44,9</i>	<i>45,8</i>

*2017 yilning 9 oylik ma’lumotlari

3.1.3-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, respublikamizda ishchi kuchi resurslarining faol va potensial qismi o‘rtasidagi nisbat oxirgi yillarda juda sezilarsiz darajada bo‘lgan. Buning asosiy sababi tahlil qilinayotgan har bir davrdagi ishchi kuchi resurslari tarkibidagi faol ishchilar keyingi yillarda pensiyaga chiqib, ular o‘rniga yangi ishchilar (olingi davrlardagi potensial ishchi kuchlari) amaliyotga kirib kelayotganligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, jadval ma’lumotlaridan ishchi kuchi resurslarining har ikkala qismida ham shaharlarda band bo‘lganlar ulushi yuqoriligicha qolmoqda.

Mamlakatdagi ishchi kuchi resurslari miqdoriga ishchi kuchi migratsiyasi ham ta’sir qiladi. Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab jarayon bo‘lib, turli omillar ta’siri ostida (masalan, ish haqi darajasidagi o‘zgarishlar, ishsizlik va h.k.) ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko‘chib o‘tishini bildiradi.

¹⁰<http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

Migratsiya ikki darajada, ya'ni mamlakat ichida va xalqaro darajada ro'y berishi mumkin. Bir mamlakat ichida ro'y bergan migratsiya ichki migratsiya deb atalib, u quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

- 1) tugal migratsiya – aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq migratsiya;
- 2) tebranuvchi migratsiya – ishchi kuchining bir hududdan boshqa hududga muntazam davriy ravishda qatnab ishlashi bilan bog'lik migratsiya;
- 3) mavsumiy migratsiya – mavsumiy ish faoliyati bilan bog'liq migratsiya;
- 4) tasodifiy migratsiya – ishchi kuchining ba'zi hollarda boshqa hududlarga borib kelishi bilan bog'liq migratsiya.

Ishchi kuchi migratsiyasi shunchaki ro'y bermay, uning negizida ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy sabablar yotadi. Ishchi kuchi migratsiyasining iqtisodiy vazifasi sifatida mamlakat bo'ylab mehnat resurslari samarali taqsimlanishini ta'minlash, ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif nisbatini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Bu vazifaning amalga oshishi natijasida ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi oshadi.¹¹

Aholining migratsion harakatlari ishchi kuchi resurslarining hududlar bo'yicha qayta taqsimlanishi va takror ishlab chiqarilishini yuzaga keltiruvchi asosiy omillardan biridir.

O'zbekiston iqtisodiyotining bugungi holati uchun manfiy migratsion saldo xos bo'lib, u mamlakat mustaqilligidan so'ng avj oldi (3.1.4-jadval).

3.1.4-jadval

Resublikada aholining yillik migratsion harakatlari (ming kishi)¹²

Ko'rsatkichlar	2000y.	2005 y.	2010 y.	2015 y.	2016 y.
Kelganlar soni	149,6	139,7	147,4	146,1	144,9
Sh.j. qishloq joylarda	64,9	49,7	60,3	60,5	59,3
Ketganlar soni	224,8	232,7	243,5	253,1	210,2
Sh.j. qishloq joylarda	85,3	87,0	105,1	111,8	97,4
Migratsion saldo	-75,2	-93,0	-96,0	-107,0	-65,3
Sh.j. qishloq joylarda	-20,4	-23,3	-44,8	-51,3	-38,1

¹¹ Sh.Shodmonov, U.G'afurov Iqtisodiyot nazariyasi. –T.: Fan va texnologiyalar. 2010 y. 368-b.

¹² <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

Mamlakatimizda 2000 yil jami manfiy migratsion saldo 75,2 ming kishini tashkil etib, uning yuqori miqdori Toshkent, Samarqand, Andijon viloyatlari hamda Toshkent shahri ulushiga to'g'ri kelgan. Mazkur yillarda aholi ko'chish strukturasi tahlil qiladigan bo'lsak, yuqori migratsion saldo asosan boshqa millat vakillarining mamlakatdan ko'chib ketishi hisobiga ro'y berganining guvohi bo'lamiz. Shu sababli turli millat vakillari istiqomat qiladigan yirik shahar va hududlarda aholining jo'nab ketish koeffitsienti yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan.

Respublikada keyingi yillardagi aholining migratsion harakatlari ularning nisbatan sanoatlashgan shaharlarga va yaqin xorijiy mamlakatlarga ish izlab borishlari bilan asoslanadi. Chunki, bu vaqtga kelib ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo'lgan hududlardagi aholi o'zlariga munosib ish topish va yuqori mehnat daromadini qo'lga kiritish maqsadida o'z yashash joylarini tark eta boshladilar. Mazkur ko'rsatkich 2005 yildan boshlab oshib borib (93,0 ming kishi), 2015 yilda o'zining eng yuqori nuqasiga etib, 107,0 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2016 yil yakuniga ko'ra esa 65,3 ming kishidan iborat bo'lgan. Jami migratsion saldo miqdorida Qoraqalpog'iston Respublikasining ulushi katta bo'lib, mazkur vaziyat noqulay ekologik muhit natijasida aholi sog'lig'ining yomonlashuvi, o'limlar miqdorining oshishi, turmush darajasining pasayishi va ishsizlikning yuqori ko'rsatkichi kabi holatlar oqibatida kelib chiqqan. Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Namangan, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ham aholining migratsion harakatlanish sur'ati yuqori bo'lib, Ushbu hududlardagi demografik jarayonlarning murakkab ko'rinishga egaligi va unga bog'liq ravishda mehnat bozorining katta bosimli holati oqibatida yuz bermoqda.

YAIM hajmining ko'payishiga mamlakatdagi ishchi kuchi resurslari juda katta ta'sir qilar ekan, demak, o'sha resurslardan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ishchi kuchi resurslaridan samarali foydalanishga ko'plab omillar ta'sir qilib, uning natijasida ishchi kuchi bozori holati va tarkibi, ishchi kuchi taklifi, unga bo'lgan talab miqdor va sifat jihatdan o'zgarib turadi. Shu sababli, ishchi kuchi resurslari mamlakat iqtisodiyotiga va uning tarmoqlariga safarbar qilinishi holatini tahlil qilishda omilli yondashuv talab etiladi. Ishchi kuchi

resurslaridan samarali foydalanishga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilishda ularni geografik va tabiiy-iqlimiy, demografik va ijtimoiy-iqtisodiy omillar kabi guruhlarga bo'lib o'rganamiz.

Ishchi kuchi bandligini ta'minlashga geografik va tabiiy omillar sezilarli darajada ta'sir qiladi. Chunki, respublikamiz mintaqalari turli tabiiy va geografik xususiyatlarga ega bo'lib, bu holat hududiy mehnat bozorlarining tabiiy sharoitga yuqori ta'sirchanligini anglatadi. Masalan, Orolbo'yi mintaqasidagi ishsizlikning yuqori darajasi ekologik vaziyat bilan asoslanadi. Bundan tashqari, iqtisodiyotda qishloq xo'jaligi tarmog'ining yuqori ulushi respublikada ish bilan bandlikning mavsum va iqlim omillariga yuqori darajada bog'liqligini keltirib chiqaradi. Noqulay kelgan ob-havo sharoiti qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirishga salbiy ta'sir ko'rsatib, hosilning keskin kamayishiga sabab bo'ladi. Ushbu holat esa sanoat, jumladan, qayta ishlash, oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlari korxonalarining to'la quvvatda ishlamasligi, ishchilarning bo'sh qolishi va qisqartirilishiga olib keladi. Shuningdek, Ushbu omillar norasmiy sektorda ish bilan bandlar sonining o'sishi va ishsizlikning ko'payishiga ham sababchi bo'ladi. Respublikamizning qishloq joylarida mavjud yuqori darajadagi mavsumiy ishsizlik holati ham aynan mavsum va ob-havo sharoiti bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, qishloq xo'jaligida mehnat qilayotganlar mavsumdan tashqari vaqtda ishsiz qolmoqda yoki nomuayyan, vaqtinchalik va bir martalik ishlar bilan shug'ullanishga majbur bo'lmoqda.

Hududlarda ishchi kuchi bandligi mintaqada mavjud tabiiy resurslariga ham bog'liqdir. Tabiiy resurslar hududiy iqtisodiyot tarmoqlarining o'ziga xosligini keltirib chiqaradi. Masalan, tabiiy xom ashyo resurslariga boy bo'lgan Navoiy, Toshkent, Buxoro va Farg'ona viloyatlarida sanoat va ishlab chiqarish tarmoqlari yahshi rivojlangan bo'lib, Ushbu mintaqalar ishchi kuchining salmoqli qismi Ushbu tarmoqlarda banddir.

Ishchi kuchi resurslaridan samarali foydalanishga demografik omillar ta'siri kattadir. Bunda, demografik omillar ishchi kuchining tabiiy harakati va ish bilan bandlik tarkibidagi tabiiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Aholi, jumladan, ishchi

kuchining o'lim ko'rsatkichi ish bilan bandlikka sezilarsiz bo'lsa-da ta'sir qiladi. Agar ushbu ko'rsatkich yuqori darajada ro'y bersa, u holda mamlakat ishchi kuchi tarkibining sifat va miqdor jihatdan qisqarishiga olib keladi. Shu bilan birga kasalliklarning ko'payishi, ayniqsa, kasb kasalligi va jarohatlari natijasida ham ish bilan band fuqarolar o'z ish joylarini yo'qotib qo'yishlari va ishchi kuchi safidan chiqib ketishlari mumkin.

Shuningdek, demografik jarayonlar ichida tug'ilish ko'rsatkichi ish bilan bandlikka katta ta'sir ko'rsatadi. Chunki, farzand dunyoga kelishi natijasida ayollar vaqtinchalik ishchi kuchi safidan chiqadi va iqtisodiy nafaol aholi tarkibiga qo'shiladi. O'zbekistonda ayollar farzandi 2 yoki 3 yoshga etguncha tug'ruq ta'tilida bo'ladi. Demak, bu holatda ayollar kamida 2 yildan so'nggina yana iqtisodiy faol aholi tarkibiga qaytishi mumkin bo'ladi. Shu sababli mamlakatda tug'ilishning yuqori ko'rsatkichi ayollar ish bilan bandligiga ta'sir qiluvchi bosh omillardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda respublikada yiliga o'rtacha 550 ming nafar chaqaloq tug'iladi, bu esa, o'z navbatida, shuncha miqdordagi ayollarning mehnat bozoridagi faolligiga ma'lum muddat bo'lsada chek qo'yadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, gender omili ishchi kuchi resurslari samarali foydalanish va ularni safarbar etishga ta'sir qiluvchi demografik omillar ichida alohida o'rin tutadi. O'zbekistonda ayollarning iqtisodiyotga jalb qilinishi va jamiyatning faol aholisi tarkibiga qo'shilishi o'ziga xos xususiyatga egadir.

Respublikamizda so'nggi yillarda ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va tub o'zgarishlar ayollarning bandlik muammolari hamda ularning ishchi kuchi bozoridagi o'rnini belgilab berdi. Jumladan, ayollar sog'lig'iga alohida e'tibor berilishi natijasida ularning faollik darajasi sezilarli oshdi.

Mamlakat ishchi kuchi resurslari o'zgarishiga ta'sir qiladigan yana bir eng asosiy omillardan biri bu ishchi kuchi migratsiyasi, ayniqsa, tashqi migratsiyadir. Mamlakatimiz aholi sonining yildan-yilga ortib borishi va ishchi kuchining etarlicha ish o'rinlari bilan ta'minlanmaganligi oqibatida respublikamizda emigrantlar soni hamon yuqoriligicha qolmoqda. Tadqiqot natijalari ko'rsatishicha, norasmiy tarzda xorijga ishlash uchun ketayotganlarning asosiy qismini (85,0%)

avval hech qaerda ishlamagan yoki doimiy ish joyiga ega bo'lmagan aholi tashkil etmoqda. Shuningdek, ularning 70,0% ga yaqini faqatgina o'rta ma'lumotga ega aholi bo'lsa, o'rta maxsus ma'lumotlilar 20,0% ni tashkil etmoqda. Bunday holat o'rta yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan ishsizlar mahalliy mehnat bozorida raqobatbardosh emasligi sababli o'zlariga munosib ish topishga qiynalishlaridan dalolat beradi.

Demak, ta'lim tizimi ham ishchi kuchi resurslaridan samarali foydalanishga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ushbu omilining ishchi kuchi bozoriga, ishchi kuchi resurslaridan samarali foydalanishga ko'rsatadigan ta'sirini quyidagilarda ko'rish mumkin:

- aholi, jumladan yoshlar savodxonlik darajasining yuqori ko'rsatkichi malakali ishchi kuchi bozorini vujudga keltiradi;

- ishchi kuchi bozorida raqobat kurashining paydo bo'lishiga olib keladi;

- ishchi kuchi taklifining sifat tarkibini takomillashtiradi;

- ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan yoshlar sonining ko'payishi ishchi kuchi resurslari tarkibida iqtisodiy nafaol aholi ulushining ortishiga sabab bo'ladi;

- iqtisodiyot tarmoqlarining tegishli yo'nalishlardagi malakali kadrlarga bo'lgan talabini optimal qondirishni ta'minlaydi.

Mustaqillikning ilk kunlaridanoq respublikazda ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit va milliy urf-odatlarining o'ziga xos xususiyat-larini hisobga olgan holda rivojlanishning milliy modeli ishlab chiqildi. Chunki, islohotlardan oldingi kadrlar tayyorlash va ta'lim tizimi respublikada amalga oshirilayotgan demokratik va bozor o'zgarishlari talabiga javob bermay qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov boshchiligida ishlab chiqilgan mamlakatda iqtisodiy taraqqiyotga erishish milliy modeli kadrlar tayyorlash bo'yicha yangi tizimning asosi, yadrosi hisoblanadi. Bunda kadrlar tayyorlash milliy modelining mazmuni va o'ziga xos xususiyati tizimning butunligi, unga asosiy tashkil etuvchilar sifatida davlat, jamiyat, shaxs, uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish kabi komponentlarni kiritishdan iborat.

Mamlakat ishchi kuchi resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishning eng birinchi yo‘li bo‘lib qonunchilik bazasini mustahkamlash, me‘yoriy-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish va ularni amaliy hayotga tadbiq etish hisoblanadi. Chunki, bugungi kunda mamlakatimizda amal qilayotgan ba‘zi bir me‘yoriy hujjatlar qayta ko‘rib chiqish, tegishli qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritishni talab qiladi.

Bizning fikrimizcha, mamlakatimizda YaIM hajmini ko‘paytirish, iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotga erishish, aholi turmush darajasini ko‘tarish va xalq farovonligini oshirishda ishchi kuchi resurslaridan samarali foydalanishning quyidagi yo‘nalishlarida chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

Birinchidan, mehnatga layoqatlilik yosh chegarasini o‘zgartirish kerak. Ya‘ni, mehnatga layoqatlilik yoshini 16 yosh emas, balki 18 yosh qilib belgilash maqsadga muvofiqdir. Chunki, ta‘limga oid milliy qonunchilikka ko‘ra, yoshlar o‘rta maktabni (9-sinfni) 16 yoshda (eng kamida 15 yoshda) bitirib chiqqanlaridan so‘ng akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlarida o‘qishni davom ettiradilar va 19 yoshda (eng kamida esa 18 yoshda) mazkur dargohni tamomlaydilar. Demak, yoshlar kamida 18 yoshda (asosan 19 yoshda) mehnat bozorida ilk bora ishchi kuchi sifatida namoyan bo‘lishlari mumkin. Bu holat esa jamiyatda iqtisodiy nafaollik darajasining tabiiy (majburiy) tarzda oshib borishini keltirib chiqaradi. Budan tashqari, fuqarolarga to‘la huquqiy layoqatlilik ham, harbiy xizmat majburiyati ham 18 yoshga to‘lgandagina beriladi.

Ikkinchidan, ta‘lim islohotlarining amalga oshirilishi natijasida aholining ishchi kuchi bozoriga chiqishi kamida 3 yilga kechikishini inobatga olib, mamlakatimizda turmush darajasining yaxshilanishi natijasida aholining o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligi oshib borayotganligi va bugungi kunda bu ko‘rsatkich 72,1 ni tashkil etayotganligini e‘tiborga olib, respublikada aholi mehnatga qobiliyatli yoshning yuqori chegarasini o‘zgartirish maqsadga muvofiqdir. Ya‘ni, bunda mazkur chegarani ayollar uchun 59 yosh qilib, erkaklar uchun esa 64 yosh qilib belgilash lozim. Buning natijasida ba‘zi tarmoq va lavozimlarda nafaqa yoshidagilar mehnati diskriminatsiyasining oldi olinadi, shu bilan birga, pensiya

yoshi chegarasida bo'lgan aholining daromadlari oshadi, ularning jamg'arib boriladigan pensiya hisob varaqlariga to'lovlar hajmi ko'payadi. Bundan tashqari, davlat byudjetiga tushumlar (daromad solig'i, ijtimoiy to'lovlar) ko'payib, uning xarajatlari (transfert to'lovlar) kamayadi. Shuningdek, byudjetdan tashqari pensiya jamg'armasining kishi boshiga to'g'ri keladigan xarajatlar yuklamasi ham kamayishi ro'y beradi.

Uchinchidan, «Mehnat organlariga bo'sh ish o'rinlari va lavozimlar haqidagi ma'lumotlarni taqdim etish tartibi to'g'risida»gi Nizomni qayta ko'rib chiqish kerak. Chunki, mazkur Nizomning amaliy tadbiri past ko'rsatkichga ega bo'lib, ish beruvchilarning mavjud bo'sh ish o'rinlari va lavozimlari to'g'risidagi ma'lumotlarni mehnat bo'limlariga taqdim etish mexanizmi samarasiz amal qilmoqda. Tahlillar ko'rsatishicha, yirik korxonalarining 50% dan kamrog'igina bo'sh ish o'rinlari to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etishsa, kichik korxonalar va firmalar esa bo'sh ish o'rinlari bankini shakllantirishda deyarli ishtirok etmaydilar. Shu bois mehnat organlarida ro'yxatga olingan vakansiyalar soni ularning haqiqiy miqdoridan bir necha barobar kamdir. Mazkur holatlar mehnat organlarining ish beruvchilar bilan o'zaro aloqasini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirishni talab etmoqda.

To'rtinchilan, ishsizlarni ishga joylashtirishda xususiy sektorning ishtirokini kuchaytirish va bu ishda xususiy kadr agentliklari faoliyatini qo'llab-quvvatlash lozim. Bugungi kunda respublikamizda xususiy kadr agentliklari faoliyati deyarli mavjud emas. Faqat ayrim internet saytlaridagina bo'sh ish o'rinlari va ish qidiruvchilar to'g'risidagi ma'lumotlar taqdim etilmoqda. Ishga joylashtirish va ishchi kuchi yollash bo'yicha xususiy sektor xizmatidan foydalanish natijasida mehnat bozorida raqobat muhiti shakllanadi. Sog'lom raqobat esa talab va taklifning qondirilishini hamda ular o'rtasidagi o'zaro miqdoriy va tarkibiy nisbatning yaqinlashuvini ta'minlaydi.

Umuman, xulosa qilib aytganda, mamlakatimiz YaIM hajmini ko'paytirishda eng asosiy omillardan biri ishchi kuchi resurslari hajmi, tarkibi va sifati juda katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun mamlakatda ishchi kuchi resurslaridan

samarali foydalanishda yuqorida ko'rsatilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

XX asr oxiriga kelib ma'lum bo'ldiki, insoniyat o'z rivojlanish tarixida navbatdagi energetik (va ekologik) bosqichga qadam qo'ydi. Buni bir qator belgilar yordamida ifodalash mumkin.

Sayyoramiz aholi sonining tez (XX asrning ikkinchi yarmida 2,4 baravar) o'sishi va o'rtacha kishi boshiga energiya iste'molining sezilarli ortishi insoniyat tarixida misli ko'rilmagan darajada energiya iste'mol qilinishiga olib keldi. Bunda energiya iste'mol qilish mamlakatlar va qit'alar bo'yicha bir xil taqsimlanmadi: Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra 2000 yilda dunyo bo'yicha o'rtacha kishi boshiga energiya iste'moli 1,62 t. bo'lib, neft ekvivalentida AQSHda 8,32 t., Kanadada 7,85 t., Finlyandiyada 6,41 t., Avstraliyada 5,74 t.dan Bangladeshda 0,14 t., YAManda 0,2 t.gacha ko'rsatkichlar kuzatilgan¹³. Energetika resurslarining asosiy iste'molchilari rivojlangan mamlakatlar bo'lib, bu mamlakatlarda er shari aholisining atigi 15%i yashaydi. Shu bilan bir paytda dunyodagi ko'plab mamlakatlarda energetika resurslari tanqisligi sezilib, aholining chorak qismi umuman elektr energiyasidan mahrum.

O'sib borayotgan aholining energetik ehtiyojlari tez sur'atlarda o'sishi, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda ikkita asosiy tabiiy to'siqqa, energetik bo'sag'aning ikkita tarkibiy qismiga duch kelmoqda. Dastlabki to'siq ekologik to'siqdir. Yoqilg'ini yoqish natijasida atmosferaga chiqariluvchi zaharli moddalarning keskin o'sishi «parnik effekti»ning paydo bo'lishi va tabiiy ofatlarga olib keladi. Xalqaro energetika agentligi bergan ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha atmosferaga chiqariluvchi SO₂ hajmi 1999 yilda kishi boshiga Qatarda 63,11 t., AQSHda 19,8 t., Avstraliyada 16,95 t., Kongoda 0,13 t., Mozambikda 0,06 t., efiopiyada 0,06 t.ni tashkil qilgan¹⁴.

---

¹³ R.G.Xodov Gosudarstvennoe regulirovanie natsionalnoy ekonomikoy. Uchebnik. M.: Ekonomist 2004. 310-312. str.

¹⁴ Shu yerda 620. str.

Ikkinchi to'siq bu resurslarning cheklanganligi bo'lib, ularning zaxirasi tugashi bilan yangi mineral xomashyo konlarini razvedka qilish, yoqilg'i resurslarini qazib olish va tashish xarajatlari oshib ketadi. Bu esa energetika sektorining iqtisodiyot uchun og'ir yukka aylanishiga olib keladi hamda boy va kambag'al mamlakatlar o'rtasidagi farqning yanada chuqurlashuviga sabab bo'ladi.

Ko'rinib turibdiki, energetika sektorining inersion rivojlanishi boshi berk yo'lga olib keladi. Bunday yondashuvda insoniyat energetik bo'sag'adan o'ta olmaydi va uning oldida tiz cho'kishga majbur bo'ladi. Energetika sektorini o'zgartirishning prinsipial jihatdan yangi yo'llarini izlash, energetik bo'sag'ani jahon energetika sektorining barcha bo'g'inlarida innovatsion o'sish va uni tubdan tarkibiy qayta tuzish asosida bosib o'tish lozim.

Energetika sektori iqtisodiyot rivojlanishining asosidir. Aynan energiyadan foydalanish samaradorligi xo'jalik sub'ektlari va butun mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini belgilab beradi.

O'z energiya resurslari zaxirlarining mavjudligi O'zbekistonga mustaqillik yillari davomida energetik mustaqillikni ta'minlashdan tashqari energetika resurslari eksportini oshirish hamda energiya resurslari narxining nisbatan arzonligi sababli energetika sektoriga taalluqli bo'lmagan korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ko'plab ijtimoiy ahamiyatga ega muammolarni hal qilishga imkon berdi. Tobora kuchayib borayotgan xalqaro raqobat Sharoitlarida barqaror iqtisodiy o'sishning ehtiyojlari respublika yoqilg'i-energetika majmuining rivojlanishiga yangicha talablar qo'yadi.

Jahon bozoriga intergatsiyalashuvni boshlagach, O'zbekiston sobiq Ittifoq hududidagi boshqa mamlakatlar kabi bu bozorda o'zining raqobatbardoshligi etarli darajada bo'lmagan mahsulotlariga talabning pasayishiga uchradi, bu esa aholi va korxonalar to'lov layoqatining keskin pasayishini asoslab berdi. Vaziyatdan kelib chiqqan holda, energetika siyosati avvalo ijtimoiy o'zgarishlarning vositalaridan biri sifatida ko'rib chiqildi, uning vazifalari energoresurslar narxini aholi va korxonalarining normal faoliyati uchun maqbul darajada ushlab turishga aylandi.

Bunday yondashuvga faqat energetika resurslari bilan etarli darajada ta'minlangan, ya'ni energetika mustaqilligi sharoitlarda erishish mumkin edi.

O'tgan asrning 90-yillari o'rtalari juda murakkab vaziyat bilan tavsiflanadi – mamlakatda qayta ishlash korxonalarining taqchilligi sezilib turgan. Energiya resurslarini qazib olish sur'ati o'sib, mavjud Farg'ona neftni qayta ishlash zavodining bu resurslarni to'liq qayta ishlashga quvvati etmaganligi sababli Buxoro neftni qayta ishlash zavodini qurish haqida qaror qilindi. Loyihaning texnologik qismini Fransiyaning "Teknip" firmasi, Yaponiyaning "Marubeni" va "Djey-Dji-Si" kompaniyalari bajargan. Fransuzlar bilan shartnoma 1995 yilda tuzilgan bo'lib, zavodning o'zi Ko'kdumaloq koni asosida 1997 yilda ishga tushirildi. Ushbu zavod ishga tushgandan buyon yiliga 2,5 mln. tonna gaz ishlab chiqara boshladi, mamlakat ichki bozorni nisbatan arzon bo'lgan yuqori oktanli benzin, aviakerosin, suyultirilgan gaz, dizel yoqilg'isi va boshqa ko'plab iqtisodiyotning turli tarmoqlari uchun zarur mahsulotlar bilan ta'minlay boshladi.

3.2. Iqtisodiy o'sishning investitsion salohiyati

Bugungi modernizatsiya qilish jarayonini, iqtisodiyotni diversifikatsiyalashni, korxonalar va tashkilotlarning texnik va texnologik imkoniyatlarini yuksaltirishni investitsion mablag'larsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu borada davlat tomonidan amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatining aniqligi va uni samarali amalga oshirish bo'yicha ishlab chiqilgan strategiyaning to'g'riligiga bog'liqdir.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichida mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish hukumat tashqi iqtisodiy faoliyatini diqqat markazida bo'ldi. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish tadbirlarini amalga oshirishda hukumat quyidagi tamoyillarga asoslandi:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko'zlab siyosat yuritish;

- respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag'ni keng jalb etishni ta'minlaydigan xuquqiy ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;

- respublikaga jahon darajasidagi texnologiyani etkazib berayotgan va iqtisodiyotni zamonaviy tarkibini vujudga keltirishga ko'maklashayotgan xorijiy investorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini yurgizish;

- mablag'larni respublika mustaqilligini ta'minlaydigan, import o'rnini qoplovchi va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ustuvor yo'nalishda jamlash.

Shuningdek respublika iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyani jalb etishni faollashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz:

- investitsiya loyihalarini malakali ekspertlar nazoratidan o'tkazish va mukammal tayyorlanishiga erishish;

- qo'shma korxonalar va xorijiy investitsiya ishtirokidagi boshqa turdagi tadbirkorlik faoliyatini ro'yxatdan o'tkazishdagi to'siqlarni butunlay olib tashlash.

- mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarni milliy korxonalariga jalb etishda quyidagi ustuvor yo'nalishlarni belgilash maqsadga muvofiqdir:

- qishloq xo'jalik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash sohalarini rivojlantirish;

- mineral xom ashyo resurslarini, shu jumladan, neft va gazni qazib chiqarish, qayta ishlash bo'yicha ekologik ishlab chiqarishni tashkil etish;

- transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish;

- iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ilm talab va jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish;

- turizm sohasini rivojlantirish, xalqaro va ichki turizmning zamonaviy infratuzilmasini yaratishga erishish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 22 martdagi farmoniga muvofiq quyidagi mezonlarga javob beruvchi chet el, sho'ba va qo'shma korxonalar chet el investitsiyasi bo'lgan ishlab chiqarish korxonalari qatoriga kirishi belgilab qo'yildi: ustav jamg'armasi miqdori 150 ming AQSH dollaridan kam bo'lmagan korxonalar; korxonalar ishtirokchilaridan biri albatta chet el yuridik

shaxsi hisoblangan; korxonaning ustav faoliyatida o'z ishlab chiqarishi yoki ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar servis xizmat hissasiga xo'jalik faoliyatidan tushumlar umumiy hajmining 60% dan ko'prog'i to'g'ri keladigan korxonalar.

O'zbekistonda xorijiy investitsiyalar qatnashgan korxonalar ichida qo'shma korxonalar etakchi o'rinda turadi. To'liq xorijiy investitsiyalar bilan tashkil etilgan korxonalar kam. Ko'pchilik davlatlarda xorijiy investitsiyalar qatnashgan korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish har xil. Ba'zi davlatlarda bu vazifani Moliya vazirligi bajarsa, boshqalarida Adliya vazirligi bajaradi. O'zbekistonda bu vazifani Adliya vazirligi amalga oshiradi. O'zbekistondagi xorijiy investitsiya qatnashgan korxonalar respublika hududida o'zining filiallari yoki vakil korxonalarini tashkil etishlari mumkin. Bundan tashqari ular boshqa davlatlarda ham o'z filiallarini ochishlari mumkin.

O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq xorijiy investitsiya qatnashgan korxonalar O'zbekiston Respublikasi hududida xo'jalik assotsiatsiyalari, kontsernlar va boshqa birlashmalar tuzishlari mumkin. Xorijiy investitsiyalarning huquqiy himoyasi ta'minlangan. Bu himoya har bir korxonada bo'lgani kabi xorijiy investitsiya qatnashgan korxonalar uchun taaluqli. Milliy iqtisodiyotning ustuvor sohalari va hududlariga investitsiya kiritgan xorijiy investorlarga O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi tomonidan qo'shimcha imtiyozlar berilishi mumkin. Shu bilan birga qonunda xorijiy investorlarning faoliyat turlari ham belgilangan. Xorijiy investorlar yoki xorijiy investitsiya qatnashgan korxonalar mavjud qonunchilikka muvofiq, o'z maqsadlari va nizomlaridan kelib chiqib, barcha turdagi faoliyatlarni olib borishlari mumkin.

Xorijiy investorlar investitsiya hajmini, turlarini, yo'llarini belgilaydilar va ularni hoxlagan korxonaga mustaqil ravishda kiritishlari mumkin. Investor o'zi kiritgan investitsiya ob'ektlari va natijalariga egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish huquqiga ega. Shu bilan birga reinvestitsiya va savdo operatsiyalarini O'zbekiston hududida milliy qonunchilik asosida, undan tashqarida esa xalqaro qonunlar asosida amalga oshirish huquqlariga ega. Investor egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqlarini qonun bo'yicha boshqa huquqiy va

jismoniy shaxsga berishi mumkin. Tomonlarning o‘zaro huquqlarini bir-biriga o‘tkazish vaqtidagi aloqalarni faqat ular o‘rtasida tuzilgan hujjat-Shartnomalar hal qila oladi. Xorijiy investorlar va korxonalar qonunchilikda ko‘rsatilgan holatlarda er uchastkalarini sotib olishlari mumkin. Xorijiy investorlar investitsiya faoliyatini amalga oshirishda quyidagilarga rioya etish zarur:

- O‘zbekiston Respublikasi hududida amal qilayotgan qonunchilikka amal qilishi;

- O‘zbekistonda mavjud qonunchilik talablari asosida soliq to‘lash va boshqa to‘lovlarni amalga oshirishi;

- Investitsiya loyihasining sanitariya-gigienik ekologiya talablariga amal qilish bo‘limidagi ekspertiza xulosalarini olishi.

O‘zbekiston Respublikasi Germaniya, Hindiston, Janubiy Koreya, Turkiya, Indoneziya, Malayziya, Isroil, AQSH va bir qator boshqa mamlakatlar bilan investitsiyalarni rag‘batlantirish va o‘zaro himoyalash to‘g‘risida bitimlar tuzdi.

“Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilishni ta‘minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Farmoniga binoan xalq iste‘mol mollari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan qo‘shma korxonalar ro‘yxatga olingan paytdan boshlab besh yil muddatga xorijiy valyutadagi tushumdan soliq to‘lashdan va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga valyutani majburiy sotishdan ozod qilish ko‘zda tutilgan. Xorijiy investitsiya jalb etilgan korxonalariga quyidagi imtiyoz va rag‘batlantirish omillari berilgan:

- tovarlar eksporti ishlab chiqarish hajmining kamida 30 foizini tashkil etadigan korxonalariga, mulkchilik shaklidan qat‘iy nazar, foyda solig‘ini amaldagi stavkalardan ikki barobar kamroq to‘lash huquqi;

- xorijiy investitsiyali korxonalar daromadining ishlab chiqarishni kengaytirishga va texnologiyani yangilashga sarflanadigan qismidan soliq olmaslik;

- respublika davlat investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalar bo‘yicha soliqlar to‘lashdan etti yil muddatga ozod etish;

- ishlab chiqarilgan mahsulotning 25% bolalar uchun mo'ljallangan bo'lsa, korxonaga ishga tushgandan boshlab soliqlar to'lashdan besh yil muddatga ozod etish. Keyingi yillarda bu korxonalarining foydasidan olinadigan soliq amaldagiga qaraganda ikki marta pasaytirilgan stavkalarda undiriladi;

- ustav kapitalning 50% va undan ko'proq qismi xorijiy sherikka tegishli bo'lib, ishlab chiqarish eksportga yo'naltirilgan yoki import o'rnini bosishga mo'ljallangan bo'lsa soliqlar to'lashdan ikki yil muddatga ozod etish;

- foydadan to'lanadigan soliq-18%;

- agar ustav kapitalning 50% va undan ko'proq qismi xorijiy sherikka tegishli va ustav kapitalning hajmi 500000 AQSH dollaridan

- 1 000 000 AQSH dollarigacha bo'lsa, foydadan to'lanadigan soliq-15%;

- agar ustav kapitalning 50% va undan ko'proq qismi xorijiy sherikka tegishli va ustav kapitalning hajmi 1000 000 AQSH dollaridan va undan ko'p bo'lsa, foydadan to'lanadigan soliq-16%;

- agar ustav kapital hajmi kamida 500 000 AQSH dollarini tashkil etsa, mol-mulk solig'idan ozod qilish;

- er solig'idan ikki yilga ozod qilish;

- o'zi ishlab chiqargan mahsulotni ruxsatnomasiz chetga sotish;

- investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun er uchastkalaridan foydalanish va ularni tasarruf etish huquqini tanlov asosida sotib olish;

- jismoniy, huquqiy shaxslar va davlatning mulkini xususiylashtirishda bemalol ishtirok etishlari mumkin.

Hozirgi kunda iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar investitsiya faoliyatiga yangicha yondashishni taqozo etmoqda. Bunday yondashuv quyidagi qoidalardan kelib chiqmoqda:

- investitsiya talabini faollashtirish, investitsiya resurslarini iqtisodiy taraqqiyotning ustun sohalariga to'plash;

- investitsion jarayonlarga korxonalar, tashkilotlar, aholi jamg'armalarini to'laroq jalb etish va undan respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishda foydalanish;

- chet el kapitalining kirib kelishi uchun qulay iqtisodiy muhit hozirlash.

Xorijiy korxonalar 2005 yilning 1 iyulidan boshlab, asosiy faoliyati bo'yicha daromad (foyda) solig'i, mulk solig'i, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va hududlarni obodonlashtirish solig'i, ekologiya solig'i, mikrofirma va kichik korxonalar uchun belgilangan yagona soliq to'lashdan, shuningdek Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod qilinadilar. Bu imtiyozlar xorijiy investitsiyalar hajmi quyidagicha bo'lganda beriladi:

- 300 ming AQSH dollaridan 3 million AQSH dollarigacha - 3 yil muddatga;

- 3 milliondan ortiq AQSH dollaridan 10 million AQSH dollarigacha - 5 yil muddatga;

- 10 million AQSH dollaridan ortiq bo'lganda - 7 yil muddatga.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 apreldagi PF-4434-sonli Farmoni bilan xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi 5 million AQSH dollaridan kam bo'lmagan yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar davlat ro'yxatidan o'tgan sanadan boshlab 10 yil mobaynida soliq qonunchiligida o'zgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk solig'i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona ijtimoiy to'lov, yagona soliq to'lovi, shuningdek Respublika yo'l hamda Ta'lim va tibbiyot muassasalarini rekonstruktsiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash jamg'armalariga majburiy ajratmalar to'lashning mazkur korxonalar davlat ro'yxatidan o'tish sanasida amal qilgan me'yorlari va qoidalarini qo'llashga haqli ekanliklari belgilab berildi.

Umuman olganda, chet el investitsiyalarini jalb qilish bo'yicha respublikamiz mintaqalarini quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruhga eng qulay investitsion muhit va yuqori darajadagi tadbirkorlikka ega, eksport faoliyatida qo'shma korxonalar mavqei nisbatan yuqori bo'lgan Toshkent Shahri, Andijon, Farg'ona Qashqadaryo, Navoiy va Toshkent viloyatlari kiradi.

Ikkinchi guruhga investitsion faollik darajasi nisbatan o'rtacha bo'lgan Buxoro, Namangan va Samarqand viloyatlarini kiritish mumkin.

Uchinchi guruhdan esa, investitsion faollik darajasi o'ta sust, eksport faoliyatida qo'shma korxonalar mavqei deyarli sezilmaydigan mintaqalar Xorazm, Sirdaryo va Jizzax viloyatlari o'rin olgan.

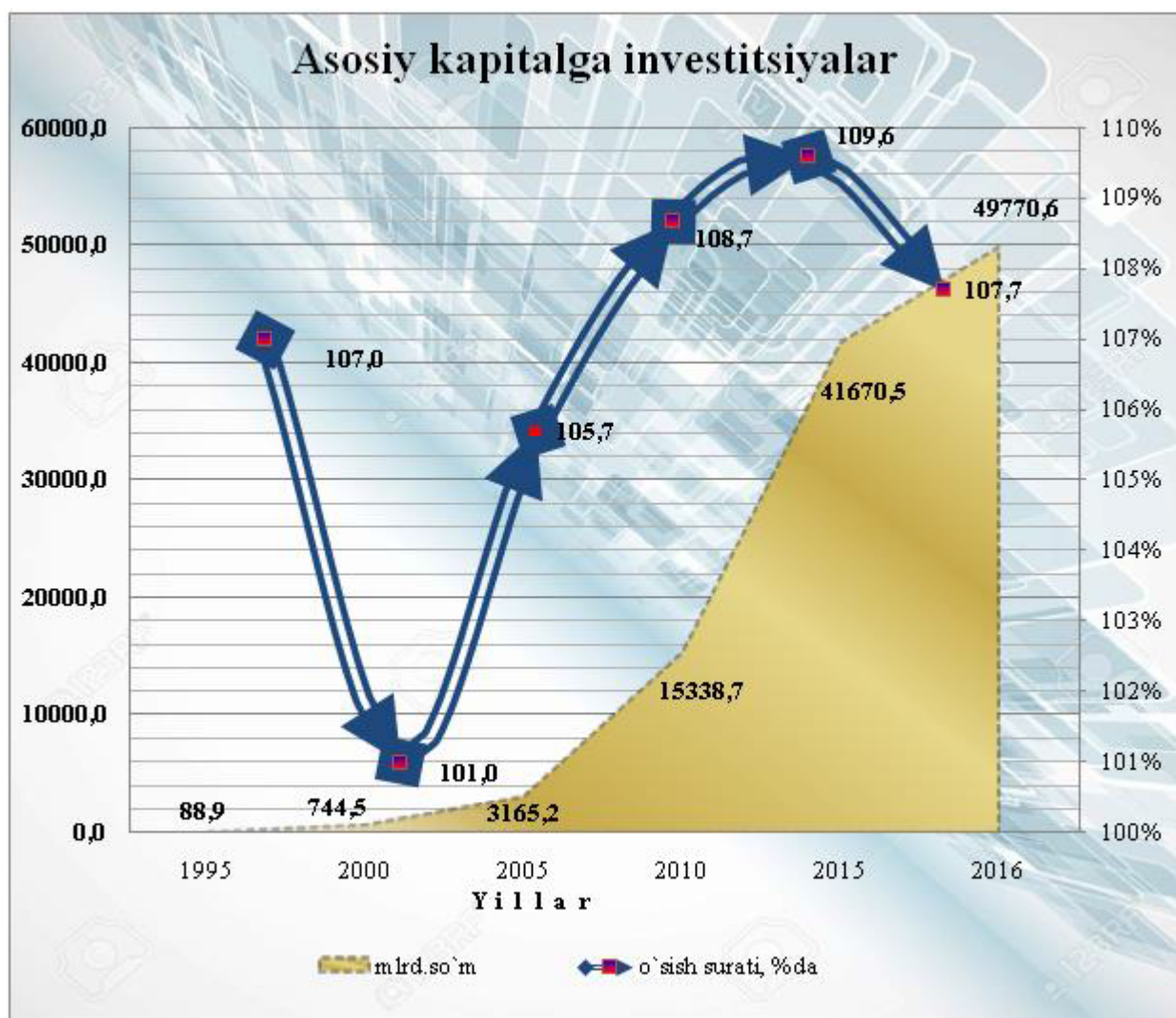
1994-2016 yillarda respublikamiz iqtisodiyotida o'zlashtirilgan jami xorijiy sarmoyalarning 67,0%i birinchi guruh mintiqalari hissasiga to'g'ri kelgan. Toshkent Shahri (41,5%), Qashqadaryo (9,9%), Andijon (9,8%), va Farg'ona (5,8%) viloyatlari eng yuqori salmoqqa ega bo'ldi.

Ayrim viloyatlarga jalb qilinayotgan sarmoya miqdori juda ham sustdir, tahlillar shuni ko'rsatadiki, keyingi yillarda xorijiy sarmoyalarning asosiy qismi Toshkent, Farg'ona, Andijon, Navoiy va Qashqadaryo viloyatlariga to'g'ri keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 2 dekabrda Farmoni bilan Navoiy viloyatida «Erkin industrial – iqtisodiy zona (EIIZ)» tashkil etilishi e'lon qilindi. Uning faoliyat qilish muddati hozircha 30 yil qilib belgilangan, keyinchalik yana uzaytirilishi mumkin. Bu erkin industrial – iqtisodiy zonani tashkil etilishi mamlakatimizga xorijiy investitsiyalarni yanada ko'proq jalb etilishiga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy soha va iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha mulkchilik shakllaridagi tashkilotlarning 2016 yilda 49770,6 mlrd.so'm (16782,3 mln. AQsh dollari dollar ekvivalentida) yoki 2015 yilga nisbatan 107,7 foiz asosiy kapitalga investitsiyalaridan foydalanildi. Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 1991 yilga nisbatan 4,2 martta, 2000 yilga nisbatan 5,4 martta, 2005 yilga nisbatan 4,3 martta va 2010 yilga nisbatan 170,1 foizga ko'paydi.

3.2.1-rasm. Asosiy kapitalga investitsiyalar¹⁵

2016 yil uchun Investitsiya dasturi doirasida quvvati 450 MVt bo'lgan ikki bug'gaz uskunalari qurish bilan Tolimarjon IeSni kengaytirish, Angren IeS da quvvati 130-150 MVt bo'lgan energoblok qurilishi, sharqiy Berdax va shimoliy Berdax konini o'zlashtirish va obodonlashtirish, Jizzax viloyatida sement zavodini kengaytirish, Mis erituvchi zavodda yangi erituvchi qozon qurilishi, "OTMK" AJga tegishli Kalmaqir konida yaroqsiz rudalarni qayta ishlash, "Jiem O'zbekiston" AJda "T-250" modelidagi yengil avtomobillarni qatorli ishlab chiqarishni tashkil etish, Angren-Pop elektrlashgan temiryo'l liniyasi qurilishi, "O'zbekiston xavo yo'llari" MAK xavo kemalari parkini birlashtirish va yangilash (ikki "Boing-787" samalyotini sotib olish), "Indorama Kokand Tekstil" MCHJ shaklidagi HKda yigiruv ishlab chiqarishini tashkil etish (IV bosqich), Andijon

¹⁵ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-investitsion-korsatkichlari-tahlili>

viloyati, Buloqboshi tumanida “Fanteks” MChJda yigiruv ishlab chiqarishini tashkil etish, “Meylisoy” bulog’i qurilishi, TMZ-3da texnik suvlar uchun quvur va chuchuklantiruvchi qurilmalar qurilishi, “Jizzax plastmassa” AJda polietilen plenka va quvur ishlab chiqarishni tashkil etish, Jizzax EIZda shishatoladan issiqlik izolyatsiyasi mahsulotlarini ishlab chiqarish, keng assortimentdagi elektroqurilmalar, elektrotexnik mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqa ishlab chiqarish quvvatlari ishga tushirildi.

Mamlakatimizda ishlab chiqarish korxonalarini modernizatsiya qilish va yangilash, zamonaviy innovatsiyalarga asoslangan va yuksak samarali texnika, texnologiyalarni joriy etish, investitsiyalarni oshirish orqali iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgartirish va diversifikatsiyalashni davom ettirish davlatning tarkibiy-investitsiyaviy siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

3.3. Iqtisodiy taraqqiyotga erishishda ijtimoiy sohaning o‘rni va roli.

Aholi turmush darajasi faqat uning daromadlarining oshishi, sifatli iste‘mol tovarlari bilan etarli ta‘minlanishi asosida o‘lchanib qolmaydi. Balki, ma‘naviyat va ma‘rifat, madaniy ehtiyoj, turli shakllarda sifatli xizmat ko‘rsatish, bo‘sh vaqtdan mazmunli foydalanish jismoniy va aqliy etuklik kabi ko‘pgina sifat ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga oladiki, zero ularsiz yuksak turmush farovonligiga erishib bo‘lmaydi.

Iqtisodiyoti rivojlangan Evropa va Osiyo mamlakatlari tajribasi aholining yuksak turmush darajasiga erishishi nafaqat moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishi orqali, shu bilan birga, ijtimoiy soha, ya‘ni xizmat ko‘rsatish sohalarining ham keng miqyosda o‘shishga bog‘liqligini ko‘rsatib turibdi.

Xizmatlar bozori sub‘ektlari - tibbiyot, maorif, madaniyat, kommunal xo‘jaligi, sug‘urta, bank, maishiy, chakana savdo, aloqa va boshqa muassasalarning rivojlanishi mamlakatimizda bozor iqtisodiyotiga ijtimoiy yo‘nalish berilganligidan dalolat beradi. Chunki, bu sohalar faoliyati aholining kundalik turmushi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning jamiyatdagi

burchlarini bajarishlarida hamda ish o‘rinlarida yuqori mehnat unumdorligiga erishishlarida asosiy omildir.

Ijtimoiy sohaning mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi salmog‘ini hisobga olsak, milliy iqtisodiyotning bu tarmog‘i iqtisodini o‘rganish va to‘g‘ri yo‘lga qo‘yib bozor munosabatlarini bosqichma bosqich shakllantirayotgan Respublikamiz uchun dolzarb masala ekanligini ko‘rish mumkin.

Ijtimoiy soha xizmati, birinchidan, o‘ziga xos iqtisodiy qonuniyatga ega: ularning qiymati bo‘lmaydi, chunki qiymat yaratish uchun moddiy ne‘matlar barpo etilmaydi, aksincha xizmat ko‘rsatiladi.

Ikkinchidan, xizmat ko‘rsatish sohalarini mehnati moddiy ishlab chiqarish sohalarini mehnatidan alohida tomonlari bilan farq qiladi. Bu sohalar xodimlari alohida odamlar bilan muloqotda bo‘ladilar, har xil toifadagi va har xil diddagi odamlarning so‘rovlariga javob beradilar. Bu esa xodimlardan yuksak sifatli kasb mahoratini talab qiladi.

Uchinchidan, ijtimoiy sohani joylashtirishda tabiat omili moddiy ishlab chiqarish sohalarini joylashtirishdagi kabi ahamiyatga ega emas.

Xizmat ko‘rsatish sohalarining asosiy ishlab chiqarish fondlari moddiy ishlab chiqarish mehnat vositalariga tashqi ko‘rinishdan o‘xshashi mumkin. Iqtisodiy mohiyati esa bir-biriga o‘xshamaydigan, chunki moddiy ishlab chiqarishda mehnat vositalari o‘z qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulotga asta-sekin o‘tkaza borib amortizatsiya ajratmasi sifatida o‘z qiymatini tiklasa, ijtimoiy sohada iste‘mol natijasida mehnat vositalari o‘z qiymatini yo‘qotadi va moddiy ishlab chiqarish sohalarini tomonidan yaratilgan milliy daromad hisobiga ular qayta tiklanadi.

To‘rtinchidan, xizmat ko‘rsatish sohalarini mehnatining faqat oz miqdori mexanizatsiyalashtiriladi va avtomatlashtiradi. Shuning uchun ham ijtimoiy soha moddiy ishlab chiqarish sohalaridan mehnat sig‘imini ko‘pligi bilan farq qiladi. Ijtimoiy sohada mehnat hajmini kengaytirish va xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish asosan mehnat resurslarini sonini ko‘paytirish mehnat hamda

boshqarishni tashkil qilishning taraqqiylashgan usullarini qo'llash orqali amalga oshiriladi.

Beshinchidan, xizmat iste'mol predmeti hisoblanadi. Mamlakatimizda xizmat ko'rsatish sohasining xizmati asosan bepul ko'rsatiladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida respublikamizda ijtimoiy sohada ma'lum xizmat turlari pullik ko'rinishda amalga oshirilmoqda, lekin bunday xizmat ko'rsatishda ham ma'lum doiradagi ijtimoiy muhofazaga muhtoj toifadagi odamlarga ma'lum engiliklar berilmoqda.

Bepul xizmat bu ijtimoiy sohaning ijtimoiy madaniy (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va h.k.) sohalari xizmatidir. Bu xizmat turlarining rivojlanishi umumiy iste'mol jamg'armalari hisobidan olib boriladi.

Pullik xizmat turlariga uy-joy, kommunal xo'jaligi korxonalari, maishiy xizmat, aloqa, transport, sayohat va turizm, sport, dam olish sohalari, huquq tashkilotlari va qisman tibbiyot va ta'lim tizimlaridagi xizmatlar kiradi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat sohaslarida ham o'z xodimlarini ijtimoiy muhofaza qilish maqsadida bir qator xizmat turlari pullik xizmat ko'rinishida olib borilmoqda. Aholiga pullik xizmat ko'rsatishni kengaytirish tovar massasi bilan pul resurslarini muvofiqlashtirishda asosiy rol o'ynaydi, Chunki u aholi daromadlarini maqsadli yo'naltirish tarmoqlarini kengaytiradi.

Ijtimoiy sohada pullik xizmatlarni joriy qilish va ularni tijorat borasidagi faoliyatlarini rivojlantirish byudjet taqchilligining oldini olish imkoniyatini beradi.

Oltinchidan, ijtimoiy soha xizmatiga keng xalq ommasi murojaat qilishini, xizmat turlarining xilma-xilligini ko'ramiz. Shuning uchun ham ba'zi hududlarda bu sohalarning xizmat "ko'chma" ravishda, ya'ni o'zlari qatnab xizmat ko'rsatishga moslashtirilgan. Ijtimoiy sohaning xizmati bevosita inson omili bilan bog'liq. Shu sababli bu xizmat sohaslariga tegishli muassasalarning hududlararo joylashishi ko'p jihatdan demografik omillarga va ishlab chiqarish imkoniyatlariga bog'liq.

Ettinchidan, ijtimoiy sohaning faoliyat yuritishi ikki xil usulda moliyalashtiriladi.

A) byudjet asosida;

B) xo'jalik hisobidan.

Sakkizinchidan, xizmat ko'rsatish sohalari xodimlariga ish haqini to'lashni tashkil qilish o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Xodimlarning ish haqi manbalari bu sohadan tashqari shaklanadi: moddiy ishlab chiqarish xodimlari yaratgan milliy daromad hisobiga ijtimoiy soha xodimlarining ish haqlari milliy daromadning turli qismlarida tashkil topadi, demakdir.

Xizmat ko'rsatish sohalari xodimlari mehnatiga son jihatidan baho berish qiyindir, shuning uchun ham bu soha xodimlariga ish haqi belgilashda mehnat faoliyati samarasiga, vazifa turiga, korxonaga tabaqasiga, ma'lumot darajasiga va mehnat stajining davomiyligiga e'tibor beriladi. Shuningdek bu sohalarda xodimlariga ish haqi to'lashda yagona haq to'lash jadvalidan foydalaniladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish, taqsimlash, sotish va iste'mol qilish bo'g'inlarini umumlashtiruvchi yagona xalq xo'jaligi kompleksi ikkita yirik tarmoqdan: moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalaridan iborat. Shuning uchun ham xalq xo'jaligi ikki soha ko'rinishi bilan chegaralanadi. Moddiy ishlab chiqarishga tarixan va mantiqan qaraydigan bo'lsak, moddiy ne'matlar yaratish insoniyat taraqqiyotida asosiy omil hisoblanadi. Alohida noishlab chiqarish turlari faoliyatining ajralib chiqishi esa ishlab chiqarish kuchlari darajasining rivojlanishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining boshlang'ich shaklidir.

Moddiy ishlab chiqarishning bosh belgisi - ishlab chiqarish sohasidagi ishchilar mehnatini, tabiiy resurslarini inson ehtiyojiga moslashtirish hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish sohalari xodimlari mehnatining ajralib turadigan belgisi - bu, shu soha xizmatini faqat inson uchun, uning kamol topishiga, ma'naviy ehtiyojlarining qondirilishiga va qolgan barcha faoliyatining amalga oshirilishiga yo'naltirilganligidir.

Xizmat ko'rsatish sohalari xalq xo'jaligida bajaradigan vazifasiga qarab uch turga bo'linadi.

Birinchi guruhga ishlab chiqarishdan bevosita tashqarida moddiy va nomoddiy farovonlikni qayta ishlab chiqarishni amalga oshiruvchi tarmoqlar kiradi.

Ikkinchi guruhga taalluqli tarmoqning faoliyati bevosita inson qobiliyatini oshirishga, salomatligini saqlashga, ma'naviy va madaniy ehtiyojini

shakllantirishga va qondirishga, shuningdek ishchi kuchini takror ishlab chiqarishga qaratilgan.

Xizmat ko'rsatish sohasining uchinchi tarmoq guruhiga bevosita jamiyatning umudavlat tizimi bilan bog'liq sohaslar kiradi va ular aholining boshqarishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojini, davlat xavfsizligini, ijtimoiy mulkni mustahkamlash va uni qo'riqlashga bo'lgan talabni qondiradi.

Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tib borar ekan, xukumatimiz asosiy e'tiborni ijtimoiy sohani rivojlantirishda qaratmoqda, Chunki bu sohani taraqqiy ettirmay turib, rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tib bo'lmaydi.

Samarali mehnat uchun zarur sharoitlar, munosib ish haqi, zamonaviy uy-joylar, sifatli ta'lim va tibbiy yordam, dam olish va hordiq chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratish – bularning barchasi iqtisodiy sohadagi islohotlarimiz mohiyati va mazmunini belgilab beradigan muhim omillardir. Shu borada nafaqat eng kam oylik ish haqini, balki byudjet tashkilotlarida ham, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda ham o'rtacha ish haqi miqdorini, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini bosqichma-bosqich ko'paytirish maqsadga muvofiq.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ham byudjet muassasalari xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini inflyasiya sur'atlaridan yuqori miqdorda izchil oshirish ham ustuvor vazifa qilib qo'yilgan.

Byudjet muassasalari xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni asosida muntazam oshirilib boriladi. Hususan, Prezidentning «Ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va nafaqalar miqdorini oshirish to'g'risida»gi Farmoniga asosan 2017 yilning 01 dekabridan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida eng kam:

1. Ish haqi – oyiga 172240 so'm;
2. Yoshga doir pensiyalar – oyiga 336880 so'm;
3. Bolalikdan nogironlarga beriladigan nafaqa – oyiga 336880 so'm;
4. Zarur ish stajiga ega bo'lmagan keksa yoshdagi va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga beriladigan nafaqa – oyiga 206720 so'm belgilandi.

Ish haqi, pensiya, nafaqa va stipendiyalarni to‘lash tizimini tubdan takomillashtirish, pensionerlar, talabalar va aholining boshqa ijtimoiy ehtiyojmand qatlamlari huquq va qonuniy manfaatlari himoyasini so‘zsiz ta‘minlash, ularning O‘zbekiston Respublikasining barcha hududida xarid qiladigan tovar va xizmatlar uchun to‘lovlarni to‘siqlarsiz amalga oshirishi uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 fevraldagi “Ish haqi, pensiya, nafaqa va stipendiyalarni to‘lash mexanizmini takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-2753-sonli qarori¹⁶ qabul qilindi.

Mazkur qarorga asosan 2017 yilning fevral oyidan boshlab:

– barcha turdagi pensiyalar butun mamlakat hududida hech qanday cheklovlarsiz to‘liq hajmda naqd shaklda beriladi;

– 58 tog‘li va olis tumanlardagi byudjet tashkilotlari xodimlariga ish haqi to‘lash, ijtimoiy to‘lovlar hech qanday cheklovlarsiz to‘liq hajmda naqd shaklda amalga oshiriladi;

– oliy o‘quv yurtlari talabalariga stipendiyalarning kamida 50 foizi naqd shaklda beriladi.

Bundan tashqari, hududlarda shakllangan ish haqini naqd shaklda hamda plastik kartalarga o‘tkazish yo‘li bilan to‘lashda odamlar o‘z ish haqidan foydalanishda muammolarga duch kelmasligi va o‘zlariga kerakli tovar va xizmatlarni erkin xarid qilishlari uchun mavjud to‘lov terminallari infratuzilmasi hisobga olinadi.

Mamlakatimizda aholi bandligini ta‘minlash ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ustuvor yo‘nalishlaridan biri, xalq turmush darajasi va sifatini yuksaltirishning muhim sharti sifatida belgilangan.

Binobarin, yurtimizda har yili milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, hududiy kesimlarda mehnat resurslaridan yanada to‘liq va oqilona foydalanish, aholining ijtimoiy muhofazasini ta‘minlashga qaratilgan tegishli dasturlar qabul qilinayapti.

---

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги “Иш ҳақи, пенсия, нафақа ва стипендияларни тўлаш механизмини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-2753-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 73-модда.

Milliy mehnat bozorining e'tiborli o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi: aholining asosiy qismini yoshlar tashkil etishi (har yili yarim milliondan ortiq bitiruvchilar ishga joylashish bo'yicha ko'makga muhtoj); 700 mingdan ortiq ishsizlarning, shuningdek ishchi kuchining talab va taklifi bo'yicha nomutanosiblikning mavjudligi; ayrim tumanlarda ishsizlikning va norasmiy sektorda ish bilan bandlikning yuqoriroq darajasi kuzatiladi.

Yuritimizda yiliga 1,5 million odamni ishga joylashtirishga ehtiyoj bo'lsa-da, o'tgan yili Bandlikka ko'maklashish markazlari atigi 248 ming kishini yoki 16,5 foizini ishga joylashtirgan. Buning asosiy sabablari ish faoliyatidagi eskirgan shakl va usullar hamda bandlik muammolarini hal etishdagi rasmiyatchilik bilan bog'liq¹⁷.

Aholini ish bilan ta'minlash biz uchun nafaqat iqtisodiy, ayni paytda katta ijtimoiy ahamiyatga egadir. Hokimliklar, vazirlik va idoralar, ish beruvchi tashkilotlar bilan bir qatorda bank muassasalari ham bu ishga yanada faol jalb etishi kerak. Aholi bandligini hal etishda turizmni rivojlantirish bo'yicha katta imkoniyatlarni ham ishga solishimiz lozim.

Shavkat Mirziyoyev

Bunday holat bandlikka ko'maklashishning faol siyosat choralari amalga oshirish, ya'ni ish o'rinlarini yaratish, avvalo yoshlarni va ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi toifalarini ish bilan ta'minlash, tadbirkorlik faolligini rag'batlantirish chorasini ko'rishga zaruriyatni keltirib chiqaradi.

Mehnat vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2016 yilda Bandlikka ko'maklashish markazlariga ish so'rab murojaat qilganlarning 93,2 foizi ishga joylashtirilgan (3.3.1-jadval).

¹⁷ SH.M.Mirziyoev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi. 15.01.2017

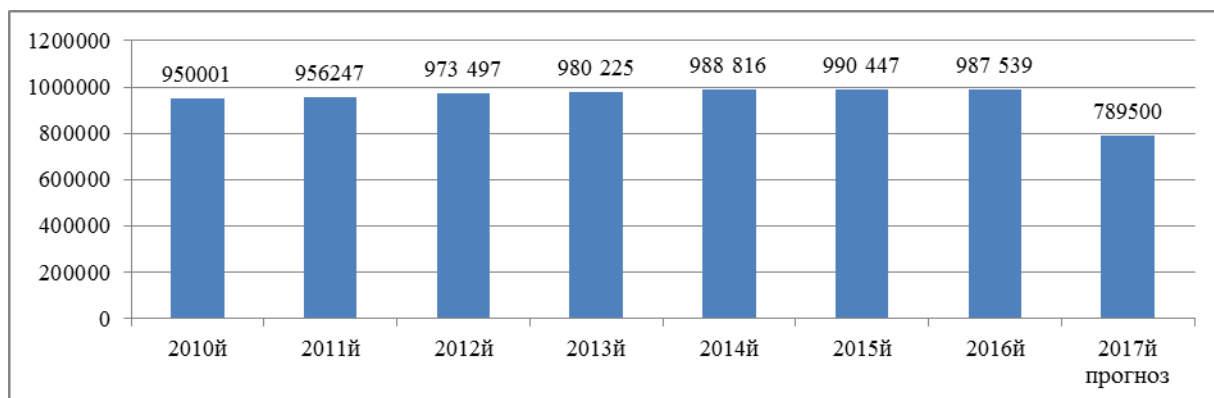
3.3.1-jadval

Respublika bo'yicha mehnat bozori va aholi bandligi to'g'risida ma'lumot (2016 yil)

	Xududlar nomi	Bandlikka ko'maklashish markazlariga ish so'rab murojaat qilganlar	Shundan ishga joylashtirilgan	%	Xaq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashgan	Kasbga tayyorlashga yuborilgan	Kvota o'rinlari-ga ishga joylashtirilgan
	O'zbekiston	133693	124558	93,2	4918	3462	36825
1.	Qoraqalpog'iston	10142	9840	97,0	642	182	1286
	<i>viloyatlar:</i>						
2.	Andijon	12482	11921	95,5	309	244	1898
3.	Buxoro	9848	9412	95,6	95	89	2994
4.	Jizzax	5624	5044	89,7	200	111	506
5.	Qashqadaryo	9107	8205	90,1	283	141	1170
6.	Navoiy	5519	4738	85,8	102	77	1937
7.	Namangan	13304	12499	93,9	1244	250	2493
8.	Samarqand	17580	17044	97,0	521	306	3614
9.	Surxondaryo	5507	4948	89,8	133	144	1501
10.	Sirdaryo	3023	2562	84,8	75	67	792
11.	Toshkent	9832	9225	93,8	260	205	4895
12.	Farg'ona	19777	18931	95,7	551	565	6011
13.	Xorazm	7771	7090	91,2	499	245	1175
14.	Toshkent Sh.	4177	3099	74,2	4	836	6553

Manba: O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi ma'lumotlari //www.mehnat.uz.

O'zbekistonda fuqarolarning mehnat va tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, ish bilan ta'minlanish sohasida ijtimoiy kafolatlar berish va aholini ishsizlikdan himoya qilishni ta'minlash kabi aholini ish bilan ta'minlash borasida izchil davlat siyosati amalga oshirib kelinmoqda. Yuqoridagi vazifalarni hayotga samarali joriy qilish maqsadida har yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan Aholi bandligini ta'minlash dasturi ishlab chiqiladi. Unga ko'ra, 2017 yilda respublika bo'yicha 789,5 mingta ish o'rinlari yaratish ko'zda tutilgan (3.3.1-rasm).

3.3.1-rasm. O'zbekiston Respublikasida yaratilgan ish o'rinlari sonining o'zgarishi, birlik¹⁸

3.3.1-rasmdan ko'rinib turibdiki, 2010-2016 yillar davomida respublika bo'yicha tashkil etilgan ish o'rinlari soni 3,9 foizga ortgan. 2017 yil davomida esa dasturga muvofiq sanoatni (5440 ta loyiha 131 mingta ish o'rni bilan), qishloq xo'jaligini (8430 loyihada 55,8 mingta ish o'rni bilan) va xizmat ko'rsatishni (11 mingta loyiha 69,5 mingta ish o'rni bilan) rivojlantirish bo'yicha viloyatlar, tumanlar va shaharlar hokimliklarining faoliyati kuchaytiriladi. 25 mingga yaqin investitsiya loyihalarini amalga oshirish hisobiga 256,4 mingdan ortiq ish o'rinlari tashkil etilishiga erishiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 20 apreldagi "Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent Shahrida ishbilarmonlik muhitining holati va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish darajasi indikatorlarini har chorakda baholash tizimini tasdiqlash to'g'risida"gi 117-sonli qaroriga ilovada ishsiz darajasini baholash mezoni keltirilgan. Unga ko'ra, respublikada ishsizlik darajasi (5,2%) mo'tadil hisoblanadi. Ammo respublikada ishsizlik darajasi birmuncha yuqori bo'lgan, tog'li, chegara oldi hududlarida joylashgan, ishlab chiqarish va ijtimoiy soha etarli darajada rivojlanmagan 34 ta tuman mavjud. Mazkur tumanlarda ish o'rni tashkil etishga aholi bandligini ta'minlash dasturlarini alohida e'tibor qaratilgan va 2017 yilda aynan shu tumanlarda 46,8 mingta ish o'rni tashkil etish rejalashtirilgan (3.3.2-rasm).

¹⁸ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

sanoatda	⇒⇒	14 mingta
Hizmat va servis sohasida	⇒⇒	8,7 mingta
qurilishda	⇒⇒	12,5 mingta
Qishloq xo‘jaligida	⇒⇒	11,5 mingta

3.3.2-rasm. Ishsizlik darajasi yuqori va mehnat bozorida vaziyat murakkab bo‘lgan 34 ta tumanda yaratiladigan ish o‘rinlari tarkibi (2017 yil)¹⁹

Yangi ish o‘rinlarini tashkil etishda erkin iqtisodiy zonalarning ham o‘rni katta. Xususan, respublikada “Navoiy” “Angren” va “Jizzax” erkin iqtisodiy zonalari tashkil etilgan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 yanvardagi 4931-sonli farmoni bilan «Urgut», «G‘ijduvon», «Qo‘qon» va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalari tashkil etildi²⁰. Bu iqtisodiy zonalarda meva-sabzavot va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, saqlash va qadoqlash, to‘qimachilik, gilam to‘qish, poyabzal va charm-galantereya, ekologik jihatdan xavfsiz kimyo, farmatsevtika, oziq-ovqat, elektrotexnika sanoati, mashinasozlik va avtomobilsozlik, qurilish materiallari ishlab chiqarish va boshqa yo‘nalishlarda yangi zamonaviy ishlab chiqarishlarni tashkil etish yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga zamin yaratadi.

Aytish joizki, 2017 yilda kasb-hunar kollejlari va oliy ta’lim muassasalarining 508,8 ming nafar bitiruvchisini ishga joylashtirish mo‘ljallangan.

¹⁹ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-ko'rsatkichlari-tahlili>

²⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 yanvardagi «Urgut», «G‘ijduvon», «Qo‘qon» va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to‘g‘risida”gi 4931-sonli farmoni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 3-son, 40-modda.

Yaqin kelajakda kasb-hunar kollejlari va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash sohasidagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- bitiruvchilarni biriktirish ishlarini puxta tashkil etish;
- bitiruvchilar bandligini ta'minlashda yangi samarali shakllar va uslublarni davom ettirish;
- bitiruvchilar bandligini ta'minlashda belgilangan imtiyozlardan kengroq foydalanish;
- bitiruvchilarga o'z binesini tashkil etishlari uchun mikro kreditlar ajratish amaliyotini davom ettirish.

Mehnat va Iqtisodiyot vazirliklari tomonidan ishlab chiqilgan metodika asosida mehnat bozorida vaziyat murakkab bo'lgan tuman va shaharlar ro'yxati aniqlanadi, unga muvofiq aholi bandligi dasturlarining manzilli ro'yxatlari, kichik sanoat zonalari, xizmatlar sohasini rivojlantirish, chorvachilik, parrandachilik va issiqxona xo'jaliklarini barpo etish, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlari bitiruvchilari uchun «start-ap» loyihalarini amalga oshirishga mikro kreditlar va lizing asosida ishlab chiqarish vositalarini ajratish ishlari amalga oshiriladi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida mehnat bozori talablariga asosan, professional kadrlarni qayta tayyorlash yuzasidan qisqa muddatli trening va o'quv kurslarini o'tkazish bo'yicha nodavlat ta'lim muassasalari faoliyatini rag'batlantirish, nodavlat ta'lim muassasalari faoliyatini litsenziyalash tartibini soddalashtirish, davlat akkreditatsiyasiga ega bo'lgan nodavlat ta'lim muassasalari uchun davlat namunasidagi hujjatlarni berish bo'yicha mavjud cheklovlarni bartaraf etish nazarda tutilgan.

Shuningdek, Harakatlar strategiyasida o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi muassasalarida kerakli talabdan ortiq hajmda tayyorlanayotgan gumanitar ta'lim yo'nalishlarini qisqartirishni va mos ravishda agrar sektor, qurilish va ishlab chiqarish sohasi, uy-joy kommunal xo'jaligi sohasi mutaxassislari tayyorlashni kengaytirishni ko'zda tutuvchi o'rta maxsus va kasb-hunar ta'lim mutaxassislik

yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish rejalashtirilgan. Joriy va istiqboldagi kadrlarga bo‘lgan ehtiyojdan kelib chiqqan holda mutaxassislarni tayyorlash, agrar sektor, qurilish va ishlab chiqarish sohasi, uy-joy kommunal xo‘jaligini malakali mutaxassislar bilan hamda bitiruvchilarni kafolatlangan ish bilan ta‘minlash imkonini beradi.

Hududlarda aholi bandligini ta‘minlash hamda qo‘shimcha daromad manbaini yaratish maqsadida tijorat banklari tomonidan mikrokreditlar ajratish hajmini yanada oshirish quyidagi sohalarda nazarda tutilgan:

– fuqarolarning shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtirish

– qoramol, qo‘y, echki, quyon boqish va go‘sht etishtirish

– parrandachilik va asalarichilikni rivojlantirish

– ixcham issiqxonalar tashkil etish

– urug‘ va ko‘chatlar etishtirish

Buning natijasida aholi tomorqasidan foydalanish samaradorligi oshadi, ishlab chiqariladigan sifatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmi ko‘payadi.

Harakatlar strategiyasida olis va tog‘li hududlarda turizm va ekoturizmni tashkillashtirish, dorivor o‘simliklarni etishtirish, yig‘ish va qadoqlash bo‘yicha dasturlar ishlab chiqish ko‘zda tutilgan. Bunda, tog‘ oldi hududlaridagi qishloqlarda 10-15 ta xonadonlarda sayyohlarga xizmat ko‘rsatish uylari tashkil etilib ya‘ni uyning bitta yoki ikkita xonasi devorlari so‘zana, adras bilan bezatilib, ko‘rpacha to‘shalib, xontaxta qo‘yilib, tualet va oshxonaning sanitar holatlari tartibga keltirilib, chet ellik sayyohlarga tabiiy manzaralarni ko‘rsatish bilan birga non yopish, milliy taomlarni tayyorlash, milliy urf-odatlar bilan tanishtirish kabi xizmatlar ko‘rsatilishi rejalashtirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti sh.Mirziyoyev mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasida ayollarning jamiyatdagi mavqei va ular bandligi masalalariga to‘xtalib,

quyidagilarni ta'kidlab o'tdilar: "Uchinchi vazifa – ayollarni ularga munosib mehnat bilan bandligini ta'minlash masalasidir. Ayollar uchun doimiy ish joylari yaratish borasidagi muhim masala bilan bir qatorda, oilaviy biznes, kasanachilik, hunarmandchilik, tomorqa xo'jaligini keng rivojlantirish ishlari ham oqsamoqda"²¹.

Harakatlar strategiyasida xotin-qizlarning va kollej bitiruvchilarining bandligini ta'minlash, ularni tadbirkorlikka jalb qilish, tadbirkor ayollarni qo'llab-quvvatlash maqsadida:

– «Mahallaning eng namunali tadbirkor ayoli» tanlovining mahallalararo va tuman (Shahar) bosqichlarini o'tkazish;

– «Tadbirkor qizning eng yahshi loyihasi – 2017» respublika tanlovini o'tkazish;

– Qo'rg'ontepa, Olot, Paxtakor, Dehqonobod, Koson, Nurota, Uzun va Qo'shko'pir tumanlarida ayollarni kasbga o'qitish va qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish;

– pedagogik ma'lumotga ega bo'lgan, biroq bola parvarishlash munosabati bilan vaqtincha ishlamayotgan ayollarga oilaviy maktabgacha ta'lim tarbiyachisi sifatida kasanachilik faoliyati tashkil etish.

Bu tadbirlarning amalga oshirilishi xotin-qizlarda va kasb-hunar kollejlarning bitiruvchi qizlarida tadbirkorlik ko'nikmalari shakllantiradi, ularning huquqiy va iqtisodiy bilimlarini oshiradi.

2017 yil respublikada aholi bandligi masalalariga oid quyidagi Qonunlar va qonun osti hujjatlari ishlab chiqilishi rejalashtirilgan:

1. "Mehnat migratsiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni loyihasini ishlab chiqish rejalashtirilgan. Aytish joizki, mazkur qonun mehnat migratsiyasi sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari, fuqarolarni chet ellarda ishga joylashtirishning mexanizm va shakllari, mehnat migrantlari bilan ishlash sohasidagi diplomatik vakolatxonalarining asosiy faoliyat yo'nalishlari,

---

²¹ Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11 (6705)

chet elda O‘zbekiston fuqarolarining shaxsiy xavfsizligini ta‘minlash va ularning ijtimoiy himoyasi masalalarini qamrab oladi.

O‘zbekistonda tashqi mehnat migratsiyasi masalalari birinchi Prezident tomonidan belgilab berilgan 5 tamoyil (ish joyi va mehnat Sharoiti, ish vaqti, turar joy bilan ta‘minlash, malakali tibbiy xizmat, xavfsizligi ta‘minlanganligi) asosida amalga oshirilmoqda.

Mehnat vazirligining Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari bo‘yicha agentligi faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida quyidagilarni amalga oshirish rejalashtirilgan:

– hududlarda fuqarolarni chet ellarda ishga joylashtirish bo‘yicha xo‘jalik hisobidagi Byuro, shuningdek ishga joylashtirilayotgan fuqarolarga o‘zini tutish etikasi, borayotgan mamlakatning madaniyati va tili, qonunchiligi asoslariga o‘rgatishni yuklagan holda Chet ellarga ketayotgan fuqarolarni oldindan ko‘niktirish va o‘qitish markazining hududiy tuzilmalarini tashkil etish;

– fuqarolarga chet elda ishga joylashish uchun ruxsatnomalarni bekor qilish va xorijiy mamlakatlarga chiquvchi fuqarolarni hisobga olishning xabardor qilish tartibini joriy qilish;

– O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarini xorijiy mamlakatlarga (AQSH, Kanada, Yaponiya, Evropa Ittifoqi va Fors ko‘rfazi mamlakatlariga) ishga yuborish hajmi va yo‘nalishini kengaytirish maqsadida xorijiy mamlakatlarning vakolatli organlari bilan muzokaralar o‘tkazish.

2. «Aholi bandligiga ko‘maklashish nodavlat tashkilotlari (rekruting agentliklari) to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni loyihasini ishlab chiqish. Loyiha mehnat bozori infratuzilmasini oshirish, aholi bandligini ta‘minlash imkoniyatlarini, aholi daromadlari va turmush darajasini oshirishga xizmat qiladi.

3. «O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni loyihasi ishlab chiqiladi. Qonun quyidagilarni nazarda tutadi:

– xususiy sektorda ish beruvchi va xodim o‘rtasidagi mehnat Shartnomasi tuzish jarayonini soddalashtirish, muddatli mehnat Shartnomasi tuzish asoslarini kengaytirish;

– ishga olishning yangi shakllarini (bir martalik, soatbay), shuningdek soatbay ish haqi to‘lash tartibini joriy etish;

– xodimlar bilan mehnat munosabatlarini rasmiylashtirmagani, mehnatni muhofaza qilish qoidalari, xodimni ijtimoiy sug‘urta qilish bo‘yicha talablarni buzgani uchun ish beruvchining javobgarligini kuchaytirish.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mehnat stajini hamda byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasiga sug‘urta to‘lovlari davriyligini ro‘yxatga olish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida»gi qarori loyihasi ishlab chiqiladi va kiritiladi. Mazkur qaror mehnat stajini elektron tarzda ro‘yxatga olish hamda davlat ijtimoiy sug‘urta to‘lovlarini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslarning yagona reestrini yuritishning imkonini yaratadi.

2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida Bandlikka ko‘maklashish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan nisbatan sust rivojlangan tumanlarning ishsiz yoshlarini Toshkent va Samarqand shaharlaridagi (Koreya Respublikasi hukumatining grant mablag‘lari hisobiga tashkil etilgan) kasb-hunarga o‘qitish markazlarida mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan kasblarga qayta o‘qitish orqali ularning bandligi ta‘minlanishi nazarda tutilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 13 sentyabrdagi “Toshkent Shahridagi kasb-hunarga o‘qitish markazi faoliyatini ta‘minlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 270-sonli qaroriga asosan tashkil etilgan Toshkent Shahridagi Kasb-hunarga o‘qitish markazida bugungi kunga qadar 2 ming nafardan ortiq band bo‘lmagan fuqarolar quyidagi yo‘nalishlarda kasb-hunarga qayta o‘qitilgan va to‘liq ishga joylashtirilgan:

– “Mashinasozlik ishlab chiqarish texnologiyalari” (tokarlar, frezerchilar, payvandchilar, metallga ishlov berish mutaxassislari);

– “Elektronika va elektrotexnika” (elektron qurilmalar, maishiy elektron texnika, radio va teleapparatlarni ta’irlash va servis xizmati ko’rsatish mutaxassislari);

– “Avtomobillarni ta’irlash va ularga texnik xizmat ko’rsatish” (avtochilangarlar, motorchilar, avtotransport vositalarini diagnostika qilish, ta’irlash va texnik xizmat ko’rsatish);

– “Axborot texnologiyalari va tizimlari” (kompyuterlarni dasturlash, kompyuter va boshqa orgtexnikaga xizmat ko’rsatish va ta’irlash).

Biz o’tgan davrda amalga oshirgan ishlarimizga baho berar ekanmiz, “Kecha kim edigu bugun kim bo’ldik?” degan savol asosida ularning mohiyati va ahamiyatini o’zimizga chuqur tasavvur etamiz. Ayni vaqtda “Ertaga kim bo’lishimiz, qanday yangi, yuksak marralarni egallashimiz kerak?” degan savol ustida o’ylashimiz, nafaqat o’ylashimiz, balki amaliy ishlarimiz bilan bunga javob berishimiz lozim.²²

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishchi kuchi, tabiiy va moddiy resurslar, mehnatga layoqatlilik, energetika sektori, investitsion salohiyat, iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, ijtimoiy soha, ta’lim sohasi, xizmat ko’rsatish sohalari, sog’liqni saqlash sohasi, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, aholi bandligi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy taraqqiyotning dastlabki manbai nimalardan iborat?
2. Ishchi kuchi resurslari deganda nimani tushunasiz?
3. Investitsion salohiyat nima?
4. Ijtimoiy sohaning mazmunini tushuntiring.
5. Moddiy ishlab chiqarishning bosh belgisi nima?
6. Yalpi daromadlar tarkibi nimalardan iborat bo’ladi?

---

²² 2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o’zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo’l ochib berish – ustuvor vazifamizdir. O’zbekiston Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2014 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mo’ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo’nalishlariga bag’ishlangan Vazirlar Mahkamasidagi ma’ruzasi. Xalq so’zi. 18.01.2015 y.

4-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNING MEZON VA KO'RSATKICHLARI

4.1. Iqtisodiy taraqqiyotning mezon va ko'rsatkichlari

Har bir mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasini ifodalovchi eng asosiy ko'rsatkichlardan biri bu - yalpi ichki mahsulot (YaIM)dir. YaIM yahlit iqtisodiyotning rivojlanish yakunini yoritib beradigan ishlab chiqarishning pirovard ko'rsatkichidir. Uning mazmuni iste'mol qiymati nuqtai-nazaridan qaraganda - yakuniy tovar va xizmatlarning jamini, qiymat jihatidan esa qayta yaratilgan qiymat hamda asosiy fondlar amortizatsiyasini ifodalaydi.

YaIM – bu iqtisodiy manfaatdorligi ma'lum bir hududga qaratilgan, mamlakat rezidentlari tomonidan muayyan davrda (oy, chorak, yil) pirovard iste'mol uchun ishlab chiqarilgan, ijtimoiy nafliklik hamda ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan barcha tovar va xizmatlar hajmini ifodalovchi ko'rsatkichdir.

YaIMning to'g'ri va aniq hisoblanishi har bir mamlakatning iqtisodiy qudrati, uning jahon hamjamiyatiga kirib borish imkoniyati hamda jahon iqtisodiyotidagi tutgan o'rnini belgilab beradi. Shu sababli har bir mamlakat o'z hududida yaratilayotgan tovar va xizmatlar hajmini imkoni boricha to'laroq hisoblashga harakat qiladi. Bu esa o'z navbatida YAİM harakat Shakllarini chuqur o'rganish, tahlil qilish va shu asosda hisobchilik tizimini takomillashtirishni ob'ektiv zaruriyatga aylantiradi.

YaIMning takror ishlab chiqarish bosqichlari bo'yicha harakati Ushbu ko'rsatkichni hisoblashning uchta usulidan foydalanishni taqozo qiladi:

1. Qo'shilgan qiymatlar (ishlab chiqarish) usuli.
2. Harajatlar (pirovard iste'mol) usuli.
3. Daromadlar (taqsimlash) usuli.

Bu uchala usulni qo'llash YaIM harakatining barcha fazalarini (davrlarini) kompleks tadqiq qilishga, daromadlardan foydalanish hamda ularni shakllantirish jarayonlarini o'rganishga yordam beradi.²³

---

²³ K.K. Mambetjanov Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy hisoblar tizimini takomillashtirishning nazariy asoslari. Iqtisod fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. –T.: 2012 18-b.

Qo'shilgan qiymat usuli bo'yicha hisoblangan YaIM hajmi yahlit iqtisodiyotning tarkibiga kiruvchi alohida tarmoqlarning shu mahsulotni yaratishdagi o'rni va hissasini aniqlashga yordam beradi.

YaIM real hajmining o'sishi milliy iqtisodiyotning rivojlanishini umumlashtirgan holda aks ettiruvchi, aholining o'sib va o'zgarib borayotgan ehtiyojlarini, turmush sifatini yaxshilash qobiliyatini ifodalovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi. Shuning uchun iqtisodiy o'sishni uning mezonlari bo'yicha turlarga ajratib o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda iqtisodiy o'sish mezonlarini aniqlash bo'yicha qator tadbirlar ishlab chiqilgan. Lekin ishlab chiqilgan mezonlar mamlakatimizning hozirgi holatini chuqur tahlil qilish, ob'ektiv baholash va kelgusidagi strategik vazifalarni belgilashda bir qator noaniqliklarni keltirib chiqarmoqda. Masalan, iqtisodiy o'sish darajasi foizda ifodalanib, uning sur'atlari YAIMning hajmiga teskari bog'liqlikda bo'ladi. Mamlakatda YAIM real hajmining yildan-yilga oshib borayotganligini hisobga oladigan bo'lsak, tabiiyki joriy yildagi o'sish sur'atini keyingi yilda yoki uch yildan keyin ta'minlashning imkoni bo'lmaydi. Chunki YaIM hajmi qancha yuqori bo'lsa, uning foizdagi ifodasi shunchalik pasayib boraveradi. Shuning uchun ham respublikaning real ijtimoiy-iqtisodiy holatidan kelib chiqqan holda iqtisodiy o'sishni uning mezonlari bo'yicha quyidagi turlarga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

1. Sekinlashgan iqtisodiy o'sish (2% dan past);
2. Mo'tadil iqtisodiy o'sish (2%-3%);
3. O'rtacha iqtisodiy o'sish (3%-5%);
4. Barqaror iqtisodiy o'sish (5% dan yuqori).

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonlari sanoat tarmoqlarida diversifikatsiyaning kuchayishiga olib keladi. Diversifikatsiya – yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan tovar va xizmatlar hajmi hamda ular assortimentining kengayish jarayonidir. Uning darajasini MHT tamoyillari asosida hisoblash hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, respublikamizda diversifikatsiya darajasini hisoblash ishlarini amaliyotga kiritish iqtisodiy hodisa va jarayonlarning o'zgarish tendensiyalarini o'rganishda, sanoatning tarmoq va sohalarida o'rtasidagi mutanosiblik hamda muvozanatlikni tahlil qilishda, istiqboldagi vazifalarni belgilashda juda katta ahamiyatga ega. SHuning uchun diversifikatsiya darajasini bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali har tomonlama baholash maqsadga muvofiqdir. Ushbu ko'rsatkichlar tizimi quyidagilardan iborat:

A) Yalpi ichki mahsulot tarkibida qo'shilgan qiymat ulushini ifodalovchi ko'rsatkich. Ushbu ko'rsatkich yahlit iqtisodiyot va uning tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatning yalpi ichki mahsulotga nisbati orqali aniqlanadi:

$$Q.Q.u = (QQ/YAIM)*100 \quad (1)$$

Bu erda: Q.Q.u – yalpi ichki mahsulot tarkibida qo'shilgan qiymat ulushi;

QQ – qo'shilgan qiymat;

YaIM – yalpi ichki mahsulot.

Iqtisodiyotning tarmoq va sohalarida yaratilgan yalpi mahsulot tarkibida qo'shilgan qiymatning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, modernizatsiya darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi yoki aksincha.

Sanoat tarmoqlaridagi diversifikatsiyalashuv darajasining ma'lum mezonlar asosida baholanishi istiqboldagi vazifalarni belgilab olishda muhim ahamiyatga ega. Uning darajasini quyidagi mezonlar asosida guruhlarga bo'lish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- diversifikatsiyaning past darajasi (20% dan past);
- diversifikatsiyaning mo'tadil darajasi (20% dan 50% gacha);
- diversifikatsiyaning o'rtacha darajasi (50% dan 60% gacha);
- diversifikatsiyaning yuqori darajasi (60% dan yuqori).

B) Diversifikatsiya darajasining keyingi ko'rsatkichi bu - yil davomida ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot tarkibida yangi turdagi tovar va xizmatlarning ulushidir. Yangi turdagi tovar va xizmatlar - korxonalar tomonidan ilgari ishlab chiqarilmagan, modernizatsiyalash natijasida yaratilgan mahsulotlardir.

YAlpi ichki mahsulot tarkibida yangi turdagi tovar va xizmatlarning ulushi quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$YATXU = (YATXQ/YAIM)*100 \quad (2)$$

Bu erda: YATXU – ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot tarkibida yangi turdagi tovar va xizmatlarning ulushi; YATXQ – yangi turdagi mahsulot qiymati; YAIM – yalpi ichki mahsulot.

YaIM tarkibida yangi turdagi tovar va xizmatlarning ulushi ularning darajasi bo'yicha quyidagi mezonlar asosida guruhlanishi maqsadga muvofiqdir:

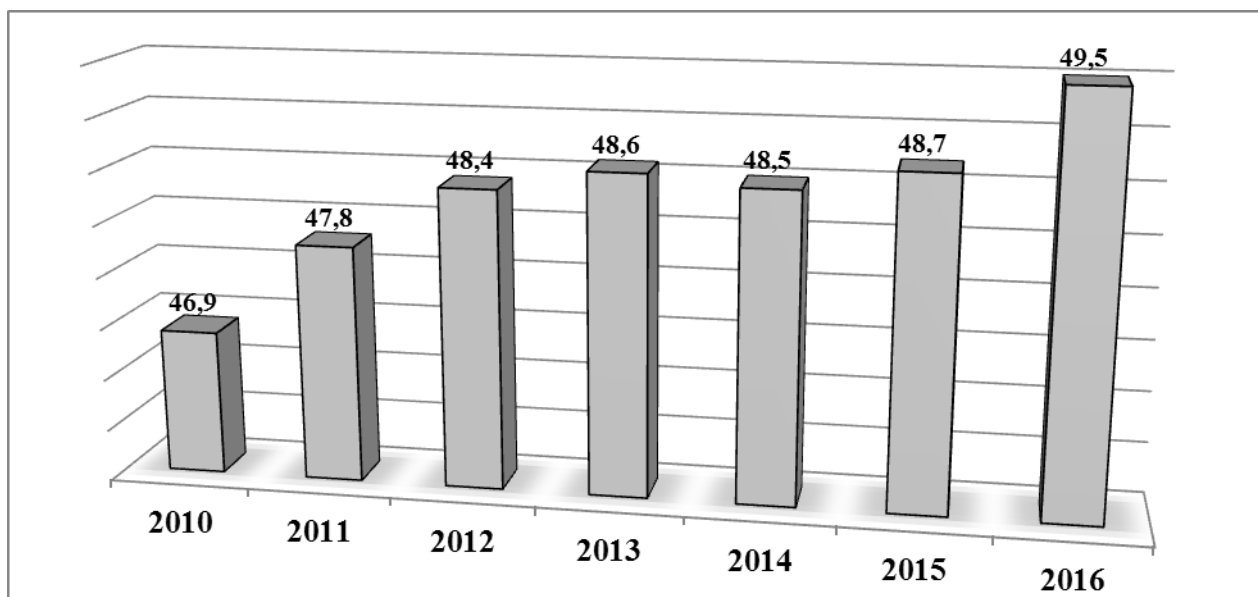
- past daraja (15% dan past);
- mo'ʻtadil daraja (15% dan 20% gacha);
- o'rtacha daraja (20% dan 30% gacha);
- yuqori daraja (30% dan yuqori).

Korxonalarni texnik-texnologik jihatdan qayta qurollantirish va modernizatsiyalashga kiritilgan investitsiyalar darajasi quyidagi mezonlar asosida guruhlarga bo'linadi:

- past daraja (4% dan past);
- mo'ʻtadil daraja (4% dan 10% gacha);
- o'rtacha daraja (10% dan 15% gacha);
- yuqori daraja (15% dan yuqori).

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday davlatda yaratilayotgan YaIM hajmining tarkibida iqtisodiyot sub'ektlari tomonidan aholiga ko'rsatiladigan xizmatlar ulushi ahamiyatli o'rin egallashi ob'ektiv jarayondir. Jumladan, mamlakatimizda xizmat ko'rsatish sohalariga katta e'tibor qaratilishi natijasida, Ushbu sohaning tarkibi yildan-yilga shakllanib, rivojlanib bormoqda.

Xizmatlar sohasini rivojlantirish dasturining amalga oshirilishi hisobiga O'zbekiston Respublikasida 2010 yildan 2016 yilgacha sohaning YaIMdagi hissasi ortib bordi. Xususan, 2010 yilda YaIMda xizmatlar sohasining ulushi 46,9 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2016 yil yakuni bo'yicha (dastlabki ma'lumot) 49,5 foizga etdi (4.1.2-rasm).

4.1.2-rasm. YaIMda xizmatlar ulushi²⁴

Aholi tomonidan har xil turdagi xizmat ko'rsatish turlariga bo'lgan talabning doimiy o'sishi va davlat tomonidan Ushbu sohaga aloqador infratuzilmalarni (ijtimoiy, transport-kommunikatsiya, savdo va boshqalar) rivojlantirish bo'yicha ko'rilayotgan amaliy choralar xizmatlar sohasining barcha tarmoqlarini jadal rivojlanishini ta'minladi.

Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari jadal rivojlanib, ularning umumiy hajmi 4,6 martaga oshgan. Telekommunikatsiya tarmoqlari, kompyuterlashtirish va axborot texnologiyalarini rivojlantirish va rekonstruksiya qilish milliy dasturlarining amalga oshirilishi, simsiz telefon aloqalarning o'sishiga, uyali aloqa abonentlari va Internet tarmog'iga jamoaviy ulanish joylari sonining ko'payishiga olib kelmoqda.

2016 yil yakunlari bo'yicha, aholining uyali aloqa bilan ta'minlanishi 100 kishi hisobiga 65,3 birlikni tashkil etdi. Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligining ma'lumotlariga ko'ra, xalqaro kanallarning ma'lumotlarni uzatish qobiliyati 54980 Mbit/s (2010 yilda 2510 Mbit/s.)ni tashkil etgan.

²⁴ <https://stat.uz/uz/432-analiticheskie-materialy-uz/2027-o'zbekiston-respublikasida-xizmatlar-sohasining-rivojlanishi>

Hozirgi kunda YaIMni qo'shilgan qiymatlar usuli bo'yicha hisoblash jarayoni korxonalar va tashkilotlar tomonidan taqdim qilingan rasmiy ma'lumot hamda turli xildagi majburiy hisobotlar asosida amalga oshirilmoqda. YaIMning bu usulini tanlash mavjud informatsion bazaning xususiyatlari va uning ishonchliligi bilan bog'langan. Biroq, ilmiy kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, Ushbu usul hisob-kitob ishlarida muayyan kamchiliklarga ega.

Birinchi, xizmat ko'rsatish sohasining axborot ta'minoti yaxshi yo'lga qo'yilmagan. Natijada bu sohaning ulushi yakuniy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda o'z ifodasini to'liq topmayapti.

Ikkinchi, xizmat ko'rsatish sohasini ifodalab beruvchi turli xil hisobot shakllari talab darajasida ishlab chiqilmagan, bu esa ularning faoliyatini to'liqligicha o'rganish imkoniyatini bermayapti.

Bugungi kunda respublikamizda ayriboshlash jarayonida bevosita ishtirok etadigan va o'z tannarxini to'la qoplaydigan bozor xizmatlaridan farqli o'larok nobozor xizmatlarining qiymati ishlab chiqarish harajatlari va asosiy vositalarning eskirishi hajmida hisoblanadi. Buning natijasida esa nobozor xizmatlarini ko'rsatuvchi iqtisodiyot sub'ektlarining qo'shimcha mahsuloti sotilmagan bo'lib qoladi. Bir qator nobozor xizmatlarini ko'rsatuvchi sohalarda ko'rsatgan xizmatlarining qiymati to'g'ri hisoblanmasligi evaziga mamlakatda yaratilayotgan YaIM hajmini buzib ko'rsatadi.

Bizning fikrimizcha, YaIM hajmini qo'shilgan qiymatlar usuli bo'yicha hisoblash jarayonida nobozor xizmatlarining hajmini xuddi bozor xizmatlari hajmini hisoblagandek yondashishimiz zarur. Foyda miqdorini esa xuddi shu tur xizmatlar ko'rsatilayotgan sohalarda olinayotgan foyda bilan shartli ravishda teng deb olish kerak.

Mamlakatimizda oxirgi yillarda norasmiy faoliyat (oilaviy biznes, magazinlar, yordamchi xo'jalik, yakka tartibdagi mehnat faoliyati kabilar) sohasi ham sezilarli darajada kengaydi. Iqtisodiyotning norasmiy sektori tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish bo'yicha ochiq faoliyat yurituvchi sektor hisoblanadi, lekin ular muntazam ravishda tegishli statistik hisobotlarni topshirmasligi sababli Ushbu

faoliyat natijalarini hisobga olish imkoniyati cheklangan. Bu esa YaIM hajmi va uning dinamikasini aniq baholash imkoniyatini bermaydi, buning oqibatida esa hufyona va norasmiy iqtisodiy faoliyat natijalari yakuniy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda o'z ifodasini topmaydi.

Bizning fikrimizcha, norasmiy faoliyat yurituvchi iqtisodiyot sub'ektlarining ishlab chiqarish natijalarini tanlama uslubni yanada takomillashtirish orqali hisobga olish zarur.

YaIM hajmini qo'shilgan qiymatlar usuli bo'yicha hisoblash jarayonida ko'pchilik iqtisodchilar ishlab chiqarish sohasiga uy bekalarining ko'rsatadigan uy yumush xizmatlarini ham kiritishni taklif qilishadi. Bular - kir yuvish, ovqat tayyorlash, uy-joy hamda uy jihozlarini toza holda tutish, bola tarbiyasi va shu kabi xizmatlardir. Ularning fikricha bunday xizmat turlarini shartli ravishda bozor baholarida hisobga olish kerak va ularning qiymatini ham YaIM tarkibiga kiritish zarurdir. Aks holda mamlakatda yaratilgan YaIM hajmi sun'iy ravishda kamaytirilib ko'rsatiladi.

Bizning fikrimizcha, uy bekalarining bunday xizmatlarini YaIM hajmini hisoblaganda e'tiborga olmaslik kerak. Chunki ular juda katta hajmda ko'rsatiladigan nobozor (pulsiz) xizmatlar bo'lib, shartli ravishda pulda o'lchanadigan bo'lsa, bozor iqtisodiyotining natijaviy ko'rsatkichlariga putur etkazadi, ya'ni ularning tarkibida shartli ravishda pulda o'lchanadigan nobozor xizmatlar salmog'i haddan tashqari oshib ketadi. Bu esa YaIM hajmining sun'iy ravishda oshirib ko'rsatilishiga olib keladi.

YaIMni harajatlar usuli bo'yicha hisoblaganda – uy xo'jaliklari, davlat va uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat (ijtimoiy) tashkilotlarining pirovard iste'mol uchun qilgan barcha harajatlari umumlashtiriladi. Bundan tashqari, yalpi jamg'arma, tovar va xizmatlarning eksport - importi qoldig'i ham hisobga olinadi, ya'ni:

$$\mathbf{YaIM=PI+YaJ+EIQ} \quad (1)^{25}$$

---

²⁵ Abdullaev YO. Makroiqtisodiy statistika: 100 savol va javob. –T.: "Mehnat", 1998. -145 bet.

Bu erda: PI – pirovard iste'mol; YaJ – yalpi jamg'arma; EIQ – tovar va xizmatlarning eksport - importi qoldig'i.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining 2011 yil 01 apreldagi qaroriga asosan ishlab chiqilgan "Yalpi ichki mahsulotni yakuniy iste'mol usulida hisoblash bo'yicha uslubiy nizom"da ko'rsatilishi bo'yicha, yalpi jamg'arma asosiy kapital yalpi jamg'armasi va moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o'zgarishini o'z ichiga oladi. Asosiy kapital yalpi jamg'armasining o'sishi mamlakatda investitsion faollikning rivojlanayotganligidan dalolat beradi.

Asosiy kapital yalpi jamg'armasi ulushining yuqori bo'lishi mamlakatda investitsion jarayonlarning jadallashayotganligini bildiradi. Lekin bu nisbat moddiy aylanma vositalari zaxiralarining kamayishi hisobiga emas, balki ularning umumiy summasining o'sishi hisobiga o'zgarishi ijobiy holat hisoblanadi.

Asosiy kapital yalpi jamg'armasi hisobot davrida ishlab chiqaruvchi tomonidan qo'lga kiritilgan asosiy vositalar umumiy qiymati (chiqib ketganlarini ham hisobga olgan holda) va nomoddiy aktivlar qiymatini oshirish xizmatlariga sarflangan harajatlarni umumlashtirish orqali aniqlanadi.

Fikrimizcha, asosiy kapital yalpi jamg'armasi qamrovini aniq belgilab olish zarur. Buning uchun, avvalo, asosiy kapital tarkibiga kiruvchi vositalar va yalpi jamg'arma hajmiga ta'sir qiluvchi nomoddiy aktivlar miqdorini ko'paytirishga xizmat qiladigan faoliyat turlarini aniqlab olish lozim.

Ishlab chiqarish, import yoki moddiy aktivlar realizatsiyasi natijasida mamlakatda turli xil tovar va xizmatlar yaratiladi. Ular iste'mol (oraliq va pirovard iste'mol), eksport yoki yalpi jamg'arma unsuri sifatida ishlatilishi zarur. Iqtisodiyotda iste'mol uchun foydalanilgan hamda yalpi jamg'arma uchun mo'ljallangan tovar va xizmatlar o'rtasida aniq chegara bo'lishi lozim. Ushbu chegara ishlab chiqarish jarayonida bir yildan ortiq foydalaniladigan tovar va xizmatlardan iborat bo'lgan asosiy vositalarni qamrab olishi zarur. SHu o'rinda, ta'kidlab o'tish joizki, ushbu chegara belgilanayotganda ikkita holatga istisno tariqasida yondashish kerak.

Birinchidan, uzoq muddat xizmat qiladigan iste'mol tovarlarining hammasi ham asosiy vosita sifatida qaralmaydi. Ulardan ishlab chiqarish jarayonida emas, balki uy xo'jaligi sohasida uzoq muddat foydalanilishi mumkin. Masalan, kir yuvish mashinasi ishlab chiqarish sohasida emas, balki uy xo'jaligi sektorida uzoq muddat xizmat qilishi mumkin. SHuning uchun uni asosiy vositalar yalpi jamg'armasining unsuri sifatida hisobga olish uslubiy jihatdan mumkin emas.

Ikkinchi istisno konseptual emas, balki, ko'proq amaliy ahamiyatga ega bo'lgan masala hisoblanadi. Bu mayda asbob-uskunalar bilan bog'liq. Ular bir necha yillar davomida ishlab chiqarish jarayonida tinimsiz ishlatilishi mumkin, masalan, bolta, tesha, ketmon, qaychi, pichoq, turli xil kalitlar va hokozolar. Agar ular uchun qilinadigan harajatlar barqaror hususiyatga ega bo'lib, ularning qiymati nisbatan murakkab vazifalarni bajaruvchi texnika va texnologiyalarga qaraganda pastroq bo'lsa, u holda ularni oraliq iste'mol sifatida ishlatiladigan vositalar qatorida hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Lekin masalaning yana boshqa jihati shundaki, bunday yondashuvni dunyoning barcha mamlakatlarida qo'llab bo'lmaydi. Chunki jahonda shunday mamlakatlar ham borki, ayniqsa, qoloq mamlakatlarda yuqoridagi kabi asbob-uskunalar (bolta, tesha, ketmon, belkurak, pichoq, turli xil kalitlar va h.k.) korxonalarining asosiy ishlab chiqarish vositalari hisoblanadi. Bunday holatda ularni asosiy vositalar sifatida, ular bilan bog'liq operatsiyalarni esa, asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi sifatida qarash maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotlar mamlakatda YaIMni harajatlar usuli bo'yicha ishlab chiqilgan uslubiy nizomda²⁶ yalpi jamg'arma unsurlari to'liq hisobga olinmaganligini ko'rsatdi. Shuning uchun bizning fikrimizcha, yalpi jamg'arma tarkibiga nizomda ko'rsatilgan unsurlar bilan birgalikda sof harid qilingan qimmatbaho buyumlar qiymatini ham kiritish maqsadga muvofiqdir. Ularga qimmatbaho tosh va metallar, antikvariatlar, asar va rasmlar, badiiy ishlanma kabilar kiradi. Lekin bu, ularning hammasini qimmatbaho buyumlar sifatida korxonalar balansida ko'rsatish kerak,

---

²⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2011 йил 01 апрелдаги қарорига асосан ишлаб чиқилган “Ялпи ички маҳсулотни якуний истеъмол усулида ҳисоблаш бўйича услубий низом”.

degani emas. Chunki ulardan daromad olishning imkoni bo'lmay qoladigan vaziyatlar ham uchrab turadi. Shuning uchun ham ular turkumiga faqat daromad olishni mo'ljallab, investitsiyalarga muqobil variant sifatida harid qilingan qimmatbaho buyumlarni kiritish zarur. Real xayotda investorlar bozorda moliyaviy aktivlar narxlari o'zgaruvchan bo'lib qolgan vaziyatlarda daromad olish maqsadida ularni emas, balki, oltin yoki boshqa qimmatbaho toshlarni harid qilishni ma'qul ko'rishadi. Nafaqat investorlar, balki, uy xo'jaliklari ham qimmatbaho buyumlarni kelajakda daromad olish va eng asosiysi, naqd pul mablag'lariga zarur bo'lib qolgan paytda tezda almashtirish maqsadida harid qilishadi.

Qimmatbaho buyumlar qiymati ularning oldi-sotdisi ro'y berayotgan paytda (auksion yoki baholovchi tashkilotlar tomonidan belgilangan narxlarda) shakllanadi va u nomoliyaviy aktivlar uchun harajatlar sifatida hisobga olinadi. Ushbu harajatlar esa, yalpi jamg'arma tarkibiga kiradi va korxonada balansida ob'ektlar qiymati sifatida aks ettiriladi.

Fikrimizcha, qimmatbaho buyumlarni quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq:

- qimmatbaho metall va toshlar. Bular korxonaning sotish, oraliq mahsulot, oltin zahira yoki moliyaviy aktiv sifatida foydalanish uchun mo'ljallanmagan aktivlaridir.

- antikvariat va boshqa badiiy asarlar. Bularga kartina, skulptura, turli xil qadimiy qo'lyozmalar, antikvariat va shu kabilarning sotishga mo'ljallanmagan qismi kiradi. Muzey eksponatlari ham shular jumlasidandir.

- boshqa qimmatbaho predmetlar. Bularga yuqoridagi punktga kirmaydigan, qimmat va bozor tan olgan qiymatga ega bo'lgan markalar kolleksiyasi, monetalar, chinni idishlar, turli xildagi asarlar, qimmatbaho toshlardan yasalgan taqinchoq va shu kabilar kiradi.

Asosiy fondlar yalpi jamg'armasi mamlakatda yaratilayotgan YAIM hajmiga juda katta ta'sir qiladigan omillardan sanaladi. Ayniqsa, ilmiy-tadqiqotlar uchun harajatlarni YaIM tarkibida yangicha talqin qilish mamlakatning iqtisodiy salohiyatini namoyon qilishda, uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini xalqaro

taqqoslashda hamda jahon hamjamiyatidagi nufuzini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Ilmiy-tadqiqot bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat – bu insoniyat va jamiyat rivojlanishida turli xildagi ixtirolarni yaratish hamda ularni hayotga tadbiiq etish bilan bog‘liq bo‘lgan, muntazam ravishda bilim, ko‘nikma va malakani oshirib borishga qaratilgan ilmiy-ijodiy faoliyatdir. Ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalarining hajmi bozor va nobozor ishlab chiqaruvchilari tomonidan muayyan sub’ektlarning buyurtmalari yoki o‘z tashabbuslariga asosan olib boriladigan tadqiqot ishlarini o‘z ichiga oladi.

Hozirgi kunda mamlakatimiz statistika amaliyotida, ya’ni, O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan “Yalpi ichki mahsulotni yakuniy iste’mol usulida hisoblash bo‘yicha uslubiy nizom” asosida²⁷ YaIMni harajatlar bo‘yicha hisoblaganda ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalarining hajmi, ya’ni, shu sohaga qilingan harajatlar asosiy kapitalning yalpi jamg‘armasi tarkibiga kiritilmagan. Bu esa, o‘z navbatida, YaIM tarkibida ushbu harajatlarning hisobga olinmasligiga sabab bo‘ladi. Natijada pirovard iste’mol bo‘yicha YaIM hajmi past darajada namoyon bo‘ladi. Vaholanki, ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalari (bilim, ko‘nikma va malaka zahiralari) kelgusidagi iqtisodiy taraqqiyotga zamin yaratadi.

Bizning fikrimizcha, ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalarini, ya’ni shu sohaga qilingan sarf-harajatlarni mamlakatimiz milliy hisoblar tizimida aks ettirishga boshqacharoq yondashish zarur. Ushbu sohaga qilingan harajatlarni huddi bino-inshoot, texnika-texnologiya, kompyuter dasturlari va shu kabilarga qilingan sarflar singari asosiy kapitalning yalpi jamg‘armasi sifatida hisobga olish zarur. Chunki ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalaridan ham ishlab chiqarish jarayonida uzoq yillar davomida bir necha bor foydalanish mumkin. Lekin ayrim yo‘nalishlarda olib borilayotgan tadqiqotlar ham borki, ular o‘z egasi yoki butun bir jamiyatga ma’naviy tomondan naflii bo‘lsada, iqtisodiy foyda olib

---

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2011 йил 01 апрелдаги қарорига асосан ишлаб чиқилган “Ялпи ички маҳсулотни якуний истеъмол усулида ҳисоблаш бўйича услубий низом”.

kelmaydi. Ular uchun qilinadigan harajatlarni oraliq iste'mol sifatida hisobga olishni davom qildirish maqsadga muvoffiqdir.

Bundan tashqari, harbiy sohadagi qurol-aslaha va ularni etkazib beruvchi vositalar uchun qilingan harajatlar kapital jamg'arish sifatida emas, balki davlat boshqaruv organlarining oraliq iste'moli shaklida hisobga olinadi.

Bizning fikrimizcha, agarda harbiy sohadagi qurol-aslaha va ularni etkazib beruvchi vositalar bir yildan ortiq muddat xizmat qilishga mo'ljallangan bo'lsa, u holda ularga qilingan harajatlarni asosiy kapital yalpi jamg'armasi sifatida hisobga olish maqsadga muvoffiqdir.

Ushbu tavsiyalarning ahamiyati shundaki, pirovard iste'mol bo'yicha yalpi ichki mahsulotni hisoblash jarayonida yalpi jamg'arma hajmining oshishi hisobiga YaIM miqdori ham sezilarli darajada o'sadi. Bu esa, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini yanada yorqinroq namoyon etishga yordam beradi.

4.1. Aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar.

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar turli-tuman bo'lib, turmush darajasi konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq. Ayrim muhim ko'rsatkichlar va uning indikatorlari 4.2.1-jadvalda keltirilgan.

Turmush darajasini baholash uchun jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlar:

- darajaga oid ko'rsatkichlar (mutloq qiymatlar);
- tarkibiy ko'rsatkichlar (darajaga oid ko'rsatkichlarning tarkibiy qismlari);
- dinamik (darajaga oid ko'rsatkichlarning o'zgarishini tavsiflaydigan, nisbiy) ko'rsatkichlar sifatida hisoblab chiqilishi mumkin.

Nisbiy turmush darajasini quyidagi uchta jihat bo'yicha:

- a) avvalgi yillardagi turmush darajasi bilan taqqoslash;
- b) bir mintaqadagi turmush darajasini boshqa mintaqalardagi (mamlakatlardagi) turmush darajasi bilan taqqoslash;
- v) amaldagi turmush darajasini odamlarning minimal va oqilona talablarini ifodalovchi ehtiyojlarning rivojlanganlik darajasi bilan taqqoslash orqali aniqlash mumkin.

Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari va indikatorlari

Turmush darajasi ko'rsatkichlari	Ko'rsatkichlar indikatorlari
I. Asosiy jismoniy ehtiyojlar qondirilishi	
1. Salomatlik	1.1. 1ming yoki 100 ming aholi hisobiga jami o'lim. 1.2. 1000 tug'ilgan bola hisobiga bir yoshgacha o'lgan bolalar soni. 1.3. Kutilayotgan umr uzoqligi. 1.4. Kasallik natijasida mehnat qobiliyatining yuqotilishi.
2. Ovqatlanish	2.1. Asosiy oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli hokazolar.
3. Turar joy	3.1. Turar joylarda uylarning umumiy maydonini ishga tushirish. 3.2. Turar joylarning umumiy maydoni. 3.3. Turar joy jamg'armasini obodonlashtirish. 3.4. Kvartiralarining o'rtacha kattaligi.
4. Uylardagi mol-mulk	4.1. Aholining moddiy-maishiy va xo'jalik buyumlari bilan ta'minlanganligi. 4.2. Aholiga madaniy-maishiy buyumlar sotish va hokazolar.
5. Pulli xizmatlar	5.1. Aholiga pulli xizmatlar ko'rsatish hajmi. 5.2. Aholiga pulli xizmatlar ko'rsatish tarkibi. 5.3. Maishiy xizmatlar hajmi va hokazolar.
II. Ma'naviy ehtiyojlarning qondirilishi	
6. Aholining madaniy darajasi	6.1. Aholining ma'lumot darajasi. 6.2. Nashr etilayotgan kitob va risolalar hajmi. 6.3. Chiqarilayotgan jurnallar va boshqa davriy nashrlar hajmi. 6.4. Aholining televizorlar bilan ta'minlanganligi va hokazolar.
III. Ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish	
7. Mehnat Sharoitlari	7.1. Sanoatda ish vaqti nobudgarchiligi (o'rta hisobda bir ishchi hisobiga, kun). 7.2. Xodimlarning mehnat Sharoitini o'zgartirish (og'ir jismoniy mehnat bilan band bo'lganlar va hokazo). 7.3. Ishlab chiqarishda shikastlanish (bir ish kuni va bundan ko'proq ish kuni hisobiga baxsiz hodisalarda shikastlangan va mehnat qobiliyatini yo'qotganlar hamda 1000 nafar ishlaydigan odam hisobiga shikastlanishi o'lim bilan tugallanganlar soni) vahokazolar.
8. Dam olish sharoitlari	8.1. Yozgi oromgohlarda dam olgan bolalar soni vahokazolar.
9. Ijtimoiy ta'minot	9.1. Pensiyalar va o'rtacha ish haqi va uning eng kam miqdorlari bo'yicha nisbat. 9.2. Bolalarga atalgan nafaqalarning o'rtacha miqdorlari va ularning yashashiga loyiq minimum nisbati. 9.3. Pensiyalar miqdori va tirikchilik minimumi nisbati va hokazolar.
10. Ijtimoiy-maishiy vaziyat	10.1. Ishsizlarning umumiy soni. 10.2. Baxsiz hodisalar, zaxarlanish va shikastlanishlar, qotilliklar va hokazolar oqibatidagi o'lim. 10.3. Ish tashlashlar (ish vaqti nobudgarchiligi kishi-kunlari miqdori, qatnashchilar soni). 10.4. Ruyxatga olingan jinoyatlar soni. 10.5. Ifloslangan oqar suvlarning chiqarib tashlanish hajmi. 10.6. Havoga ifloslangan moddalar chiqarib tashlanishi va hokazolar.
11. Daromadlar va sarf-xarajatlar	11.1. Aholining pul daromadlari, jumladan, ularning turlari buyicha. 11.2. Aholining pul sarf-xarajatlari, jumladan, ularning turlari buyicha. 11.3. Ish bilan band bo'lgan xodimlarning o'rtacha oylik ish haqi, jumladan, tarmoqlar, mintaqalar va kasblar buyicha uning tabaqalanishi. 11.4. Aholining omonatlardagi jamg'armalari va uning ko'payishi va hokazolar.

Yuqorida keltirilgan turmush darajasi konsepsiyasi inson faoliyatining alohida qirralarini xarakterlaydi. Ta'kidlab o'tilganidek, barcha klassifikatsiyalar o'rtasida uzviy aloqa mavjud. Ular bir-birini to'ldiradi, ammo kompleks baholash uchun integral ko'rsatkichlar tizimi zarur. Hozirda asosi turlicha bo'lgan turmush

darajasi konsepsiyalarini aholining turmush darajasini (sifatini) har tomonlama xarakterlab beradigan yagona ko'rsatkichga keltirish bo'yicha samarali usul yo'q, biroq olimlar shunday usullarni ishlab chiqish bo'yicha jiddiy ish olib bormoqdalar.

Sho'rolar davri amaliyotida integral o'lchov sifatida jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha haqiqiy daromad ko'rsatkichidan foydalanilardi. Uni oshirishning asosiy shakllari quyidagilar: haqiqiy ish haqining o'sishi (pul shaklidagi ish haqini to'g'ridan-to'g'ri oshirish, narxlarni tushirish, soliqlar, majburiy ajratmalarni kamaytirish), ijtimoiy iste'mol jamg'armalaridan to'lanadigan to'lovlarni (ijtimoiy transfertlarni) oshirish va boshqalar.

“Haqiqiy daromadlar” ko'rsatkichida pul daromadlaridan tashqari natural daromadlarning qiymati, muassasalarning ijtimoiy soha uchun moddiy xarajatlari ko'rinishidagi daromadlar, aholining qimmatbaho qog'ozlari, jamg'armalari ham hisobga olinadi. Aholining haqiqiy daromadlari indeksi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar dinamikasini, moddiy ne'matlar, xizmatlar, tariflar baholarining, soliqlar va majburiy ajratmalarning o'zgarishini hisobga olgan holda ifodalayadi.

Keyingi yillarda yangi – «ixtiyordagi haqiqiy daromad» (soliqlar va majburiy ajratmalar chiqarib tashlanib, inflyasiya sur'atlarini hisobga olgan holdagi pul daromadlari) ishlatilmoqda.

Bu ikki ko'rsatkichning farqi haqiqiy ixtiyordagi daromad – miqdor ko'rsatkichi, jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha haqiqiy daromad esa aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlarning o'rtacha miqdori ekanidan tashqari, ularni hisoblash metodikasi ham turlicha.

Aholining turmush darajasini ifodalash uchun jahondagi turli mamlakatlarda turlicha mezonlar qo'llaniladi. Ular orasida minimal iste'mol byudjeti, kambag'alchilik, mutloq va nisbiy kambag'alchilik ko'rsatkichlari keng foydalaniladi.

Minimal iste'mol byudjeti – Shaxsning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan ma'naviy ehtiyojlar iste'molining ijtimoiy asoslangan minimal darajasini ta'minlaydigan iste'mol tovarlari va xizmatlari turlarining qiymati.

Kambag'allik ko'rsatkichi aholining turmush darajasini baholash uchun foydalaniladigan mezonlardan biridir. Jahon amaliyotida kambag'allik darajasini ta'riflashga yondashishda uchta asosiy konsepsiya: mutlaq, nisbiy va sub'ektiv kambag'allik konsepsiyasidan foydalaniladi.

Mutlaq kambag'allik konsepsiyasi shaxs yoki oqilona minimal hayotiy ehtiyojlarini ta'minlash uchun zarur bo'lgan daromadni ta'riflashga asoslanadi. O'zbekistonda insonning minimal ehtiyojlarini ta'riflash uchun shunday tirikchilik minimumi belgilanganki, uni hisoblab chiqishda kaloriyalar, oqsillar, yog'lar va uglevodlar zaruriy iste'molining fiziologik me'yorlaridan foydalaniladi.

Nisbiy kambag'allik konsepsiyasi asosiy mezon sifatida insonning minimal ehtiyojlaridan emas, balki uning farovonligi ko'rsatkichlarining u yoki bu mamlakatda ustunroq keluvchi moddiy ta'minlanganlik darajasi bilan bo'ladigan nisbatidan foydalanadi. Bunday yondashishda daromadlari mamlakat bo'yicha o'rtacha daromadning muayyan ulushidan oshmaydiganlar kambag'al hisoblanadi.

Keyingi vaqtlarda chet eldagi tadqiqotlarda nisbiy kambag'allikni ta'riflashning boshqa uslubiyatidan ham keng foydalanilmoqda, u insonning boshdan kechirayotgan, umumqabul qilingan turmush tarzi olib borish imkonini bermaydigan etishmovchiliklar ro'yxatini o'z ichiga oladi.

Kambag'allikning sub'ektiv konsepsiyasi ijtimoiy maqbul turmush darajasi uchun zarur bo'lgan resurslarni sub'ektiv ta'riflashga asoslangan.

Konsepsiyalardagi farqlardan tashqari, kambag'allik miqyoslarini ta'riflashga uy xo'jaliklari tavsifini tanlash ham ta'sir etadi, u kambag'allikni baholash uchun foydalaniladigan ko'rsatkich bilan taqqoslanadi. Amaliyotda uy xo'jaliklarining quyidagi tavsiflaridan foydalaniladi:

- uy xo'jaliklarining pul daromadlari;
- uy xo'jaliklarining pul sarf-xarajatlari;
- uy xo'jaliklari tasarrufidagi moddiy resurslar ko'rsatkichlari.

O'zbekistonda kambag'allikni ta'riflash, kambag'allik darajasini baholashda o'rta hisobda bir oydagi pul daromadlari ko'rsatkichidan foydalaniladigan tarzda kambag'allik chegarasini tirikchilik minimumi darajasida belgilaydigan mutlaq konsepsiyaga asoslanadi.

Tirikchilik minimumi inson salomatligini saqlash va uning hayotiy faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'molining minimal darajasi ko'rsatkichidir.

Tirikchilik minimumi o'rta hisobda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan qiymat tarzida va umuman O'zbekiston Respublikasi buyicha, uning tarkibiga kiruvchi sub'ektlardagi asosiy ijtimoiy demografik guruhlar bo'yicha, shu jumladan, alohida shaharlar va ma'muriy-hududiy birlashmalar bo'yicha belgilanishi mumkin.

Tirikchilik minimumining qiymatini belgilash negizini ilmiy asosda ishlab chiqilgan oziq-ovqat mahsulotlari tabiiy turlari o'lchamlari tashkil etadi, ular aholi ayrim ijtimoiy-iqtisodiy guruhlari uchun minimal iste'mol me'yorlari buyicha tabaqalashtirib berilgan hamda iste'mol qilinadigan moddalarning kaloriyaliligi va kimyoviy tarkibi bo'yicha muvozanatlashtirilgan. Oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli me'yorlarini asoslashda turli tabiiy-iqlimiy sharoitlarni hisobga olish maqsadida respublika hududi amaldagi uslubiy tavsiyalarga muvofiq bir necha zonaga ajratilgan. Zonal taqsimotga muvofiq yiliga o'rta hisobda aholi jon boshiga oziq-ovqat mahsulotlari turlari ma'lum miqdorlar doirasida belgilab chiqilgan. Hududiy zonalar bo'yicha oziq-ovqat turlarining quvvat bera olishi sutkasiga 2204 kkal.dan 2607 kkal.gachani tashkil etadi.

Tirikchilik minimumi byudjetida iste'mol me'yorlari faqat oziq-ovqat mahsulotlariga belgilangan, tovarlar va barcha turdagi xizmatlar qiymati 31,7 foiz miqdorida belgilangan. Tirikchilik minimumi byudjeti strukturasi Mehnat va ijtimoiy rivojlanish vazirligining Uslubiyati asosida hisoblab chiqiladi.

Hozirgi vaqtda qonunchilikdagi tirikchilik minimumiga doir talablarga muvofiq umuman O'zbekiston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasining tarkibiga kiruvchi sub'ektlardagi aholi asosiy ijtimoiy-demografik guruhlari uchun

iste'mol savatini belgilash bo'yicha yangi Uslubiy tavsiyalar loyihasi ishlab chiqilmoqda. Qonunchilik talablariga muvofiq uslubiy tavsiyalarga quyidagilar kirishi kerak:

1) umuman O'zbekiston Respublikasi bo'yicha va O'zbekiston Respublikasining tarkibiga kiruvchi sub'ektlardagi asosiy ijtimoiy-demografik guruhlar uchun, inson salomatligini saqlash va uning hayotiy faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat tovarlar va xizmatlar minimal turlarini shakllantirish prinsiplari va tartibi;

2) O'zbekiston Respublikasi tarkibiga kiruvchi sub'ektlar tomonidan iste'mol savatini belgilashda issiq yoki sovuq tabiiy-iqlim sharoitlarini, aholining asosiy ijtimoiy-demografik guruhlari nooziq-ovqat tovarlar va xizmatlar iste'mol qilishidagi milliy an'analar va mahalliy xususiyatlarni hisobga olishga asosiy yondashuvlar;

3) umuman O'zbekiston Respublikasi bo'yicha va O'zbekiston Respublikasining tarkibiga kiruvchi sub'ektlardagi asosiy ijtimoiy-demografik guruhlar uchun, inson salomatligini saqlash va uning hayotiy faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat tovarlar va xizmatlarning namunaviy minimal turlari.

Belgilanishi uslubiy tavsiyalar asosida amalga oshiriladigan iste'mol savati qonunchilikka muvofiq kamida besh yilda bir marta belgilanadi.

Tirikchilik minimumini hisoblab chiqishga oid yangi Uslubiy tavsiyalar loyihasida ba'zi oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha amaldagi tavsiyalarga nisbatan yuqoriroq iste'mol me'yorlari belgilangan. Bundan tashqari, nooziq-ovqat tovarlar va xizmatlar bo'yicha iste'mol me'yorlari ham belgilangan.

Turmush darajasini ifodalash uchun mutlaq va nisbiy qashshoqlik ko'rsatkichlaridan ham foydalaniladi. **Mutlaq qashshoqlik** - daromadlarning umuman yo'qligi yoki shaxsning (oilaning) minimal turmush ehtiyojlarini qondirish uchun zarur daromadning yo'qligidir. Mutlaq qashshoqlik ko'proq daydilar, boshpanasizlar va shu kabilar orasida uchraydi.

Nisbiy qashshoqlikni O'zbekiston sharoitida yashash minimumi byudjetidan kam bo'lgan daromadlar miqdori bilan aniqlanadi. Jahon amaliyotida esa bu ko'rsatkich mamlakat bo'yicha o'rtacha daromadlarning 40-60 foizidan kam bo'lgan daromadlarga nisbatan qo'llaniladi.

Jahon amaliyotida integral ko'rsatkich sifatida insonning rivojlanish indeksi (IRI) qo'llaniladi. «BMT taraqqiyot dasturlari» (BMTTD) mualliflari jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot, kutilayotgan umr ko'rish davri va aholining ma'lumot darajasi kabi kattaliklarning o'rtachasini hisoblab turmush darajasining umumlashtiruvchi indikatorini ishlab chiqdilar.

IRI integral ko'rsatkich bo'lib, u:

- 1) kutilayotgan umr uzoqligini;
- 2) aholining savodliligi foizi hamda 25 va undan Yuqori yoshdagilarning o'qiganlik yillari o'rtacha miqdori bo'yicha aniqlanadigan aholining ma'lumot darajasini;
- 3) muayyan yilda birjadagi kurs emas, balki tegishli mamlakatlar valyutalarining xarid qobiliyati bo'yicha AQSH dollarida hisoblab chiqiladigan aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotni o'z ichiga oladi.

Xalqaro Mehnat Tashkilotining 117-sonli «Iqtisodiy siyosatning asosiy maqsadlari va me'yorlari to'g'risida»gi Konvensiyasiga muvofiq maqbul turmush darajasini saqlab borish maqsadida davlatlar oziq-ovqat bilan ta'minlash, sog'liqni saqlash, salomatlik, uy-joy qurish, mehnat Sharoitlari, yollanma xodimlar va mustaqil ishlab chiqaruvchilarni taqdirlash, ijtimoiy ta'minot kabi sohalarda taraqqiyotga ko'maklashish uchun iloji boricha chora-tadbirlar ko'rishlari lozim.*²⁸

Aholining quyidagi to'rtta turmush darajasini ajratib ko'rsatish mumkin:

-to'q turmush darajasi – insonning har tomonlama kamol topishini ta'minlaydigan ne'matlardan foydalanish;

---

²⁸Конвенции и рекомендации принятие Буждународной конференции труда. 1919-1966 /Международное бюро труда. –Женева, 1983. –1321-с.

-normal daraja – insonning jismoniy va aqliy kuch-quvvatini to‘la tiklash uchun qulay sharoitlarni ta‘minlaydigan ilmiy asoslangan me‘yorlar bo‘yicha oqilona iste‘mol qilish;

-kambag‘allik – mehnat uchun resurslarni qayta yaratishning quyi chegarasi sifatidagi ish qobiliyatini saqlash darajasida ne‘matlarni iste‘mol qilish;

-qashshoqlik – iste‘mol qilinishi insonning yashash qobiliyatini saqlash imkoniyatigina beradigan ne‘matlar va xizmatlarning biologik mezonlar bo‘yicha yo‘l qo‘yiladigan minimal turlarini iste‘mol qilish.

Iste‘mol byudjetlari turmush darajasi indeksi va dinamikasini me‘yoriy tahliliy baholash, bashoratlash va tartibga solish hamda daromadlar sohasida asoslangan siyosat ishlab chiqishning muhim vositasidir.

Turmush darajasi indeksini hisoblash uchun turmush darajasining quyidagi komponentlari jon boshiga to‘g‘ri keladigan indeksi aniqlanadi: ovqatlanish (to‘yimlilik va oqsillarga boyligi bo‘yicha), uy mulklari jamg‘armai (solishtirma narxlarda), uy-joy (qulayliklarni qo‘shgandagi maydoni), salomatlik va sog‘liqni saqlash (umr ko‘rish davri dinamikasi, o‘lim darajasi, sog‘liqni saqlash uchun harajatlar bo‘yicha), ta‘lim va madaniyat (ma‘lumot olish o‘rinlari, ta‘lim va madaniyat uchun ajratiladigan xarajatlar bo‘yicha), aholiga xizmat ko‘rsatish (solishtirma narxlarda) va hokazo. So‘ng oila byudjetlari statistikasi bo‘yicha ehtiyojlarning elastiklik koeffitsienti aniqlanadi. Elastiklikka teskari kattalik turmush darajasining berilgan komponenti bo‘yicha ehtiyojlar nisbiy qat‘iyligining o‘lchovi sifatida qabul qilinadi. Shundan keyin har bir komponent uchun ehtiyojlar umumiy salmog‘ida berilgan ehtiyojning ulushini ko‘rsatuvchi koeffitsient topiladi. Hisob-kitoblarning ko‘rsatishicha, O‘zbekistonda turmush darajasi asta-sekinlik bilan o‘sib bormoqda, ammo uning ayrim ko‘rsatkichlari rivojlangan davlatlar bilan taqqoslaganda hali ancha past.

Turmush darajasini yaxshilashning eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri umr ko‘rish davridir. Bu ko‘rsatkich so‘nggi yillarda taxminan 3,5 yilga qisqardi. Ta‘kidlash joizki, barcha ko‘rsatkichlar va ularning klassifikatsiyalari o‘rtasida mustahkam aloqa mavjud. Turmush darajasining o‘zgarishi turli xil omillar

ta'sirida yuz beradi, ularni oqilona boshqarish aholining turmush darajasini tartibga solib borish imkonini beradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, turmush darajasi - turli hil sabablarga bog'liq bo'lgan ko'p qirrali hodisadir. Har bir insonning turmush darajasi havo va suv muhiti, uy-joy, maishiy va ishlab chiqarish sharoitlari, iste'mol tovarlarining sifati va hajmidan boshlab, to umumiy ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik vaziyat, shuningdek, siyosiy institutlarning ahvoligacha bo'lgan qator tabiiy va ijtimoiy omillar bilan belgilanadi. Ularning eng diqqatga sazovorlari - siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy soha va fan-texnik taraqqiyot, shuningdek, ekologiyaga (atrof-muhitga) ta'sir etuvchi omillardir.

Omillarning ta'siri tabiiy-iqlimiy sharoit va zahiralarning (inson, mehnat, ishlab chiqarish, moliyaviy, axborot, ma'naviy zahiralari) mavjudligiga (yo'qligiga) qarab kuchayishi (susayishi) mumkin. Ammo bunda to'g'ridan-to'g'ri aloqa mavjud emas. Masalan, Yaponiya, shveysariya kabi davlatlarda tabiiy zahiralarning kam bo'lishiga qaramay ular eng boy davlatlardan sanaladilar. Farovonlikning yuqori darajasi aholisi ko'p bo'lgan davlatlar (AQSH, Germaniya, Yaponiya) bilan bir qatorda kam aholili davlatlarda ham (Lyuksemburg, Finlyandiya, shveysariya) kuzatiladi. Pokiston, Afg'oniston, Tojikiston, Qirg'iziston va O'zbekiston kabi davlatlarning iqlimi deyarli bir biriga yaqin bo'lsa-da, ulardagi aholining turmush darajasi tubdan farq qiladi.

Aholining ma'lumot darajasi, kasbiy darajasi yuqoriligi, iqtisodiy faolligi, tadbirkorligi, ijtimoiy munosabatlarni mamlakatda turmush darajasi Yuqori bo'lishini ta'minlovchi sabablar sifatida ta'kidlanadi. Masalan, Yaponiya erishgan iqtisodiy taraqqiyotni birinchi navbatda ta'lim tizimi, millatning mehnatsevarligi, faolligi, korxonalarda mehnatning oqilona tashkil etilishi bilan bog'lanadi.

4.3. O'zbekiston iqtisodiyotini jadal rivojlantirish strategiyasi

Har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uning o'z oldiga qo'ygan aniq maqsad va vazifalari hamda shulardan kelib chiqqan holda so'zsiz amalga oshirilishi shart bo'lgan strategik rejalariga bevosita bog'liqdir.

O‘zbekiston Respublikasining kelajakda mamlakatni yanada rivojlantirishga mo‘ljallangan strategik vazifalari, eng avvalo, birinchi Prezident I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilganligi hammaga ma’lum. Uning - “Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatmoqdaki, yuqori qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarish natijasida 2030 yilda, yangi turdagi tovarlar tayyorlashni o‘zlashtirish asosida neft-gaz-kimyosohasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 3,2 barobar, rangli metall mahsulotlari 2,2 marta, qora metallardan tayyorlanadigan buyumlar 2,3 karra, kimyosanoati mahsulotlari, jumladan, mineral o‘g‘itlar 3,2 barobar ko‘payishi mumkin.

Zamonaviy texnologiyalar asosida paxta tolasini va mevasabzavot mahsulotlarini chuqur qayta ishlash tashqi va ichki bozorda talab yuqori bo‘lgan tayyor, ekologik toza to‘qimachilik va engil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2030 yilda 5,6 marta, mevasabzavot mahsulotlarini qayta ishlash hajmini esa 5,7 karra oshirish imkonini beradi.

Shuni aytish kerakki, bugungi kunda mamlakatimizda bu boradagi ishlar boshlab yuborilgan. Ayni vaqtda bu ishlar yuqori salohiyatga ega bo‘lgan har bir turdagi istiqbolli xomashyo va yarim fabrikat bo‘yicha chuqur qayta ishlashning 2020, 2025, 2030 yillarga mo‘ljallangan aniq dasturiga ega bo‘lish uchun mutlaqo yangi dasturiy kompleks yondashuvni talab etadi. Ayni shu ko‘z bilan qaraydigan bo‘lsak, ya’ni, jahon iqtisodiyotining rivojlanish jarayonlarini chuqur tahlil qilgan, o‘zimizning resurs va imkoniyatlarimizni real baholagan holda, biz oldimizga aniq maqsadni – ya’ni, 2030 yilga borib **mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot hajmini kamida 2 barobar oshirish vazifasini qo‘yishimiz uchun bugun, hech shubhasiz, barcha asoslarimiz bor.** Bu yo‘lda tub tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish hisobidan sanoatni jadal rivojlantirish va yalpi ichki mahsulotda uning ulushini 2015 yildagi 33,5 foizdan 40 foizga etkazish, qishloq xo‘jaligi ulushini esa 16,6 foizdan 8-10 foizga kamaytirish, energiyani tejaydigan zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish evaziga yalpi ichki mahsulot uchun sarflanadigan energiya hajmini taxminan 2 barobar qisqartirishga erishmog‘imiz kerak. Biz o‘z oldimizga qo‘ygan vazifalar

qanchalik asosli ekanini quyidagi hisob-kitoblar ko'rsatib turibdi. Mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining 2016-2030 yillarda 2 barobar ko'payishiga erishish uchun o'rtacha yillik o'sish sur'atlari 4,8 foiz darajasida bo'lishini ta'minlash zarur. Agar keyingi 11 yilda bu ko'rsatkich 8 foizdan yuqori bo'lib kelganini hisobga oladigan bo'lsak, bu vazifani amalga oshirish uchun mustahkam asos va zamin borligi yaqqol ayon bo'ladi."²⁹ – degan fikrlaridan kelgusida respublika iqtisodiyotini yanada rivojlantirish bo'yicha aniq maqsadga mo'ljallangan strategik vazifalarni belgilab olish, ularni bosqichma-bosqich amalga oshirish va natijada xalq faravonligini ta'minlash masalalari naqadar dolzarb ahamiyatga ega ekanligini tushunish mumkin.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni³⁰da mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini jadal rivojlantirish hisobiga YaIM hajmi va o'sish sur'atlarini oshirish, olib borilayotgan islohotlar samaradiligini ko'tarish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida “2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi” tasdiqlandi. Ushbu Harakatlar strategiyasida mamlakatimizda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini jadal rivojlantirish, YaIM hajmini ko'paytirish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ijtimoiy-iqtisodiy hayotni har tomonlama rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari alohida muhim o'rin egallaydi.

Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish, halq faravonligini oshirish asosida,

---

²⁹ I.Karimov Bosh maqsadimiz – mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo'l ochib berish hisobidan oldinga yurishdir. –T.: “O'zbekiston” 2016 y. 26-b.

³⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida” gi PF-4947-son Farmoni. //”Xalq so'zi” 08.02.2017 y.

albatta, tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tapmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobidan uning raqobatbardoshligini oshirish masalasi turadi.

Butun jahonda «O'zbek modeli» nomi bilan tan olingan o'zimizga xos va mos rivojlanish modeli yo'lida dadil qadamlar bilan borayotganimiz qo'lga kiritilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy muvaffaqiyatlarning bosh omili bo'lmoqda. Pirovardida iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar natijasida yurtimiz kun sayin ravnaq topib, mamlakatimizning nafaqat Shaharlari, balki qishloqlarida ham sanoat jadal rivojlanib bormoqda, zamonaviy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarini barpo etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida «Barchamiz uchun aziz va qadrlil bo'lgan Islom Abdug'anievich Karimov bugun oramizda yo'q. Biroq, Birinchi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan taraqqiyotning «O'zbek modeli»ni amalga oshirish va zamonaviy davlat barpo etish borasidagi strategik tamoyillarga biz o'z ishimizda doimo suyanamiz», deb ta'kidlab o'tildi³¹.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, islohotlarni chuqurlashtirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlarni yaratish, amalda faoliyat yuritayotgan texnika va texnologiyalarni yangilash, ularni qo'llab-quvvatlash investatsion jarayonlarni nechog'lik to'g'ri va samarali amalga oshirishga bog'liq. Shu boisdan ham, O'zbekiston Respublikasi davlat rahbari tomonidan ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport, kommunikatsiya va ijtimoiy tuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

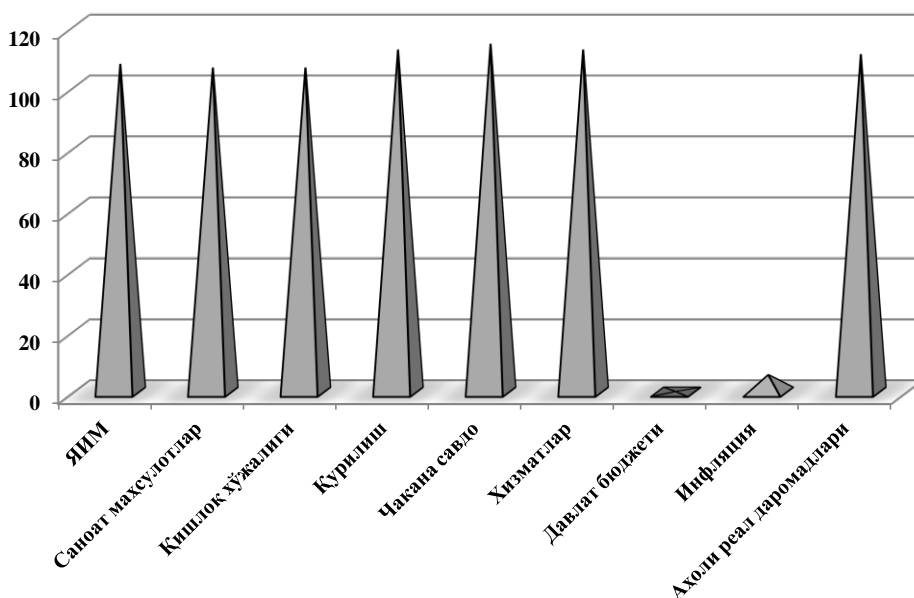
---

³¹ SH.M.Mirziyoev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi. 15.01.2017.

Buning uchun markazlashgan, markazlashmagan jamg'armalar mablag'lari, xorijiy investitsiyalar va kreditlarni o'zlashtirishga hamda ulardan samarali foydalanish masalalariga urg'u berilmoqda.

Mamlakatimizda o'tgan 2016 yil yakunlari bo'yicha yalpi ichki mahsulot 7,8 foizga o'sganligi, sanoat mahsuloti hajmlari - 6,6 foizga, qurilish-pudrat ishlari - 12,5 foizga, chakana savdo aylanmasi - 14,4 foizga, xizmatlar - 12,5 foizga o'sganligi, davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,1 foiz miqdorida profitsit bilan ijro etilganligi, tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosini ta'minlanganligi, inflyatsiya darajasi prognoz parametrlaridan oshmaganligi va 5,7 foizni tashkil etganligini sanab o'tishimiz mumkin. (4.3.1-rasm)³²

4.3.1-rasm. 2016 yilda O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari (2015 yilga nisbatan foizda)

Mamlakatimiz iqtisodiyotini tarkibiy o'zgartirish, tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish borasida bajarilayotgan ishlar alohida e'tiborga loyiq.

³² "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" ni va "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili" da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola. –T.: TDIU. "Ma'naviyat" 2017 y. 119-b.

2016 yilda iqtisodiyotga 16,6 milliard AQSH dollaridan ko'p investitsiya kiritildi, bu 2015 yilga nisbatan 9,6 foizga ko'pdir. O'zlashtirilgan chet el investitsiya va kreditlari hajmi esa 11,3 foizga o'sib, 3,7 milliard dollardan ziyod bo'ldi.

2016 yilda investitsiya dasturi doirasida umumiy qiymati 5,2 milliard dollarlik 164ta yirik ishlab chiqarish ob'ekti ishga tushirildi. Jumladan, Talimarjon IESda 450 MVt quvvatli ikkita bug'-gaz turbinasi va Angren IESda ko'mir kukunidan foydalanishga mo'ljallangan 130-150 MVt quvvatli energiya bloki qurish, Jizzax viloyatida sement zavodi quvvatini kengaytirish, «Indorama Qo'qon Tekstil» xorijiy korxonasi va «Fanteks» MCHJda yigiruv ishlarini tashkil etish, «GM O'zbekiston» aksiyadorlik jamiyatida «T-250» rusumidagi engil avtomobillar ishlab chiqarishni tashkil qilish», shu bilan birga, «Sirdaryo viloyatidagi «Guliston Med Texnika» qo'shma korxonasida steril shpritslar ishlab chiqarish» va boshqa loyihalar shular jumlasidandir².

Bundan tashqari, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish hududiy dasturlari doirasida 2016 yilda 28 mingdan ko'p loyiha amalga oshirildi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturida tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobidan uning raqobatbardoshligini oshirish yo'nalishida korxonalarining mablag'lari, O'zTTJ, tijorag banklari krediti, xorijiy investitsiya va kreditlar hisobidan 2017-2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSH dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlari amalga oshiriladi.

Natijada kelgusi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 barobar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizga, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizga oshadi. 2017 yilda 75 dan ortik yangi turdagi raqobatbardosh tayyor mahsulotlar o'zlashtiriladi.

2017 yilda umumiy qiymati 1 milliard dollarlik 145 ta ishlab chiqarish

quvvatini foydalanishga topshirish, shu jumladan:

- meva-sabzavot va go'sht-sut mahsulotlarini qayta ishlash sohasida 147 million dollarlik 63 ta loyiha;
- rangli va qimmatbaxo metallarni chuqur qayta ishlash bo'yicha 217 million dollarlik 6 ta loyiha;
- kimyoviy xom ashyolarni chuqur qayta ishlash bo'yicha 25 million dollarlik 2 ta loyiha;
- uglevodorod xom ashyolarini qayta ishlashni chuqurlashtirish bo'yicha 342 million dollarlik 6 ta loyiha;
- tayyor charm-poyabzal mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha 6 million dollarlik 9 ta loyiha;
- farmatsevtika mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirishga yo'naltirilgan 24 million dollarlik 7 ta loyiha;
- qurilish materiallari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish bo'yicha 151 million dollarlik 29 ta loyiha;
- tayyor to'qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha 178 million dollarlik 15 ta loyiha.

Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid Davlat dasturida 2017-2021 yillarda aholining energiya ta'minotini yaxshilash uchun ko'mir qazib olish sohasida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hisobidan ko'mir qazib olishni yiliga 7,8 million tonnaga oshirish imkonini beruvchi investitsiyaviy loyihalarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.³³

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlar, ularning natijalari atroflicha muhokama qilinmoqda.

Milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirish masalasini hal etish bo'yicha Harakatlar strategiyasida iqtisodiyotning tayanch tarmoqlaridagi 4400 dan ortiq korxonaning rentabellik darajasini oshirish va

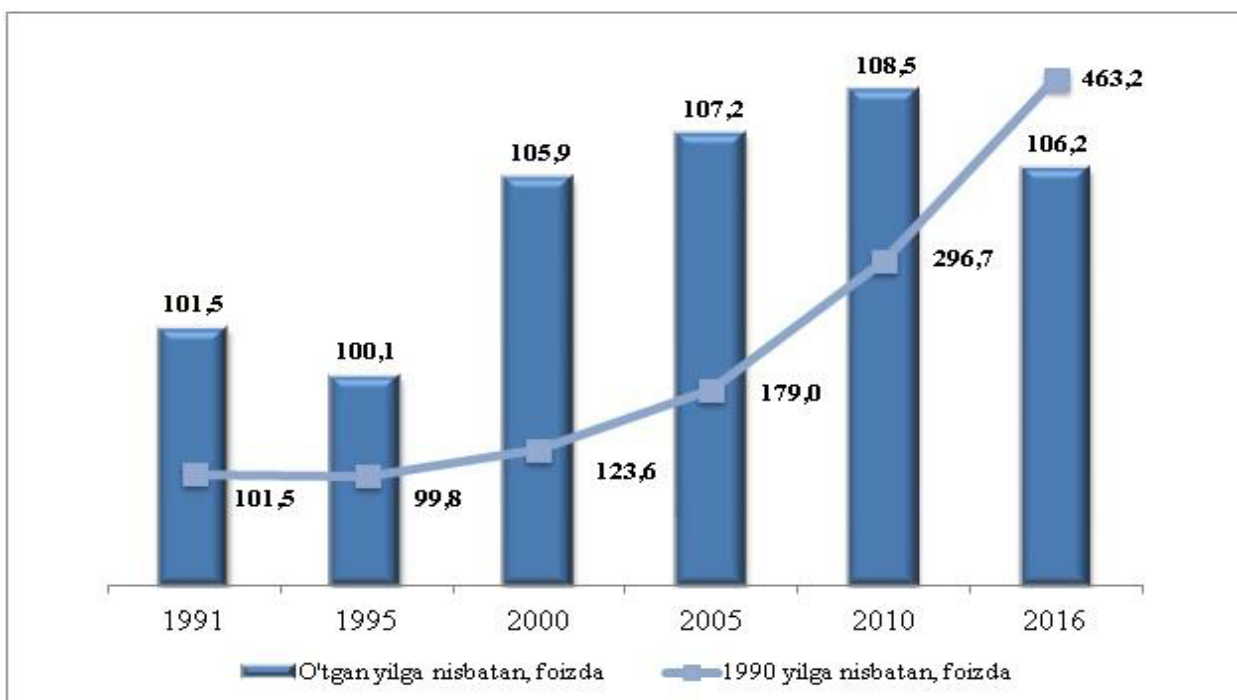
---

³³ "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" ni va "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili" da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola. –T.: TDIU. "Ma'naviyat" 2017 y. 121-b.

moliyaviy sogʻlomlashtirish hamda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini yuksaltirish asosida ishchilar sonini koʻpaytirishga erishish rejalashtirilgan. Bu tadbirlar natijasida korxonalarining rentabellik darajasi oshadi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi va ishchilar soni koʻpayadi.

Iqtisodiyot tarkibida sanoatning rivojlanish dinamikasidagi muhim oʻzgarish korxonalar va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilanish asosida sanoatda chuqur tarkibiy oʻzgarishlar va diversifikatsiyaning amalga oshirilgani hisoblanadi. Sanoat tarmoqlarini isloh qilish, tarkibiy oʻzgartirish va diversifikatsiyalash dasturlarining amalga oshirilishi, moddiy-texnika bazasini mustahkamlanishi, respublika sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga zamin yaratdi.

1995 yilda sanoat ishlab chiqarishning hajmi 1990 yilga nisbatan 0,2 foizga kamayganiga qaramay, 2000 yildan boshlab (1990 yilga nisbatan) oʻsish 1,2 m., 2005 yilda – 1,8 m., 2010 yilda – 3,0 m. va 2016 yilda esa 4,6 m. oshganini koʻrsatmoqda. (4.3.2-rasm)

4.3.2-rasm. Sanoat ishlab chiqarishning oʻsish surʼatlari dinamikasi³⁴

³⁴ <https://stat.uz/uz/432-analiticheskie-materialy-uz/2028-sanoat-ishlab-chiqarish>

Sanoat siyosatidagi asosiy ustuvor ahamiyat institutsional islohotlarning sifatini oshirish va tadbirkorlik faoliyatiga keng yo'l ochib berish, sanoat ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, o'rta va uzoq muddatda sanoatni rivojlantirish bo'yicha dasturiy chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratildi.

Davlatimiz rahbari tomonidan Harakatlar strategiyasida yuqori texnologiyalarga asoslangan qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xom ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o'tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish zarurati alohida ta'kidlandi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash va sanoat tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarning amalga oshirilishi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2016 yilda 2015 yilga nisbatan 6,6 foizga o'sishini ta'minladi. Yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga yo'naltirilgan sanoat tarmoqlarida dinamik rivojlanish ta'minlandi. 2016 yilda mahalliy xom ashyo resurslarini bosqichma-bosqich chuqur qayta ishlash va tayyor iste'mol mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish tarmoqlari evaziga sanoat mahsulotlarining yuqori o'sish sur'atlariga erishildi. Hususan, to'qimachilik buyumlari, kiyim va charm mahsulotlari ishlab chiqarish 111,7 foiz, oziq-ovqat mahsulotlari 110,8 foiz, farmatsevtika mahsuloti va preparatlari 123,9 foiz, kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlari 129,7 foiz, boshqa noruda mineral mahsulotlar 113,8 foizga oshdi.

Sanoatni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash loyihalari, shuningdek 2015-2019 yillarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya sarfi hajmini qisqartirish, energiya tejaydigan texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari dasturining xayotga samarali tatbiq etilishi natijasida respublika YaIMga sarflanadiga energiya sarfini 7,4 foiz, hamda yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxini esa o'tgan yilga nisbatan o'rtacha 10,6 foiz

kamaytirishga erishildi.³⁵

Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid davlat dasturida 2017 yil sanoat tarmoqlaridagi yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarining tannarxini o'rtacha 8 foizga qisqartirish na raqobatdoshligini oshirishni nazarda tutunchi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilab berilgan. Shu jumladan, ma'nan va jismonan eskirgan uskunalarni yangilash hamda modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishda energiya samaradorligini oshirish, texnologik jarayonlarni optimallashtirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu yo'nalishga korxonalarining mablag'lari va tijorat banklar kreditlari hisobidan 602 milliard so'm investitsiyalar yo'naltiriladi, bu esa mahalliy mahsulotlarning, birinchi navbatda, tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini va tarmoqlarning eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Mamlakatda moddiy ishlab chiqarish tarmog'ini yanada rivojlantirishda ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni rag'batlantirish siyosatini davom ettirish hamda, eng avvalo, iste'mol tovarlar va butlovchi buyumlar importining o'rnini bosish, tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish Harakat dasturining eng muhim vazifalari qatoridan o'rin olgan.

Belgilangan ushbu vazifalarni bajarish yo'nalishida mustahkam zamin yaratilgan bo'lib, 2016 yilda mahalliyashtirish dasturi doirasida qiymati 6145,8 milliard so'mlik mahalliyashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqarildi va o'sish 2015 yilning shu davriga nisbatan 2 barobarni, import o'rnini bosish samaradorligi 2,1 milliard dollarni tashkil qildi.

Mahsulotlar raqobatdoshligini oshirish orqali xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning eksport salohiyatini yuksaltirish iqtisodiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Hozirgi kunda tashqi iqtisodiy aloqalarning son va sifat jihatidan o'sishi bu jarayonlarni har tomonlama chuqur o'rganishga yanada yuksak talablar qo'yimoqda.

Turli mulkchilik shakllaridagi korxonalarining ishlab chiqarish, ilmiy-

---

³⁵ "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" ni va "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili" da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola. -T.: TDIU. "Ma'naviyat" 2017 y. 116-b.

texnikaviy valyuta-moliyaviy, xorijiy sheriklar bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari hisoblangan eksportga mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, turizmni rivojlantirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish jarayonlarida ma'lum bir muammolar mavjud bo'lib, ularning hal etilishi bugungi kunning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Mamlakatimiz eksport salohiyatidan samarali foydalanish va uni kengaytirishda eksportchi korxonalarining maqsad va vazifalarini aniq belgilash, ularni amalga oshirish yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda eksport strategiyasini shakllantirish korxonalarining hozirgi paytda kuchli raqobat Sharoitida o'z o'rnini va mavqeini to'g'ri belgilab olishiga yordam beradi. Jahon bozorlarida raqobatning keskin tus olishi shuni ko'rsatmoqdaki, endilikda korxonalar o'z maqsad va vazifalarini belgilashi nafaqat mahsulotga bo'lgan oddiy talab va taklifdan kelib chiqishlari kerak, balki birinchi navbatda, salohiyatli iste'molchilarining ehtiyojlari, hoxish-istaklari hamda maqsadlarini doimo diqqat markazda tutib, ularni chuqur o'rganishlari va shu sharoitda mos keladigan strategiyani amalga oshirishlari muhim bo'lib qolmoqda.

Oxirgi yillar davomida diversifikatsiya qilish va iqtisodiyot sohaslarining raqobatbardoshligini oshirish borasida olib borilayotgan chora-tadbirlar natijasida jahon iqtisodiyotida inqiroz holatlari hamon saqlanib turgan va jahon bozoridagi narxlar darajasi pastligi mamlakatimizning asosiy eksport sohaslariga ta'sirini kamaytirishga erishildi.

Yurtimiz eksportchilarining tashqi bozordagi o'rnini saqlash hamda mamlakatning salohiyatini kuchaytirish maqsadida xorijga mahsulot etkazib berish hajmini ko'paytirish, eksport qilinadigan mahsulotlar turi va geografiyasini diversifikatsiya qilish eksport faoliyatiga yangi korxonalarini jalb etish ishlari davom ettirildi.

2016 yil davomida yana 877ta korxonalar eksport faoliyatiga jalb etildi, mahalliy mahsulotlarni chetga etkazish geografiyasi 60 ta yangi bozorga ko'paydi. Hususan, Birlashgan Arab Amirliklari, Livan, Iordaniya, Iroq, Gana, Senegal, Kot-

d' Ivuar, Somali, Nigeriyaga engil avtomobillar, shvetsiya, Ruminiya, Bolgariya. Turkiya, Indoneziya. Moldova va Ozarbayjonga mineral o'g'itlar, Belarus, Ozarbayjonga sport poyafzallari, Polsha va Janubiy Koreyaga charm buyumlar va boshka mahsulotlar eksport kilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida «Mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini yanada rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish 2017 yilda so'zsiz hal qiluvchi faoliyat yo'nalishiga aylanishi zarur»,- deb ta'kidlagani bu borada kelgusida ulkan ishlar amalga oshirilishidan darak beradi.

Ushbu ma'ruzada davlatimiz rahbari mazkur sohaning holataga tanqidiy baho berib, mashinasozlik kompleksida import hajmi eksportdan bir necha barobar yuqori bulib, mahalliyashtirish darajasi esa importga nisbatan 20 foizdan kam ekanligi hamda ayni vaqtda mashinasozlik kompleksi, «O'zfarmosanoat» konserni va «O'zbekenergo» aksiyadorlik jamiyati tizimidagi korxonalarda import hajmi eksport hajmidan o'nlab marta ko'p ekanini aytib o'tdi. Shu bilan birga, «O'zqurilishmateriallari» aksiyadorlik jamiyati va «O'zbekneftgaz» kompaniyasi tizimida mahalliyashtirilgan mahsulotlar hajmi import mikdoriga nisbatan 25-30 foizdan oshmasligi ta'kidlab o'tildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Harakatlar strategiyasidagi mamlakatimizning 2017 yil uchun dasturida eksportga mo'ljallangan mahsulotlarni yuqori darajada mahalliyashtirishga yo'naltirilgan iqtisodiyotning istiqbolli sohalarini rivojlantirish dasturini tasdiqlash ko'zda tutilgan. Mazkur ishlarni amalga oshirish yangi ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etish va modernizatsiya qilish, raqobatbardosh, eksportbop mahsulot hamda materiallarni ishlab chiqish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etishga xizmat qiladi.

2017-2021 yillarga mo'ljallangan eksport faoliyatini rivojlantirish konsepsiyasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarorini qabul qilish

ham 2017 yildagi asosiy vazifa bo'lib unda quyidagilar nazarda tutilgan:

- yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarni eksport qilishni kengaytirish;
- O'zbekiston uchun savdo aloqalarini rivojlantirish borasidagi maqsadli bozorlarni aniqlash;
- tashqi bozorlar kon'yunkturasini o'rganish asosida katta hajmdagi eksportbop tovarlarni ishlab chiqarishni yanada rivojlantirish;
- tashqi bozorlarni marketingga hos o'rganish usulini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
- belgilangan bozorlarni asosiy ishtirokchilar bilan uzviy o'zaro hamkorlik o'rnatish orqali milliy mahsulotlar bilan ta'minlash;
- xalqaro sifat standartlarni (ISO 9001) keng joriy etish, ishlab chiqaruvchilarni tashqi bozorlarda mahsulotlarni standartlashtirish va sertifikatlashtirish to'g'risidagi ma'lumotlar bilan tanishtirish.

Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida nafaqat moddiy ishlab chiqarish, balki xizmat ko'rsatish sohasining ham o'rni va roli beqiyosdir. Agar rivojlangan mamlakatlar YaIM tarkibini tahlil qiladigan bo'lsak, ularning aksariyatida YaIM ning yarmidan ko'p qismi xizmatlar sohasiga to'g'ri kelayotganligining guvohi bo'lamiz. YaIM tarkibida xizmatlar ulushi qancha yuqori bo'lsa, o'sha mamlakatni rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shish noto'g'ri bo'lmaydi. Chunki xizmatlar sohasi yahtit iqtisodiyot bo'yicha rentabellik darajasi ancha yuqori bo'lgan sohalardan hisoblanadi. Xizmatlar sohasi ichida ,ayniqsa, turizmning o'rni va roli beqiyos.

Turizm tarmog'i jahon savdosining eng yirik tarmog'iga aylanib bormoqda va hozirgi kunda er yuzidagi jami tovar va xizmatlar eksportida daromad keltirish bo'yicha ikkita yirik tarmoq - neft qazib olish va avtomobil sanoatidan keyingi uchinchi o'rinda turadi. Turizm sohasi jahonda bo'ladigan jami eksportning 10 foizini beradi, xizmatlar savdosining esa 35 foizi turizmga to'g'ri keladi. Buyuk ipak yo'lida joylashgan, asrlar davomida qadimiy shaharlari bilan mashhur, tarixiy va madaniy o'tmishga ega O'zbekiston Respublikasi turizm tarmog'ini

rivojlantirish uchun real imkoniyatlarga ega. Ushbu masalada O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev Samarqand viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyasida - “Ayrim mamlakatlarda xorijiy sayyohlar e‘tiborini tortishga qaratilgan turistik brendlar yaratish uchun uzoq yillar va katta mablag‘ sarflash talab etiladi. Ya’ni, ular ko‘pincha yo‘qdan bor qiladi. Holbuki, Samarqand shahri uchun butun olamga mashhur brendlarni bundan necha asrlar oldin ulug‘ ajdodlarimiz yaratib ketganlar. O‘zingiz o‘ylang, Samarqand shahri, Imom Buxoriy, Amir Temur, Ulug‘bek rasadxonasi, Hazrati Doniyol, Registon, shohi Zinda ansambli degan nomlarning o‘zi, ta’bir joiz bo‘lsa, jahon miqyosidagi mashhur brendlar emasmi?

Biz turizm sohasidagi ishlarimizni yuksak bosqichga ko‘tarish maqsadida 2017-2019 yillarda Samarqandning turizm salohiyatini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari bo‘yicha alohida dastur qabul qildik. Dasturga muvofiq Samarqand shahrida sayyohlar uchun maxsus “Samarqand Siti” turizm hududini barpo etish belgilandi. Yangi mehmonxonalar qurish, transport xizmatini yaxshilash, shaharni obodonlashtirish, yangi turizm xizmatlarini joriy etish va soha uchun kadrlar tayyorlash ham e‘tiborimiz markazida bo‘ladi. 2017 yilda Samarqand viloyatiga kelgan sayyohlar viloyatda turli xizmatlar va tovarlar uchun jami 480 milliard so‘m sarflagan. Vaholanki, viloyatdagi barcha fermerlarning yil davomida og‘ir mehnat qilib etishtirgan paxtasi hisobidan olgan foydasi atigi 52 milliard so‘mni tashkil etadi. Ana shu ikkita raqam misolida ham o‘zingiz yaqqol ko‘rib turibsizki, ilgari e‘tibordan chetda bo‘lgan turizm – butun xalqimiz yil o‘n ikki oy ovora bo‘ladigan paxtachilikka nisbatan bir necha barobar ko‘p daromad keltiradi.” – degan fikrlaridan turizm sohasining mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida naqadar yuksak ahamiyatga ega ekanligini tushunish mushkul emas.³⁶

Harakatlar strategiyasida mamlakatimizda turizm industriyasini jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda uning roli va ulushini oshirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish va sifatini yaxshilash, turizm infratuzilmasini kengaytirishga

---

³⁶ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Samarqand viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyasida so‘zlagan nutqi. <http://kun.uz/news/2017/11/10/mirziyev-turizm-pahtachilikka-nisbatan-bir-neca-barobar-kup-daromad-keltiradi>

olib keladigan o'rta muddatli istiqbolda O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish konsepsiyasiga asosan, shuningdek, 2017-2021 yillarda konsepsiyani amalga oshirishga doir aniq chora-tadbirlar Dasturini ishlab chiqish rejalashtirilgan. Mazkur vazifaning amalga oshirilishi turizm sohasining tezkor rivojlanishi, uning iqtisodiyotdagi ulushining ortishi, turistik xizmatlar sifatining oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, «Turizm to'g'risida»gi Qonunning yangi tahririni ishlab chiqish natijasida turistik sohani rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari aniqlab beriladi, mazkur sohada tadbirkorlikning keng rivojlanishiga zamin yaratiladi.

Harakatlar strategiyasiga asosan, 2017 yilda aeroport va vokzallarda xizmat ko'rsatish sifatini tubdan yaxshilash nazarda tutilmoqda. Mazkur yo'nalish xorijiy turistlarni kutib olayotgan yoki kuzatayotgan turistik faoliyat sub'ektlari xodimlariga belgilangan tartibda rejim va himoya choralari amal qilgan xolda, maxsus ruxsatnomalar berish orqali aeroport va vokzallar zallarida hozir bo'lishiga ruxsat berish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi

Turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish va yangi turistik marshrutlarni yaratish, jumladan, mamlakat barcha hududining turistik imkoniyatini o'rganish va yangi turistik mahsulot va marshrutlarni shakllantirish, aholi uchun turlar va ekskursiyalar o'tkazish bo'yicha chora- tadbirlar kompleksini amalga oshirish, ichki marshrutlar bo'yicha yangi aviaaloqalar ochish, marketing tadqiqotlarini o'tkazish asosida hududiy va xalqaro yo'nalishlar bo'yicha charter reyslarini tashkil etish maqsadida yangi turistik marshrutlarni yaratish, turizmning zamonaviy turlarini rivojlantirish, ularning jozibadorligini kuchaytirishga oid islohotlarni yanada takomillashtirish bo'yicha tadbirlar Harakatlar strategiyasidan joy egallagani turistik xizmatlar ko'rsatuvchi sub'ektlarning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatimiz turizm sohasidagi ikkita katta muammoni hal etish, birinchidan, o'z faoliyatining barcha turlarini miqdor va sifat jihatidan kengaytirish, ikkinchidan, pulli xizmatlar ko'rsatish sohasini yanada rivojlantirishga imkon yaratadi.

Xizmat ko'rsatish sohalari ichida transport-kommunikatsiya xizmatlarining

ahamiyati juda katta. Chunki zamonaviy transport-kommunikatsiya xizmatlarisiz hech qanday taraqqiyot bo‘lmasligi allaqachon o‘z isbotini topgan masaladir.

Shuni hisobga olgan holda mamlakatimizda transport-kommunikatsiya tarmog‘ini modernizatsiya qilish va tranzit salohiyatini oshirishga qaratilgan islohotlar izchillik bilan amalga oshirilishi xalqaro transport kommunikatsiyalariga integratsiyalashuvga xizmat qilmoqda. 2015-2019 yillarda muxandislik-kommunikatsiya va yo‘l-transport infratuzilmasini rivojlantirish va modernizatsiya qilish dasturiga muvofik, 2016 yilda Respublika Yo‘l jamg‘armasi tomonidan 520,1 kilometr avtomobil yo‘llari qurilishi va ta‘mirlanishi yakunlandi.

Farg‘ona vodiysini mamlakatimizning boshqa hududlari bilan ishonchli tarzda bog‘lovchi, Qamchiq dovonidan 19,2 kilometr uzunlikdagi er osti yo‘li orqali o‘tuvchi yangi Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo‘l tarmog‘i qurildi. Mazkur temir yo‘lning foydalanishga topshirilishi bilan mamlakatimizning barcha hududlarini kamrab oluvchi yagona temir yo‘l tizimi to‘liq yaratildi.

Toshkent Buxoro va Buxoro-Toshkent yo‘nalishi bo‘yicha yuqori tezlikda harakatlanadigan «Afrosiyob» yo‘lovchi elektr poezdlari qatnovi yo‘lga qo‘yildi. 291,5 kilometr uzunlikdagi Samarqand-Buxoro temiryo‘l qismini elektrlashtirish loyihasi yakunlandi. Havo kemalari parki 2 ta zamonaviy «Boeing 787-800 Dreamliner» samolyoti bilan to‘ldirildi. Amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasidil 2016 yilda yuk tashish hajmi 5 foizga, shundan avtomobil transportida 5,3 foizga, xavo transportida 8,8 foizga oshdi.³⁷

Davlatimiz rahbari shu yil 14 yanvarda bo‘lib utgan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma‘ruzasida ta‘kidlaganlaridek, «Hayotning o‘zi va o‘tgan yillar tajribasi hududlarni kompleks rivojlantirishni va infratuzilma faoliyatini tubdan o‘zgartirishni ta‘minlashdagi jiddiy kamchiliklarni bartaraf etishni talab qilmoqda.

Shu sababli yo‘l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va modernizatsiya qilish bo‘yicha dasturlarning prognoz parametrlarini ishlab chiqish va amalga oshirishni nazorat qilish hamda

---

³⁷ “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” ni va “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili” da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola . –T.: TDIU. “Ma‘naviyat” 2017 y. 124-b.

ularga erishish lozim.

Yakuniy maqsad - iqtisodiyot tarmoqlari uchun ishonchli infratuzilmani shakllantirish, shahar va qishloq aholisiga qulay shart-sharoit yaratib berishdir»².

Sohadagi islohotlarni yanada chuqurlashtirishda davlatimiz rahbarining «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi muhim dasturulamal bo‘lib xizmat qiladi.

Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid Davlat dasturining asosiy maqsadi - Ushbu vazifalarni amalga oshirishdir. Unga muvofiq milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish uchun yo‘l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, iqtisodiyot, ijtimoiy soha, boshqaruv tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha aniq vazifalar rejalashtirilgan. (4.3.1-jadval)

4.3.1-jadval

Yo‘l-transport infratuzilmasini rivojlantirish tadbirlari³⁸

No	Amalga oshiriladigan tadbirlar	Bajarilish muddati	Sarf-xarajatlar
1.	“Talgo-250” rusumidagi 2 ta yuqori tezlikdagi yo‘lovchi poezdini sotib olish	2017 yil 1-yarmi	42 mln. doll.
2.	Qarshi-Termiz temir yo‘l tarmog‘ini elektrlashtirish	2018 yil davomida	160,3 mln. doll.
3.	Buxoro-Miskin yangi temir yo‘l tarmog‘ini qurish	2018 yil davomida	143,0 mln. doll.
4.	Pop-Namangan-Andijon temir yo‘l tarmog‘ini elektrlashtirish	2017-2019 yillar	18,0 mln. doll.
5.	Temir yo‘llarni qayta tiklash	2017-2019 yillar	51,1 mln. doll.
6.	Yo‘lovchi vagonlar tarkibini yangilash	2017-2019 yillar	8,1 mln. doll.
7.	Toshkent Shahar aeroporti yangi xalqaro yo‘lovchi terminalini (Toshkent-4) qurish loyihasini amalga oshirish	2017-2019 yillar	343,6 mln. doll.

Avtomobil yo‘llari holatini yaxshilash va yo‘l-transport infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida investitsiya dasturi doirasida Respublika yo‘l jamg‘armasining 1550000 million so‘m mablag‘lari o‘zlashtirilishi ko‘zda tutilgan

³⁸ “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” ni va “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili” da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola. –T.: TDIU. “Ma‘naviyat” 2017 y. 126-b.

bo‘lib, u quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- umumiy foydalanishdagi xalqaro, respublika va mahalliy ahamiyatdagi avtomobil yo‘llarini qurish va rekonstruksiya qilish;
- xo‘jaliklararo avtomobil yo‘llarini ta‘mirlash;
- shahar ko‘chalari, aholi punktlariga kirish va ichki yo‘llarni qurish, rekonstruksiya qilish va ta‘mirlash;
- yo‘l xo‘jaligi korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash;
- qurilish materiallarining innovatsion turlaridan hamda zamonaviy ilg‘or texnologiyalar va usullardan foydalangan holda, avtomobil yo‘llari sifatini yaxshilashni belgilovchi standartlarni takomillashtirish.

Dasturning maqsadi - aholi farovonligi va xayot sifatini yanada oshirishdir. Mamlakatimizda transport-kommunikatsiyalari, zamonaviy telekommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish, muxandislik-infratuzilma ob‘ektlarini barpo etish bo‘yicha izchil chora-tadbirlar rejalashtirilgan.

Xizmat ko‘rsatish tarmog‘ida axborot-kommunikatsiya sohasining o‘rni beqiyosdir. Chunki axborot-kommunikatsiya xizmatlarisiz hech qanday FTT, innovatsiyalar, zamonaviy texnika-texnologiyalar, umuman, taraqqiyot bo‘lmaydi.

2017-2018 yillar davomida «O‘zbektelekom» kompaniyasi mablag‘lari, xorijiy investorlar kreditlari hisobidan kommutatsiya markazlarini IMS texnologiyasi asosida modernizatsiya qilishga 44,7 million dollar investitsiyalar kiritish rejalashtirilgan bo‘lib, uning amalga oshirilishi shaharlararo avtomatik telefon stansiyalar sig‘imini 17152 ta E1 portga oshirilishiga yordam beradi.

Mobil aloqa operatorlarining tarmoqlari qamrovi hududlarini kengaytirishga erishish maqsadida «O‘zbektelekom» AK va mobil aloqa operatorlari tomonidan 115,2 million dollar mablag‘ evaziga 1843 ta tayanch stansiya o‘rnatish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilangan.

Dastur doirasida 2017 yilda mamlakatimiz aholisini, shu jumladan, tog‘li va borish qiyin bo‘lgan hududlardagi aholini raqamli televidenie bilan qamrab olish darajasini 100 foizga etkazish ko‘zda tutilgan. Bu maqsadlar uchun Yaponiya xalqaro hamkorlik banki va Yaponiya tijorat banklari mablag‘lari hisobidan 62,5

million dollar jalb etiladi va mamlakatimiz hududlarida 66 ta yuqori quvvatli va 328 ta kam quvvatli raqamli televidenie uzatgichlari o'rnatiladi va ishga tushiriladi.³⁹

Umuman, hulosasi tariqasida aytish mumkinki, mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarish va turli xildagi xizmatlar ko'rsatish sohalarini kengaytirish, yangidan-yangi ish o'rinlarini yaratish, xalq faravonligini oshirishda mamlakat Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbuslari bilan ishlab chiqilgan "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" ijtimoiy-iqtisodiy hayotni har tomonlama rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari alohida muhim o'rin egallaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy taraqqiyotning mezon va ko'rsatkichlari, aholi turmush darajasi, yalpi ichki mahsulot (YAIM), qo'shilgan qiymatlar (ishlab chiqarish) usuli, harajatlar (pirovard iste'mol) usuli, daromadlar (taqsimlash) usuli, sekinlashgan iqtisodiy o'sish, mo'tadil iqtisodiy o'sish, o'rtacha iqtisodiy o'sish, barqaror iqtisodiy o'sish, minimal iste'mol byudjeti, kambag'allik ko'rsatkichi, mutloq kambag'allik konsepsiyasi, nisbiy kambag'allik konsepsiyasi, kambag'allikning sub'ektiv konsepsiyasi, mutloq qashshoqlik, nisbiy qashshoqlik.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy taraqqiyotning mezon va ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
2. Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari nimalarni o'z ichiga oladi?
3. Yalpi ichki mahsulot nima?
4. YAIMni qo'shilgan qiymatlar usuli bo'yicha hisoblashda nimalar e'tiborga olinishi zarur?
5. YAIMni harajat va daromadlar usuli bo'yicha qanday hisoblanadi?
6. Minimal iste'mol byudjeti deganda nimani tushunasiz?
7. Kambag'allik ko'rsatkichi nima?

---

³⁹ "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" ni va "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili" da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola. -T.: TDIU. "Ma'naviyat" 2017 y. 127-b.

5-MAVZU. IQTISODIY TIZIMLAR VA IQTISODIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

5.1. Iqtisodiy rivojlanish bosqichlariga bo'lgan turlicha yondashuvlar

Kishilik jamiyati ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'zaro birligi va ziddiyati asosida taraqqiy etib borib, uning turli bosqichlariga o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlar muvofiq keladi. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodiy jarayonlarni, ularni o'zgaruvchan ekanligini bilishda muhim ahamiyatga egadir.

Taraqqiyot bosqichlarini bilishda turli xil yondoshuvlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarixiy-formatsion yondoshuv;
- madaniylashish (sivilizatsiya) darajasi jihatdan yondoshuv;
- texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondoshuv;
- sotsial-iqtisodiy shakllar o'zgarishi jihatidan yondoshuv.

Ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga **tarixiy-formatsion yondoshuvda** ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e'tibor berilgan.

Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish (iqtisodiy) munosabatlarning birligidan iborat. Ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillari, ya'ni ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari birgalikda jamiyatning **ishlab chiqaruvchi kuchlarini** tashkil qiladi. Boshqacha aytganda ishlab chiqaruvchi kuchlar – bu ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik-buyumlashgan elementlar tizimidan iborat. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim mezoni va umumiy ko'rsatkichidir.

Odamlar ishlab chiqarish jarayonida faqat tabiat ashyolari va boshqa moddiy ashyolar bilan emas, shu bilan birga o'zaro bir-biri bilan ham munosabatlarda bo'ladilar, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlariga kirishadilar. Bunda ishlab chiqarishda tarkib topadigan tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar

bir-biridan farq qiladi. Tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarishni tashkil qilish jarayonida vujudga keladi. Mazkur munosabatlar kishilar o'rtasidagi aloqalar sifatida namoyon bo'lib, shu bilan birga ishlab chiqarish holatini bevosita tavsiflaydi, ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti muayyan bosqichlarining xususiyatlarini va ularning ijtimoiy uyg'unlashuvini aks ettiradi. Bu masalan, mehnat taqsimoti, uni ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash, ishlab chiqarishning to'planishi va uyg'unlashtirilishidir.

Ishlab chiqarish har doim muayyan ijtimoiy shaklga ega bo'ladi. Bu ijtimoiy shakl ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi, ularning mohiyati va asosini ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik munosabatlari tashkil etadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar – bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular takror ishlab chiqarish munosabatlari yoki iqtisodiy munosabatlar deb ham ataladi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining muayyan darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining u yoki bu turini taqozo qiladi.

Muayyan taraqqiyot darajasidagi ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari muayyan turining birligi va o'zaro ta'siri ishlab chiqarish usulini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish munosabatlari faqat ishlab chiqaruvchi kuchlar bilangina o'zaro aloqada bo'lib qolmaydi. Ular bir vaqtda bazis ham hisoblanib, uning ustida ishlab chiqarish munosabatlarining Ushbu tizimiga xos bo'lgan alohida siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, milliy, oilaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlar hamda tartibotlarning alohida turlari qad ko'taradi. Ana shularning yig'indisi jamiyatning ustqurmasini tashkil etadi. Siyosat, huquq, ahloq va ustqurmaning boshqa elementlari ham faol rol o'ynaydi, o'zlarini vujudga keltirgan ishlab chiqarish munosabatlariga, ular orqali esa jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlariga ham aks ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi **ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani** tashkil etadi. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy tuzilishini 1-chizma orqali yaqqol tasavvur etish mumkin.

Bu erda ikki holatga e'tibor berish muhim. Birinchidan, ishlab chiqarish munosabatlari mustaqil, alohida tizimni tashkil qilmaydi. U ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ham, shuningdek ustqurma bilan ham har doim o'zaro ta'sirda bo'ladi. Ikkinchidan, turli formatsiyalarda o'ziga xos ishlab chiqarish munosabatlari amal qiladi va bu esa har bir formatsiyaga mos keluvchi ishlab chiqarish usulini belgilab beradi.

Insoniyat jamiyati tarixida bir-biri bilan izchil almashinib turgan qator ishlab chiqarish usullari va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar ajralib turadi.

Ishlab chiqarish usullari almashinishining klassik namunasi evropada namoyish qilingan deb hisoblanadi. Evropa hududida bir-biri bilan almashinib, ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal va kapitalistik munosabatlar izchil tarkib topdi. Boshqa qit'alarga kelganda esa, bu erda kapitalizmga bo'lgan davrda mana shu marralarning hammasi aniqroq qayd etilgan. Osiyo, Afrika, Avstraliyada Evropa mustamlakachiligining ta'siri seziladi. Adabiyotlarda Osiyocha ishlab chiqarish usuli deb atalmish usul haqida ham qayd qilinadi. Bu usulning shakllanishida mamlakatlarning katta turkumiga xos bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining sug'orish tizimlarini markazlashtirilgan tarzda tartibga solib turish va davlatning ana shu sharoitlarda alohida roli bilan bog'liq sifat xususiyatlari aks etadi.

Iqtisodiy fanda ijtimoiy taraqqiyotni **sivilizatsiyaning tarixiy rivojlanish tiplari** natijasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi.

«Sivilizatsiya» so'zi lotinchada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga fransuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt – ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Bugungi kunda mazkur tushuncha quyidagi o'rinlarda qo'llaniladi:

- jamiyat madaniyati darajasini baholash;

- yovvoyilik davri o‘rniga kelgan kishilik jamiyati rivojlanish bosqichini tavsiflash (L.Morgan, F.Engels);

- biqiq guruhlar, xalqlar va davlatlar taraqqiyotining madaniy-tarixiy sikli (N.V.Danilevskiy, A.Toynbi);

- madaniyat taraqqiyotining so‘nggi bosqichi, uning tugashi fazasi (O.SHpengler);

- ijtimoiy hayot asosiy tarkibiy qismlari – inson salohiyati, moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish usuli, atrof-muhitning majmui.⁴⁰

Umuman olganda sivilizatsiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi.

Jamiyat taraqqiyotini sivilizatsiya nuqtai-nazaridan o‘rganishda sivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o‘rin tutadi. Bu nazariya tarafdorlari quyidagi 7 ta bosqichdan iborat sivilizatsiyani ajratib ko‘rsatadilar:

1) davomiylik muddati 30-35 asrni o‘z ichiga olgan neolit davri;

2) davomiylik muddati 20-23 asrni o‘z ichiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);

3) davomiylik muddati 12-13 asrni o‘z ichiga olgan antik davr (temir asri);

4) davomiylik muddati 7 asrni o‘z ichiga olgan erta feodal davri;

5) davomiylik muddati 4,5 asrni o‘z ichiga olgan industrlashishdan oldingi davr;

6) davomiylik muddati 2,5 asrni o‘z ichiga olgan industrial davri;

7) davomiylik muddati 1,3 asrni o‘z ichiga olgan yuqori industrlashish davri.⁴¹

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko‘rinib turibdiki, Ushbu nazariyada turli qarashlar va yondoshuvlarni aralashtirish holatiga yo‘l qo‘yilib, jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajratishning aniq bir mezoni yoki belgisi mavjud emas.

---

⁴⁰ Ekonomicheskaya teoriya (politekonomiya): Uchebnik/ Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, akad. G.P.Juravlevoy. – 4-e izd. - M.: INFRA-M, 2004, 51-b.

⁴¹ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 55-b.

Jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga **texnologik yondoshuv** ham ma'lum bir oqim xisoblanadi. Ular jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y berayotgan o'zgarishlar ko'lami va xarakterini yaxshiroq tushunib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini tahlil etish, mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanish tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish bilan birgalikda **ishlab chiqarishning texnologik usuli** deyiladi.

Ular o'rtasidagi chegaralarni jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib turadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tish asosan mehnat vositalarining xarakteridagi o'zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish texnologik usullarining dastlabki uchta bosqichlari alohida farqlanadi. Bular oddiy kooperatsiya, manufaktura va mashinalashgan ishlab chiqarish. **Oddiy kooperatsiya** – bu bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushishi, birgalashib ma'lum tartib asosida ishlaydigan kishilar guruhidir. Kooperatsiyaning YAKKA tartibdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishiga nisbatan afzalliklari quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

1) ko'plab ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kuchidagi alohida tafovutlarning yo'qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xildalashuviga olib keldi;

2) bino va inshootlardan birgalikda foydalanish natijasida yoqilg'i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam sarflanishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish vositalarining tejalishiga olib keldi;

3) birgalikdagi mehnat bellashuvni keltirib chiqarib, mehnat unumdorligini oshirdi.

Mashinalashgan ishlab chiqarishga olib boruvchi yo'lda **manufaktura**, ya'ni mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiya muhim rol o'ynaydi. Manufaktura davrida ishlab chiqarishning

umumlashuv jarayoni davom etadi. YAlpi ishchi kuchi tarkib topadi, har bir ayrim xodim esa yalpi ishchi kuchining tarkibiy qismiga aylanadi. Bunda oddiy kooperatsiyadagidek qo'l mehnatiga va qo'l mehnatiga asoslangan qurolga tayanadi.

Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblarni vujudga keltirib hamda ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog'lab, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga o'tish uchun zarur shart-sharoit tayyorlaydi. Bu davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, mehnatning mazmuni va xarakterida, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida, iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda ham tub o'zgarishlar ro'y beradi. XVIII asrning so'nggi 30 yili ichida boshlangan sanoat revolyusiyasi natijasida **yirik mashinalashgan ishlab chiqarish** vujudga keldi.

Kooperatsiyaning bu shakli xuddi manufaktura singari, mehnat taqsimotiga asoslanadi, lekin undan mashinali mehnatga asoslanishi bilan tubdan farq qiladi. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tamomila mashinalarning vazifalari bilan belgilanadi.

Mashinalar tizimiga asoslangan fabrika bugun ham ko'p jihatdan ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning asosiy bo'g'ini rolini saqlab kelmoqda. Shu bilan birga fan va texnikadagi inqilobiy o'zgarishlar, EHMning paydo bo'lishi va rivojlanishi, yagona axborot tizimlarining yaratilishi, ishlab chiqarish umumlashuvining yanada o'sishi uning texnikaviy bazisini jiddiy ravishda o'zgartirib yubordi.

Fan-texnika, texnologiya va axborot tizimidagi o'zgarishlarga qarab ko'pchilik olimlar, masalan, R.Aron, Dj. Gelbreyt, U.Rostou va boshqalar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini uch bosqichga: industrlashgangungacha bo'lgan jamiyat, industrlashgan jamiyat, yuqori industrlashgan yoki axborotlashgan jamiyatlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar.

Bunda ular industrlashgangungacha bo'lgan jamiyatning asosiy belgilari sifatida: a) aholining asosan qishloq xo'jaligi bilan bandligi; b) qo'l mehnatining hukmronligi; c) mehnat taqsimotining juda sayozligi (dehqonchilik, chorvachilik,

xunarmandchilik, savdo, boshqaruv va boshqalar); d) natural xo'jalikning hukmronligini ko'rsatadi.

Jamiyat taraqqiyotining ikkinchi muhim bosqichi industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari deb: a) ishlab chiqarishning mashinalashganligi; b) sanoatning fan-texnika yutuqlari asosida rivojlanishi, unda ishchilar sonining ko'payishi; c) Shahar aholisining qishloq aholisiga qaraganda ko'payishi va boshqalar.

Taraqqiyotning uchinchi muhim bosqichi Yuqori darajada industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari: a) xizmat ko'rsatish sohasining yuksak darajada rivojlanishi; b) ishchi kuchining asosiy qismi (60-70%) Shu sohada band bo'lishi; c) fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanishi, fan xodimlarining va malakali mutaxassislar rolining oshishi; d) iqtisodiyotning hamma sohalarida va kundalik hayotda axborot va hisoblash texnikalarining keng qo'llanilishi; e) tovarlar va xizmatlar sifatiga putur etkazmasdan iqtisodiy resurslarning hamma turlarini tejash imkonini beradigan yangi texnika va texnologiyalarning keng qo'llanilishi va boshqalar.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy rolni o'ynaydi va tashkiliy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatchilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir tomonlama yondoshuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning xarakterini bilishda ham texnik ham ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning birgalikda olib, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini va shu dialektik aloqadorlik va ta'sir natijasida sodir bo'ladigan taraqqiyot qonunlarini o'rganish zarurdir.

Jamiyat taraqqiyotiga, jumladan texnika va texnologiyaning rivojiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kuchli ta'sirini shunda ko'rish mumkinki, bir necha ming yillab rivojlanmay yotgan texnika va texnologiya taraqqiyoti tovar xo'jaligi va bozorning vujudga kelishi bilan gurkirab o'sib ketdi.

Texnika taraqqiyotining hamma bosqichlari ya'ni oddiy kooperatsiya, manufaktura, mashinalashgan ya'ni industrlashgan ishlab chiqarish, yuqori darajadagi industrlashgan, axborotlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 250-300

yilga, ya'ni tovar xo'jaligi rivoj topgan davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham keyingi paytda ko'pgina iqtisodchilar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini iqtisodiy tizimlarga bo'lib o'rganadilar.⁴²

5.2. Iqtisodiy tizim va uning unsurlari. Iqtisodiy tizimlarning taraqqiyot qonuniyatlari

Har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar majmuasi – iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikda iqtisodiy tizimni tashkil qiladi.

Iqtisodiy nazariyada ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab turkumlashga harakat qilinadi. Shu asosda dunyodagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy tizimining uchta nusxasiga kiritiladi: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti tizimlari.

An'anaviy iqtisodiyot – deyarli hamma mamlakatlar bosib o'tgan tarixiy tizimdir. U hozirgi davrda ham ko'plab iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularda urf-odatlar, udumlarga, an'analarga asoslangan iqtisodiy jarayonlarga amal qiladi. Ularda natural yoki mayda tovar xo'jaligi hukmron bo'ladi. Bu erda ishlab chiqarish, ayirboshlash, daromadlarni taqsimlash vaqti-vaqti bilan o'rnatiladigan urf-odatlariga asoslanadi. Merosxo'rlik va sulola (tabaqa) Shaxslarning iqtisodiy rolida hukmronlik qiladi, ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik aniq ifodalanadi. Texnika taraqqiyoti va yangiliklarni joriy qilish keskin cheklangan, chunki ular an'analar bilan ziddiyatli hisoblanadi va ijtimoiy tuzum barqarorligiga xavf tug'diradi. Iqtisodiy faoliyatga nisbatan diniy va madaniy tartiblar birlamchi hisoblanadi.

Bu erda shuni ta'kidlash lozimki iqtisod muammosini hal qilishning bir xil va umum tan olingan yechimi mavjud emas. Xar xil madaniyat va tarixiy o'tmish, har xil urf-odat va an'analar, qarama-qarshi mafkuraviy qarashlarga ega bo'lgan turli

---

⁴² Shodmonov sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). - T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005, 86-87-b.

jamiyatlar aniq iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun turli xil tartiblardan foydalanadi.

Bozor iqtisodiyotiga qarama-qarshi tizim, **ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti** hisoblanadi. Bu tizim amalda barcha moddiy resurslarga ijtimoiy aniqrog'i davlat mulkchiligining hukmronligi va ma'muriy organlar tomonidan iqtisodiy qarorlarning markazlashgan tartibda qabul qilinishi bilan xarakterlanadi. Foydalanadigan resurslarning hajmi, mahsulotning tarkibi va taqsimlanishi, ishlab chiqarishni tashkil qilish kabilarga tegishli barcha muhim qarorlar markaziy boshqarish organlari tomonidan qabul qilinadi.

Iqtisodiy taraqqiyotda muhim bosqich hisoblangan tizim **bozor iqtisodiyoti tizimidir**.

Bozor iqtisodiyoti tizimi asosan ikki bosqichga egadir. Birinchisi erkin raqobatga asoslangan klassik bozor iqtisodiyoti bo'lib, ba'zi adabiyotlarda uni sof kapitalizm deb ham yuritiladi. Ikkinchisi esa hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti bo'lib, uni aralash iqtisodiyot tizimi deb ham yuritiladi.

Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti resurslarga xususiy mulkchilik, iqtisodiy faoliyatda va tadbirkorlikda erkinlik, iqtisodiy jarayonlarni tartiblashda va uyg'unlashtirishda bozor mexanizmidan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bunday tizimda uning ham bir qatnashchisining xulq-atvori shaxsiy manfaatiga asoslanadi, har bir iqtisodiy birlik, alohida qabul qilingan qarorlar asosida, o'zlarining daromadlarini eng yuqori darajada etkazishga intiladi. Bozor tizimi yordamida alohida qabul qilingan qarorlar uyg'unlashtiriladi. Raqobat Sharoitida tovarlar (xizmatlarning) ishlab chiqarilishi, resurslarning taklif qilinishi shuni bildiradiki, har bir mahsulot va resurslarning ko'plab mustaqil harakat qiluvchi xaridor va sotuvchilari mavjud bo'ladi. Bu erda iqtisodiy jarayonlarga davlatning aralashuvi cheklangan tavsifga ega bo'ladi. Shu sababli davlatning roli, xususiy mulkni himoya qilish va erkin bozorning amal qilinishi engillashtiruvchi ishonchli huquqiy tartiblar o'rnatishdan iboratdir.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Hozirgi davrda real hayotda bozor iqtisodiyoti sof bozor mexanizmi va rejali iqtisodiyot unsurlarini

mujassamlashtiradi. Mulkchilikning har xil shakllari, tadbirkorlikning turli yoʻnalishlari mavjud boʻladi, unda rejalashtirish, prognozlash, aholini sotsial himoyalash kuchayadi. Masalan, AQSH iqtisodiyoti hozirgi davrda oldingi erkin bozor iqtisodiyotdan sezilarli farq qiladi. Bu farqlar quyidagilarda koʻrinadi.

Birinchidan, mulkning bir qismi davlat qoʻlida boʻlib, u iqtisodiyotda faol rol oʻynaydi. Bu iqtisodiyotning barqarorligi va oʻsishi uchun sharoit yaratishda, bozor tizimi etarli darajada ishlab chiqarmaydigan yoki umuman etkazib bermaydigan ayrim tovarlar va xizmatlar bilan taʼminlashda, daromadlar taqsimlanishini oʻzgartirishda va shu kabilarda namoyon boʻladi. Ikkinchidan, sof kapitalizmdan farq qilib amerika iqtisodiyotiga yirik korporatsiyalar va kuchli kasaba uyushmalari shaklidagi qudratli iqtisodiy tashkilotlar mavjud.

Bu erda, shuni alohida taʼkidlash lozimki, xususiy mulkchilik va bozor tizimiga suyanish, ijtimoiy mulkchilik va markazdan rejalashtirish har doim ham bir vaqtda mavjud boʻlmasligi mumkin. Masalan, sobiq millatchi Germaniya iqtisodiyoti avtoritar kapitalizm deb atalgan, chunki mulkchilik xususiy boʻlib qolsada, mamlakat iqtisodiyoti qattiq nazorat ostiga olingan va markazdan boshqarilgan. Buning teskarisi, bozor sotsializmi deb atalgan sobiq sotsialistik YUgoslaviya iqtisodiyotida resurslarga ijtimoiy mulkchilik xos boʻlgan va bir vaqtda iqtisodiy faoliyatni tashkil qilish va boshqarishda erkin bozor asosida olib borilgan. Shvetsiya iqtisodiyotida ham 90 %dan ortiq xoʻjalik faoliyati xususiy firmalarda toʻplangan boʻlsada, davlat iqtisodiy barqarorlikni taʼminlash va daromadlarni qayta taqsimlashda faol qatnashadi. Hozirgi vaqtda Xitoy Xalq Respublikasida davlatning markazlashgan holda iqtisodiyotga aralashuvi va rejalashtirish tizimi saqlanib qolgan holda bozor mexanizmlari muvaffaqiyat bilan qoʻllanilib, barqaror va tez surʼatlar bilan iqtisodiy oʻsishga erishmoqda.⁴³

---

⁴³ Shodmonov sh.Sh., Gʻafurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). - T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005, 105-107-b.

5.3. Iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi va iqtisodiy taraqqiyot

Iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi iqtisodiyot tarmoqlarini texnik jihatdan yangilash va qayta qurollantirishni taqozo qiladi. Ushbu jarayonda amalga oshirilayotgan ishlar ijtimoiy hayotimizning deyarli barcha jabhalarida tadbiiq etilib, qamrab olinish ko‘lamlari esa muntazam va bosqichma-bosqich kengaytirib borilmoqda. Milliy iqtisodiyotning barqaror va samarali rivojlanishini ta‘minlash, uni rivojlangan mamlakatlar darajasiga ko‘tarish, siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar, jahon bozori kon’yunturasidagi tebranishlar, inqiroz holatlariga nisbatan chidamligi, mustaqil rivojlana olish imkoniyat va salohiyatlari aynan iqtisodiyotdagi tub islohotlar natijalariga bog‘liqdir. Shuning bilan birga, iqtisodiyotni modernizatsiyalash ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi o‘zgarishlariga ham chambarchas bog‘liq. Ya‘ni, barcha soha va jabhalari o‘rtasida jadal olib borilayotgan modernizatsiyalash jarayonlarini amalga oshirish davomida izchillik va mantiqiy muvozanatni ta‘minlash zarur. Shundagina ko‘zlangan maqsad kutilgan samarani beradi. Eng avvalo, mamlakatimizda har bir soha bo‘yicha davlat darajasidagi dasturlar qabul qilinib, uning ijrosiga katta ahamiyat qaratilayotganligidir. Jumladan, modernizatsiyalash natijalari o‘laroq, zamonaviy va takomillashtirilgan texnika-texnologiyalar yordamida sifatli hamda eksportga mo‘ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarilishiga erishilmoqda.

O‘zbekiston uchun jahon bozoriga yangi marralarga chiqishning ishonchli yo‘li sifatida inqiroz davom etib turgan yillarga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturlarning shu yillarda quyidagi eng muhim yo‘nalishlari belgilab berildi:

- tarkibiy o‘zgarishlarni davom ettirish va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, buni birinchi navbatda, xalqaro sifat standartlariga javob beradigan, ichki va tashqi bozorlarda talab yuqori bo‘lgan raqobatbardoshli mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash yo‘li bilan amalga oshirish, mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiy taraqqiyotga erishishning eng

muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish⁴⁴.

- korxonalarni texnik qayta qurollantirish – alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunalarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo‘li bilan korxonaning texnik darajasini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuasi. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifatini yaxshilashga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Texnik modernizatsiya masalasini XX asr o‘rtalari namunaviy industrializatsiyasi bilan ayniylashtirish noto‘g‘ri. Bu masalaga har qanday, hatto Yuqori industriallashtirilgan mamlakat ham duch kelishi mumkin. Modernizatsiya strategiyasining muvaffaqiyatli tajribasi quyidagi to‘rtta bosqich ketma-ketligidan iborat bo‘ladi:

1) importning o‘rnini bosish bosqichi (asosiy tarmoqlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llab-quvvatlash, yuqori tariflar);

2) eksportga yo‘naltirilgan o‘shishni ta‘minlash bosqichi (eksportni va yirik korxonalarni qo‘llab-quvvatlash, texnologiyalarni qarzga olish);

3) jadal o‘shishni rag‘batlantirish bosqichi (innovatsiyalarga e‘tibor beriladi, tariflarni pasaytirish, antimonopol tartibga solish, kichik va o‘rta korxonalarni qo‘llab-quvvatlash);

4) rivojlangan bozor bosqichi.

Bu evolyusiyaning xususiyatlari importni o‘rnini bosishdan eksportga yo‘naltirilganlikka, o‘rganishdan innovatsiyalarga, yirik firmalarni tashkil etishdan kichik va o‘rta firmalarni qo‘llab-quvvatlashga o‘tishdan iborat. Rivojlanish bosqichiga mos modernizatsiya siyosatini tanlay olish va bir bosqichdan ikkinchisiga o‘tishda uni o‘zgartira olish muhimdir.

---

⁴⁴Karimov I A. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009.

Bu vazifani amalga oshirish oson bo'lmay, bunda eng asosiy jihat o'zgartirishlar uchun kerakli paytni tanlay bilish hisoblanadi. Aks holda, ikkita katta xatodan biriga yo'l qo'yilish ehtimoli Yuqori bo'ladi. Birinchisi inersiya bo'ylab harakat qilish, ya'ni o'tmishda muvafaqqiyatli bo'lgan siyosatdan u mos kelmaydigan yangi bosqichda foydalanish. Ikkinchisi hukumat kechroq qo'llanishi kerak bo'lgan usul va dastaklardan vaqtidan oldin foydalanishni boshlashi. Ikkala xato ham davlatning iqtisodiyotni modernizatsiya qilish bo'yicha xarakatlarini chippakka chiqarishi mumkin.

O'zbekiston hozirda modernizatsiyaning birinchi bosqichidan ikkinchi bosqichiga o'tish pallasida. Birinchi bosqich uchun iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o'zgarishlar va davlatning etakchi tarmoqlardagi aktiv investitsion faoliyati bilan ajralib turadi. Inqiroz ikkinchi bosqichga o'tishni tezlashishiga sabab bo'ldi. Bunda iqtisodiyotning real sektori keng ko'lamlı texnik modernizatsiya evaziga mustahkam rivojlanadi.

Shu bilan birga, ilmiy bilimlarni yangi mahsulot va texnologiyalarga kirituvchi tarmoqlarni iqtisodiy rivojlanishini uzoq muddatli shakllanishi eng muhim strategik masaladir. Maqsad – mamlakat raqobatbardoshligini o'rta va uzoq muddatli istiqbolda yuksaltirishdir. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan modernizatsiyalashgan, texnologik jihatdan yangilangan, yangi bozorlarni egallashga qodir iqtisodiyot bilan chiqish uchun o'z ichiga 42,5 mlrd dollarlik 852 ta loyihani oluvchi, 2009-2014 yillarda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta qurollantirish Dasturi qabul qilindi.

Mazkur dastur iqtisodiyotning real sektorida mamlakatning eksport salohiyatini tashkil etuvchi, yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan, tayyor mahsulotga bo'lgan ichki talabni qondiruvchi, va mahalliyashtirilayotgan ishlab chiqarishlarda qayta ishlanishi uchun yarimfabrikatlarni etkazib beruvchi yirik loyihalarni amalga oshirishga yo'naltirilgan.

Bundan tashqari, Dastur ishlab chiqarish infratuzilmasini modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish, milliy texnologik bazani

yangilashni rag'batlantiruvchi turli iqtisodiy mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Xususan, asbob-uskunalarga bojxona bojarini pasaytirish, texnologik jihatdan yangilanib qayta foydalanishga kiritilgan mulkni soliqqa tortishdan ozod qilish.

Tijorat banklarining hozirgi foiz stavkalarida biznes soliqlarni to'lab, bank bilan hisob-kitob qilishi uchun shunday loyihalarni amalga oshirishi kerakki, ular yillik 25-30% foyda keltirishi kerak.

Shunday qilib, modernizatsiyani o'tkazish bilan ma'naviy eskirgan xorij texnologiyasiga bog'lanib qolish xavfi tug'iladi. Shunga ko'ra, mazkur masalaning echimi sifatida quyidagilarni tavsiya etish mumkin: birinchidan, milliy innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarib, joriy qilish; ikkinchi variant – transmilliy korporatsiyalar tizimiga kirish, bunda texnologiyalar oqib o'tishi litsenziyalarni notijorat shartlarda korporatsiya ichidagi almashinuv kabi tabiiy yo'l bilan amalga oshadi.

Har ikkala variantni amalga oshirish uchun institutsional shart-sharoitlar va moddiy bazani yaratish uchun vaqt, etarli kuch va moliyaviy qo'yilmalar kerak bo'ladi. Yaqin kelajakda O'zbekiston uchun kerakli sharoitlarni yaratish qiyin bo'ladi. Shu sababdan bugungi kunda va yaqin istiqbolda sanoatni texnik jihatdan modernizatsiya qilishning asosiy kanali – xorij texnologiyasidan keng ko'lamda foydalanishdir. 2000 yildan boshlab xorijdan keltirilayotgan tovarlarning ko'pi ishlab chiqarish-texnik ahamiyatidagi mahsulotlar.

Texnologik uskunalarni va liniyalarni sotib olish moslashish, modernizatsiya qilish, rivojlantirish bazasini yaratishni taqozo etadi. Buni amalga oshirish uchun aniq texnologiyalar majmuasini tanlash, uni joriy etish strategiyasini aniqlash va yaratilayotgan ishlab chiqarishda ishlashi uchun personalni tayyorlash kerak.

Yangi texnologiyalarni joriy etish bilan kechadigan modernizatsiya jiddiy tayyorgarlikni talab etadi – ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, turli kategoriyadagi personalni malakasini oshirish va qayta tayyorlash. Tadqiqotlar va ishlanmalar sektori, etakchi texnika oliygohlari – buning uchun tabiiy asosdir. Amaliy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini amalga oshirishni rag'batlantirish uchun qator iqtisodiy mexanizmlar ko'zda tutiladi. O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining 2008 yil 15 iyuldagi «Innovatsion loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tadbiriq etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qaroriga asosan:

Xo‘jalik sub’ektlari bilan tuzilgan amaliy ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini bajarish qismi bo‘yicha ta‘lim va ilmiy-tadqiqot muassasa va tashkilotlari uch yilgacha daromad solig‘i, yagona soliq to‘lovi, qo‘shilgan qiymat solig‘i va davlat maqsadli fondlariga majburiy to‘lovlardan (yagona ijtimoiy to‘lovdan tashqari) ozod qilingan.

Shu nuqtai nazardan qaraganda yirik korxonalar va ishlab chiqarish birlashmalarida texnologik asbob-uskunalar va texnologiyalarning texnik auditini o‘tkazish, korxonalariga zamonaviy va jahon miqyosda muvofaqiyatli sinovdan o‘tgan texnologiyalarni jadal joriy etish orqali mamlakatimizning sanoat salohiyatini yanada mustahkamlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011 yil 15 martdagi “Yirik korxonalar va ishlab chiqarishlarda texnologik asbob-uskunalar va texnologiyalarning texnik auditini o‘tkazish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 72-sonli qarori qabul qilindi.

Qarorga muvofiq, yirik korxonalar va ishlab chiqarish birlashmalarida texnik audit o‘tkazish bo‘yicha maxsus dastur tasdiqlanib, unga asosan, iqtisodiyot tarmoqlarida faoliyatni amalga oshiradigan yirik korxonalar va ishlab chiqarish birlashmalarida 2011 yilda texnik audit o‘tkazish bo‘yicha tarmoq ishchi guruhlarini tashkil qilindi. Ishchi guruhlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat etib belgilandi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining zamonaviy talablarga muvofiqligini xatlovdan o‘tkazish va shu asosda foydalanishdan bosqichma-bosqich chiqarilishi kerak bo‘lgan eskirgan va energiyani ko‘p talab qiladigan texnologik asbob-uskunalar, ma‘naviy eskirgan texnologiyalarning aniq ro‘yxatini belgilash;

- foydalanadigan texnologik asbob-uskunalarining normativ-texnik hujjatlarini, tarmoqni rivojlantirishning uzoq muddatli konsepsiyasini hisobga olgan holda, zamonaviy raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyati bo‘yicha o‘rganish;

- tarmoq ishchi guruhlariga ekspertiza o'tkazish va eng maqbul qarorlar ishlab chiqish uchun korxonalar va xo'jalik birlashmalari mablag'lari hisobidan ixtisoslashtirilgan loyiha institutlari, injiniring va konsalting kompaniyalari, asbob-uskunalar, texnologiyalar, jihozlar va vositalar ishlab chiqaradigan zavodlarning mutaxassis va ekspertlarini jalb etish.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ko'lami tobora kengayib borayotgan ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyalashuvi jarayoniga bugun ilmiy-texnologik yangiliklarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadigan barcha tuzilmalar – O'zbekiston Fanlar akademiyasi institutlari, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari, tajriba-konstruktorlik tashkilotlari, korxonalarining texnologik va konstruktorlik bo'limlari jalb etilmoqda. Xo'jalik yurituvchilar va olimlar o'rtasidagi bevosita aloqa mexanizmi, ularni tarmoqlar va korxonalar ehtiyojlari, mavjud istiqbolli yangiliklar haqidagi zarur axborot bilan ta'minlash yil sayin takomillashib borayotir. Endi ular bu boradagi yo'lga qo'yilgan aloqalar tufayli yil davomida o'zaro hamkorlik qilish imkoniyatiga ega. Bu esa, o'z navbatida, shartnomalarni yanada sinchkovlik bilan qayta ishlab chiqish, ularni amalga oshirish uchun zarur resurslarni oldindan ajratish imkonini beradi.⁴⁵

Iqtisodiyotning tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni jadallashtirish va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishga ko'maklashadigan davlat dasturlari asosan quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda⁴⁶:

- umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari va xo'jaliklararo yo'llar qurilishi, ta'mirlanishi va qayta jihozlanishi;
- temir yo'llar qurilishi va elektrlashtirilishi;
- elektr stansiyalarini modernizatsiya qilish, yuqori voltli elektr uzatish tarmoqlarini qurish va ta'mirlash;
- gaz uzatish tizimi va gaz taqsimlash liniyalarini qurish va kapital ta'mirlash;

⁴⁵<http://tashkent.uz>, <http://anons.uz> saytlari ma'lumotlari.

⁴⁶ Salimov A. Hududlarda sanoatni rivojlantirishning asosiy omillari, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va modernizatsiya qilish, oziq-ovqat va noziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishini kengaytirishda mahalliy hokimliklarni vazifalari // Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari rahbarlarining mintaqaviy seminari. –T., 2010.

- xomashyo komponentlarini ishlab chiqarish maqsadida yirik sanoat korxonalarini qurilishini moliyalashtirish;

- mahalliy butlovchi qismlar ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag'batlantirish;

- yangi texnologiyalar rivojlantirilishiga ko'maklashish va ilm-fan va sanoat o'rtasida o'zaro aloqalarni ta'minlash;

- logistika markazlarini rivojlantirish.

Iqtisodiyotni va uning etakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni jadallashtirish hamda ko'lamini kengaytirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish bo'yicha islohotlar bevosita davlatimiz tomonidan, milliy korporatsiyalar, kompaniyalar, korxonalarining o'z mablag'lari va AQSHning "Jeneral Motors", "Teksako", Germaniyaning "MAN", "Daymler Bens", "Klaas", Buyuk Britaniyaning "BAT", Ispaniyaning "Maksam", Yaponiyaning "Isuzu", "Itochu", Malayziyaning "Petronas", Koreyaning "Korean eyr", "CNOC", "LG", Xitoyning "CNPC", Rossiyaning "Lukoil", "Gazprom" kabi jahondagi eng yirik va mashhur kompaniyalar, Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki, Islom taraqqiyot banki singari yirik xalqaro moliya tashkilotlari, Janubiy Koreya, Yaponiya, Xitoy va bir qator arab davlatlari investitsiya banklari hamkorligida amalga oshirilmoqda.

Keyingi yillarda mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatdoshligini oshirish hamda mahalliy ishlab chiqarish korxonalarining eksportdagi ulushini kengaytirishga qaratilgan investitsiya faoliyatini tartibga soladigan 50 dan ortiq huquqiy hujjat qabul qilindi, jumladan, "Konsessiyalar to'g'risida"gi, "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi, "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi, "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi, "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi, "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi qonunlar ayni shu maqsadlarga xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyotining deyarli barcha tarmoq va sohalarida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan

qayta jihozlash tadbirlarining keng ko‘lamda amalga oshirilishi raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq, bu boradagi jiddiy muammo – mahsulotlarimiz tannarxining yuqori darajada qolayotganligi ularning raqobatdoshligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tarixiy-formatsion yondoshuv, madaniylashish (sivilizatsiya) darajasi jihatdan yondoshuv, texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondoshuv, sotsial-iqtisodiy shakllar o‘zgarishi jihatidan yondoshuv, ishlab chiqarish usuli, ishlab chiqaruvchi kuchlar, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya, texnologik yondoshuv, ishlab chiqarishning texnologik usuli, oddiy kooperatsiya, manufaktura, yirik mashinalashgan ishlab chiqarish, an’anaviy iqtisodiyot, iqtisodiy tizim, ma’muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti, bozor iqtisodiyoti tizimi, erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti, hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini bilishga bo‘lgan qanday yondashuvlar mavjud?
2. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya nima?
3. Oddiy kooperatsiya bilan manufakturaning farqi nimada?
4. Iqtisodiy tizim ning qanday modellari mavjud?
5. Ma’muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotining kamchiligini tushuntirib bering.

6-MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTI IQTISODIY TARAQQIYOTNING GAROVI SIFATIDA

6.1. Bozor, uning vazifalari va turlari

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida vujudga keladigan munosabatlar majmuasi.

Bozorning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik prinsipi asosida ayirboshlash;

- sotuvchilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi;

- to'lovga layoqatli bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va raqobatchilik.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash, pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tarqalgan ob'ektiv iqtisodiy jarayondir.

Bozorning iqtisodiy mazmunini ochib berishda uning ob'ekti va sub'ektini ajratib ko'rsatish lozim bo'ladi. Bozor ob'ekti – ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar. Bozor sub'ekti – ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi. Bozor sub'ektlari ikki guruhga – sotuvchi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi.

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni iste'molchilarga etkazib berishdan iboratdir. Bu erda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini topadi. Bunda bozor vositachi bo'lib xizmat qiladi. Bozorda qiymat shakllari almashadi. U qiymatni tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi. Individual mehnat sarflari sifatida chiqqan tovarlar bozor tomonidan tan olinsa, ijtimoiy mehnat sarfini namoyon qiladi va tovarning bozor qiymati hosil bo'ladi. Shuningdek, adabiyotlarda bozorning boshqa ko'plab qo'shimcha vazifalari ham keltiriladi. Bu vazifalarni yaqqolroq tasavvur etish uchun ularni maxsus chizma ko'rinishida ifodalash mumkin (6.1.1-rasm).

6.1.1-rasm. Bozorning vazifalari

Bozor turli xil vazifalarni bajarsa-da, ular o‘zaro bog‘liq va bir-birini taqozo qiladi. Bozorning iqtisodiy mazmunini chuqurroq tushunish uchun uning turlari va ichki tuzilishini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Hozirgi davrda bozor murakkab tuzilishga egadir. Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo‘lganligi sababli uni turkumlashga quyidagi mezonlar asos qilib olinadi: bozorning yetuklik darajasi, sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi, bozor sub’ektlari xususiyatlari, bozor miqyosi, iqtisodiy aloqalar tavsifi va boshqalar.

Bozorning **etuklik darajasiga qarab** rivojlanmagan bozor, erkin (klassik) bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo‘linadi. **Rivojlanmagan, shakllanayotgan bozor tasodifiy tavsifga ega bo‘lib, unda tovarni tovarga ayirboshlash (barter) usuli ko‘proq qo‘llaniladi.** Bozorning bu turi tarixan hali haqiqiy pul mavjud bo‘lmagan davrga to‘g‘ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishonchni yo‘qotgan, bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida ham bozorning bunday turi amal qilishi mumkin.

Erkin (klassik) bozor – tovar va xizmatlarning har bir turi bo‘yicha juda ko‘p ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar, sotuvchilar va xaridorlar mavjud bo‘lib, ular o‘rtasida erkin raqobat amal qiluvchi, narxlar talab va taklif o‘rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanuvchi bozordir. Erkin bozorda raqobatning turli usullari qo‘llanilib, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalanishi ro‘y beradi.

Hozirgi zamon rivojlangan bozori ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash va aholini ijtimoiy himoyalash maqsadida bozor aloqalarining davlat tomonidan tartibga solib turilishiga asoslanadi. Demak, davlat ham bozor ishtirokchisi bo'lib, u bozor aloqalarini tartiblashtiradi va boshqaradi. Hozirgi zamon rivojlangan bozorida turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar taraqqiy etgan bo'ladi. Raqobatning asoratli kurashlari, aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari o'rtasidagi tafovutlar me'yor darajasida ushlab turiladi.

Bozor **hududiy jihatdan** ham turlicha bo'lishi mumkin. Bular mahalliy bozorlar (Toshkent bozori, Samarqand bozori, Urgut bozori, London bozori, Nyu-York bozori, Pekin bozori va boshqalar); milliy bozorlar (O'zbekiston bozori, Rossiya bozori, Ukraina bozori, Angliya bozori, Amerika bozori, Xitoy bozori va boshqalar); hududiy bozorlar (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, G'arbiy Evropa bozori) va nihoyat jahon bozori.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond birjalari, ilmiy-texnika kashfiyoti va ishlanmalar bozori.

Muomalaga chiqadigan sub'ektlarning xususiyatiga ko'ra ulgurji va chakana savdoni ajratish mumkin. Chakana savdoda, asosan, sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Turli shakldagi korxonalar, firmalar, xususiy do'konlar va boshqalar esa sotuvchi hisoblanadi. Ulgurji savdoda mahsulotlar yirik partiyalarda ko'tarasiga sotiladi.

Bozorning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib **iste'mol tovarlari va xizmatlar bozori** hisoblanadi. Bu bozorda xo'jalik sub'ektlarining barcha uchta turi: uy xo'jaliklari, davlat va korxonalar qatnashadi.

Iste'mol tovarlari va xizmatlari bozorining maxsus turi **intellektual tovarlar bozoridir**. Bu bozorda aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar – ilmiy g'oyalar, texnika yangiliklari, san'at va adabiyot asarlari, har xil axborotlar oldi-sotdi qilinadi. Intellektual bozor tarkibida ilmiy-texnika ishlanmalarini ayirboshlash

katta o‘rin tutadi. U amalda patent, litsenziya va nou-xau sotishdan iborat bo‘lib, bu bozorda asosan, innovatsiya firmalari ish ko‘radi. Mazkur firmalar yangiliklar yaratish, bozorda sotish va ishlab chiqarishga joriy etish bo‘yicha xizmat ko‘rsatadi.

Ishlab chiqarish vositalari (resurslar) bozorida tovar sifatidagi mehnat vositalari va materiallar oldi-sotdi qilinadi. Bu bozorda mashina, asbob-uskuna, xomashyo, yoqilg‘i va materiallar kabi ishlab chiqarish vositalari ulgurji ravishda sotiladi. Resurslar bozoridagi tovarlar shaxsiy iste‘molga emas, ishlab chiqarish iste‘moliga xizmat qiladi, ya‘ni ishlab chiqarish talabini qondiradi.

Iqtisodiy resurslar bozorining tarkibiy qismini ishchi kuchi bozori tashkil qiladi. Ishchi kuchi bozorida o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan iqtisodiy resursning oldi-sotdi bitimi amalga oshiriladi. Bu bozorda biznes tomonidan ishchi kuchiga bo‘lgan talab, uy xo‘jaliklari tomonidan bildirilgan ishchi kuchi taklifi bilan to‘qnash keladi. Shunday ekan, ishchi kuchi bozorida iqtisodiy sub’ektlarning ikki turi – tadbirkorlar va yollanma ishchilar harakat qiladi. Ishchi kuchi insonning mehnat qilish qobiliyati sifatida tovarga aylanadi, bu qobiliyat bozor orqali uning egasidan ajratib olinishini bildirmaydi. Ishchi kuchi bozorida insonning o‘zi emas, uning mehnat qilish qobiliyati ma‘lum muddatga sotiladi.

Moliya bozori turli-tuman va ko‘p jihatli bo‘lsa ham oldi-sotdi ob‘ekti bitta, ya‘ni pul (pulga tenglashtirilgan qog‘ozlar) hisoblanadi. Ortiqcha mablag‘larga ega bo‘lgan xo‘jalik sub’ektlari o‘z moliyaviy resurslarini ularga ehtiyoj sezgan sub’ektlarga taklif qiladi.

Moliya bozorini moliyaviy bitimlarning harakatiga qarab turkumlash mumkin. Bunda moliya bozori ikkiga ajraladi: qarz majburiyatlari bozori va kapital (mulk) bozori. **Qarz majburiyatlari bozorida pul vaqtincha qarzga olinadi va shaxsiy iste‘mol uchun ishlatiladi. Kapital (mulk) bozorida jamg‘arishga qo‘yilgan puldan daromad olish huquqi sotiladi va sotib olinadi.** Bu bozorda mablag‘lar kapital sifatida ishga solinib, foyda keltiradi. Shuni hisobga olib kapital bozorini ikkita bo‘g‘inga ajratish mumkin: ssuda kapitali bozori va qimmatli qog‘ozlar bozori. **Ssuda kapitali bozori – pul shaklidagi kapitalning foiz to‘lash**

sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-sotdi munosabatidir. Bu bozorda asosan davlat va banklarning qisqa muddatli majburiyatlari muomalada bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori – turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit kabilar)ning oldi-sotdi munosabati. Mazkur bozor amalda fond birjalari, auksionlar va banklardan iborat bo'lib, unda broker va dilerlar vositachilik qiladi. Qimmatli qog'ozlarning harakati xususiyati bo'yicha moliya bozori birlamchi va ikkilamchi (hosila) bozorlarga bo'linadi. Birlamchi bozorda yangi nusxadagi qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi, ikkilamchi bozorda oldin chiqarilgan qimmatli qog'ozlar harakat qiladi. Birlamchi bozorda qimmatli qog'ozlar sotilsa, ikkilamchi bozorda qayta sotiladi. Iqtisodiyot uchun qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozori favqulodda muhim ahamiyatga ega. U xo'jalik sub'ektlari o'rtasida moliyaviy vositalarning erkin harakat qilishini ta'minlaydi.

6.2. Bozor iqtisodiyoti - tovar xo'jaligi tashkil etishning iqtisodiy asosidir

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti dunyoning ko'pchilik mamlakatlari uchun xos bo'lib, u turli mamlakatlarda har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda va rivojlanmoqda.

Ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlikning erkinligi, resurslar erkin almashinuvining ta'minlanishi bozor iqtisodiyotini samarali amal qilishining muhim shartlari bo'lib hisoblanadi. Tovar ishlab chiqaruvchi qanchalik mustaqil bo'lsa, bozor ham shu darajada yahshi rivojlanadi. Erkin ayirboshlash tovar ishlab chiqaruvchi faoliyatining nisbatan samarali yo'nalishlarini ko'rsatib beruvchi erkin narxlarning shakllanishiga imkon yaratadi.

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanib, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, u iqtisodiy monopolizmni inkor etadi.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, o'z mehnatini sotuvchi ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha asosiy sub'ektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat sektori.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini etkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'inidir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni etkazib beradi.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan, iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli byudjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.

Shuningdek, ba'zi darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor iqtisodiyotining yana bir alohida, mustaqil sub'ekti sifatida banklar ajratib ko'rsatiladi.⁴⁷

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;
- tadbirkorlik va tanlov erkinligi;

---

⁴⁷ Ekonomicheskaya teoriya (politekonomiya): Uchebnik/ Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, akad. G.P.Juravlevoy, – 4-e izd. - M.: INFRA-M, 2004, s.78-79.; Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma./Akad. M.Sharifxo'jaevning ilmiy tahriri ostida. – T.: «O'qituvchi», 2002, 74-b.

- raqobat kurashining mavjudligi;
- davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
- korxonalar va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning barcha bosqichlari uchun umumiydir. Lekin bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap borganda bu iqtisodiyotning tarixan tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qilish zarur. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U iqtisodiy adabiyotlarda **klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti** deb nom oldi. Uning asosiy belgilari: a) iqtisodiy faoliyat yuritishning xususiy mulkchilikka asoslanganligi; b) kapital va ishlab chiqarishning korxonalar miqyosida umumlashganligi; c) tadbirkorlar, ishchilar, tovar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning shaxsan erkinligi; d) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; e) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; f) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

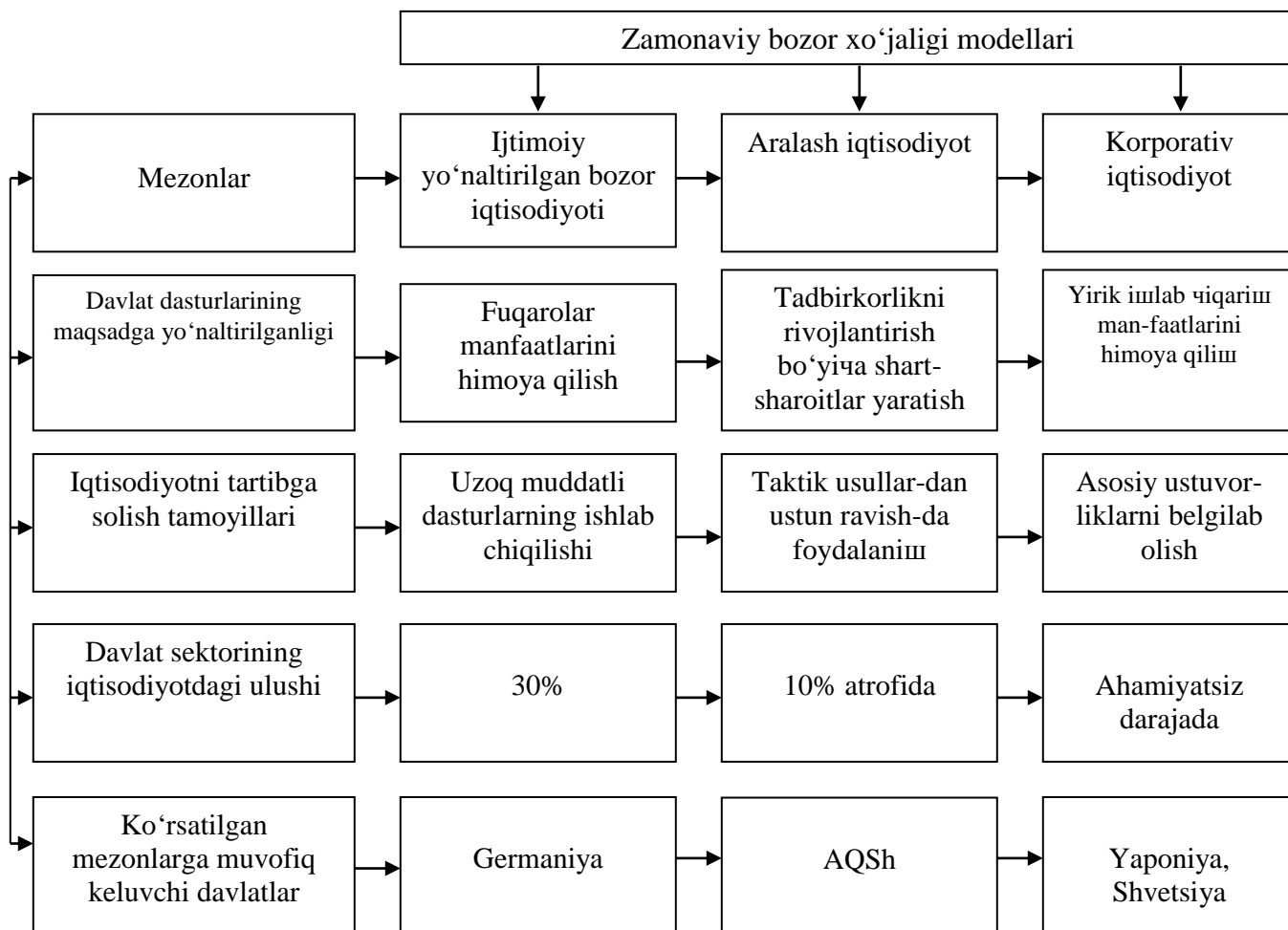
Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi **hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti** deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

- a) iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatini yuritishning turli mulkchilik shakllari, ya'ni xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanganligi;
- b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;
- c) iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki.
- d) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);
- e) ijtimoiy himoyaning kuchayishi.

Bu har ikkala turda bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari saqlanib qoladi, ularda tovar va pulning harakati, ularning qonun-qoidalari rivojlanish uchun negiz va shart-sharoit bo‘lib xizmat qiladi. Hozirgi zamon bozor xo‘jaligi iqtisodiyotdagi xususiy va davlat sektorlarining o‘zaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga ta‘sirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvchi ustuvor vazifalardan kelib chiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (6.2.1-rasm).

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo‘lgan bir qator shart-sharoitlar bo‘lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg‘or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

6.2.1-rasm. Zamonaviy bozor xo‘jaligi modellari

Mavjud iqtisodiy tizimlar orasida bozor iqtisodiyoti o'zining afzalliklari bilan ajralib turadi. Aynan shu afzalliklar mazkur iqtisodiy tizimning samarali va barqaror amal qilishi, rivojlanishiga zamin yaratadi. Eng avvalo, bozor iqtisodiyotining uchta ustun jihatini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyat uchun mavjud resurslardan zarur tovarlarni talab darajasidagi miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

2. Iqtisodiy faoliyat va tanlov erkinligi. Bozor iqtisodiyoti tizimining muhim afzalliklaridan biri shundaki, u shaxsiy erkinlik roliga ustuvorlik beradi. Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishning asosiy muammolaridan biri bo'lib alohida shaxs va korxonalar iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish hisoblanadi. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Birinchisi – markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash bo'lsa, ikkinchisi – bozor tizimi vositasi orqali ixtiyoriy hamkorlikdir. Faqat bozor tizimigina iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga layoqatlidir. Bozor iqtisodiyoti tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qilib, aynan shu tufayli u muvaffaqiyatga erishadi.

3. Iqtisodiy sub'ektlar tinimsiz harakat va izlanishlarining ta'minlanishi. Bozor iqtisodiyotining yana bir afzalligi shundaki, unda har bir shaxs, korxonalar, firma va korporatsiyalar tinimsiz harakatda va izlanishda bo'lishadi. Chunki xo'jasizlik, sustkashlik, beg'amlik har qanday xo'jalik tizimini xonavayron qilishga olib keladi. Jismoniy va yuridik shaxslar raqobatga bardosh berish, doimiy ravishda foyda olishni ta'minlash uchun kurashadi. Natijada bozor

iqtisodiyoti million-million kishilarni xarakatga soladi, ularni boqimandalik kayfiyatidan qutqaradi.

Bozor iqtisodiyotning yuqorida ko‘rib chiqilgan asosiy afzalliklari bilan bir qatorda boshqa ko‘plab **ijobiy jihatlarini** ham sanab o‘tish mumkin. Jumladan:

- uning ishlab chiqarishning o‘zgaruvchan sharoitlariga moslashuvi va ko‘nikishining yuqori darajasi;

- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish, ularni ishlab chiqarishga joriy etishning jadal sur‘ati;

- turli-tuman ehtiyojlarni qondirish, mahsulot sifatini oshirish qobiliyati;

- buzilgan muvozanatni nisbatan tezlik bilan qayta tiklash;

- cheklangan axborot – turli resurslarning narx darajasi va ularning sarflanish darajasiga yo‘nalgan holda bozor iqtisodiyotining muvaffaqiyatli amal qila olish imkoniyati.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, bozor iqtisodiyotining ham o‘ziga xos kamchilik va ziddiyatlari mavjud. Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyati shundan iboratki, u o‘zining bosh nazorat mexanizmi - raqobatning kuchsizlanishiga yo‘l qo‘yadi va hatto buni rag‘batlantiradi. Bunday iqtisodiyotda raqobat kuchsizlanishining ikkita asosiy manbai mavjud:

- 1) bozor iqtisodiyoti sharoitidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o‘z iqtisodiy mavqelarini yahshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo‘lidan ozod bo‘lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo‘shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, raqobatlashuvning noqonuniy usullari (masalan, jismoniy kuch ishlatish, zo‘ravonlik, tazyiq o‘tkazish va h.k.)ni qo‘llash – bularning barchasi raqobatning kuchsizlanishi va uning tartibga soluvchilik ta’sirining pasayishiga olib keladi;

- 2) bozor tizimi rag‘batlantiradigan texnika taraqqiyoti ham raqobatning zaiflashishiga olib keladi. Eng yangi texnologiya, odatda: a) juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanishni; b) yirik bozorlar bo‘lishini; c) kompleksli, markazlashgan va qat’iyan bir butun bo‘lib birlashgan bozorning tarkib topishini; d) boy va ishonchli xomashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiya

bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi hisoblanuvchi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiyani qo'llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, aksariyat hollarda ko'p miqdordagi mayda firmalar emas, uncha ko'p bo'lmagan yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqozo qiladi.

Bozor tizimi jamiyatning yuqori ehtiyojli tovarlar bilan ta'minlanishiga ham kafolat bermaydi. Raqobatning kuchsizlanib borishi iste'molchining erkinligiga ham putur etkazadi. Bozor tizimi o'zining iste'molchining xohishiga ancha mos keluvchi resurslarni taqsimlash layoqatini ham yo'qotib borishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotning navbatdagi ziddiyati jamiyat a'zolari daromadlaridagi tengsizlikning kuchayib borishi va aholining tabaqalanishi bilan bog'liq. Bunday iqtisodiyot har qanday yuksak darajada rivojlanmasin daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi, faqat uni ma'lum darajada yumshatish mumkin.

Bozor iqtisodiyotining umumiy e'tirof qilingan kamchiliklaridan yana biri shundan iboratki, u ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarib, bozorga taklif qilishga qodir emas. Shu sababli jamiyat a'zolarini bunday ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlash davlat zimmasida bo'ladi.

Tovarlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi ro'y berib turadigan nomuvofiqlikni bartaraf eta olmaslik ham bozor iqtisodiyotining ziddiyati hisoblanadi. Bu pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflyasiya jarayoni orqali namoyon bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyatlari bilan bir qatorda quyidagi **kamchilik yoki salbiy jihatlari** ham mavjud:

- atrof-muhitni ishlab chiqarish va boshqa faoliyat turlari ta'siridan muhofaza qilish mexanizmining mavjud emasligi;
- resurslarning qayta tiklanmaydigan turlarini saqlash imkoniyatining yo'qligi;
- mehnat qilish bilan bog'liq kafolatlarning mavjud emasligi;
- fanda fundamental va amaliy tadqiqotlarning rivojlanishiga ko'maklashuvning yo'qligi;

- rivojlanishning beqarorligi hamda ijtimoiy ishlab chiqarishning pasayish holatlarining mavjudligi.⁴⁸

Shuningdek, 2008 yilda AQSH ipoteka kreditlash tizimida vujudga kelgan hamda ko‘plab rivojlangan mamlakatlarga tarqalib, avval iqtisodiyotning moliyaviy sektorida, keyinchalik esa real sektor hamda ijtimoiy sohasida jiddiy talofatlarga olib kelgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ham ko‘p tomondan bozor iqtisodiyotining ziddiyatli jihatlari ta’siri bilan bog‘liq. Aksariyat rivojlangan mamlakatlarda bozorning o‘zini-o‘zi tartiblash mexanizmini mutlaqlashtirish va bunda davlatning nazorat qilish, tartibga solish vazifalariga umuman e’tibor qaratmaslik pirovardida inqiroz holatlarining ro‘y berishiga olib keldi. O‘zbekistonda davlat tomonidan bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni tartibga solish jarayonlariga doimiy e’tibor qaratilib, zarur bo‘lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo‘llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o‘zini to‘la oqladi⁴⁹.

6.3. Ijtimoiy jihatdan yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti

Bizning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘limiz respublikaning o‘ziga xos turmush shart-sharoitlari va xususiyatlarini, xalq an‘analari va urf-odatlarini har tomonlama hisobga olishga asoslangan. Ayni paytda, bizning yo‘l-jahon amaliyotida to‘plangan, iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlar orttirgan ijobiy tajribalarni ham hisobga oladi. O‘zbekiston tanlab olgan yo‘l - respublika va uning xalqi manfaatlariga mos keladigan, ijtimoiy jihatdan yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiyotdir. Bozor munosabatlariga o‘tish insonning ijodiy va mehnat salohiyatini namoyon qilishdagi, boqimandalikni bartaraf etishga, yo‘qolib ketgan egallik tuyg‘usini qayta tiklashga imkon beradi. Faqat bozorgina mahsulot ishlab chiqaruvchining hukmini bartaraf

---

^{48 48} Shodmonov sh.Sh., G‘afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). - T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005, 109-130-b.

⁴⁹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009, 8-b.

etib, respublikaning g'oyat katta boyliklaridan samarali foydalanishni ta'minlay oladi.

Ijtimoiy sohaga: maorif, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, madaniyat va san'at, uy-joy kommunal xo'jaligi, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, chakana savdo va umumiy ov qatlanish, jismoniy tarbiya, sport va boshqa tarmoqlar kiradi.

Bozor iqtisodiyotini barpo etish shunchaki bir maqsad emas. Barcha iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning pirovard maqsadlari bu eng avvalo inson uchun munosib turmush va faoliyat Sharoitlarini yaratishdir.

Shunday qilib, biz komil ishonch bilan ayta olamizki, mustaqillik yillari mobaynida biz yangi jamiyat asoslarini yaratishga o'zgarishlar muqararligining negizini ta'minlashga muvaffaq bo'ldik.

Ijtimoiy sohaning asosiy mazmuni – aholi turmush farovonligini oshirish hisoblanadi. Aholining turmush farovonligi darajasi sanoat va qishloq ho'jaligi maxsuloti xajmi bilangini emas balki ijtimoiy soxani rivojlantirish axvoli, darajasi, asosan byudjetli tibbiyotni, uy joy qurilishini rivojlantirish hamda xizmat ko'rsatishni tashkil qilish nazarda tutilgan qismi bilan xam bog'liq. Binobarin, iqtisodiyotni inson tomonidan beistisno xar bir oilaning kundalik zaruriyati va xayotiy ehtiyojlari, aholining individual talablari tomoniga yo'naltirish ishlarimizning o'zagi bo'lib qolmoqda.

Ijtimoiy siyosat deganda muayyan davlat hokimiyatining Ushbu soha bo'yicha o'z oldiga qo'ygan vazifalarini va maqsadlarini amalga oshirish bilan bog'liq ijtimoiy himoya va ijtimoiy ta'minot siyosat turi tushuniladi. Bu siyosat bevosita aholining turmush darajasini oshirish bilan bog'liq siyosat bo'lib unga:

- daromad siyosati;
- ijtimoiy ta'minot va mehnat bozorini shakllantirish;
- aholiga ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish sifatini yahshilash kabi ijtimoiy yo'naltirilgan siyosat turlari kiradi.

Ijtimoiy siyosatning ob'ekti bo'lib xizmat ko'rsatish sohasi: maorif, madaniyat va san'at, sog'liqni saqlash uy-joy kommunal xo'jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish, jismoniy tarbiya-sport, madaniyat va san'at, birjalar va dexqon

bozorlari, ijtimoiy ximoya va ta'minot, ijtimoiy sug'urta jamg'armalari, xayriya jamg'armalari va boshqalar xisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilikka erishgandan keyingi dastlabki kundayoq ijtimoiy masalalarni qamrab oluvchi bozor iqtisodiyotini qurishni maqsad qilib oldi. O'zbekistonda kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazilishi davr taqazosi edi, desak xato bo'lmaydi. Chunki:

- Sobiq ittifoqning qator respublikalaridan farqli o'laroq, O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni ijtimoiy sharoiti og'ir, turmush darajasi ko'rsatkichlari past bo'lgan bir vaqtda boshlashiga to'g'ri keldi;

- Respublikada aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real pul daromadlari, o'rtacha ish xaqi, eng muhim oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish va nooziq ovqat tovarlari hamda xizmatlar bilan ta'minlanganlik darajasi jihatdan oxirgi o'rinlarda edi;

- 1990 yilda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan pul daromadlari, aholiga tovarlarni realizatsiya qilish va xizmatlar ko'rsatish hajmi bo'yicha respublika ko'rsatkichlari Sobiq ittifoq ko'rsatkichlarining 55-60 foizidan oshmas edi;

- Aholining katta qismi, ayniqsa qishloq axolisi jamiyatda rasman e'lon qilingan qashshoqlikda yashardi. Rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra, 1989 yilda jon boshiga hisoblanganda respublikalardagi oilalarning (respublikamizdagi) 44 foizining pul daromadi rasmiy belgilangan eng kam ish xaqidan ham oz bo'lgan.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, O'zbekistonda kuchli ijtimoiy siyosat olib borilishi lozim, lekin qanday qilib? Bu erda eng muhim muammolardan biri masalaning javobini tashkil qiladi, ya'ni, eng avvalo kam ta'minlangan tabaqaga yordam berish haqida davlat samarali siyosatni ishlab chiqishi lozim va bunga bog'liq holda kam ta'minlanganlik va kambag'allik tushunchalarini ta'riflab berish shart deb o'ylaymiz.

Har bir davlatning kam ta'minlanganligini belgilashning, ya'ni hisoblab aniqlashning o'ziga xos uslubi mavjuddir. Masalan: o'rtacha davlat pensiyasi Finlyandiyada 65%, Norvegiyada 90%, Buyuk Britaniyada 40%, Yaponiyada 60%,

Ispaniyada 85%, Italiyada 75%, Fransiyada 50%, Kanadada 45% va Rossiyada 35% ni tashkil qiladi. Respublikamizda ham aholi muxtojlik darajasiga qarab farqli guruhlarga ajratilgan: juda muxtojlar; muxtojlar; kam mulklilar va kam ta'minlanganlar.

Mamlakatda xizmat ko'rsatish sohalari aholining qandaydir ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq. Xizmatlarning hammasini ikkita yirik guruhga bo'lish mumkin:

- 1) Moddiy xizmatlar;
- 2) Ijtimoiy va ma'naviy xizmatlar.

Etkazib berish usuli bo'yicha xizmatlar ikki guruhga bo'linadi:

- 1) Pulli xizmatlar;
- 2) Bepul xizmatlar.

Pulli xizmatlarga uy-joy kommunal xo'jalik xizmatlari, aholiga maishiy xizmatlar ko'rsatish tarmoqlari, savdo xizmatlar va hokazolar kiradi.

So'nggi yillarda respublikada kichik biznes va hususiy tadbirkorlikni qo'llab - kuvatlash va rag'batlantirish borasida xukumat tomonidan amalga oshirilayotgan izchil tadbirlar, xizmat sohasidagi aloxida olingan tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha qabul qilinayotgan qator dasturiy yo'nalishlar xizmat ko'rsatish va servis sohasini, shuningdek maishiy xizmat ko'rsatish sohasining yuqori sur'atlar bilan rivojlanishiga olib kelmokda.

Davlatning ijtimoiy siyosati keng ma'noda hukumatning har qanday harakatini o'ziga kiritadi va ularning har birisi u yoki bu ma'noda ijtimoiy ahamiyat kasb etadi hamda bu davlatning ijtimoiy siyosatiga kiritilishi mumkin, uning ijtimoiy – iqtisodiy, ijtimoiy – siyosiy, ijtimoiy va boshqa tizimlarini aytish mumkin. Lekin davlat faoliyatining bunday keng aniqlanishi uni o'rganishni qiyinlashtiradi. Shuning uchun biz ijtimoiy soxaga tegishli davlat faoliyatini o'rganamiz.

Davlatning ijtimoiy faoliyatini quyidagi uch turga kiritish mumkin:

1. Ijtimoiy exsonlarni ishlab chiqish, ularning xususiy ishlab chiqarishini boshqarish va subsidiya qilish;

2. Ijtimoiy exsonlarni sotib olish va etkazish;
3. Daromadlarni qayta taqsimlash va transfert to'lovlarini amalga oshirish.

Ijtimoiy soxa – bu davlat va jamiyatning ijtimoiy masalalar echimiga qaratilgan faoliyatining mosligi, boshqacha qilib aytganda, barcha ijtimoiy dasturlarning mosligi. Shuningdek, ijtimoiy ehsonlarni amalga oshiruvchi davlat va jamiyat tashkilotlarining, maktab, o'quv yurtlari, kasalxonalar, teatrlar, mehnat bo'limlari, energiya tarmoqlari, suv, gaz tarmoqlari va boshqalar, ya'ni davlat qo'lidagi ijtimoiy infratuzilma.

Ijtimoiy xizmatlarning rivojlanishi insoniy kapitalni investitsiyalash hisoblanadi, shaxsning ishlab chiqarish va ruxiy saloxiyatini qo'llab – quvvatlash va rivojlantirish, ijtimoiy dasturlaridek, u soliq tushumidan moliyalashtirilib, exson xisoblanmaydi, vaqt o'tishi bilan bepul xizmat iste'molchilari bu harajatlarni to'ldiradilar.

Bu barcha yo'nalishlar, avvalambor, aloxida shaxs va oilalarga pullik va bepul ijtimoiy yordamlarni o'z ichiga oladi, aholining aloxida ijtimoiy guruhlarining boshqarilishiga tegib o'tadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti, bozor mexanizmlari, bozor, bozor ob'ekti, bozor sub'ekti, bozor infratuzilmasi, ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti, ijtimoiy xizmatlar, ijtimoiy soha, moddiy xizmatlar, ijtimoiy va ma'naviy xizmatlar.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?
3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?
4. Bozor iqtisodiyotining asosiy ishtirokchilari kimlar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar qay tarzda kechadi?
5. Bozor tushunchasining ta'rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko'rsating.
7. Etuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?

7-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA DAVLATNING ROLI: USTUVOR YO'NALISHLAR VA VAZIFALAR

7.1. Davlatning iqtisodiy siyosati: mazmuni, yo'nalishlari, tamoyillari va amalga oshirish mexanizmlari

Mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, uning darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan roliga bog'liq. Chunki milliy iqtisodiyot taraqqiyotiga asosan quyidagi yo'llar orqali erishiladi:

- 1) iqtisodiyotni tartibga solishning bozor usullarini qo'llash;
- 2) iqtisodiyotni faqat davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarish;

3) takror ishlab chiqarish jarayoniga davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg'unlashtirish. Hozirgi davrda O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko'proq uchinchi yo'l xususiyatli hisoblanadi.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi.

Birinchidan, davlat milliy iqtisodiyotda o'zini o'zi bozor vositasida tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'ziga oladi.

Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarini tug'diradi.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi shu sababli ro'y beradiki, individual iste'molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydilar. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tamaki mahsulotlari uchun yuqori aksiz (egri) solig'ini o'rnatib, bir tomondan o'zining daromadini oshirsa, boshqa tomondan shu mahsulotga bo'lgan talabni cheklaydi.

To'rtinchidan, davlat bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman engillashtirish vazifasini o'z zimmasiga oladi. Bozor hamma uchun to'lovga qobil talabni qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bozor mexanizmining milliy boylikni ijtimoiy-adolatli taqsimlashini anglatmaydi. Bunday sharoitda davlat aholi kam ta'minlangan qatlamining turmush darajasi haqida g'amxo'rlik qilish, bepul (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga oladi.

Beshinchidan, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

XX asrning 80-yillarida rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ konsepsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni cheklash jarayonlari boshlandi. .

Bunda tartibga solishning an'anaviy shakllaridan voz kechildi, davlat mulkini xususiylashtirish yo'li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo'jalik qarorlarini qabul qilishda nomarkazlashuv jarayonlari kuchaytirildi, iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Jumladan, AQSHda bu tadbirlar «Amerikaning yangi rivojlanish yo'li: iqtisodiy jihatdan yangilanish dasturi» nomli yo'nalish asosida amalga oshirilib, unda daromad solig'i stavkalarining pasaytirilishi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida yirik korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo'llash, federal hukumat xarajatlarini cheklash, xususiy biznes faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflyasiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o'tkazish ko'zda tutilgan edi.

Biroq, olib borilgan tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Masalan, AQSHda YaIMdagi davlat sarflari ulushi 1980 yilda 22,6% bo'lsa, 1987 yilga kelib 27% ga qadar o'sdi. Davlat qarzlari kamayish o'rniga o'sib ketdi, inflyasiyaning pasayishi moliya tizimining izdan chiqishdan saqlab qola olmadi. Aksincha, inflyasiyaning cheklanganligi uchun o'sish sur'atlarining pasayishi, ishsizlikning o'sishi, real ish

haqining pasayishi kabi holatlar yuzaga keldi. Bunday jarayonlar Angliya, Yaponiya, Avstriya, Italiya va boshqa mamlakatlarda ham ro‘y berdi⁵⁰.

90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynscha tendensiyalar yangidan kuchaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tipi davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi munosabatlarni ro‘yobga chiqarish, davlat tomonidan tartibga solishning moslashuvchanligini oshirish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri aralashuv shakllari va byurokratik nazoratning kamayishi bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ob‘ektiv asosi bo‘lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarish ixtisoslashgan tarmoqlarining o‘zaro aloqasi va o‘zaro bog‘liqligi yanada kuchayadi;

- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo‘jalik birliklarining mayda bo‘laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;

- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to‘planuvi jarayoni o‘sadi;

- turli iqtisodiy mintaqalar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a‘zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta‘minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo‘naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo‘yicha faoliyati tushuniladi.

Bozor xo‘jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo‘ladi.

---

⁵⁰ Osnovi ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik / Pod red. D.D.Moskvina. – M.: Editorial URSS, 2003, 392-393-b.

Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor xo'jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini engillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohadagi **davlatning iqtisodiy vazifalaridan** quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

2) raqobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu erda **davlatning uchta vazifasi** alohida ahamiyatga ega:

1) daromad va boylikni qayta taqsimlash;

2) resurslarni qayta taqsimlash;

3) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyasiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanilganda yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish ko'zda tutiladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy hayotida faol qatnashadi. Davlat tadbirkorligi, ma'lum doirada amal qilib, ko'pincha texnologiya sharoiti xususiy kapital uchun qulay bo'lmagan korxonalar doirasi bilan cheklanadi. Davlat tadbirkorligi bir tomondan, ma'lum sharoitlarda iqtisodiy o'sish uchun zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan vaqt o'tishi bilan samarasiz bo'lib qolishi ham mumkin. Bunday holda ular xususiy tadbirkorlik ob'ektiga aylantiriladi.

Respublikada «iqtisodiyotni erkinlashtirishdagi bosh vazifa – eng avvalo, davlatning boshqaruvchilik vazifalarini-funksiyalarini qisqartirish uning korxonalar xo'jalik faoliyatiga, birinchi galda xususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklash»⁵¹ hisoblanadi;

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflasyon tadbirlari hisoblanib, inflyasiyani yumshatishga qaratiladi. Mazkur siyosatni yuritishda narxlar va ish haqini oshirish qonun bilan

---

⁵¹ Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: «YAngi asr avlodi», 2001, 62-bet.

taqiqlandi yoki ma'lum doira bilan cheklanadi. Antiinflyasion tadbirlar orqali inflyasiya darajasini pasayishi investitsiyalarga rag'bat beradi;

c) ish bilan bandlik xizmati faoliyati (mehnat birjalari)ni tashkil qilish.

Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralari ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhojirlarga yordam ko'rsatadi;

d) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar).

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya-kredit muassasalalarining Markaziy bankdagi zahiralarini minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi.

Birinchiidan, davlat markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zahirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi. Natijada qarzga beriladigan pul miqdori o'zgaradi, ya'ni uning taklifi oshsa, foiz kamayadi,

aksincha u kamaysa, foiz oshadi. Foizning kamayishi kredit olishga intilishni kuchaytiradi va bu investitsiya faolligi orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Ikkinchidan, Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi.

Uchinchidan, davlat markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.

Davlat **byudjet siyosati** uning daromadlar va harajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikga ta'sir ko'rsatishda xam keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **byudjet xarajatlaridan** ham foydalanadi.

Bunga birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalari va kafolatlari, hamda xususiy sektordan tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar misol bo'ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapitalga hisoblanadigan **jadallashgan amortizatsiya** ajratmalari alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikli va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor kon'yunkturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Davlat kapital qiymatlari iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarda ham sezilarli o'ringa ega bo'ladi, masalan, davlat xususiy kapitalining oqib kelishi etarli bo'lmagan mintaqalar, tarmoqlar yoki faoliyat sohalarida yangi ob'ektlar qurish va eskilarini qayta qurollantirish orqali iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bulardan tashqari davlat kapital qo'yilmalari ilmiy-tadqiqot ishlarida, kadrlar tayyorlashda, tashqi savdo va chetga kapital chiqarishda ham katta rol o'ynaydi.

Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;

- ilmiy tadqiqotlar va ilmiy-tadqiqot konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;

- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;

- ishchi kuchi bozorga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;

- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning oliy shakli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favquloddagi dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyasiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Bunday maqsadli dasturlarning ob'ekti tarmoqlar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish **tashqi iqtisodiy usullar** yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

7.2. Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichidagi ustuvor yo'nalishlar

O'tgan 26 yillik mustaqil taraqqiyot davrida iqtisodiyotda ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan boshqaruv tizimidan mutlaqo voz kechilib, bozor islohotlari bosqichma-bosqich amalga oshirilgani va pul-kredit siyosati puxta o'ylab olib borilgani makroiqtisodiy barqarorlikni, iqtisodiyotning yuqori sur'atlar bilan o'sishini, inflyasiyani prognoz ko'rsatkichlari darajasida saqlab qolishni ta'minladi hamda kichik biznes va hususiy tadbirkorlik, fermerlik harakatini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar va qulay sharoitlar yaratilishiga xizmat qildi.

Ayni vaqtda mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining chuqur tahlili, bugungi kunda jahon bozori kon'yunkturasi keskin o'zgarib, globallasuv sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani davlatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqish va ro'yobga chiqarishni taqozo etmoqda.

Shularni e'tiborga olib, Harakatlar strategiyasining uchinchi yo'nalishida **makroiqtisodiy barkarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolishning quyidagi vazifalari belgilab olindi :**

- makroiqtisodiy mutanosiblikni saqlash, qabul qilingan o'rta muddatli dasturlar asosida tarkibiy va institutsional o'zgarishlarni chuqurlashtirish hisobiga yalpi ichki mahsulotning yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;

- harajatlarning ijtimoiy yoʻnaltirilganini saqlab qolgan holda, Davlat byudjetining barcha darajalarida mutanosibligini muvozanatni saqlash, mahalliy byudjetlarning daromad qismini mustahkamlashga yoʻnaltirilgan byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish;

- ilgʻor xalqaro tajribada qoʻllaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini taʼminlash;

- soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish yoʻlini davom ettirish, soliq maʼmuriyatchiligini takomillashtirish va ragʻbatlantirishning tegishli choralarini kengaytirish;

- bank tizimini isloh qilish, banklar depozit bazasining kapitalizatsiyasini chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiyaviy loyihalar hamda kichik biznes va tadbirkorlik subʼektlarini kreditlashtirishni yanada kengaytirish;

- sugʻurta, lizing va boshqa moliyaviy xizmatlarning xajmini ularning yangi turlarini joriy qilish va sifatini oshirish hisobiga kengaytirish, shuningdek fond bozorini kapitalni jalb qilish hamda korxonalar, moliyaviy institutlar va aholining erkin resurslarini joylashtirishdagi muqobil manba sifatida rivojlantirish;

- xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, etakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta oʻylangan tashqi qarzlarning siyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish.

Tarkibiy oʻzgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish:

- milliy iqtisodiyotning mutanosibligi va barqarorligini taʼminlash, uning tarkibida sanoat, xizmatlar koʻrsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini koʻpaytirish;

- ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish;

- sanoatni yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xom ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o'tkazish orqali yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish;

- iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish;

- prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiya turlarini o'zlashtirish, shu asosda ichki va tashqi bozorda milliy tovarlarning raqobatbardoshligini ta'minlash;

- ishlab chiqarish mahalliyashtirishni rag'batlantirish siyosatini davom etish hamda, eng avvalo, iste'mol tovarlar va butlovchi buyumlar importining o'rnini bosish, tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish;

- iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish;

- erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonalarni tashkil etish, faoliyat ko'rsatayotgan zonalarning samaradorligini oshirish;

- xizmatlar ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o'rnini va ulushini oshirish, ko'rsatilayotgan xizmatlar tarkibini, eng avvalo, xizmatlarning zamonaviy yuqori texnologik turlari hisobiga tubdan o'zgartirish;

- turizm industriyasini jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda uning roli va ulushini oshirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiyalash va sifatini yaxshilash, turizm infratuzilmasini kengaytirish;

- eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, eksport tarkibini va geografiyasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish;

- yo‘l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, iqtisodiyot, ijtimoiy soha, boshqaruv tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish.

Qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish:

- tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, agrar sektorning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish;

- paxta va boshoqli don ekiladigan maydonlarni qisqartirish, bo‘shagan erlarga kartoshka, sabzavot, ozuqa va yog‘ olinadigan ekinlarni ekish, shuningdek, yangi intensiv bog‘ va uzumzorlarni joylashtirish hisobiga ekin maydonlarini yanada optimallashtirish;

- fermer xo‘jaliklar, eng avvalo, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish bilan bir qatorda, qayta ishlash, tayyorlash, saqlash, sotish, qurilish ishlari va xizmatlar ko‘rsatish bilan shug‘ullanayotgan ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini rag‘batlantirish va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, yarim tayyor va tayyor oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish bo‘yicha eng zamonaviy yuqori texnologiyalar asosida asbob-uskunalar bilan jihozlangan yangi qayta ishlash korxonalarini qurish, mavjudlarini rekonstruksiya va modernizatsiya qilishga qaratilgan investitsiya loyihalarini amalga oshirish;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, tashish va sotish, agrokimyo, moliyaviy va boshqa zamonaviy bozor xizmatlari ko‘rsatish infratuzilmasini tarmoqlarini yanada kengaytirish;

- sug‘oriladigan erlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya ob‘ektlari tarmoqlarini rivojlantirish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish sohasiga intensiv usullarni, eng avvalo, suv va resurslarni tejaydigan

zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, unumdorligi yuqori bo'lgan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish;

- yuqori mahsuldorlikka ega, kasallik va zararkunandalarga chidamli, mahalliy er-iqlim va ekologik sharoitlarga moslashgan qishloq xo'jaligi ekinlarining yangi seleksiya navlarini hamda hayvonot turlarini yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish;

- global iqlim o'zgarishlari va Orol dengizi halokatining qishloq xo'jaligi rivojlanishi hamda aholining hayot faoliyatiga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar ko'rish.

Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uni ustuvor mavqeni yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish:

- xususiy mulkning huquq va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlash, barcha turdagi to'siq va cheklovlarni bartaraf etish, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivojiga to'liq erkinlik berish, «Agar xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va kuchli bo'ladi» degan prinsipni amalga oshirish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat, nazorat va huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan noqonuniy aralashuvlarning qat'iy oldini olish;

- davlat mulkini xususiylashtirishni kengaytirish va uning tartib-taomillarini yanada soddalashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ustav jamg'armalarida davlat ishtirokini kamaytirish, davlat mulki xususiylashtirilgan ob'ektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- investitsiya muhitini takomillashtirish, mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlariga va hududlariga xorijiy, eng avvalo, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish;

- korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlarning rolini kuchaytirish;

- tadbirkorlik sub'ektlarining muhandislik tarmoqlariga ulanishi bo'yicha tartib-taomil va mexanizmlarni takomillashtirish va soddalashtirish;

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish, davlat boshqaruvi tizimini markazlashtirishdan chiqarish va demokratlashtirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish, nodavlat, jamoat tashkilotlari va o'zini o'zi boshqarish organlarining rolini oshirish.

Viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish:

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral xom ashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turizm va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash;

- hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'llamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan tuman va shaharlarni, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish;

- yangi sanoat korxonalarini va servis markazlarini tashkil etish, kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, yirik xo'jalik birlashmalarining mablag'larini, banklarning kreditlarini va xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hisobiga kichik shaharlar va shaharchalarni jadal rivojlantirish;

- subvensiyaga qaram tuman va shaharlarni kamaytirish, sanoat va xizmatlar ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirish hisobiga mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish;

- sanoat korxonalarini va boshqa ishlab chiqarish ob'ektlarini joylashtirishga qulay shart-sharoitlar yaratish, xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish hamda aholining turmush sharoitini yaxshilash maqsadida hududlarning ishlab chiqarish, muhandis-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarini yanada rivojlantirish va modernizatsiya qilish.

Bundan tashqari, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida nafaqat iqtisodiyot sohasini, balki, shu bilan birgalikda, ijtimoiy sohani ham jadal rivojlantirish muhim ahamiyatga egadir. Shundan kelib chiqqan holda Harakatlar strategiyasining to'rtinchi ustuvor yo'nalishi ijtimoiy sohani rivojlantirishga qaratilgan. Unda ijtimoiy sohani rivojlantirishning quydagi ustuvor yo'nalishlari belgilab berilgan:

Aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirish:

- aholining real pul daromadlarini va xarid qobiliyatini oshirish, kam ta'minlangan oilalar sonini va aholining daromadlari bo'yicha farqlanish darajasini yanada kamaytirish;

- byudjet muassasalari xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini inflyasiya sur'atlaridan yuqori miqdorda bosqichma-bosqich oshirish;

- yangi ish o'rinlari yaratish hamda aholining, eng avvalo, o'rta maxsus va oliy o'quv muassasalari bitiruvchilari bandligini ta'minlash, mehnat bozori infratuzilmasining mutanosib rivojlanishini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish;

- mehnatga layoqatli aholining mehnat va tadbirkorlik faolligini to'liq amalga uchun sharoitlar yaratish, ishchi kuchi sifatini yuksaltirish, ishga joylashtirishga muhtoj shaxslarni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish.

Aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish

- aholiga majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash, aholining ehtiyojmand qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish hamda keksalar va imkoniyati cheklangan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy xizmat ko'rsatishni yaxshilash, aholiga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishda davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish;

- sog'liqni saqlash sohasini, eng avvalo, uning aholiga tibbiy va ijtimoiy-tibbiy xizmat ko'rsatish qulayligi hamda sifatini oshirishga qaratilgan dastlabki

bo'g'inini, tez va shoshilinch tibbiy yordam tizimini yanada isloh qilish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash;

- oila salomatligini mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish, onalar va bolalarning sifatli tibbiy xizmatdan foydalanishni kengaytirish, ularga ixtisoslashtirilgan va yuqori texnologiyalarga asoslangan tibbiy yordam ko'rsatish, chaqaloqlar va bolalar o'limini kamaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni yanada keng amalga oshirish;

- xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni davlat va jamiyat boshqaruvidagi o'rnini kuchaytirish, xotin-qizlar, kasb-hunar kolleji bitiruvchi qizlarining bandligini ta'minlash, ularni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb etish, oila asoslarini yanada mustahkamlash;

- pensionerlar, nogiron, yolg'iz keksalar, aholining boshqa ehtiyojmand toifalarining to'laqonli hayot faoliyatini ta'minlash uchun ularga tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish tizimini yanada rivojlantirish va takomillashtirish;

- farmatsevtika sanoatini yanada rivojlantirish, aholi va tibbiyot muassasalarining arzon, sifatli dori vositalari va tibbiyot buyumlari bilan ta'minlanishini yaxshilash, dori-darmonlar narxlarining asossiz o'sishiga yo'l qo'ymaslik bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- aholi o'rtasida kasallanish ko'rsatkichlari pasayishini va umr uzayishini ta'minlash.

Arzon uy-joylar barpo etish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot Sharoitlari yaxshilanishini ta'minlovchi yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish:

- aholi, eng avvalo, yosh oilalar, eskirgan uylarda yashab kelayotgan fuqarolar va uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj boshqa fuqarolarning yashash sharoitini imtiyozli shartlarda ipoteka kreditlari ajratish hamda shahar va qishloq joylarda arzon uylar qurish orqali yanada yaxshilash;

- aholining kommunal-maishiy xizmatlar bilan ta'minlanish darajasini oshirish, eng avvalo, yangi ichimlik suvi tarmoqlarini qurish, tejamkor va samarali zamonaviy texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish orqali qishloq joylarda aholining toza ichimlik suviga bo'lgan talab va ehtiyojini ta'minlashni tubdan yaxshilash;

- odamlarning ekologik xavfsiz muhitda yashashini ta'minlash, maishiy chiqindilarni qayta ishlash komplekslarini qurish va modernizatsiya qilish, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, chiqindini yo'q qilish bo'yicha zamonaviy ob'ektlar bilan ta'minlash;

- aholiga transport xizmati ko'rsatishni tubdan yaxshilash, yo'lovchi tashish xavfsizligini oshirish va atrof muhitga zararli moddalar chiqishini kamaytirish, har tomonlama qulay yangi avtobuslarni sotib olish, avtovokzal va avtostansiyalarni qurish hamda rekonstruksiya qilish;

- yo'l infratuzilmasi qurilishi va rekonstruksiya qilinishini jadal davom ettirish, eng avvalo, mintaqaviy avtomobil yo'llarini rivojlantirish, xo'jaliklararo qishloq avtomobil yo'llarini, aholi punkti ko'chalarini kapital va joriy ta'mirlash;

- yangi elektr energiya ishlab chiqarish quvvatlarini qurish va mavjudlarini modernizatsiya qilish, past kuchlanishli elektr tarmoqlari va transformator punktlarini yangilash, shuningdek, aholini boshqa yoqilg'i-energiya resurslari bilan ta'minlashni yaxshilash va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish asosida aholini elektr energiyasi bilan ta'minlashni yaxshilash;

- teatr va tomosha maskanlarini, madaniy-ma'rifiy tashkilotlar va muzeylar faoliyatini rivojlantirish hamda takomillashtirish, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash.

Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish:

- uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq, yuqori malakali kadrlar tayyorlash;

- ta'lim muassasalarini qurish, rekonstruksiya qilish, kapital ta'mirlash, ularni zamonaviy o'quv-laboratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan jihozlash bo'yicha ishlarni amalga oshirish orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rish;

- maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, bolalarning har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun Ushbu muassasalaridagi shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinishini jiddiy oshirish va uning qulayligini ta'minlash, pedagog va mutaxassislarining malaka darajasini yuksaltirish;

- umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish;

- bolalarni sport bilan ommaviy tarzda shug'ullanishga, ularni musiqa hamda san'atga jalb qilish maqsadida yangi bolalar sporti ob'ektlarini, bolalar musiqa va san'at maktablarini qurish, mavjudlarini rekonstruksiya qilish;

- kasb-hunar kollejlari o'quvchilarini bozor iqtisodiyoti va ish beruvchilarning ehtiyojlariga javob beradigan mutaxassisliklar bo'yicha tayyorlash hamda ishga joylashtirish borasidagi ishlarni takomillashtirish;

- ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarini bosqichma-bosqich ko'paytirish;

- ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish.

Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish:

- jismonan sog‘lom, ruhiy va intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qat‘iy hayotiy nuqtai nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish;
- o‘rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta‘lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish hamda xususiy tadbirkorlik sohasiga jalb etish;
- yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlash hamda amalga oshirish, bolalar va yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ularni jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish;
- yoshlarni ijtimoiy himoya qilish, yosh oilalar uchun munosib uy-joy va ijtimoiy-maishiy shart-sharoitlar yaratish;
- yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishda davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, ta‘lim muassasalari, yoshlar va boshqa tashkilotlarning samarali faoliyatini tashkil etish.

Shunday qilib, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadida Harakatlar stragegiyasining amalga oshirilishi iqtisodiyotda yangi bozor munosabatlarining taraqqiy etishi, iqtisodiy faoliyat erkinligi va tadbirkorlikni namoyon etish, aholi turmush darajasining oshishiga zamin yaratadi.

7.3. O‘zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta‘minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoya qilish borasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari

Bozor munosabatlariga o‘tish davrida davlatning ijtimoiy siyosati faqat jamiyat a‘zolarining manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo‘lmasdan, balki mehnatga layoqatli aholining ish bilan bandligini ta‘minlashni ham o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, aholining o‘sishi Yuqori sur‘atlar bilan borayotgan va o‘ziga xos aholi tarkibiga ega bo‘lgan respublikamizda ish bilan bandlik masalasi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlar jarayonida Ushbu masalani hal etish uchun bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Birinchidan, keng faoliyat turlari, shuningdek YAKka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlash, xalq iste'mol mollarini, mahalliy xom ashyodan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni rag'batlantirish.

Ikkinchidan, xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko'rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo'yicha xizmat turlarini yanada kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarda xizmat sohasini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Uchinchidan, qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratib, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish uchun respublikamizda qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bo'yicha ishlar uzluksiz davom ettirilmoqda.

To'rtinchidan, ishdan bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish. Bunda ishdan bo'shayotgan va ixtisosi bo'lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga hamda iqtisodiyotning o'zgarib borayotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasbkorni o'rgatishga e'tibor qaratish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o'quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmog'ini yanada rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Beshinchidan, vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo'lmagan mehnatga yaroqli aholini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish va kafolatli tirikchilik manbalariga ega bo'lishga qaratiladi.

Ishchi kuchining ish bilan bandligi muammosi ko'p qirrali bo'lib, u barcha odamlarga o'z qobiliyatlarini ishga solish, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizmini vujudga keltirish; ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o'rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Mamlakatimizda “mehnatga qobiliyatli aholining mehnat va tadbirkorlik faolligini to‘liq amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish, ishchi kuchi sifatini oshirish, ishga joylashtirishga muxtoj shaxslarni kasbiy tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish”⁵² 2017-2021 yillarda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasining muhim yo‘nalishi sifatida belgilab olinganligining o‘zi ham yurtimizda ishchi kuchi resurslaridan samarali foydalanishning iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlash jarayonida naqadar muhim ahamiyatga molik bo‘lgan omil ekanligidan dalolat beradi.

Insonning ishchi kuchi resurslari tarkibiga kiritilishining asosiy mezonini bo‘lib mehnatga bo‘lgan qobiliyati hisoblanadi. Odatda mehnat qilish qobiliyatiga ega ishchi kuchi resurslari tarkibiga 16 yoshdan 60 yoshgacha bo‘lgan erkaklar, 16 yoshdan 55 yoshgacha bo‘lgan ayollar kiritiladi. Lekin ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa cohalarda band bo‘lgan pensionerlar ham ishlashi mumkin.

Mamlakatda ishchi kuchi resurslari hajmi va sifati qanchalik yuqori bo‘lsa, yaratilayotgan YaIM hajmining o‘sishi ham shunga mos ravishda bo‘ladi. Masalan, dunyoning aholi soni eng ko‘p bo‘lgan mamlakatlardan Xitoy xalq respublikasi (XXR) va Hindistonni oladigan bo‘lsak, 2014-2016 yillar mobaynida valyutaning xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha hisoblaganda YaIM hajmiga ko‘ra XXR dunyoda 1-o‘rinni (2014 yil 18,2 trln.doll., 2015 yil 19,7 trln. doll. va 2016 yil 21,3 trln. doll), Hindiston esa 3-o‘rinni (2015 yil 7,3 trln.doll, 2015 yil 8,1 trln.doll. va 2016 yil 8,7 trln.doll.) egallashgan.⁵³ Bundan hulusa shuki, YaIM hajmi mamlakatdagi ishchi kuchi resurslari miqdori va sifatiga bevosita bog‘liqdir.

Shu o‘rinda ta‘kidlash lozimki, mamlakatimizda YaIM hajmining oshishida eng asosiy katta boyligimiz bo‘lgan ishchi kuchi resurslari hajmi va ularning iqtisodiyotda band bo‘lishi juda katta ahamiyatga ega. Chunki iqtisodiyotning aynan o‘sha sub’ektlari haqiqiy yangi qiymat yaratishda ishtirok qiladi va YaIM ko‘payishining bosh omillaridan sanaladi. Oxirgi yillarda respublika va uning

---

⁵² “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”. http://strategy.gov.uz/uz/pages/action_strategy

⁵³<https://ru.wikipedia.org/wiki>

hududlarida aholi soni oshishi bilan birga uning tarkibidagi ishchi kuchi resurlari va ularning bandlik darajasi ham yildan-yilga oshib bormoqda. (7.3.1-jadval)

7.3.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, respublikamiz va uning barcha hududlarida ishchi kuchi resurlari yildan-yilga oshib borgan. Masalan, 2000 yilda ishchi kuchi resurlari 12,5 mln., iqtisodiy faol aholi 9,02 mln., bandlar esa 8,9 mln. kishini tashkil qilgan bo'lsa, Ushbu ko'rsatkich 2016 yilga kelib mos ravishda 6 mln., 5 mln., 4,4 mln. kishiga ortgan. Buning natijasida o'sha yillarda mamlakatda YaIM hajmi ham shunga mos ravishda ortganligi hammaga ma'lum.

Mamlakatimizda ishchi kuchi bandligi samaradorligini ta'minlash uchun davlatni bandlik siyosatining quyidagi yo'nalishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir:

- oilaviy biznes va kichik xususiy korxonalarni rivojlantirishni jadallashtirishni ta'minlash;

- mazkur maqsadlarda mikrokreditlash tizimini rag'batlantirish;

- yirik sanoat korxonalari va nisbatan kichikroq bo'lgan ishlab chiqarish korxonalari bilan kasanachilikni kengaytirish asosidagi kooperatsiyani rivojlantirish imkoniyatlaridan keng qamrovli foydalanish;

- mahalliy xomashyoni puxta qayta ishlashga va tayyor, raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan engil va oziq-ovqat qayta ishlash sanoatining ko'p mehnat talab qiladigan tarmoqlarini jadal rivojlantirish;

- xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish, qishloq joylarida qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan bandlik sohalarini kengaytirish masalalarini hal etishga e'tiborni kuchaytirish;

- ishsizlarni kasbiy o'qitish va jamoat ishlari tizimlarini takomillashtirish bilan shug'ullanadigan xizmatlar ishini faollashtirish.

Mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi xalqimizning farovon turmushini ta'minlash manbai bo'lgan ish bilan bandlik darajasining yanada oshishiga, aholining ijtimoiy muhofazasining kuchayishiga yanada keng yo'l ochib beradi.

Mamlakatimizda aholini ish bilan bandligini oshirish borasida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada «Aholining ish bilan bandligini oshirish» davlat dasturi, «Banlik hizmati to'g'risida»gi qonun va shu kabi huquqiy meyoriy xujjatlarni ishlab chiqilgan.

O'zbekistonda aholining ish bilan bandligini oshirish hamda ishsizlikni kamaytirish bo'yicha davlat siyosati quyidagi chora-tadbirlar orqali amalga oshiriladi:

- tarkibiy qayta qurishni rag'batlantirish hamda iqtisodiyotni tubdan isloh qilish;
- ishchi kuchiga talabni shakllantirish va rag'batlantirish;
- ishchi kuchi taklifini qisqartirish;
- bandlik xizmatini shakllantirish va rivojlantirish;
- ishchi kuchi bozorini rivojlantirish va tartibga solish;
- aholini kuchli ijtimoiy himoya qilish va hokazo.

Qishloq joylarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish borasida davlatning roli muhimdir. Qaysiki, qishloq joylarda mavjud bo'lgan mulkdorlar ya'ni ish beruvchilar guruhini shakllantirishda ularga yuridik va iqtisodiy maslahatlar berishga qodir bo'lgan davlat tomonidan tashkil qilingan konsalting firmalarning roli beqiyosdir. Ikkinchi tomondan esa, yangi ish o'rinlarini tashkil qilish uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyaviy tomondan qo'llab-quvvatlovchi tijorat banklari faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish hamda tadbirkorlik faoliyati mahalliy va davlat boshqaruv organlarining aralashuvini qisman cheklash ko'zda tutiladi.

Jiddiy muammolar yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida davlat doimiy ravishda fuqarolarni ish bilan ta'minlash siyosatini o'tkazadi.

- Birinchidan: ishsizlikning friksion va tarkibiy turlari o'sganda;
- qayta kasb o'rgatadi hamda ta'lim berish tizimini kengaytiradi;
  - bo'sh ish joylari haqidagi axborotlarni keng tarqatadi;
  - mehnat birjalariga investitsiyalarni kiritadi.

Ikkinchidan, agar ishsizlik davriy hususiyat kasb etsa, davlat byudjet, fiskal, kredit pul vositalarini ishga soladi, ya'ni:

- ish bilan ta'minlashni kuchaytirish uchun ishlab chiqarishga ko'proq mablag' sarflaydi;

- tadbirkorlarning manfaatdorligini oshirish uchun ssuda hamda kreditlarning foiz stavkalarini pasaytiradi;

- ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarga solinadigan soliqlarni kamaytiradi.

Uchinchidan, davlat ishchi kuchi bozorini tashkil etish va tartibga solishda:

- aholi soni, yosh va jinsining salmog'idagi o'zgarishlariga;

- ish bilan bandlikdagi tarmoq va hudud o'zgarishlariga;

- qo'shimcha ishchi kuchini ishlab chiqarishga jalb etish mezonlariga;

- ishlab chiqarish xajmiga, uning o'sish sur'atiga, ishlab chiqarish tarkibiga;

- ishlab chiqarish kuchlarining hududiy joylashuvi kabi omillarga alohida e'tibor beradi.

Ishsizlik muammosini hal qilishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bilan birga sanoatni rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Qishloq joylarda chet el investitsiyasiga asoslangan ishlab chiqarishni olib kirish qishloqda mavjud bo'lgan ishchi kuchi potensialiga va hom-ashyodan unumli foydalanish, aholi turmush darajasining yaxshilanishi pirovardida qishloq va shahar o'rtasidagi farqning kamayishi bilan ajralib turadi.

Bunday chora-tadbirlar ishsizlik muammosini hal etishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini yanada kuchaytirish imkonini yaratadi. Bu esa kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish ayniqsa, qishloq joylarda yangi ish joylarini yaratish hamda yoshlar orasida ish bilan bandlik muammosini hal etish bilan bog'liq zarur ijtimoiy vazifani bajarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Keyingi yillarda mamlakatda aholini ish bilan ta'minlashning yangi usuli yo'lga qo'yila boshlandi. Bu ham bo'lsa, mamlakat ichkarisida mavjud bo'lgan ortiqcha ishchi kuchlarini chetga eksport qilishdir. Bu jahon tajribasida sinalgan usul bo'lib, misol uchun Turkiyada yiliga 25-30 ming ishchi Evropa mamlakatlarida ishlab valyuta olib keladi. Mamlakatda mavjud ortiqcha ishchi

kuchini chet elda ishlab kelishi uchun sharoit yaratib beri shva uni keng miqyosida yo'l ga qo'yish yurtimiz rivojiga katta hissa qo'shadi. Qaysiki, ular mamlakatimizga valyuta olib kirish bilan birga chet el texnologiyalarini o'rganib, zamon talablari darajasidagi etuk, malakali mutaxassis bo'lib qaytadilar. Bundan tashqari ular o'z jamg'armalarini ishlab chiqarishga joriy qiladilar va bu yangi ish o'rinlarining ochilishini ta'minlaydi. Natijada ishsizlar sonining ma'lum darajada kamayishiga o'z hissalarini qo'shadilar.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, davlatning iqtisodiy vazifalari, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari, tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari, bevosita usullar, bilvosita usullar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning iqtisodiyotdagi roliga turlicha qarashlarini baholang?
2. Davlat asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering?
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi?
4. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering.
5. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.
6. Davlat iqtisodiy dasturlari qanday amalga oshiriladi?

8-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHGA ERISHISHNING XORIJ TAJRIBALARI

8.1. Jahon mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyot darajasiga ko'ra turkumlanishi

Mamlakatlarni guruhlariga ajratishda turli mezonlardan foydalaniladi. Birinchi mezon sifatida hududiy yondoshuvga murojaat qilish mumkin. Masalan, mamlakatlarni qit'alar bo'yicha guruhlash, o'z navbatida, bu qit'alarni madaniy-tarixiy hududlarga bo'lish mumkin. Misol uchun evropani G'arbiy, Markaziy va sharqiy evropaga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmiga ko'ra mamlakatlarni eng kam rivojlangan, rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlarga guruhlanadi. BMT iqtisodiy tahlil maqsadlarida mamlakatlarni quyidagilarga ajratadi: rivojlangan mamlakatlar, o'tish davri iqtisodiyotidagi mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar. Bu guruhlariga kiruvchi mamlakatlarni ham turli tamoyillarga ko'ra yana kichik guruhlariga bo'lish mumkin. Masalan, rivojlangan mamlakatlarning ichida eng taraqqiy etgan etti mamlakat: AQSH, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va Kanadani ajratib ko'rsatish mumkin. O'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarni ham sharqiy evropadagi sobiq sotsialistik mamlakatlar va sobiq Sovet Ittifoqi tarkibiga kirgan respublikalarni alohida guruhga kirita olamiz.

Rivojlanayotgan mamlakatlarni hududiy, iqtisodiyotining rivojlanishi, tashqi qarzining miqdori darajasi jihatidan ham guruhlariga ajratishimiz mumkin. Masalan, sof kreditor, sof qarzdor mamlakatlar yoki energiya resurslarini eksport qiluvchi yoki bu resurslarni import qiluvchi mamlakatlar va hokazo. Yuqorida aytilganlarni umumlashtirgan holda mamlakatlarning quyidagi elementar tipologiyasini keltirishimiz mumkin.

- 1) Katta yettilik davlatlari.
- 2) Boshqa rivojlangan mamlakatlar.
- 3) Yangi industrial mamlakatlar.
- 4) Markaziy va sharqiy Evropa mamlakatlari.

- 5) Sobiq SSSR respublikalari.
- 6) Xitoy.
- 7) Hindiston va Pokiston.
- 8) Nisbatan tezroq rivojlanayotgan mamlakatlar.
- 9) Klassik rivojlanayotgan mamlakatlar.
- 10) Eng kam rivojlangan mamlakatlar.

Daromad darajasiga ko'ra mamlakatlarni kam daromadli (60 ta), o'rtadan past daromadli (59 ta), o'rtadan yuqori daromadli (37 ta) va yuqori daromadli (53 ta) mamlakatlarga ajratish mumkin.

XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni juda katta bo'lib, bunday guruhga kiruvchi davlatlar asosan Evropa qit'asi va shimoliy Amerika materigida joylashgandir.

Ma'lumki, rivojlangan "katta ettilik" davlatlar (hozirgi kunda Ushbu davlatlar guruhiga Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan "katta sakkizlik" davlatlar degan so'zlar ham jahon iqtisodiyotida ishlatilmoqda) iqtisodiyotini rivojlanishi asosan tabiiy resurslardan qanday foydalanishlik darajasiga va shuningdek uzoq yillarga mo'ljallangan zamonaviy ilmiy-texnikaviy taraqqiyotdagi o'zgarishlarga bog'liqdir. Shuning uchun ham bu mamlakatlar iqtisodiyotida tabiiy resurslardan tejimli foydalaniladi, ishlab chiqarishda esa energetika quvvati pasayishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, AQSH ishlab chiqarishida asosan kam harajat qilish evaziga yalpi ishlab chiqarilayotgan mahsulot 1900-1990 yillar davomida 8-9 baravarga, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish esa 4-5 baravarga ortgan edi.

Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda sanoat tarmoqlarining rivojlanishi qanchalik yuqori bo'lmasin narx-navoning ko'tarilishi Ushbu davlatlarda yuqoriligicha qolmoqda. Bu holat albatta xizmat ko'rsatish sohalari va shunindek ilmiy-texnikaviy inqilobga asoslangan yangi tarmoqli sanoat korxonalarining vujudga kelishi bilan bog'liqdir.

Jahon xo'jaligining rivojlanishida rivojlangan mamlakatlarning qay darajada sanoat energetikasi bilan ta'minlanganligi ham muhim rol o'ynaydi. Hozirgi kunda

bir qator rivojlangan mamlakatlar o'zlari ishlab chiqarayotgan sanoat energetikasi mahsulotlaridan tejamkorlik bilan samarali foydalanib kelmoqdalar. Masalan, 1970-1990 yillar davomida AQSH sanoat energetikasi iste'molini 40% ga, Yaponiya va Fransiya davlatlari esa, 30% ga qisqartirish imkoniyatiga ega bo'lishgan edi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarining barchasida qayta ishlash sohalari yahshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular asosan tejamkorlik bilan samarali foydalanishning ijtimoiy dasturlari asosida amalga oshirilmoqda. Masalan, 90-yillar boshida AQSHda qalayning 72-73% xom-ashyoga bo'lgan talabi, misning 60% i, po'latning 50% i, oltinning 47%i, ruxning 43% i qayta ishlash sanoat korxonalarini hisobiga qondirilgan edi. Xullas, hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarning ishlab chiqarishida qimmatbaho nodir metallar o'rnini bosuvchi mahsulotlarni kengroq ishlatilishi muhim rol o'ynamoqda.

Jahon xo'jaligi rivojlanishida etakchi sanoati rivojlangan mamlakatlar (AQSH, GFR, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Kanada, Italiya) iqtisodiyoti muhim rol o'ynamoqda. Ushbu mamlakatlar ulushiga rivojlangan davlatlarda ishlab chiqarilayotgan jami sanoat mahsulotlarning 79-80%i va dunyo mamlakatlarida ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarning 59-60%i, tovarlar eksportining 60-61%i va xizmat ko'rsatish sohalarning 49-50%i to'g'ri kelmoqda.

Rivojlangan mamlakatlar guruhi hozirgi kunda o'z tarkibida jahonning 30 dan ortiq davlatini birlashtirgan bo'lib, bu davlatlar dunyo mamlakatlari xo'jaligida tutgan o'rniga ko'ra bir necha klassifikatsiya bo'lib o'rganiladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi bo'yicha rivojlangan katta "ettilik" davlatlar guruhi (Ushbu davlatlar guruhiga Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan "katta sakkizlik" davlatlar guruhi degan so'zlar ham ishlatilmoqda). Ushbu guruhga AQSH, Yaponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada kabi davlatlarni kiritish mumkin.

2. Evropa Ittifoqi kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga GFR, Belgiya, Daniya, Irlandiya, Ispaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Portugaliya,

Buyuk Britaniya, Fransiya, shvetsiya, Finlandiya, Avstriya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

3. Evropa erkin Savdo assotsiatsiyaga (EAST) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya, shvetsariya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

4. Benilyuks guruhiga kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Belgiya, Niderlandlar va Lyuksemburg kabi davlatlar kiradi.

5. Shimoliy Amerika erkin savdo shartnomasiga (NAFTA) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga AQSH, Kanada, Meksika kiradi.

90-yillar boshida aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni (YaIM) to'g'ri kelishi bo'yicha jahonning rivojlangan mamlakatlari quyidagicha tavsiflangan edi: Yaponiya dunyoda Ushbu ko'rsatkich bo'yicha uchinchi o'rinda turgan bo'lsa, Kanada 11, Norvegiya 6, shvetsariya 1, shvetsiya 5, AQSH 10, Avstriya 20, Fransiya 13, Niderlandiya 17, Buyuk Britaniya 21, Islandiya 9, GFR 8 o'rinda turgan. Xullas, jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar o'z rivojlanish sohalari bo'yicha katta imkoniyatlarga ega bo'lib, jahon mamlakatlarini rivojlanishida asosan generatorlik rolini o'ynab kelmoqda.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimini rivojlanishining ahamiyatli tomonlaridan biri, sobiq mustamlaka va qaram territoriyalarning roli va ahamiyatini iqtisodiy jihatdan kuchayib borayotganligidir. Ushbu mamlakatlar hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar yoki ozod etilgan mamlakatlar, "uchinchi dunyo mamlakatlari", "janub" mamlakatlari yoki "periferiya" mamlakatlari sifatida tilga olinadi.

Bu mamlakatlar iqtisodiyoti turli-tumandir, ularning xududida 3,2 mlrd atrofida axoli yashaydi. Ushbu mamlakatlarda hozirgi kunda juda murakab ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar kechmoqda.

Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ozodlikka erishgan mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishi XX asrning 60-yillaridan boshlab tobora usib boruvchi xarakter kasb etmoqda. Ularning eng ilgorlari 1950 yilga kelib,

rivojlanayotgan mamlakatlarning “o‘rtachalaridan” (54 mamlakat) 2,4 marta, yuksaklikka erishdi. 50 – yillarning urtalaridan boshlab, yuqorida zikr etilgan malakatlar urtasidagi rivojlanish darajisidagi farq sezilarli darajada ortib bordi. 90 – yillarga kelib rivojlanayotgan mamlakatlarning birinchi guruhiga kiruvchi (19 ta mamlakat) malakatlardagi aholi jon boshiga “to‘g‘ri keluvchi o‘rtacha foyda” o‘rtachalariga nisbatan 2,9 barobar, quyi guruhlarinikiga nisbatan esa 12,2 barobar Yuqori bo‘ldi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning aynan shu guruhlarining tarkibida ham, rivojlanish darajalari o‘rtasidagi bog‘liqda ham o‘zgarishlar vujudga keldi. Jahon iqtisodiyotida Ushbu jarayonlar natijasida tabaqalashuv ham ikkita asosiy mintaqada ro‘y bergan edi. Mintaqaning bir tomonida ozodlikka erishgan mamlakatlarning ko‘proq rivojlanganlari, jumladan, fors ko‘rfazidagi bir qator mamlaklar – Qatar, Quvayt, BAA, Shuningdek Osiyo – Tinch okeani mintaqasi va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar joylashgan bo‘lsa, mintaqaning ikkinchi tomonida esa mutlaqo turg‘unlik holatidagi iqtisodiy kambag‘al mamlakatlar joylashgandir. Bu kategoriyaga 48 ta mamlakat taalluklidir. Bularga bir qator Afrika mamlakatlarini, jumladan Mozambik (YaIM yiliga kishi boshiga 80 dollar), efiopiya (100 dollar), Sera Leone (140 dollar), Burundi (180 dollar), Uganda (190 dollar), Chad va Ruanda (200 dollar) kabi davlatlarni kiritish mumkin. Bu guruhga taallukli mamlakatlardan tashkari, guruh ruyxatining yanada quyi qismida joylashagan bir qator Osiyo mamlakatlarini – Nepal (160 dollar), Butan va Vetnam (170 dollar), Mayanma va boshqa davlatlarni ham ko‘rsatish mumkin.

Ushbu mintaqalar orasida rivojlanayotgan mamlakatlarning qolgan qismlari joylashgandir. Bu ham o‘z navbatida, bir xil tipda bo‘lmagan guruhdir. Uning tarkibiga kiruvchi mamlakatlar ko‘plab ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha farqlanadi. Bu mamlakatlardan eng rivojlanganlari hozirgi kunda iqtisodiy jihatdan “yangi industrial davlatlar” iqtisodiyotiga yaqinlashib bormoqda. Jumladan, Lotin Amerikasi va shimoliy Amerika o‘rtasidagi farq sezilarli ravishda qisqarmoqda. Shimoliy Amerikaning yalpi milliy maxsuloti Lotin Amerikasining yalpi milliy

maxsulotidan 4 marta ko'proqni tashkil etadi (50 yil oldin bu nisbat 10:1 ni tashkil etgan).

Ushbu iqtisodiy rivojlanishdagi farqlarga qaramasdan rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ham alohida ajratib ko'rsatish mumkin bo'lib, bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining ko'p ukladli xarakterga egaligi.

- ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi past darajada ekanligi, sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy infrostrukturaning qoloq ekanligi (birinchi guruh, "Yuqori kutb" mamlakatlarini hisobga olmaganda).

- Ularning iqtisodiy rivojlanishi jahon xo'jaligi tizimiga qaram xolatda ekanligi, kapitalizmni periferik xarakter kasb etishi va boshqalar.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti ko'p ukladli ijtimoiy-iqtisodiy tarkibga asoslanadi. Bir qator mamlakatlarda kapitalistik uklad bilan bir qatorda hamon urug-aymogchilik va patriarxal munosabatlar ham mavjuddir. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida davlat va davlat xo'jalik ukladlari muhim rol o'ynaydi. Davlat sektorini rivojlantirish bosqichi kapitalistik ishbilarmonlikni kengaytirish siyosati bilan hamoxang olib boriladi. Buning natijasida esa davlat kapitalizmi paydo buladi va rivojlanadi.

Milliy xususiy kapitalistik xo'jalik ukladning rivojlanishi va Shakllanishi jamg'arish muammolari (ya'ni, pul resurslarining etishmovchiligi) va jamg'arilgan mablag'larning sarflanishi xususiyatlariga bog'liqdir. Bu mablag'lar asosan savdoga (ichki va tashqi), ko'chmas mulklarni sotib olishga, mashinalarni ta'mirlashga, sug'urtaga, benzin qo'yish shaxobchalariga, taksiga, ya'ni sarmoyalarni aylanishi tez bo'lgan soxalarga yunaltiriladi.

Jahon iqtisodiyotida ozodlikka erishgan rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida paydo bo'lgan va rivojlanib borayotgan kapitalizm periferik xarakterga ega. Bu shuni anglatadiki, u sanoati rivojlangan mamlakatlar kapitalizmidan nafakat rivojlanish darajasi bo'yicha, balki eng muhimi, ishlab chiqarish usullarning modeli va moddiy ne'matlar taqsimoti bo'yicha ham tubdan

farq kiladi. Kapitalizm markazlari, jamg'arishning organik va uzaro alokador doimiy o'sish jarayonida bo'lgan milliy zaminda paydo bo'ladi va rivojlanadi. Moslashuvchanlik (imitatsiya) axolining boy qatlamlarining uzlari uchun zaruriy bo'lgan barcha narsalarni qo'lga kiritish uchun maxsus bozorlarning tashkil topishidan boshlandi. Bunday vaziyatda axolining asosiy qismi kambagallikka maxkum etilib, ularni bozorlarda erkin muomalada bo'lish imkoniyatidan maxrum etadi.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan joriy kilingan yangi texnik-texnologiyalar odatda hozirgi kunga mos keladi, ammo ularning bozor narxлари juda yuqori bo'lib, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Jahon iqtisodiyotida ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning uxshashlik tomonlari, ya'ni ularning qashshoqligi, axolisining qoloqligi, ishsizlik darajasining yuqoriligi, sanoati rivojlangan mamlakatlardan katta miqdorda karzdorligi bo'lib hisoblanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligi o'zining tulakonli ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi va axolisining yashash turmush tarzi darajasi bo'yicha G'arbiy evropani sanoatlashgan ilg'or mamlakatlaridan qariyb 20-50 marotaba orqada qolmoqda.

8.2. “Yangi industrial mamlakatlar”ning jahon xo'jaligida tutgan o'rni

Jahon iqtisodiyoti va XIMda “Yangi industrial mamlakatlar”(“YaIM”) rivojlanayotgan davlatlarning ko'pchiligidan iqtisodiy parametrlarining barcha sistemalari bo'yicha ajralib turadi.

“YaIM” ning rivojlanayotgan mamlakatlardan farqlanib turuvchi xususiyatlaridan biri ularni rivojlangan kapitalistik mamlakatlardan ham ajratib turishlidir. Ya'ni, ularning rivojlanishi “Yangi industrial” rivojlanish modeli sifatida mavjudligidir. Bunday xarakterli tomonlar, Lotin Amerikasidagi va shuningdek Osiyodagi “YaIM”ning rivojlanish tajribasini chuqur tahlil qilish jarayonida ko'zga tashlangan edi.

Lotin Amerikasidagi “YaIM”larning rivojlanish tajribasi va shuningdek Osiyodagi “YaIM”larning ko‘pchiligi ozodlikka erishgan jahonning rivojlanayotgan mamlakatlari uchun xalq xo‘jaligining ichki rivojlanish dinamikasi bo‘yicha ham, tashqi iqtisodiy munosabatlarining ekspansiyasi bo‘yicha ham, rivojlanishning o‘ziga xos namunasi bo‘lib qolmoqda. Odatda, rivojlanayotgan “Yangi industrial mamlakatlar” qatoriga Osiyodagi Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong, Singapur, Malayziya shu bilan bir qatorda Lotin Amerikasidagi “YaIM”lar –Argentina, Braziliya, Meksika kabi mamlakatlar taaluqlidir. Yuqorida sanab o‘tilgan barcha mamlakatlar “YaIM”larning birinchi avlodlari yoki birinchi qaldirg‘ochlari hisoblanadi. Ularning orqasida “YAIM”ning so‘nggi avlodlari (Filippin va Xitoyning janubiy chegaralari va boshqalar) etishib chiqmoqda..

BMT tomonidan ishlab chiqilgan metodika bo‘yicha “YAIM”lar qatoriga kiruvchi davlatlar u yoki bu kriteriyalar bo‘yicha alohida ajralib turadi. Ular quyidagilardan iboratdir:

- Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan yalpi ichki mahsulotning miqdori bo‘yicha.
- Yalpi ichki mahsulotning o‘rtacha yillik o‘sish sur‘atlari bo‘yicha.
- Yalpi ichki mahsulot tarkibidagi qayta ishlash sanoatining umumiy miqdori bo‘yicha (20% atrofida bo‘lishi kerak).
- Chiqariladigan tovarlarning umumiy miqdoriga nisbatan sanoat mahsulotlarining ulushi va eksport miqdori bo‘yicha.
- Xorijiy mamlakatlarga chiqariladigan to‘g‘ridan–to‘g‘ri investitsiyalarning umumiy miqdori va h.o.lar

“YaIM”lar Ushbu ko‘rsatkichlar bo‘yicha nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlardan ajralib turadi, balki ayrim hollarda bir qator sanoati rivojlangan mamlakatlardan ham Ushbu ko‘rsatkichlar bo‘yicha ustunlikka egadir. Masalan, Tayvan, 1952-1995 yillarda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot hajmini 170 marotaba o‘stirgan edi (aholining o‘sishiga nisbatan 2,5 marotaba ortiqroqdir). Tashqi savdo hajmini esa 544 marotabaga oshirdi. Mamlakatning inflyasiya

darajasi o'rtacha 3,6%ni, iqtisodiy o'sishning o'rtacha yillik sur'ati 8,7%ni tashkil etgan edi. Tayvan iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha dunyoning ilg'or mamlakatlari qatoriga kiritilgan bo'lib, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad taxminan 12 ming dollarni tashkil qilgan edi.

Shunday qilib, 1960-1990 yillarda Osiyo mintaqasidagi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish sur'ati hisoblab ko'rilganda uning miqdori yiliga 5%ni tashkil etganligini ko'rishimiz mumkin (bu ko'rsatkich Evropa mamlakatlarida 2%ga teng bo'lgan). Ana shu yillarda Tayvanda yillik o'sish sur'ati juda yuqori bo'lib 8,7%ni tashkil etgan. 90- yillarda Janubiy Koreya va Singapurda yillik o'sish sur'atlari 8%ni, Malayziyada esa 9%ni tashkil etgan.

Jahon iqtisodiyotida "Yangi industrial mamlakatlar"ning iqtisodiy rivojlanish sur'atining yuqoriligi aholining yashash turmush tarzini, yahshilab borayotganligi bilan uygunlashib bormoqda. 1960-1990 yillarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad rivojlanayotgan "YaIM"da 4 marotaba o'sgan edi. Xullas, xalqaro ekspertlarning bashorat qilishicha, 2015 yilga borib sharqiy Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari G'arbiy evropaning yalpi milliy maxsulotining hajmi bo'yicha quvib o'tishi, 2020 yillarga borib esa shimoliy Amerikadan ham o'zib ketishi bashorat qilinmoqda.

Osiyo – Tinch okeani mintaqasining "YaID"laridan biri Singapur haqida shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, u 1995 yilda mintaqa davlatlari ichida birinchi bo'lib "industrial rivojlangan mamlakat" statusini qo'lga kiritdi. Bunday unvon unga Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (IHRT) tomonidan rasman e'lon qilindi. Barqaror iqtisodiy o'sishning 5-10 yilligi davomida o'ziga nisbatan past rivojlangan 10 mamlakat doirasidan ajralib chiqib, dunyoning boy davlatlari qatoridan joy oldi. (aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi milliy maxsulot hisobiga). Siyosiy barqarorlik sharoitida mamlakatning sanoatida yillik o'sish sur'ati o'rtacha 8,4%ni tashkil etdi. Mamlakat axolisining yashash turmush tarzi esa o'rtacha etti marotabaga ortdi.

"YaIM"ning iqtisodiy rivojlanish modeli va uning muvaffaqiyatli taraqqiy etish tomonlari qarab chiqilganda, uning tashqi va ichki omillari xususida ham

to'xtalib o'tiladi. Ko'rinib turibdiki, omillarning bu ikki guruxlari, "YaIM"larning hukumat rahbarlari tomonidan olib borilayotgan noziq maqsadli siyosatlar orqali to'ldirib turiladi. "YaIM"larning ichki tuzilishidagi muammolarga, hamda ularning xo'jalik mexanizmlariga asosiy e'tiborni qaratmasdan turib, "YaIM"tashqi iqtisodiy omillarining o'ziga xos tomonlarini ochib bera olmaymiz. Endi biz Lotin Amerikasining "YaIM"ning rivojlanishi xususida to'xtalib o'tamiz.

Jahon tajribasi guvohlik bermoqdaki, jahonning u yoki bu mamlakatlari xalqaro iqtisodiy hamkorlikka faol aktiv kirishayotganda asosiy ishni xorijiy investitsiyalarni jalb etish hamda tashqi savdoning o'sishiga xos hisoblanadigan shart-sharoitlarni yaratishdan boshlaydi. Shunday ekan, bu mamlakatlar o'z iqtisodiy rivojlanishlari doirasida texnologik ishlab chiqarishning barcha bug'inlaridan keng foydalangan holda tarkibiy qayta qurilishlarga, ishlab chiqarishda tayyor xom-ashyolardan texnologik sig'imi yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishga o'ta boshlaydi. Jahon iqtisodiyotida tarmoqlarni rivojlantirish va qayta ta'mirlash uchun eksportdan tushgan daromadlardan keng foydalanish, xalqaro mehnat taqsimoti ko'lamida ancha istiqbolli va "foydali" usul hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida AQSH, Germaniya, Yaponiya kabi bir qator sanoati rivojlangan mamlakatlar xuddi mana shu yo'llar orqali taraqqiy etgan edi. AQSH o'z iqtisodiy faoliyatini dastlabki yillarida asosan xom-ashyo, mevalar, paxta, asal, ko'mir va shunga o'xshash bir qator sanoat va qishloq ho'jalik mahsulotlarni eksport qilishdan boshlagan bo'lsa, GFR 50-yillarda ko'mir, qora metallurgiya, ximiyaviy sanoat mahsulotlarni eksport qilishdan, Yaponiya esa to'qimachilik, metalurgiya, ximiyaviy sanoat mahsulotlarni eksport qilishdan boshlagan edi.

60-yillarda sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi bir qator mamlakatlar, ya'ni "YaIM"lar ham xuddi ana shu yo'llar orqali rivojlanish bosqichiga qadam qo'ygan edi.

Ushbu davlatlarning barchasi iqtisodiy o'sishning tashqi omillaridan samarali foydalandilar. Shu o'rinda, sanoati rivojlangan mamlakatlardan xorijiy sarmoyalar-texnika va texnologiyalarni keng miqyosda jalb kilinganligini ta'kidlab o'tish

lozimdir. Xullas, jahon iqtisodiyotida Shunday savol tug'ildi qaysi sabablarga ko'ra "yangi industrial mamlakatlar"ni rivojlanayotgan dunyodagi boshqa mamlakatlardan ajratib o'rganish mumkin?

Ma'lumki, bir qator sabablarga ko'ra, "yangi industrial mamlakatlar" ning ba'zi birlari sanoati rivojlangan mamlakatning muhim siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini ta'sir doirasiga tushib qolganligini ko'rishimiz mumkin. AQSHning siyosiy manfaatlarini asosan Sharqiy Osiyo mamlakatlarining "kommunistik ta'siriga" qarshi turuvchi Tayvan va Janubiy Koreyaning siyosiy manfaatlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Shuning uchun ham Ushbu mamlakatlarga cheksiz iqtisodiy yordam uyushtirilib harbiy jihatdan ko'llab-quvatlandi. (Masalan, Tayvanga 1,5 mlrd.AQSH dollari miqdorida yordam ko'rsatilgan edi). 1950-1960 yillarda AQSHning yordami, Tayvanda jalb etilgan jami investitsiyalarning 34%ni tashkil etgan bo'lib, uning 74%ni infrastrukturaga, 59%ni qishlok xo'jaligiga va 13%ni esa sanoatga jalb etilgan edi. Xullas bularning barchasi Tayvan iqtisodiyotining rivojlanishida tashlangan ijobiy qadam bo'ldi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda "YaIM"larni zamonaviy iqtisodiy tarkibining shakllanishida, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning ta'siri katta bo'ldi. 80- yillarning birinchi yarmida "YaIM"larni iqtisodiyotidagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning miqdori, rivojlanayotgan mamlakatlardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan sarmoya qo'yilmalarining 42%ga etgan edi. Sanoati rivojlangan mamlakatlar orasida AQSH "yangi industrial mamlakatlar" dagi ishbilarmonlik sarmoyalarining eng ko'zga ko'ringan investori bo'lib hisoblanadi. Ulardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning o'sishi, xorijiy mamlakatlardagi xuddi shunday investitsiyalar umumiy miqdorining 10%ni tashkil etadi. Yaponiya hozirgi kunda "YaIM" dagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan miqdori bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi.

Yaponiya investitsiyalari, "YaIM" ning industriallasuviga va ularning eksport tavarlarining raqobatbardoshligini oshirishga imkoniyat yaratib, "YaIM"lar sanoatida qayta ishlanadigan mahsulotlarning yirik eksportyorlaridan biriga aylanishida muhim rol o'ynamoqda. Yaponiya investitsiyalarini kirib kelishi

birgina 1982-1985 yillarning o'zida Tayvanda 2,1 martaga , Gonkongda esa 61%ga o'sgan edi.

Yaponiya sarmoyalarining ishtirokida, Ushbu mamlakatlar yuqori sifatli tayyor maxsulotlarning ekportyorlari bo'lib kolishiga imkon beruvchi yirik ishlab chiqarish bazasi tashkil etildi. 80-yillarning boshidan, Yaponiya investitsiyalari umumiy miqdorining yarmisidan ko'prog'ini tashkil etgan edi. Xullas, YApon investorlari ishtirokida "YAIM"larda zamonaviy stanoklar, elektronika jihozlari, dengiz kemalari va boshqalarni ishlab chiqarish bo'yicha komplekslar barpo etilgan edi.

Jahon iqtisodiyotida Osiyoning "YaIM"lari uchun shu narsa xarakterli bo'ldiki, ulardagi tadbirkorlik sarmoyalari, birinchi galda qayta ishlash sanoati va xom ashyo tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirildi. O'z navbatida, Lotin Amerikasining "YaIM" laridagi ishbilarmonlik sarmoyalari esa, ko'proq savdo, xizmat ko'rsatish soxalari va qayta ishlash sanoat tarmoqlariga jalb etilgan edi. Xullas, jahon iqtisodiyotida xorijiy sarmoyalarning keng miqyosda tarkalishi shu narsaga olib keldiki, "YaIM"larda xorijiy sarmoyalar ishtirok etmagan birorta ham iqtisodiy tarmoq qolmagan edi. 1998 yilda Lotin Amerikasi va Osiyoning "YaIM"larining bozorlaridagi qo'yilmalarining daromadlilik (%hisobida) quyidagicha xarakterda bo'lgan edi. Argentinada 58%, Braziliyada 83,5% ni, Meksikada 40% ni, Chilida 39% ni, Indoneziyada 79%ni, Janubiy Koreyada 26,1% ni, Tayvanda 104% ni, Tailandda 121,3% ni, Filippinda 165,2% ni tashkil etgan edi.

Ushbu statistik manbalardan ko'rinib turibdiki, Osiyoning "YaIM"laridagi investitsiyalarning daromadlilik darajasi Lotin Amerikasi mamlakatlarinikidan sezilarli darajada yuqoriroq bo'lgan. Konuniy shunday savol tugiladi, xo'sh nima uchun xorijiy mamlakatlarning xususiy sarmoyalarining barchasi Osiyo mintakasidagi ba'zi bir mamlakatlarga nisbatan faolrok kirib boradi?

Ma'lumki, 60-yillarning oxirida jahon xo'jaligini rivojlanishidagi vaziyat Shu qadar murakkablashgan ediki, natijada transmilliy korporatsiyalarning rivojlanish manfaatlari va strategiyalari Osiyodagi bir qator davlatlarning imkoniyatlari va

intilishlari bilan moslashib borgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlar importidagi turli xildagi cheklashlar va ularning uncha katta bo'lmagan to'lov qobiliyatiga duch kelayotgan transmilliy korporatsiyalar, joylarda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish maqsadida, sarmoyalarni chetga chiqarish orqali tovarlar eksportini qisman yangilash tomon qadam qo'ya boshladi. Transmilliy korporatsiyalarning xuddi ana shu yo'nalishlardagi faoliyati, rivojlangan mamlakatlarning to'yingan bozorlarining konyukturasi, raqobatning avj olishi va ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish uchun kurashish orqali amalga oshirilmoqda. Transmilliy korporatsiyalar, o'zlari faoliyat ko'rsatayotgan joylarda ishlab chiqarishni ilmiy asosda rivojlantirishga e'tiborni qaratadi. Xarakterli tomoni shundaki, jahon iqtisodiyotida "Osiyo ajdarxosi" deb nom olgan xalqaro iqtisodiy konyukturalarining bunday o'zgarishlarni kabul qilishga va ulardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanishga tayyor ekanligi ma'lum bo'ldi. Transmilliy korporatsiyalarni, aynan Osiyo mintakasiga jalb qilishida quyidagi shart – Sharoitlar muhim ahamiyat kasb etgan edi.

1. "Yangi industrial mamlakatlar" ning foydali strategik joylashganligi. Ularning barchasi jahonning savdo iqtisodiy yo'llarining chorraxasida, ya'ni jahon xo'jaligi markazlari bo'lmish – AQSH va Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlarga yaqinrok xududlarda joylashganligi.

2. "Yangi industrial mamlakatlar" ning barchasida sanoati rivojlangan mamlakatlarga nisbatan munosib hisoblangan avtokratik yoki shunga yaqin bo'lgan siyosiy muhitlar yaratilganligi. Ularda siyosiy barkarorlik ta'minlanib, siyosiy hamda demokratik o'zgarishlar, iqtisodiy isloxotlar amalga oshiriladi. Xorijiy investorlarning xavfsizligi uchun yuqori darajali kafolatlar ta'minlanadi.

3. Osiyodagi "yangi industrial mamlakatlar" axolisiga xos bo'lgan mehnatsevarlik intiluvchanlik, tartiblilik, matonatlilik singari noiqtisodiy omillar ham katta ahamiyat kasb etdi. Bu omillar ma'lum darajada Osiyo va Lotin Amerikasidagi –"YaIM" larning ikki modeli urtasidagi o'ziga xos bo'lgan bellashuvda xal kiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Xo'sh, Ushbu modellarning o'ziga xos tomonlarini nimada ko'rishimiz mumkin. Jahon iqtisodiyotida birinchi model

milliy iqtisodiyotning tashqi bozor va eksportga tomon ustivor yoʻnalishlari orqali rivojlanishini koʻrsatib bersa, ikkinchi model esa import oʻrnini egallashga qaratilganligidir. Birinchi modelda koʻrsatib oʻtilgandek, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida AKSH, ikkinchi jahon urushidan keyin – Gʻarbiy Evropa davlatlari va Yaponiya, keyinchalik esa Osiyoning “YaIM” lari ham rivojlanishning birinchi modeli yoʻlidan borishdi. Ikkinchi model esa sezilarli darajada Lotin Amerikasining “YaIM” lari tomonidan oʻzlashtirib olingan edi.

Jahon tajribasi shuni koʻrsatmoqdaki, hozirgi kunda import oʻrnini egallashga qaratilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish strategiyalari bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy tarakkiyotida muhim rol oʻynamoqda. Import oʻrnini egallash strategiyalari xujalik tarkibining xilma –xilligini taʼminlash imkoniyatini yaratadi. Koʻpchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda esa yangi va muhim boʻlib hisoblanuvchi bir qator ishlab chiqarish tarmoqlari barpo etilishi bilan bir qatorda muhim yoʻnalishlar boʻyicha oʻz –oʻzini taʼminlash darajasi ham oʻsib bormoqda .

Shuningdek iqtisodiyotni tubdan islox qilishda asosiy yoʻl boʻlib hisoblanuvchi import oʻrnini egallashga muljallangan ishlab chiqarish sohalarini rivojlantirishni asosiy oʻringa qoʻyuvchi barcha mamlakatlarda oʻz-oʻzidan jiddiy inkirozlar boʻlib turibdi. Gap shundaki, xorijiy kompaniyalar uchun imtiyozli kreditlarni yoʻqligi va proteksionizm siyosatiga asoslangan milliy iqtisodiyotning faoliyat koʻrsatishini “qoʻllab–quvvatlab turganlik” muhiti jahon iqtisodiyotida tez moslashuvchan va samarali iqtisodiy tizimning vujudga kelishiga yoʻl qoʻymadi. Umuman olganda, import oʻrnini egallash siyosati, rivojlanayotgan mamlakatlar faoliyatining dunyo xoʻjaligida tub oʻzgarishlar yasashiga yoʻl qoʻymaydi.

Bundan tashkari, import oʻrnini egallash siyosati nafakat tashqi omillarni pasayishiga yoʻl qoʻymaydi, balki uning oʻsishini ham taʼminlaydi. Import oʻrnini egallash prinsiplariga oʻzok vaqt tayanilganda mamlakatlarda qoloqlikni bartaraf etish imkoniyati paydo boʻladi hamda keng miqyosdagi taraqqiyotga erishishni taʼminlovchi iqtisodiyotdagi etakchi tarmoqlarni vujudga kelishiga xalakit beruvchi barcha toʻsiqlarga barham beriladi. Proteksionizm, ichki bozorlarni va biznesni ximoya qilish choralari sifatida qisman samarasiz ishalyotganiga

qaramasdan, uning monopol xolati va baholarining keskin usayotganligidan foydalanib foyda olayotgan mahalliy korxonalarni qo‘llab-quvvatlaydi. Xullas, hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida import o‘rnini egallash davri, ko‘pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda, shu jumladan “yangi industrial mamlakatlar”da ham o‘z nixoyasiga etganligini kurishimiz mumkin.

Jahon iqtisodiyotida import o‘rnini egallash strategiyasi Lotin Amerikasining “YaIM”lari (Braziliy, Argentina, Meksika) uchun xilma-xil bo‘lgan milliy iqtisodiyotni barpo etishda va shuningdek bir qator tovarlarni ishlab chiqarish bo‘yicha jahonda salmoqli o‘rinni egallab kelishida muhim rolni o‘ynamoqda. Nima bo‘lganda ham Ushbu mamlakatlar sanoati rivojlangan mamlakatlarga nisbatan qoloqlik darajasini bartaraf etish uchun zarur bo‘lgan shart –Sharoitni yarata olmadilar. Shuning uchun ham Lotin Amerikasining “YAİM”lari qanchalik kuchayib iqtisodiy potensialga ega bo‘lishlariga qaramasdan, Osiyodagi “YaIM”larga nisbatan iqtisodiy jihatdan ancha qoloqligicha qolmoqda. Masalan, Braziliyaning yalpi ichki maxsuloti (YaIM) SHarkiy Osiyodagi “yangi industrial mamlakatlar” ning umumiy yalpi ichki maxsulotiga nisbatan biroz kamroqdir.

Lotin Amerikasining “YaIM”lari ekportining salmoqli o‘shishiga ega bo‘lmasdan turib, o‘z iqtisodiyotini talab darajasida tubdan islox qilishga erisha olmadilar. Iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining natijalariga qarab, ichki iqtisodiy muammolarni bartaraf etish uchun bir qator kamchiliklarga yo‘l qo‘yildi. Bir vaqtning o‘zida tashqi muammolar ham vujudga keldi. Eksportning past darajada o‘shishi, to‘lov balansi defitsitning hamda barcha yangi kreditlarga bo‘lgan talablarning o‘shishiga imkoniyat yaratdi. Oqibatda Ushbu mamlakatlar sanoati tarakkiy etgan mamlakatlarning eng ilg‘or bo‘lmagan texnika va texnologiyalarini o‘z iqtisodiyotida joriy etish siyosatida mustaxkamlanib qolaverdi.

Qayd etish joizki, Lotin Amerikasining “yangi industrial mamlakat”lari 90-yillarning urtalariga kelib 80-yillardagi uzoq davom etgan inkirozdan chiqib oldi. Braziliy, Argentina, Meksika, Chili kabi davlatlarda amalga oshirilgan liberal

iqtisodiy o'sish sur'atlari yuksalib, savdo balansini yaxshilashda ijobiy yutuqlar qo'lga kiritildi.

Lotin Amerikasining yirik "YaIM"laridan biri Braziliyada olib borilayotgan siyosat – bu ochiq iqtisodiyotni yaratishga qaratilganligidir. Buning uchun mamlakatning ichki bozorida raqobat kurashuvi uchun muhit yaratilayotgan bo'lib, unga bog'lik xolda import tariflari pasaytirildi. 1995 yilda MERKOSUR mamlakatlari (Braziliya, Argentina, Paragvay va Urugvay) urtasida bojxona tusiqlari tulik olib tashlandi.

Osiyodagi "yangi industrial mamlakatlar" o'z iqtisodiyotining eksportga mo'ljallangan ancha samarali va tez moslashuvchan modelini joriy etdi. Bu model, ma'lum davr mobaynida bir vaqtning o'zida import o'rnini egallash siyosatini ham o'z ichiga olgan edi. Eksport siyosati o'rnini egallashga mo'ljallangan industriallashuvning tugallangan davrini qayta sodir etishni talab etmaydi. Ma'lumki, jahon iqtisodiyotida import o'rnini egallash va eksportga mo'ljallangan iqtisodiy siyosat bir–biri bilan tengma – teng xolda xarakat kilib, ba'zi davrlarda esa ular bir –biridan ustunlikka ham ega bo'lishi mumkin. Eksportni kengaytirish davriga yoppasiga o'tish oldidan, import o'rnini egallash uchun jahon mamlakatlari ishlab chiqarishining zamonaviy tizimlarini vujudga keltirish, xalk xo'jaligini an'anaviy sektorini qayta qurish kabi masalarga ham e'tiborni qaratishmoqda.

Osiyoning ko'pchilik mamlakatlarida, jumladan XX asrning 50 va 60 yillarida Janubiy Koreya va Tayvanda, 60-yillarda Malayziyada; 60 va 70 yillarning boshlarida Tailandda, 50 va 60 yillarning oxirida Filippinda import o'rnini egallash siyosati ustuvor yo'nalishga ega bo'lgan edi. Gonkong va ma'lum darajada Singapur, o'zlarining tarixiy rivojlanish Shart –Sharaitlari, jo'g'rofiy joylashuvi va ichki talabning seklanganligi ta'sirida ishlab chiqarishni ko'proq eksportga qaratdilar. Mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi chora – tadibrlar, qayta ishlash sanoatidagi foyda me'yorini oshirish, iste'mol maxsulotlarni va shuningdek uzoq muddatli foydalanishga mo'ljallangan tovarlar

ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning asta –sekinlik bilan import o‘rnini egallashiga sabab bo‘lgan edi.

60-80 - yillarda Janubii Koreya jahon bozoriga uzoq muddatli foydalanishga mo‘ljalangan maxsulotlarning 2,9%ni, 3,4%ni, 9,6%ni, 9,3%ni, 11,1%ni va 9,6%ni etkazib bergan bo‘lib, uning jahon kemasozlik sanoati eksportidagi ulushi 13,1% ga tugri kelgan edi.

Osiyoning “Yangi industrial davlatlari” sanoat mahsulotlari eksportining yuqori dinamikasiga asoslangan xolda, an’anaviy ayrim tovarlar eksporti bo‘yicha tashqi savdo aylanmasida hal kiluvchi o‘rinni egallagan edi. Masalan, Janubii Koreya va Tayvan eksportida xom-ashyo va oziq-ovqatning ulushi mos ravishda 7,1% va 7%ni tashkil etgan edi. Xullas, 90-yillarda Janubiy Koreyada tovarlar eksportida qiymati bo‘yicha ikkinchi o‘rinni poyafzal mahsulotlari egallagan bo‘lsa, Tayvanda esa uyinchoklar va sport tovarlari egallagan edi. Janubii Koreya eksportida to‘rtinchi o‘rinda sintetik mahsulotlardan tayyorlangan tekstil tovarlari turgan bo‘lsa, Tayvanda esa ettinchi o‘rinda poyafzal mahsulotlari turgan edi.

Osiyoning “Yangi industrial davlatlari”da ayniksa, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish bo‘yicha eksportida Xindiston va shuningdek Lotin Amerikasining “YaID”larining kuchsizligi sezilarlidir. Agar Lotin Amerikasining “YaID”larini tovarlar eksportinig rivojlangan davlatlar umumiy eksportidagi ulushi 1998 yilda 1980 yilga nisbatan unchalik kamaymagan (0,5%) bo‘lsada, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish bo‘yicha ulushi qariyb 1,8 barobar kamayganligini ko‘rishimiz mumkin.. Aynan ana shu mashinatexnik mahsulotlar eksporti rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro mehnat taqsimotidagi holatlarini yaxshilanishining eng muhim omilidir.

90-yillarda Osiyoning “Yangi industrial davlatlari”ni olib borayotgan faol tashqi savdo siyosati AQSHning Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari bilan bo‘lgan yillik o‘zaro savdo hajmi (128,4 mlrd. doll.) G‘arbiy Evropa bilan bo‘lgan savdo aylanmasidan (117,1 mlrd. doll.) Yuqori bo‘lgan edi. Bunda Osiyoning “YaID”lari (Yaponiyani qo‘shib hisoblaganda) AQSH bozorida avtomobillar va

elektrontexnikaning 30%ni, tekstil va tikuvchilik mahsulotlarining 50%ni egallagan edi.

80-90 yillarda Rivojlangan mamlakatlarning eng yirik kapital importyori bo'lgan "Yangi industrial davlatlar" o'z geografiasini ancha kengaytirgan edi. Hozirgi kunda ilg'or sanoati rivojlangan davlatlarini kapitali uchun Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi rivojlanayotgan davlatlarning yangi bozorlaridir. Masalan, Janubiy Koreya firmalari AQSHda aniq maqsadga yo'naltirilgan eksport ekspansiyasini o'tkazmoqda. Amerika iqtisodiyotiga kapital qo'yishib, Janubiy Koreyaliklar o'z iqtisodiyoti uchun eng yangi texnologiyalarni kirib kelishiga yo'l ochmoqdalar. Shuningdek Janubiy Koreya firmalari Osiyoning "ajdarho" deb nom olgan boshqa davlatlariga ham kapital olib chikishni ko'paytirmoqda. Masalan, Tayvanning Xitoyga bo'lgan kizikishi juda kattadir. 90-yillarning urtalarida Tayvanning XXRdagi investitsiyalari 9 mlrd. doll.dan oshib ketgan edi. O'z navbatida Gongkonglik ishbilarmonlar XXRda ruyxatga olingan kushma korxonalarining yarmidan ko'prog'ini tashkil qilishgan.

XX asrning 50-yillarida jahon xo'jalida baynalminallashuv jarayonlarining tezlashishi rivojlanayotgan davlatlarni, birinchi navbatda "yangi industrial davlatlar"ni ham kamrab olgan edi. Jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarishni, mehnat va kapital bozorlarini va tovar ayirboshlash jarayonlarining baynalminallashuviga moliya bozorlarining baynalminallashuvi ham qushildi. "YaID"larning kredit imkoniyatini o'sishi, milliy moliyaviy bozorlarining rivojlanishi bilan va shuningdek moliyaviy saloxiyatining oshishi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ko'pgina "yangi industrial davlatlar" hozirgi kunda milliy moliyaviy bozorlarni tashkil topishining birinchi bosqichidan o'tishib ularning faoliyatini liberallashtirishning ikkinchi bosqichiga kirishdilar. Bu bilan esa ularning xalqaro moliya munosabatlari tizimiga faol integratsiyalashuviga asos yaratildi. Kapital harakatining baynalminallashish jarayonlari hatto rivojlangan davlatlar orasida ham yakunlanishdan uzoqdir. Shuning uchun ham bu haqda rivojlanayotgan davlatlar haqida gapirma ham bo'ladi. Shunga qaramasdan, ba'zi bir "yangi industrial davlatlar" (Singapur va Gonkong) bu yo'lda o'zlarining

sezilarli qadamlarini qo‘ydilar. Bunga, 70-yillarda jahon iqtisodiyotida yangi xalqaro moliyaviy markazlarning hosil bo‘lishi va tez o‘shishini kiritish mumkin. XXI asr boshlarida Tayvan Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi yirik valyuta-moliyaviy markaziga aylanishini o‘z oldiga maqsad qilib ko‘ydi. Osiyoning “YAID”lari xalqaro moliya markazlari kredit-moliya operatsiyalarini o‘tkazish miqyosi bo‘yicha London, Parij, Syurix kabi yirik moliya markazlari qatoriga chiqib, ularni ssuda kapitali bozoridan asta-sekin sikib chiqarmoqda.

Osiyoning “YaID”larini iqtisodiy evolyusiyasining xarakterli tomonlaridan biri ularning bir-biriga bo‘lgan kizikishini tobora ortib borayotganligidir. Sanoati rivojlangan G‘arbiy Evropa davlatlariga kapital yunaltirishning ustuvor tendensiyasi, mintaq va bir-biriga yaqin bo‘lgan submintaqalarda savdo-iqtisodiy hamkorlarni olib borishligi bilan tuldirilmoqda. Ammo bu Osiyoning “YaID”larini raqobatbardoshligini oshirishga e‘tibor bermayapti degani emas. Xullas, 90-yillarning urtalarida tovarlarning raqobatbardoshligi bo‘yicha jahondagi birinchi beshlikda Singapur, Gonkong, Tayvan kabi davlatlar turgan edi.

Bu davlatlarda kabul kilingan iqtisodiy strategiyaning asosiy yo‘nalishi- ilmtalab maxsulotlar ishlab chiqarishdir. Mehnattalab va past rentabelli ishlab chiqarishlar “YaID”larning “ikkinchi okimi”da turgan Xitoy va V’etnamga “topshirmoqda”. Natijada bu ishlab chiqarishlarni bir paytlar sodir etgan sanoati rivojlangan davlatlardan birinchi avlod “yangi industrial davlatlar”ga kuchish jarayoni amalda qaytarilmoqda. Shunday qilib “YaID”larni rivojlanishidagi qo‘lga kiritilgan yutuklari, jahon xo‘jaligiga integratsiyasi, iqtisodiy o‘shishining istiqbollari, axoli turmush tarzini o‘shishi Ushbu davlatlarning iqtisodiyotida tashqi iqtisodiy ekspansiyalarning roli yuqori darajada deyishga imkon beradi. XXI asrda Ushbu davlatlar jahon iqtisodiy xukmronligida yuqoriroq o‘rinni egallab, yangi va muhim natijalarni namoyish kilmoqda. Jahon Bankininng bashoratiga qaraganda, yaqin 10 yillar mobaynida o‘shishning urtacha sur‘atlari Janubiy Osiyoda - 5,5 %ni, sharqiy Osiyoda - 7,7 %ni, Lotin Amerikasida - 3,5 %ni tashkil qilar ekan. 1996-2004 yillarda sharqiy Osiyoda aholi jon boshiga tugri keladigan daromadning yillik o‘shishi 6,6 %ni tashkil

etib, o'rta hisobda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad 1,9% ga o'sgan edi.

8.3. Iqtisodiy rivojlanishga erishishning AQSH, Yaponiya, Germaniya, shved, Xitoy modellari va ularning o'ziga xos xususiyatlari

Jamiyatni taraqqiy ettirish va iqtisodiyotni isloh qilish yo'llarining xilma-xilligi bir qancha omillarga bog'liq. Avvalambor, bunga ularning aniq maqsadni ko'zlab yo'naltirilishi va iqtisodiyotning amal qilish prinsiplari sabab bo'ladi. Rivojlanayotgan yosh mamlakatlar o'z oldilariga erishish osonroq bo'lgan maqsadlarni qo'yib, «muqobil rivojlanish» nazariyasining turli konsepsiyalariga tayanib, o'z yo'llarini mana shu konsepsiyalar doirasida izlashga majbur edilar. Bu konsepsiyalarning asosiylari quyidagilar:

- «Asosiy ehtiyojlar» konsepsiyasi. Aholining eng kam tirikchilik ehtiyojini kafolatli tarzda ta'minlash va ish bilan band qilish muammolarini hal etish Ushbu konsepsiyaning asosiy maqsadidir;

- «Maqbul yoki tegishli texnologiya» konsepsiyasi. Bu konsepsiya aholi bandligini ta'minlaydigan va mahalliy xomashyoni, avvalo qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlashga qaratilgan sermehnat texnologiyani rivojlantirish zarurligiga asoslanadi;

- «O'z kuchiga jamoa bo'lib tayanish» konsepsiyasi. Bu konsepsiya mavjud zaxiralardan to'liqroq foydalanishga va rivojlanayotgan mamlakatlarning taraqqiy etgan mamlakatlarga qaramligini kamaytirish maqsadida ular o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan;

- «Yangi xalqaro iqtisodiy tartib» konsepsiyasi. Bu konsepsiya rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan mustamlaka holatidan qutilishga va iqtisodiy qoloqligini tugatishga, teng huquqli sheriklar sifatida tan olinish, xomashyo va sanoat mollariga o'z manfaatlariga muvofiq keladigan yangi narxlarni, xalqaro savdo me'yorlarini, valyuta kursini belgilashga, zamonaviy texnologiyalarni sotib olish imkoniyatlarini kengaytirishga bo'lgan umumiy intilishlarini aks ettiradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pgina andozalari, iqtisodiy yo'llari yuqorida ko'rsatilgan konsepsiyalar va nazariyalarning o'ziga xos qo'shilmasidan iboratdir.⁵⁴

Jahonda milliy taraqqiyot modellari ko'p. Ular o'sha mamlakat tub aholisi - millatning nomi bilan ataladi. Masalan, Amerika, Nemis, Shved, Yapon, Xitoy singari milliy modellar ma'lum. O'tgan asrning 90-yillari boshlarida O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov tomonidan ishlab chiqilgan «O'zbek modeli» tushunchasi xayotga shiddat bilan kirib keldi. U qisqa vaqt ichida shunchaki bir shior emas, balki xayotbaxsh kuchga ega ta'limot ekanligi xayotda o'z ifodasini topa boshladi.

Har bir milliy model o'sha mamlakat aholisining mentaliteti, tarixiy va madaniy qadriyatlari, siyosiy tuzumi, ijtimoiy tarkibi, tabiiy - iqtisodiy shart-sharoitlari, ishlab chiqarish omillari va resurslari, iqtisodiyotining tarkibiy tuzilishi kabi holatlardan kelib chiqadi.

Qanday model to'g'risida gap bormasin, asosiy maqsad samarali iqtisodiyotni barpo etish, xalq turmush darajasini yuksaltirishdan iboratdir. Biron-bir modelni tanlash pirovard maqsad emas. Model eng avvalo mavjud tabiiy, ishlab chiqarish va buyuk aql-zakovatning amaldagi ifodasidir.

Shimoliy Amerika, xususan AQSH modelida bozorda davlatning xo'jalik faoliyatidagi roli eng past darajaga tushirilgan. Davlat asosan uchta vazifa — barqarorlik, qonun oldida barcha fuqarolarining tengligini ta'minlash, infratuzilmani rivojlantirish yo'li bilan biznes va tadbirkorlik faoliyatiga ko'maklashish hamda o'zini o'zi boqishga qurbi etmaydiganlarga g'amxo'rlik ko'rsatish bilan shug'ullanadi. Bu model bozorning keskin, shiddatli yo'li bo'lib, korxonalarining zarar keltirib ishlashini, dotatsiyani rad qiladi. Bu yo'l bir qarashda ancha maftunkor tuyulsa-da, ammo xalqni, ayniqsa, uning kam ta'minlangan tabaqalarini ancha qiyin ahvolga solib qo'yishi mumkin. Amerika modeli narxlarning erkin shakllanishi, subsidiyadan voz kechish, tashqi savdo uchun ochiq iqtisodiyot, davlat korxonalarini xususiylashtirish, chet el sarmoyadorlarini jalb

---

⁵⁴ Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. - T.: O'zbekiston, 1993, 20-21-b.

qilish, samarasiz korxonalarni yopish va ortiqcha ishchilarni bo'shatishni ko'zda tutadi. Bu yo'l muayyan keskinliklar - g'oyat yuqori narx-navo, ishsizlik, daromadlarning pasayishi, tashqi qarzning oshishiga ham olib keladi. Ammo bunday yo'qotishlar erkin bozorga o'tish bilan bog'liq. Uzoq muddatli foyda bilan keyinchalik qoplanishi mumkin, albatta.

Bu model aksiyadorlik mulkining intensiv qayta taqsimlanishi bilan tavsiflanadi. Bu modelda korxonaga tovar sifatida qaraladi. U «qismlarga» bo'linib ham, fond birjasi orqali ham sotilishi mumkin. «Amerikacha» iqtisodiy taraqqiyot modelining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri ishlab chiqarish konsentratsiyalashuvining g'oyat yuqoriligi va yirik biznesning iqtisodiyotda muhim o'rin tutishidir. Rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra, korporatsiyalarning tovar aylanmasi mamlakatdagi jami tovar aylanmasining 90 foizini tashkil etadi. Mavjud 4 milliondan ortiq sanoat korporatsiyasidan besh yuztasi mamlakat yalpi ichki mahsulotining 40 foizini ishlab chiqaradi⁵⁵. Ushbu korporatsiyalarning katta qismi transmilliy korporatsiyalar hisoblanadi va ularning xorijdagi korxonalari ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlari AQSH yalpi ichki mahsulotining 1/3 qismini tashkil etadi⁵⁶.

Moliya kapitali darajasida konsentratsiyalashuv ko'rsatkichlari yanada yuqori. Garchi mamlakatda bir necha ming tijorat banki faoliyat yuritsada, ulardan elliktasi jami bank aktivlarining 1/3 qismiga egalik qiladi.

Yirik banklar va sanoat korporatsiyalari strategik alyanslarni tashkil etadi. Bunday yirik moliya-sanoat guruhlarini mamlakat etakchi iqtisodiy markazlarini o'z ta'sir doirasiga qamrab olishi tabiiy. Mutaxassislar fikricha, hozirgi kunda AQSH iqtisodiyotida yigirmadan ortiq ana shunday alyans faoliyat ko'rsatmoqda.

Iqtisodiy taraqqiyotning «amerikacha» modelida inson omilining roli ham yuqori ekanligini ta'kidlash lozim. AQSH muhojir-ajnabiylar mamlakati hisoblanadi. Amerika davlati muhojirlar tomonidan barpo etilgan. Ommaviy muhojirlik AQSH aholisi milliy tarkibining shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

---

⁵⁵ Ekonomika SSHA.//Pod red. V.B.Supyana// - SPb.: Piter, 2003. - S.514.

⁵⁶ CHernikov G.P. Mirovaya ekonomika. M.: Drofa, 2003. - S.297.

Hozirgi amerika millati - dunyoning turli qit'alaridan, eng avvalo, evropadan ko'chib kelgan odamlarning etnik yaxlitligi natijasidir. Garchi AQSHda yuzdan ortiq millat va elat istiqomat qilsa-da, ularning 80 foizini evropaliklar, 12 foizini qora tanli amerikaliklar, 5 foizini ispan tilida so'zlashuvchi amerikaliklar tashkil etadi. Mahalliy xalq (avvalo, hindular) soni bir foizga yaqin, xolos.

Iqtisodiy adabiyotlarda Evropa mamlakatlari iqtisodiy taraqqiyot modellari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- nemis iqtisodiy taraqqiyot modeli;
- britanacha taraqqiyot modeli;
- fransuzcha taraqqiyot modeli;
- iqtisodiy taraqqiyotning «Shvedcha modeli».

Nemis iqtisodiy taraqqiyot modelining o'ziga xosligi shundaki, unda asosiy e'tibor ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga, ijtimoiy- huquqiy davlat qurilishiga qaratilgan. Nemis «iqtisodiy mo'jizasi» iqtisodiyotga davlat aralashuvi va erkin bozor tamoyillaridan maqsadga muvofiq foydalanishga asoslanadi. Germaniyada iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim omillari jumlasiga «Marshall rejasi»ga muvofiq keng miqyosli yordamdan foydalanish, «inson kapitali» sifatining yuqoriligi, jahon xo'jalik aloqalarida faol ishtirok etish, mo'tadil ichki iqtisodiy siyosatni kiritish mumkin. Ushbu omillar ta'sirida uzoq vaqt davomida narx barqarorligi saqlanib turgan holda, mamlakatda yalpi ichki mahsulotning yillik o'rtacha qo'shimcha o'sish sur'ati 8,5 foizgacha etdi¹¹. Aynan shu davrda «nemischa sifat», «nemischa mehnatkashlik», «nemischa mas'uliyat» kabi tushunchalar paydo bo'ldi.

Britanacha taraqqiyot modelida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ustuvor o'ringa ega. Davlat kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishda, yangi tarmoqlarni rag'batlantirishda, ilmiy yo'nalishni rivojlantirishda, ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Davlat ko'plab kichik korxonalarining yirik kompaniyalar bilan o'zaro shartnoma imzolashida vositachi rolini bajaradi. Kichik korxonalar esa bunday shartnomalar orqali barqaror bozorga, ta'minot va moliyalashtirish manbasiga ega bo'ladilar, yangi texnologiyalar va ilmiy-texnika

taraqqiyoti natijalaridan foydalanish imkoniyatini qo‘lga kiritadilar.

Fransuzcha taraqqiyot modeli «dirijizm» tamo- yillariga asoslanadi. Garchi «neoliberal inqilob» natijasida davlatning tadbirkorlik faoliyati birmuncha qisqargan bo‘lsa-da, Franiyada davlat tadbirkorligi AQSH darajasidan 3 barobar yuqoridir. Davlatning tartibga solish faoliyati ham sezilarli darajada saqlanib qolgan. Bugungi kunda Fransiya xukumati umummilliy tuzilmaviy dastur, yangi tarmoqlarni rag‘batlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash, faol ijtimoiy siyosat yuritish orqali iqtisodiy taraqqiyotga ta’sir o‘tkazmoqda. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat byudjeti asosiy o‘rinda turadi. Fransiya milliy daromadining 54 foizi davlat byudjeti orqali qayta taqsimlanadi.

Iqtisodiy taraqqiyotning «Shvedcha modeli»da ijtimoiy tenglik va adolatni ta’minlash ustuvordir. «SHvedcha» modelning iqtisodiy asoslari quyidagilardan iborat:

- aralash iqtisodiyot (bozor mexanizmi va davlat tomonidan faol tartibga solish usulidan birgalikda foydalanish);
- ishlab chiqarish sohasida xususiy mulkchilik kombinatsiyasi va «iste’molning jamoalashuvi»;
- ijtimoiy xizmatlarda davlat-kommunal sektorining yirikligi;
- cheklangan mikroiqtisodiy siyosatning bandlik va investitsiyalarning yuqori darajasini saqlab turish bo‘yicha selektiv chora-tadbirlar bilan uyg‘unlashuvi.

Milliy iqtisodiy taraqqiyot modellarining Evropa modellari (Germaniya, Shveysariya, Niderlandiya, shvetsiya) ko‘p hollarda Germaniyadagi mashhur daryo nomi bilan - «Reyn modeli» deb ham ataladi Bu model aksioner korxonalar mulklari tarkibining barqarorligi bilan tavsiflanadi. Bu modelda iqtisodiy faoliyat «falsafasi» katta rol o‘ynaydi. Unga ko‘ra korxonaga umumiy manfaatlarga ega jamoa deb qaraladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, so‘nggi yillarda Evropa mamlakatlarining turli milliy modellarida umumEvropa modeliga yaqinlashuv xolati kuzatiladi. Bu eng avvalo quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirildi:

- yagona ichki bozorni barpo etish;
- iqtisodiy va valyuta ittifoqini shakllantirish;
- moliya siyosatini muvofiqlashtirish;
- ijtimoiy modellarning yaqinlashuvi;
- tadbirkorlik faoliyati va raqobat muhitini shakllantirishning yagona shart-sharoitlarini ta'minlash;
- federativ tuzilmani takomillashtirish;
- iqtisodiyotni tartibga solishning yagona qoidalari va mexanizmlarini qabul qilish.

Yaponiyada ham, Osiyoning yangi industrial davlatlarida ham erkin tadbirkorlik faoliyati davlat boshqaruvi (markazlashgan rejalashtirish) bilan qo'shib olib boriladi. Asosiy narxlar fiskal usullar bilan, ya'ni davlat daromadlarini nazarda tutib boshqarilishi mumkin. Albatta, hozirgi iqtisodiyotda muayyan turdagi bozor o'z xolicha va sof ko'rinishda uchramaydi. Hozir mamlakatlar, xalqlar tajribasi ancha umumlashib ketdi. Osiyodagi yangi industrial davlatlar, ulardan oldin esa Yaponiya iqtisodiy islohot va xo'jalikni tarkibiy qayta qurish davomida jahon tajribasidan keng foyda- langanligi ma'lum.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Yapon iqtisodiyoti qiyin ahvolga tushib qolgan. Sanoatning chuqur inqirozi, harbiy-iqtisodiy modeldan bozor modeliga o'tishning qiyinchiliklari, iqtisodiyotning harbiy ishlab chiqarishga bo'ysundirilganligi, tinkani quritadigan taqchillik, inflyasiya va boshqalarni engib o'tish lozim edi. Ammo Yaponiya xalqi bu qiyinchiliklarni ancha tez hal qildi. Chunki mamlakatdagi boshqarishning markazlashgan harbiy qolipi joriy etilgan shunchaki tartibot emas, balki mavjud vaziyatni hisobga olib, ataylab orqaga chekinish edi.

Shuning uchun iqtisodiyotning yangi bozor modeli qaytadan yaratilmadi. Yaponiyada sobiq sotsialistik mamlakatlardagi kabi millatning eng iste'dodli, eng qobiliyatli qismi, tadbirkor, omilkor kishilar yo'q qilib yuborilmagan edi. Asosiy masala - islohotni nimadan boshlashda edi. Bu masala avvalo to'g'ri belgilab olindi va keyin echildi: iqtisodiy jonlantirishning ustun tomonlari aniq belgilandi,

avvalo ozik-ovqat, ko'mir, ruda, eng xayotiy zarur buyumlarni ishlab chiqarish rivojlantirildi.

Iqtisodiy taraqqiyotning «Yaponcha» modeli o'zining bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ulardan biri Yaponcha xayot tarzi an'alarini xurmat qilish asosida barcha darajada va barcha ijtimoiy sohalarda munosabatlarni muvofikdastirishni ko'zda tutuvchi jamiyatni ijtimoiy tashkil etishdan iboratdir. Yaponiyada g'oyaviy qadriyatlar asosida amerikacha standartlardan keskin farq qiluvchi mehnatga rag'batning o'ziga xos shakli vujudga kelgan. Iqtisodiy tarakqiyotning aynan «Yaponcha» modelida jamiyat xayotida ijtimoiy-madaniy va diniy omilning ahamiyati yaqqol o'z ifodasini topgan.

Yapon xalqi va madaniyatida ijtimoiy ong, jamoa ruhi muhim o'rin tutadi. Bu qadimiy va boy tarix samarasidir. Yapon milliy an'alariga ko'ra har qanday ijtimoiy guruh manfaati alohida shaxs manfaatidan ustun. Jamiyat xayotida birlamchi gurux - oila asosiy rol o'ynaydi, keyingi o'rinda esa jamoa turadi. Zamonaviy korxonalar, korporatsiya ham, davlat ham yirik oila hisoblanadi.

Har bir Yaponiyalik guruh nomidan fikrlashi va o'zini guruh a'zosi deb hisoblashi faqat YApon madaniyati va an'analari bilan botiq emas, albatta. Bunda YApon jamiyatining ijtimoiy tarkibi ham muhim ahamiyatga ega. Mutaxassislar fikricha, Yaponiya ijtimoiy barkamollik jamiyati hisoblanadi. Garchi real vaziyat Ushbu ta'rifga to'la mos tushmasa-da, Yaponiyaning boshqa rivojlangan mamlakatlardan farqli jihatlari ko'p. Chunonchi, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar miqdori g'oyat yuqori bo'lishiga qaramasdan, Yaponiyada boylar va kambag'allar o'rtasida unchalik katta tafovut yo'q. Hususan, aholining eng boy va eng qashshoq 20 foizi daromadlari o'rtasidagi nisbat Yaponida 2,9 barobarni tashkil etadi, xolos. Vaholanki, bu ko'rsatkich AQSHda 19 ga teng⁵⁷.

Boshqaruvning «Yaponcha» usuli rivojlanishning strategik muammolariga alohida e'tibor qaratadi. Davlat korxonalarining ijtimoiy samaradorligini oshirishga harakat qiladi. Bunda u faqat pul rentabelligi bilan o'lchanadigan tor doiradan

---

⁵⁷ Ekonomika SSHA. //Pod red. V.B.Supyana//. - SPb.: Piter, 2003. - S.324.

quqoriroq fikrlashni har tomonlama qo‘llab-quvvatlaydi.⁵⁸

Xitoy va Vetnam iqtisodiy islohotni ustun darajada qishloq xo‘jaligidan, oziq-ovqat bozorini to‘ldirishdan boshladi va yahshi natijalarga erishdi.

Xitoyda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar natijasida bozor mexanizmi va iqtisodiyotning nodavlat sektori o‘z mavqeini sezilarli darajada kuchaytirdi. Ammo davlat tomonidan tartibga solish, mehnat bo‘yicha taqsimlash va ijtimoiy kafolatlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi. Ushbu modelni sotsialistik model ustuvor mavqega ega bo‘lgan aralash iqtisodiyot deb ham atash mumkin. Shu o‘rinda Xitoy modelining asoschilaridan biri Den Syaopinning quyidagi so‘zlarini keltirish o‘rinli: «Reja» yoki «bozor» - bu kapitalizm va sotsializmning tub farqi emas. Rejali iqtisodiyot sotsializm degan ma‘noni anglatmaydi, kapitalizm ham reja mavjud. Ayni vaqtda bozor iqtisodiyoti kapitalizm emas, zero, sotsializm ham bozor mavjud. Reja va bozor - iqtisodiy usullardir»⁵⁹.

Iqtisodiy taraqqiyot modellarining xilma-xilligi rivojlanayotgan mamlakatlarga ham xos. Bu modellarni rivojlanish strategiyasidan kelib chiqib shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: eksportga yo‘naltirilgan va importning o‘rnini bosishga qaratilgan strategiyani tanlagan mamlakatlar. Birinchi guruhga Janubi-SHarqiy Osiyoning «yangi industrial mamlakatlari»ni, ikkinchi guruhga Lotin Amerikasi mamlakatlarining rivojlanish modelini kiritish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

“Asosiy extiyojlar” konsepsiyasi, «Maqbul yoki tegishli texnologiya» konsepsiyasi, «O‘z kuchiga jamoa bo‘lib tayanish» konsepsiyasi, «Yangi xalqaro iqtisodiy tartib» konsepsiyasi, iqtisodiyotni erkinlashtirish, «yangi industrial mamlakatlari», AQSH, Yaponiya, Germaniya, shved, Xitoy modellari.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Nima uchun bozor iqtisodiyoti jahon sivilizatsiyasi taraqqiyoti yo‘lidagi

---

⁵⁸ Nurislom To‘xliiev Taraqqiyotning o‘zbek modeli. –T.: “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi”. 2012. 43-51-betlar.

⁵⁹Lyu Goguan. Funktsionirovanie va razvitie kitayskoy ekonomiki, ⁸Uanchjou, 2001. - S.39 (xitoy tilida).

muqarrar bosqich deb hisoblanadi?

2. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning hozirgi zamon modellardan qaysilarini bilasiz?

3. Bozor iqtisodiyotiga o'tish hozirgi zamon modellarining bir-birlaridan farqlanuvchi jihatlarini ko'rsatib bering.

4. Nima uchun bozor munosabatlariga o'tish modellari turlicha bo'ladi?

5. Bozor munosabatlariga o'tish modellarining shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

6. Yangi industrial mamlakatlar bilan rivojlanayotgan mamlakatlar modellari nimasi bilan farq qiladi?

7. Mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiy etishi konsepsiyalarining shakllanishi qanday omillarga bog'liq?

8. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy taraqqiy etishining turli konsepsiyalarini izohlab bering.

9-MAVZU. RIVOJLANISHNING “O‘ZBEK MODEL” VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

9.1. O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish konsepsiyasi va strategiyasi

Ma‘muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tish maqsadi bir xil bo‘lsada, o‘tish yo‘llari turlicha bo‘lishi mumkin. Oldingi boblardan ma‘lumki, bir tizimdan ikkinchi tizimga o‘tishda ikki yo‘l, ya‘ni revolyusion va evolyusion yo‘llar mavjud. O‘zbekiston bozor munosabatlariga o‘tishning evolyutsion, bosqichma-bosqich amalga oshiriluvchi yo‘lini tanladi. Bu yo‘l mamlakatimizning o‘ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo‘ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyusion to‘ntarishlarsiz, ijtimoiy to‘qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat‘iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o‘tishdan iboratdir.

Bu borada mamlakatimiz birinchi Prezidenti Islom Karimov «Bizning bozor munosabatlariga o‘tish modelimiz Respublikaning o‘ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an‘analar, urf-odatlar va turmush tarzini har tomonlama hisobga olishga, o‘tishdagi iqtisodiyotni biryoqlama, beso‘naqay rivojlantirishning mudhish merosiga barham berishga asoslanadi»⁶⁰, - deb ta‘kidlaydi.

Shuningdek, “O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li” kitobida mamlakatimiz rahbari jamiyatning sifat jihatidan yangi holatiga o‘tishning o‘z konsepsiyasini ta‘riflab berdi.

Ushbu konsepsiya o‘tishning besh asosiy tamoyilini o‘z ichiga oladi. Ularning mohiyati quyidagilardan iborat.

Birinchidan, iqtisodiyot siyosatdan ustun bo‘lishi kerak, ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan xoli etishni ta‘minlash zarur.

Ikkinchidan, davlat asosiy islohotchi bo‘lishi kerak, u eng muhim sohalarni belgilab berishi, islohotlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchil amalga oshirishi, jaholatparastlar va konservatorlarning qarshiligini engishi lozim.

---

⁶⁰ Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: O‘zbekiston, 1998, 101-102-b.

Uchinchi qoida - qonunning ustunligi. Buning ma'nosi shuki, demokratik yo'l bilan qabul etilgan yangi konstitutsiya va qonunlarni istisnosiz hamma fuqarolar hurmat qilishga va ularga rioya etishga majburdirlar.

To'rtinchidan, aholining demografik tarkibini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosatni o'tkazish. Bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda aholini ijtimoiy himoyalash yuzasidan oldindan ta'sirchan choralar ko'rilishi lozim. Bu bozor iqtisodiyoti yo'lidagi eng dolzarb vazifa bo'lib keldi va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi.

Beshinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish iqtisodiyotning ob'ektiv qonunlarini e'tiborga olib, o'tmishdagi "inqilobiy sakrashlar"ga yo'l qo'ymay, ya'ni evolyusion yo'l bilan, puxta o'ylab va bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak¹.

Bu tamoyillar o'z istiqlol, rivojlanish va taraqqiyot yo'limizga asos qilib olingan bo'lib, o'tish davri dasturining negizini tashkil etadi. Hozir bu qoidalarning amalga oshirilishi O'zbekiston Respublikasida bozor munosabatlarini joriy etish yo'lidan izchil harakat qilishni ta'minlaydi.

Bundan tashqari, bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohasini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohasini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarni ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyusion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi.

Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish tamoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

---

¹ Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T.1. – T.: O'zbekiston, 1996, 286-287-b.

Birinchi Prezident I.A.Karimov asarlarida bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlanadi:

- totalitar tizimning og'ir oqibatlarini engish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;

- Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish⁶¹

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va bajarildi.

Birinchidan, o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

Ikkinchidan, mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiylashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohalarida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish.

Uchinchidan, ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublika iqtisodiyotini bozor munosabatlariga o'tkazish bo'yicha birinchi bosqichda qo'yilgan vazifalarni amalga oshirish jarayonida iqtisodiyot sohasiga tegishli bo'lgan, iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishning huquqiy negizini barpo etadigan 100 ga yaqin asosiy qonun – hujjatlar qabul qilindi.

Birinchi bosqichda kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun zarur bo'lgan muassasalar tizimi tuzildi.

Qishloq xo'jaligida agrar islohot jarayonida bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan yangi xo'jalik tizimi shakllandi va iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan qismi keng rivojlandi.

Xalq xo'jaligini, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va mavjud sharoitlarga mos bo'lgan tizimlari ishlab chiqildi. Narxlar to'liq erkinlashtirildi, bozor infratuzilmasining asosiy qirralari shakllantirildi, aholini

---

⁶¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. - T.: O'zbekiston, 1995, 19-b.

ijtimoiy himoyalash tizimi amalga oshirila boshladi, iqtisodiy va moliyaviy barqarorlikka erishildi.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib bu bosqich uchun bir qator vazifalar ajratib ko'rsatiladi.

Birinchi vazifa – davlat mulklarini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga etkazish. Bunda davlat mulkini xususiylashtirish, tadbirkorlik faoliyatini keng qo'llab-quvvatlash, kichik xususiy korxonalar tashkil qilishni rag'batlantirish hisobiga ishlab chiqarishda davlatga qarashli bo'lmagan qismning ulushini oshirish ko'zda tutiladi.

Ikkinchi vazifa – ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash. Bu ham korxonalar va tarmoqlarning, umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishish imkonini beradi.

Uchinchi vazifa – milliy valyuta-so'mni yana ham mustahkamlashdan iborat.

Bu esa so'mning konvertatsiyasi, qat'iy valyutalarga erkin sur'atda almashtirish layoqati demakdir, unga pulning qadsizlanishiga qarshi ta'sirchan choralarni qo'llash, iste'mol mollari ishlab chiqarishni ko'paytirish hamda ichki bozorni shunday mollar bilan to'ldirish, korxonalarning chetga mol chiqarishini kengaytirish hisobiga valyuta zaxiralarini mustahkamlash yo'li bilan erishiladi.

To'rtinchi vazifa – iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo etkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish.

Bunda tarkibiy o'zgarishlarda Respublika uchun eng asosiy hisoblangan tarmoqlarni, jumladan yoqilg'i, energetika va g'alla komplekslarini rivojlantirish nazarda tutiladi.

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettiriladi.

Shunday qilib, O'zbekistonda iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazishda ikki bosqichli taraqqiyot yuzaga keladi. Birinchi bosqichda davlat sektori va bozor xo'jaligidan iborat yarim erkinlashgan iqtisodiy tizim yuzaga keladi. Ikkinchi bosqichda iqtisodiyot to'liq erkinlashtiriladi, xususiylashtirish tugallanadi, narxlar erkin qo'yib yuboriladi, davlat korxonalarining monopol mavqei tugatiladi. Lekin bundan Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish maqsadiga to'liq erishildi va bu sohada qo'yilgan vazifalar to'liq bajarildi degan xulosa kelib chiqmaydi. Chunki bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik davlat barpo etish, fuqarolik jamiyatining mustahkam poydevorini shakllantirish har bir davrda kun tartibiga yangi vazifalarni qo'yadi.

Hozirgi bosqichda erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

- iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;
- xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosida amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;
- mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo'naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay xuquqiy shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish;
- kichik va o'rta biznes iqtisodiy taraqqiyotda ustuvor o'rin olishiga erishish;

– mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy tizimiga keng ko‘lamda integratsiyalashuvini ta‘minlash;

– iqtisodiyotda mamlakatimiz iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o‘zgarishlarni izchil davom ettirish.⁶²

O‘zbekistonning davlat mustaqilligini qo‘lga kiritganligi va u xalqaro miqyosda tan olinganligi shuni bildiradiki, bundan buyon respublika mustaqil ichki va tashqi siyosatini olib boradi, hech kimning vositachilgisiz o‘zaro manfaatli munosabatlarni o‘rnatadi.

Yuqorida qayd etib o‘tilganidek, butun isloh qilish jarayonining boshlang‘ich nuqtasi strategiyani tanlab olishdan iboratdir. Ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarning pirovard maqsadini belgilab olish hozirgi isloh qilish strategiyasining boshlang‘ich nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi.

9.2. Bozor islohotlari va ularning asosiy yo‘nalishlari. Islohotlar bosqichlari va vazifalari

Iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy - boshqaruv tuzilmalarining bir turidan butunlay boshqa yangi turiga o‘tish, iqtisodiy islohotlar strategiyasini ishlab chiqish va uning asosiy yo‘nalishlarini aniqlab olishni taqozo qiladi. Iqtisodiy islohotlar – bu bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlardan ko‘zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yahshi sharoitlarini yaratish, ularning ma‘naviy-axloqiy etukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta‘minlashdan iborat.

Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o‘tishning nazariy modeli yaratildi.

---

⁶² Shodmonov sh.Sh., G‘afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). T., «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005, 199-202-b.

Bu modelda yangi iqtisodiyotga o'tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo'nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning boshlang'ich nuqtasi bozor iqtisodiyotining huquqiy negizini yaratishdan iborat bo'ladi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarning huquqiy negizini yaratish bo'yicha amalga oshirilgan ishlarning bir nechta yo'nalishini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish – davlat va iqtisodiy mustaqillikning huquqiy negizlarini yaratish, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlarni qabul qilish.⁶³

Boshqaruv tizimining yuqori va quyi darajadagi vazifalari aniq chegaralab qo'yildi. Vakolatli hokimiyatning yagona to'la huquqli organi bo'lgan hokimlik instituti yaratildi, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish sohasida fuqarolar yig'ini joriy qilindi.

Ikkinchi yo'nalish – tizimdagi o'zgarishlarga, yangi iqtisodiy munosabatlarga va shu jumladan mulkchilik munosabatlariga asos bo'ladigan qonunlar tizimini yaratish.⁶⁴ Respublikada bu yo'nalish bo'yicha qabul qilingan qonunlarda mulkdorning huquqi tan olindi, xususiy mulkchilik huquqi e'tirof qilindi, mulkchilikning barcha shakllari uchun teng sharoit yaratildi. Davlat mulkini xususiylashtirishning samarali mexanizmi ishlab chiqildi. Qisqacha

---

⁶³ Shu yo'nalish bo'yicha respublikada quyidagi qonunlar qabul qilindi: O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida; O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to'g'risida; Joylarda davlat hokimiyati to'g'risida; Fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risida.

⁶⁴ Bunday qonunlar jumlasiga mulkchilik to'g'risidagi, er to'g'risidagi, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi, ijara to'g'risidagi va shu kabi qonunlar kiradi.

aytganda bozor munosabatlarining negizi bo'lgan ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishning barcha huquqiy asoslari yaratildi.

Uchinchi yo'nalish – xo'jalik yuritishning va institutsional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmni yaratishga qaratadigan qonunlar.⁶⁵ Bozor infratuzilmasini yaratish va uning faoliyatiga xos jarayonlarni tartibga solishni ta'minlaydigan qonunlarni qabul qilishdan oldin, iqtisodiyotning turli sohalarida xo'jalik yuritayotgan sub'ektlarning huquq va iqtisodiy erkinlik borasidagi maqomini belgilab beradigan qonunlar qabul qilindi. Korxonalar to'g'risidagi qonun, kooperatsiya to'g'risidagi, dehqon xo'jaligi to'g'risidagi, xo'jalik jamiyatlari va Shirkatlari to'g'risidagi qonunlar shular jumlasidandir.

To'rtinchi yo'nalish – Respublikamizni xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatida, ta'riflovchi huquqiy normalarni yaratish.⁶⁶ Bu yo'nalishdagi qonunlarni qabul qilish natijasida mamlakatimizning tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi tarixida sifat jihatdan yangi bosqich boshlandi.

Beshinchi yo'nalish – kishilarning konstitutsion va yuridik huquqlarini, ijtimoiy kafolatlarini va aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlaydigan qonunlarni ishlab chiqish.⁶⁷ Bu qonunlar bozor munosabatlariga o'tish sharoitida aholining eng muhtoj tabaqalari manfaatlarini qonun kuchi bilan himoya qilishgagina emas, balki ularning ma'naviy imkoniyatlarini namoyon qilish, islohotlar uchun mustahkam ijtimoiy zamin yaratishga ham imkon beradi.

Yuqorida qarab chiqilgan barcha qonunlarda bozor iqtisodiyotining huquqiy asoslarini yaratish ham amaliy, ham iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning huquqiy asosini tashkil qildi.

Iqtisodiy islohotlarning bosh bo'g'ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga

---

⁶⁵ Bu guruh qonunlarga banklar va bank faoliyati to'g'risidagi, pul tizimi to'g'risidagi, tadbirkorlik to'g'risidagi, sug'urta to'g'risidagi, birjalar va birja faoliyati to'g'risidagi, auditorlik faoliyati to'g'risidagi, qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risidagi qonunlar kiradi.

⁶⁶ Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi, O'zbekiston respublikasining etakchi xalqaro tashkilotlarga a'zoligi to'g'risidagi, valyutani tartibga solish to'g'risidagi qonunlar.

⁶⁷ Ish bilan bandlik to'g'risida, nogironlarni ijtimoiy himoyalash to'g'risida, fuqarolarning davlat nafaqasi ta'minoti to'g'risida, ta'lim to'g'risida, vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida qabul qilingan qonunlar.

keltiriladi. Shu sababli Respublikada mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko‘zda tutilgan maqsad davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiyashtirish hisobiga ko‘p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichidayoq qishloq xo‘jaligini isloh qilishga ustunlik berildi. Bunga quyidagilar sabab bo‘ldi. Birinchidan, Respublikamiz iqtisodiyotida agrar soha ustunlikka ega, aholining ko‘pchiligi qishloq xo‘jaligida band, iqtisodiy o‘sish ko‘p jihatdan shu tarmoq ahvoriga bog‘liq.

Ikkinchidan, Respublika butun sanoat potensialining yarmiga yaqinini tashkil qiladigan sanoatning ko‘pgina tarmoqlarini (paxta tozalash, to‘qimachilik, engil, oziq-ovqat, kimyo sanoati, qishloq xo‘jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbollari bevosita qishloq xo‘jaligiga bog‘liq.

Uchinchidan, qishloq xo‘jalik mahsulotlari (asosan paxta) hozirgi vaqtda valyuta resurslari, respublika uchun zarur bo‘lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, texnika va texnologiya uskunalari chetdan sotib olishni ta‘minlayotgan asosiy manbadir.

To‘rtinchidan, mustaqillik sharoitida qishloq xo‘jaligining oziq-ovqat muammosini hal etishdagi roli ortib boradi.

Mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor munosabatlariga o‘tib o‘tishida moliya-kredit sohasini isloh qilish alohida o‘rin tutadi. Moliyaviy munosabatlarda davlat byudjeti tanqisligini kamaytirib borish, byudjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarni bosqichma-bosqich qisqartirish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchunгина byudjetdan mablag‘ ajratish, xalq xo‘jaligini rivojlantirishda investitsiya kreditlaridan keng foydalanish islohotlarning asosiy yo‘nalishlari hisoblanadi.

Kredit sohasidagi islohotlar bank tizimini takomillashtirish, banklarning mustaqilligini va pul muomalasi uchun javobgarligini oshirishga qaratiladi. Shu maqsadda Respublikada Markaziy bank hamda keng tarmoqli tijorat va xususiy banklardan iborat ikki bosqichli bank tizimi vujudga keltirildi. Markaziy bank zimmasiga juda katta vazifalar yuklatildi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning eng asosiy muammolaridan biri narxlarni erkinlashtirishdir. Narxlarning erkin shakllanishi uchun narxlar tizimini isloh qilish ham zarurdir. Dastlab davlat xarid narxlarining amal qilish doirasi qisqartiriladi va keyin ichki narxlar jahon narxlariga muvofiqlashtirib boriladi. Shuningdek, narxlarni erkinlashtirishda xom-ashyo va mahsulot ayrim turlarining, narx-navo bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasidagi tenglikka erishishga harakat qilinadi.

Respublikada islohotlarni asta-sekin va bosqichma-bosqich amalga oshirish prinsipi, narxlarni erkinlashtirishda yondashishga ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi.

Islohotlar boshlanishdan oldingi davrda respublikada narx-navoning nomutanosib tizimi tarkib topgan edi. Xom ashyo va qishloq xo'jalik mahsulotlari narxi pasaytirilib, ishlov beruvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar tovarlarining narxi sun'iy ravishda oshirib borilgan edi. Bundan ko'rilgan katta zarar respublikani dotatsiya oluvchi mintaqaga aylantirib qo'ydi.

Narx belgilashdagi nomutanosibliklar tufayli butun tarmoqlar, shu jumladan qishloq xo'jaligidagi ko'plab korxonalar zarar ko'rib ishladi. Xalq xo'jalik tarmoqlari ko'rgan zarar, ayrim mahsulot turlari (don, un va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari) etishtirishga qilingan xarajatlar va turli ijtimoiy imtiyozlar berishdan ko'rilgan zarar byudjet mablag'lari hisobidan qoplanar edi. Bularning hammasi narxlar islohotini amalga oshirishga real vaziyatni va aholining mavjud turmush darajasini hisobga olib, oldindan ishlab chiqilgan dastur asosida yondashishni talab qiladi.

Narxlar islohoti boshlangandan 1994 yilgacha hamma turdagi xom ashyo va mahsulotlar bo'yicha erkin narxlarga o'tildi, barcha iste'mol mollari narxi ustidan davlat nazorati bekor qilindi.

Isloh qilishning dastlabki davrida (1992 yil) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnik vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan narxlari va tariflarga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi.

Narxlar islohotining navbatdagi bosqichida (1993 yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to'lig'icha to'xtatildi. Narxlarni erkinlashtirishning oxirgi bosqichida (1994 yil oktyabr-noyabr) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxi erkin qo'yib yuborildi.

Shunday qilib, iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'liq erkinlashtirish bilan tugadi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish boshqarishning tegishli tizimini yaratishni talab qiladi. Shunga asosan respublikada butun xalq xo'jaligini, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va hozirgi davrga mos bo'lgan tuzilmalari ishlab chiqildi.

Ko'plab markaziy iqtisodiy organlar va vazirliklar tugatildi yoki ularning faoliyati tubdan qayta qurildi. Faoliyati tugatilgan ma'muriy apparatlar o'rniga bozor iqtisodiyotiga xos yangi boshqarish bo'g'inlari tuzildi.

Respublika Moliya vazirligi va Markaziy bankining vazifalari hamda tarkibiy tuzilishi ahamiyatli darajada o'zgartirildi. Masalan, Moliya vazirligi zimmasiga Respublika byudjetini vujudga keltirish bilan bir qatorda, davlat soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari va qoidalarini ishlab chiqish, valyuta ishlarini boshqarish vazifasi yuklatildi.

Nazorat organlari faoliyatini tartibga solish, davlatning yagona soliq va bojxona siyosatini o'tkazish maqsadida Davlat soliq qo'mitasi va Bojxona qo'mitasi tuzildi. O'tkaziladigan iqtisodiy islohot ishlarini muvofiqlashtirib turish uchun Prezident huzurida iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va chet el investitsiyalari bo'yicha idoralararo kengash tuzildi.

Ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturlarini ishlab chiqish kabi vazifalarni bajarish uchun "Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi" tuzildi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish va shu soha korxonalari faoliyatini muvofiqlashtirib turish uchun Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tuzildi.

Respublika iqtisodiyotining tarmoqlari va ayrim sohalarini boshqarish tizimida ham chuqur tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Tarmoq vazirliklari uyushmalarga, konsernlarga, korporatsiyalar, uyushmalar va boshqa xo'jalik birlashmalariga aylantirish bilan batamom tugatildi. Transport, turizm, madaniyat, kinolashtirish kabi faoliyat sohalarida milliy kompaniyalar tuzildi.

Boshqarishning mahalliy darajasida (viloyat, tuman, shahar) ijroiya – boshqaruv vazifalarini bajarish uchun hokimlik joriy qilindi. Quyi bo'g'in boshqaruvida korxonalar va tashkilotlarga iqtisodiy erkinlik berilib, ular yangicha ish uslubiga o'tdi.

Isloh qilish natijasida tarkib topgan boshqaruv tizimi bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan yanada takomillashib va rivojlanib boradi.

Bozor islohotlari bozor infratuzilmasini yaratish chora-tadbirlarini ham qamrab oladi. Bunda moliya, bank-kredit tizimi muassasalari, sug'urta, auditorlik, yuridik va konsalting firmalari hamda kompaniyalarini, birja tizimini yaratish taqozo qilinadi.

Respublikada bozor infratuzilmasini yaratish bir qator yo'nalishlar bo'yicha bordi. Birinchi yo'nalish bo'yicha tovar-xom ashyo birjasi tizimi rivojlandi. Bu, o'z navbatida, brokerlik va dilerlik idoralari, savdo uylari, vositachi firmalar paydo bo'lishiga olib keldi.

Ikkinchi yo'nalishda kapital bozorining ishini ta'minlaydigan tuzilmalar vujudga keltirildi. Kredit resurslari bozori va valyuta bozori vujudga keltirildi hamda davlatga qarashli bo'lmagan sug'urta kompaniyalari tuzildi.

Uchinchi yo'nalish mehnat bozorini shakllantirishdan iborat bo'lib, bu sohada 240 dan ortiq mehnat birjasini o'z ichiga oluvchi katta tarmoq tuzildi.

Bozor islohotlari tashqi iqtisodiy aloqalarga ham tegishlidir. Bu sohada islohotlarni amalga oshirish borasida respublikaning zamonaviy tashqi iqtisodiy kompleksi mutlaqo yangidan shakllantirildi, tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning mohiyat e'tibori bilan yangi mexanizmi vujudga keltirildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan muassasalar (Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmati) barpo etildi. Respublikaning barcha

vazirliklari va idoralari, korxonalarida tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'limlar, tashkilotlar va firmalar tuzildi.

Tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni barpo etish asosiy maqsad emas. Barcha islohotlarning asl maqsadi insonga munosib yashash va faoliyat ko'rsatish sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat. Shu sababli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning butun davri davomida aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish ob'ektiv zaruriyatdir.

Respublikada aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi.

Birinchi yo'nalish – narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish.

Ikkinchi yo'nalish – Respublikaning ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish.

Uchinchi yo'nalish – islohotlarning dastlabki bosqichida aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash.

Respublika uchun ijtimoiy himoyalash tizimini tanlab olishda xalqning uzoq yillar davomida qaror topgan ma'naviy ahloqiy qadriyatlarini, turmush tarzi va dunyoqarash xususiyatlarini hisobga olinadi.

Shunday qilib, islohotlarning barcha yo'nalishlari mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor iqtisodiyotiga o'sib o'tishiga qaratildi. Bu islohotlar O'zbekistonning mustaqilligini iqtisodiy jihatdan ta'minlash, uni iqtisodiy jihatdan rivojlangan va xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli mamlakatga aylantirishga xizmat qiladi.

9.3. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti infratuzilmasining yaratilishi

Bozor infratuzilmasi - bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir. Unga ombor xo'jaligi, transport, aloqa xizmatlari ko'rsatuvchi korxonalar, tovar va xizmatlar

muomalasiga xizmat qiluvchi muassasalar (birjalar, auksionlar, savdo uylari, savdo-sotiq idoralari va agentliklari kabilar), moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar (bank turidagi muassasalar, kreditlash idoralari, sug'urta va moliya kompaniyalari, soliq idoralari) va ijtimoiy sohaga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar (uy-joy va kommunal xizmat idoralari, aholini ishga joylashtirish firmalari) kiradi. Axborot xizmati idoralari ham bozor infratuzilmasining alohida bo'g'inini tashkil qilib, ularga ma'lumotlarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvchi kompaniya va firmalar kiradi.

Bozor infratuzilmasining bu barcha unsurlari ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit ishlariga, sherik topishiga, ish kuchini yollashiga ko'maklashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga soluvchi tadbirlarini amalga oshiradi, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida aloqa o'rnatishga yordam beradi. Ularning bir qismi davlat mulkchiligida joylashsa, boshqalari mustaqil muassasa va uyushmalardan iborat bo'lib, ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasida tovar (xizmat)lar muomalasiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar muhim o'rin tutishi sababli ularning asosiylarining qisqacha tavsifini beramiz.

Birja - namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasalaridir. Tovar birjalaridan farq qilib, fond birjasida qimmatnarx qog'ozlar va chet el valyutalarining oldi-sotdisi amalga oshsa, mehnat birjasi ishchi kuchi egasi bilan uni yollovchi korxonalar o'rtasida turib, unga bo'lgan talab va taklifni bir-biriga bog'laydi.

Birjaning barcha shakllarida kelishuvning xarakterli belgisi tovar, aksiya va valyuta kurslariga, narxning tebranib turishiga chayqov yo'li bilan ta'sir qilishdir.

Birjada uning qatnashchilari ayirboshlash to'g'risida bitim tuzadi, lekin tovarni etkazib berish va uning haqini to'lash birjadan tashqarida yuz beradi. Bunda tovar egasi va xaridorlar qatnashishi shart emas. Ular nomidan ishni brokerlar (dallollar) yuritadi. Broker (makler)lar - bu tovar, fond va valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki maxsus

firma. Ular odatda mijozlar topshirig'iga ko'ra va uning hisobiga ish yuritadi, kafolat beruvchi hisobiga o'z nomidan savdo bitimlari tuzishi ham mumkin.

Birjaning yana bir xususiyati shundaki, bu erda hali ishlab chiqarilmagan, lekin tayyorlanishi aniq bo'lgan, oldin sotib olinib, egasi ixtiyoriga kelib tushmagan tovarlar ham sotiladi.

Birjalar ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan birjalarda ayrim turdagi yoki bir guruh tovarlar, universal birjalarda har xil tovarlar sotiladi.

Auksionlar - alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi. Auksionda savdo tovarlarning nisbatan cheklangan ro'yxati bo'yicha, ommaviy sotuvga qo'yish yo'li bilan o'tkaziladi. Auksion e'lon qilingan vaqtda va ma'lum davrda o'tkaziladi. Bunda tovarlarning bozorga kelib tushish mavsumi va hajmi hisobga olinadi. Auksion savdosida namuna tovarlar ro'yxatda ko'rsatilgan tartibda savdoga qo'yiladi, xaridorlar orasida eng yuqori narxni taklif qilgan kishi tovarni sotib oladi.

Auksionlarda san'at asarlari, noyob buyumlar, kolleksiyalar ham sotilishi mumkin. Savdo yarmarkalari ma'lum vaqtda o'tkazilib, bu erda tovarlar ulgurji ravishda oldi-sotdi qilinadi. Tovar savdosi uning egasi bilan savdo firmasi o'rtasida yuz berib, unda bevosita iste'molchi qatnashmaydi.

Savdo uylari - savdo muassasasining maxsus turi. U ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan (kiyim-kechak, oyoq kiyim, gazlama va h.k.) universal savdo uyi har xil tovarlar bilan savdo qiladi. Savdo uylari tarkibida savdo firmalari muhim o'rin tutadi. Ular tijorat ishini yurituvchi va ixtisoslashgan savdo-sotiq korxonalaridir. Firmalar mustaqil yoki yirik sanoat korporatsiyalari tarkibida ish yuritib, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanadigan turlarga bo'linadi. Ayrim firmalar har ikkala savdo turi bilan ham shug'ullanadi.

Ulgurji savdo firmalari tovarlarni o'z mulkiga sotib olib, keyin iste'molchilarga sotadi. **Chakana savdo firmalari** har xil shaklni olib, ular mustaqil do'konlar, maxsus do'konlar va supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket - bu xaridorning o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi. U tovarlarning deyarli hamma turlari bilan, jumladan import tovarlar bilan savdo qiladi. Supermarket xaridorlarga bepul maslahatlar beradi, tovarlarni buyurtma bo'yicha xaridor uyiga etkazadi, ularga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatadi.

Ko'p tarmoqli tashqi savdo firmalari ham savdo uyi deb ataladi. Ular o'z nomidan va ko'pincha o'zlari hisobidan eksport-import hamda boshqa savdo aloqalarini olib boradi. Tashqi savdo uylari savdo korxonalarini sotib olish, jihoz va uskunalarni ijaraga topshirish, kreditlar berish, sug'urta xizmati ko'rsatish bilan moliya va ishlab chiqarish xizmatida ham qatnashadi.

Infratuzilma tizimida moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar alohida o'ringa ega. Ular moliya bozori, uning asosi bo'lgan kapital bozorini shakllantiradi va amal qilish tartib-qoidalarini o'rnatadi. Moliyaviy muassasalardan ko'pchiligi o'ziga xos belgilarga ega bo'lsada, ularning barchasi bitta umumiy belgiga ega. Ular o'zlarining majburiyatlarini bildiradi, ya'ni mablag'lari ortiqcha bo'lgan sub'ektlardan pul qarz oladi va o'z nomidan mablag'lari etishmagan sub'ektlarga pul qarz beradi.

Bozor infratuzilmasining banklar, sug'urta kompaniyalari, soliq va bojxona idoralari kabi muassasalari moliya-kredit munosabatlarida alohida o'ziga xos o'ringa ega. Ularning iqtisodiy faoliyati va moliyaviy munosabatlarda tutgan o'rni bilan keyingi mavzularda batafsil tanishamiz.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlarini moliyaviy axborotlar bilan ta'minlash bozor infratuzilmasining axborot xizmati idoralari, shu jumladan auditorlik firmalari zimmasiga tushadi. **Auditor firmalar** - korxonalar, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotini ekspertizadan o'tkazuvchi idora. Ular odatda aksioner jamiyat yoki kooperativ shaklda faoliyat ko'rsatadi va to'liq mustaqillikka ega bo'ladi. Auditor firmalar o'z ishini har bir mamlakatda

yoki xalqaro miqyosda qabul qilingan hisob-kitob va taftish qoidalariga binoan olib boradi. Auditor firma ishida qatnashuvchi taftishchilar auditorlar deb ataladi.

Shunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning qarab chiqilgan unsurlari barcha bozor turlarining faoliyat ko'rsatishi, hamda davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy islohotlar, iqtisodiy ukhad, iqtisodiyotni erkinlashtirish, islohotlar konsepsiyasi, iqtisodiyotni barqarorlashtirish, "O'zbek modeli", bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyili, strategiya, konsepsiya, narxlar islohoti, ko'p ukladli iqtisodiyot, tashqi iqtisodiy aloqalar, bozor infratuzilmasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega?

2. Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

3. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish tamoyilining mazmunini batafsil tushuntiring.

4. Bozor munosabatlariga o'tish har bir bosqichining maqsad va vazifalarini to'laroq bayon qiling.

5. Respublikada iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi?

6. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning har bir yo'nalishi bo'yicha o'zingizning fikr-mulohazalaringizni bildiring.

7. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz?

10-MAVZU. TARKIBIY O‘ZGARISHLAR VA IQTISODIY RIVOJLANISHNING BOG‘LIQLIGI.

10.1. Tarkibiy o‘zgarishlar mohiyati, zarurligi va shart-sharoitlari.

Iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarning amalga oshishiga ikki xil yondashuv mavjud. Keynscha va liberalistik yondashuv. J.M.Keyns tarafdorlarining fikricha, bozor resurslarning optimal ishlashini kafolatlamaydi, barqaror o‘shishni ta’minlamaydi. Shuning uchun davlatning faol aralashuvi kerak, degan fikrni ilgari surishsa, liberalizm tarafdorlari bozor iqtisodiyotiga xos erkin faoliyat yuritish qoidalariga yo‘l ochib berish zarurligini, iqtisodiyotda bozor regulyatori orqali muvozanatga erishish mumkinligini ta’kidlaydilar. Ular keynschilarning davlatni iqtisodiyotga faol aralashuvi haqidagi g‘oyalarini iqtisodiy totalitarizm, deb qaraydilar va unga qarshi chiqadilar.

Ular davlatning iqtisodiyotga aralashmasligini taklif etishadi. Neoliberalizm g‘oyalari asosida «Ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti» yuzaga keladi. Bu konsepsiya GFR va Shvetsiyada yahshi natija berdi, uning asosiy g‘oyalari O‘zbekiston iqtisodiyotida qo‘llanilmoqda. Ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotining asosiy qoidalari: davlat tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishi, erkin narxlarning zarurligi; erkin raqobat; talab va taklifning muvozanati; iqtisodiyotning muvozanati; davlat bozor xo‘jaligida shu shartlarni kafolatlashi va uning ijtimoiy yo‘naltirilgan rivojini ta’minlash.

Xullas, davlatning iqtisodiy rivojlanishdagi va tarkibiy o‘zgarishlardagi roli muhim ahamiyatga egadir. Ma’lumki, klassik va neoklassik ta’limot tarafdorlari davlatning ishtirokini imkon boricha cheklashni taklif esa, Keyns va keynschilar hamda neokeynschilar davlatning roli faol bo‘lishini targ‘ib etadi.

Real hayotda Keyns, neokeyns, liberalizm va neoliberalizm oqimlarining nazariyalari ko‘pincha bir-biri bilan bog‘lanib ketadi, qay birini ustun darajada qo‘llash mamlakatda shakllangan ob‘ektiv shart-sharoitlarga bog‘liq.

O‘zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishda yuqoridagi nazariy oqimlardagi ilmiy xulosa va yondashuvlarni mamlakatimiz sharoitiga mos tomonlarini tanlab olib, ulardan ijodiy foydalanishga asoslanadi.

Ammo bu konsepsiya mavjud nazariyalarning ko‘chirmasi emas, balki ularni yangi sharoitlarda qayta ishlash va rivojlantirish mahsulidir. O‘zbekiston konsepsiyasida ijtimoiy bozor xo‘jaligi nazariyasini qo‘llash, shuningdek, keynschilarning iqtisodiyotda davlatning rolini kuchaytirishdan iborat g‘oyalariga amal qilinadi. Xullas, O‘zbekiston konsepsiyasini bironta nazariy oqimga bog‘lab bo‘lmaydi, uning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud.

Milliy iqtisodiyotimizda tarkibiy o‘zgarishlar birinchi Prezident I.A.Karimov tomonidan asos solingan taraqqiyotning «O‘zbek modeli» bo‘yicha amalga oshirilmoqda. Bu mazmunan O‘zbekistonning o‘ziga xos yangi modelidir. Bu model o‘zining mazmuniga ko‘ra, biz yuqorida ko‘rib o‘tgan nazariy qarashlarning sintezidir. Chunki, bizda bozor iqtisodiyotiga o‘tishda «Davlat bosh islohotchi», «Kuchli ijtimoiy himoya va «Evolyusion yo‘l bilan bosqichma-bosqich bozor munosabatlarini shakllantirish» - kabi tamoyillar mazkur konsepsiyaning mazmun va mohiyatiga to‘g‘ri keladi.

Milliy iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o‘zgartirish – moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarni iqtisodiyotning turli sohalari o‘rtasida qayta taqsimlashdir. Ularni samarali va maqsadli o‘zgartirish davlatning faol aralashuvini talab qiladi.

Milliy iqtisodiyot tarkibida xalq xo‘jaligining tarmoq tarkibi asosiy o‘rin egallaydi. U tarmoqlarning tovar va xizmatlar yaratishdagi, shu bilan birga YaIM ishlab chiqarishdagi o‘rnini ko‘rsatadi. Tarmoqlar tarkibi va tarkibiy qayta qurish muammolari ayniqsa, bir iqtisodiy tizimdan boshqa iqtisodiy tizimga o‘tish davrida davlatning iqtisodiy siyosatining asosiy muammolaridan biriga aylanadi.

Milliy iqtisodiyot tarmoq tarkibi har bir davrdagi ijtimoiy mehnat taqsimotini, fan-texnika taraqqiyoti xarakterini, davlatning tarkibiy siyosatini, ijtimoiy talabni ifodalab beradi. U iqtisodiyotimiz tarkibiy tizimida asosiy o‘rin egallaydi va hududiy hamda takror ishlab chiqarish tarkiblari bilan o‘zaro bog‘liq. Chunki tarmoqlar ma’lum hududlarda joylashgandir.

Ishlab chiqarish tarkibining ijtimoiy talabga mos kelishi ishlab chiqarish va tarmoqlar samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyotning tarmoq tarkibini takomillashtirish - ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishidir. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlatlarning iqtisodiy siyosatida iqtisodiyot tarkibi va uni qayta qurish masalalari muhim o'rin tutadi. Chunki iqtisodiyot tarkibi takomillashuvi yangi tarmoqlar va yangi mulk shakllarini vujudga keltirib, bozor munosabatlarini shakllantirib boradi.

Iqtisodiyotning tarmoq tarkibi, ijtimoiy iste'mol va undagi kapital qo'yilmalar bilan o'zaro bog'liq. Chunki investitsiyalar iqtisodiyot tarmoq tarkibini takomillashtirish va qayta qurish bilan birga FTT, mahsulot ishlab chiqarishdagi tub o'zgarishlarni ta'minlaydi. Iqtisodiyot tarmoq tarkibini takomillashtirish va qayta qurish esa o'z navbatida, ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sir etadi. Bu avvalo quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- ijtimoiy ishlab chiqarishda FTT belgilab beruvchi tarmoqlarni va shu bilan birga eng kam xarajatlar hisobiga yuqori natija beruvchi tarmoqlarning ustuvor darajada rivojlanishida;

- ishlab chiqarish salohiyatini texnikaviy qayta qurishga olib keladigan, ishlab chiqarish va iste'molni muvofiqlashtiradigan, yangi mehnat qurollarini yaratish va takomillashtirishda.

Iqtisodiyot tarmoq tuzilmasi tahlilini dastlab nisbatan birlamchi, umumiy tarmoq mutanosibliklardan boshlab, undan keyin ikkinchi darajali tarmoqlar tahliliga o'tish maqsadga muvofiqdir. Birinchi navbatda ishlab chiqarish va ijtimoiy soha nisbatlarini ko'rsatish, undan keyin tarmoqlarni Ushbu sohalarda tutgan o'rnini tahlil etish lozim bo'ladi.

Ishlab chiqarish sohasi ko'pgina tarmoqlardan iborat bo'lib, ularni nazariy jihatdan ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Moddiy ne'matlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (sanoat, qishloq xo'jaligi va h.k.);
2. Moddiy xizmatlarni amalga oshiruvchi tarmoqlar (savdo, moddiy texnika ta'minoti, aloqa, transport va h.k.)

Ijtimoiy sohani ham o'z navbatida ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Takror ishlab chiqarish jarayonining shaxsiy omillarini ijtimoiy iste'mol tavsifidagi ne'matlar bilan ta'minlovchi sohalar.

2. Takror ishlab chiqarish jarayonining bir maromda amal qilishini ta'minlash shart-sharoitlaridan kelib chiqadigan tarmoqlar (mudofaa, ichki ishlar, umumiy boshqaruv tashkilotlari va h.k.).

Har ikki soha va ularning tarkibiy qismlari bir-biri bilan o'zaro bog'liq. Ishlab chiqarish sohasidagi mehnat unumdorligining o'sishi, ijtimoiy sohaga ishchi kuchi resurslarini qayta taqsimlash imkonini beradi, uning rivojlanishi o'z navbatida fan-texnika, xodimlarning madaniy va ma'naviy darajasini oshiradi. «Ijtimoiy soha mahsuloti» iste'mol xizmatlari sifatida, aholining turmush darajasini oshiradi, ularning bo'sh vaqtini ko'paytiradi va undan samarali foydalanish imkonini beradi.

Jahon amaliyoti ko'rsatadiki, iqtisodiyoti taraqqiy etgan davlatlarda ijtimoiy soha nisbatan ustun darajada rivojlanish qonuniyatiga ega va bu ularning YAIMda va aholi bandligidagi hissasining o'sib borishida namoyon bo'ladi.

Respublikamizda ijtimoiy sohalarda YAIM ishlab chiqarishdagi ulushi bo'yicha birinchi o'rinni xalq ta'limi va undan keyin uy-joy va kommunal xo'jaligi hamda aholiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy soha korxonalari egallaydi.

Iqtisodiyot tarkibi bevosita davlat makroiqtisodiy siyosatining ta'siri ostida bo'ladi. Davlatning tarkibiy siyosati bir tomondan, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarning strategiyasi va taktikalari ishlab chiqilishini, ikkinchi tomondan, tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirilishining samarali chora-tadbirlari va mexanizmini aniqlash va mazkur mexanizmlar takomillashuvi ustidan nazorat qilishni taqozo etadi.

Tarkibiy siyosat - bu ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va aholining o'sib, o'zgarib borayotgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida ijtimoiy ishlab chiqarish rivojlanishini asoslash va ustuvor yo'nalishlarini ta'minlash, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga qo'llash borasidagi chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadlari quyidagilarda ifodalanadi:

- iqtisodiyotning xom ashyoviy bir tomonlama rivojlanishiga chek qo'yish;
- tayyor, tugallangan mahsulot ishlab chiqarishga o'tish;
- importga qaramlikni cheklash;
- eksport salohiyatini oshirish;
- istiqbolli sohalarga ustuvorlik berish, barqaror o'sish;
- ishchi kuchi resurslarining oqilona foydalanilishini ta'minlash;
- milliy bozorni ichki ishlab chiqarish hisobiga to'ldirish va aholi talablarini to'laroq qondirish.

Iqtisodiyot rivojlanishining boshlang'ich davrlarida kapital qo'yilmalar tez va yuqori samara beruvchi yo'nalishlarga sarflanishi, xususan, asosiy ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashga, iqtisodiyotning asosiy va zarur tarmoqlarini vujudga keltirishga yo'naltirilishi kerak. Mustaqil davlat iqtisodiyoti shakllana borgan sari, mazkur yo'nalishlarga sarflanadigan investitsiyalar miqdori o'z-o'zidan kamaya boradi.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida 2020 yillarga mo'ljallangan iqtisodiyot tarkibini o'zgartirish konsepsiyasi amalga oshirilmoqda. 2010-2020 yillarda iqtisodiy salohiyatda davlat tomonidan ko'zda tutilgan tarkibiy o'zgarishlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- qishloq xo'jaligini yangi texnika bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligi va unga bog'liq bo'lgan sohalarning iqtisodiy munosabatlarini takomillashtirish;
- iqtisodiyotning yuqori samarali, eksportga yo'naltirilgan tuzilmasini shakllantirish;
- iqtisodiyotning tayanch tarmoqlarini texnika bilan qayta jihozlash va yanada rivojlantirish;
- engil va qayta ishlash sanoat korxonalarini texnika bilan jihozlash va zamonaviylashtirish;
- yuqori texnologiya va ilm talab ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish.

Tabiiyki, iqtisodiyotning tarkibini qayta qurish birdaniga takomiliga etib qolmaydi. Bu o'zgarishlar muntazam davom etadigan ijtimoiy-iqtisodiy jarayon bo'lib, ular davr talabi va davlatning iqtisodiy siyosatidan kelib chiqib,

tarmoqlararo hamda tarmoqlar, korxonalar ichida to'xtovsiz davom etaveradi. Bozor iqtisodiyoti va fan-texnika taraqqiyoti asosida tarmoqlar rivojlanib, mahsulot ishlab chiqarishda ularning hissasi oshib boraveradi. Aksincha bozor va taraqqiyotga mos kelmaydigan sohalarning mahsulot va xizmatlarni yaratishdagi ulushi pasayib yoki butunlay yo'qolib o'z o'rnini boshqa ilg'or sohalarga bo'shatib beraveradi.

O'zbekiston Respublikasida davlatning amalga oshirayotgan oqilona iqtisodiy siyosati natijasida o'tish davrida ko'pgina MDH mamlakatlariga xos bo'lgan iqtisodiy inqiroz va beqarorlik va chuqur tarkibiy inqiroz ma'lum darajada engil o'tdi, hamda 2008 yilda boshlangan va bugungi kunda ko'lami tobora kegayib va chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ham shunday bo'ladi deyishga to'liq asos bor.

Xullas, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda davlat asosan ikki muammoni hal etishga e'tibor berishi lozim. Birinchidan, mustaqil davlatchilikni shakllantirgan holda bozor iqtisodiyoti talablariga javob beraoladigan iqtisodiyotni tarkibiy tuzilishini, uni rivojlanishiga ta'sir etuvchi bozor infratuzilmasini vujudga keltirish, ikkinchidan, insonning yashashi va mehnat qilishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

O'tish davridagi tarkibiy o'zgarishlar bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'naltirilganligiga, o'sib va o'zgarib borayotgan inson ehtiyojlarini qondirishga, ya'ni tarkibiy o'zgarishlar maqsad ko'rinishida emas, balki barkamol inson konsepsiyasini amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

10.2. Milliy iqtisodiyot tarkibining samarali shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotining barcha bosqichlarida ishlab chiqarish tarkibiga yangi talablar qo'yiladi. Mazkur talablar tashqi va ichki omillar ta'sirida shakllanadi. Iqtisodiyot tarkibiga: jamg'arish normasi, texnika taraqqiyoti, iste'mol tarkibi, ishchi kuchi resurslari, tabiiy resurslar, raqobat, talab va taklif, foyda, narx kabilar faol ta'sir etadi.

Mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotining barcha bosqichlarida ishlab chiqarish tarkibiga yangi talablar qo'yiladi. Mazkur talablar tashqi va ichki omillar ta'sirida shakllanadi. Iqtisodiyot tarkibiga: jamg'arish normasi, texnika taraqqiyoti, iste'mol tarkibi, ishchi kuchi resurslari, tabiiy resurslar, raqobat, talab va taklif, foyda, narx kabilar faol ta'sir etadi.

Milliy iqtisodiyot tarkibini qayta qurish shakllanishiga ta'sir etuvchi omillardan biri hisoblangan raqobat ijtimoiy ishlab chiqarish nisbatlarini moslashtiruvchi asosiy bozor mexanizmidir. Raqobat iqtisodiy sub'ektlarni mehnat unumdorligini oshirishga, ishlab chiqarishni kengaytirishga, jamg'arish hajmini oshirishga, FTT sur'atlarini jadallashtirishga va iqtisodiyotda tarkibiy qayta qurishlarni amalga oshirishga undaydi. Tarmoqlararo raqobat ta'siri ostida kapital va ishchi kuchi eng yuqori foyda normasiga ega tarmoqlarga intiladi va oqib o'tadi. Kapitalning shu tarzda oqib o'tishi natijasida Ushbu tarmoqlarda tovar ishlab chiqarish va taklif etish ortib boradi. Kapital chiqib ketgan foyda normasi past bo'lgan tarmoqlarda esa ishlab chiqarish hajmi va tovar taklifi qisqarib boradi.

Milliy iqtisodiyot tarkibiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri – bu jamg'arishdir. Jamg'arish FTT yutuqlarini ishlab chiqarishga tatbiq etish bilan uzviy bog'liqdir. Jamg'arish FTT yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish jamg'arish normasini oshirishga majbur etadi. Jamg'arish normasini o'sishi ijtimoiy mahsulot tarkibida ishlab chiqarish vositalarining ulushini ortishini talab etadi. Ushbu holat joriy davrda iste'mol fondi va noishlab chiqarish asosiy fondlari o'sishini chegaralab qo'yadi, Chunki bunda milliy mahsulot va milliy daromadning o'sgan qismi ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirishga intiladi. Iqtisodiy inqiroz davrida jamg'arish normasi asosan pasayib boradi.

Ishlab chiqarish tarkibi iste'mol tarkibi bilan uzluksiz bog'liqdir. Ularning o'zaro aloqasi dinamik xarakterga ega. Texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish va iste'mol tarkibiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy ehtiyojlar qanchalik to'liqroq qondirilsa, ishlab chiqarish tarkibi shunchalik mukammal bo'ladi. Ijtimoiy ehtiyojlar aholining iste'mol buyumlariga bo'lgan ehtiyojlari, ishlab chiqarish, harbiy, boshqaruv ehtiyojlari va boshqalar orqali aniqlanadi. Ishlab chiqarish

kuchlarini rivojlanib borishi va ularning texnik imkoniyatlarini ortib borishi bilan u yoki bu ijtimoiy ehtiyoj bir vaqtning o'zida bitta emas bir nechta mahsulot ishlab chiqarish orqali qondirilishi mumkin. Iste'molchiga mahsulotni tanlash imkoniyati berilib, unda birinchidan, Ushbu ehtiyojni qondirishga to'laroq imkoniyat beriladi, ikkinchidan, ehtiyoj birligini eng kam xarajat sarflab mahsulotni iste'mol qilishga imkoniyat beradi. Jamiyat tomonidan u yoki bu mahsulot turlarini ijobiy yakuniy baholash ularni ijtimoiy ishlab chiqarish sohasida saqlab qoladi. Ijtimoiy baholash natijasida iste'mol uchun tanlab olingan turli mahsulotlarning umumiy summasi o'zaro aloqalar shaklida ishlab chiqarish tarkibini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini muntazam ravishda takomillashtirish va FTT Sharoitida iqtisodiyot tarkibini doimiy murakkablashuvi natijasida alohida tarmoqlar mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi nisbatni o'zgarishi sodir bo'ladi. Tarmoqlar o'rtasida va ularning ichida mehnat nisbatlari mahsulotlari tez harakat qila boshlaydi. Bunda bir tomondan, yangi ijtimoiy ehtiyojlarni shakllantiruvchi «yangi tarmoqlar»ning ulushi ortib borsa, ikkinchi tomondan, eng kam mehnat xarajatlari bilan jamiyat ehtiyojlarini qondiruvchi progressiv deb nomlangan tarmoqlarning ulushi ko'payadi. Yangi va progressiv tarmoqlar mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'molda qo'llanilayotgan yangiliklarning kengayib borishi mehnat tejamkorligi sur'atlarini o'sishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida jamg'arishni o'sishi va jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotini jadallashuviga olib keladi.

Ijtimoiy ehtiyojlar tizimi ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini belgilovchi bir guruh omillardir, xolos. Boshqa omillar guruhi esa ishchi kuchi resurslari va mehnat unumdorligidan tashkil topgan. Doimiy ishchi kuchi resurslari miqdori foydalanilayotgan ishchi kuchi resurslari hajmi, ish joylari soni va ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo'lgan aholining ulushi orqali aniqlanadi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning ekstensiv rivojlanish yo'li mehnat sig'imkorligi yuqori bo'lgan yo'nalishlarda ishlab chiqarish faoliyatiga malakasi o'zgarmagan holda yangi ishchi kuchini jalb qilishga asoslanadi. Iqtisodiyot tarkibini takomillashtirishda ishchilarning yuqori malakasi va mas'uliyatliliigi bilan bir

qatorida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni intensiv rivojlanish yoʻnalishining kapitalsiz deb nomlanuvchi omillari ham qatnashadi.

Boshqa tomondan kapitalsiz omillar jamiyatdan hech qanday xarajatlarni talab qilmaydi deb tushunish ham xato boʻlar edi. Ular ishlab chiqarishning alohida tarmoqlari doirasida kapitalsiz deb hisoblanilishi mumkin. Albatta intensiv taraqqiyot yoʻli ilmiy tadqiqot va ularning natijalarini ishlab chiqarishga qoʻllashda sarflanadigan xarajatlarning oʻsishi bilan bogʻliqdir.

Texnika taraqqiyoti ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasini oshiradi va iqtisodiyot tarkibini ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlariga mos kelishini belgilovchi hamma boshqa omillarga chuqur taʼsir koʻrsatadi. Shuning uchun texnika taraqqiyotining ishlab chiqarish tarkibiga taʼsirini mazkur tarkibga taʼsir etuvchi omillar bilan uzviy birlikda koʻrib chiqqan maqsadga muvofiqdir. Masalan, tabiiy omillarning ishlab chiqarishni rivojlanishida ahamiyati salmoqlidir. Tabiiy resurslarning sanoat va uning ayrim tarmoqlarining taraqqiyoti uchun mavjudligi yoki mavjud emasligi, qishloq xoʻjaligini rivojlantirish uchun yaraydigan erning hosildorligi va uning hajmi bilan bogʻliq tabiiy sharoitlar ishlab chiqarish rivojlanishi uchun bebahodir.

Oʻzining tabiiy-iqlim sharoiti bilan Oʻzbekiston oziq-ovqat mahsulotlari muammolarini yechish uchun eng qulay sharoitlarga ega boʻlgan istiqbolli hududlardan hisoblanadi. Etarli miqdorda malakali ishchi kuchi resurslarining mavjudligi qulay tabiiy va iqtisodiy omillarga egalik, aholining bir necha asrlardan buyon shakllanib kelgan anʼanaviy kasb-hunarlar, koʻnikmalarga egaligi, qishloq xoʻjalik ishlab chiqarishini rivojlantirishga keng imkoniyatlar ochib beradi.

XX asr oxirlarida rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyot tarkibini shakllanishida tabiiy omillarning ahamiyati pasayib ketmoqda. Yuqoridagi holat birinchidan, YaMM va sof milliy mahsulotda mehnat unumdorligi yuqori darajaga ega boʻlmaganligi sababli qishloq xoʻjaligining ulushi va iqtisodiyotda band boʻlganlar umumiy sonidagi salmogʻi pasayib ketishidir. Texnika taraqqiyoti xom-ashyoni tayyorlash va materiallarni qayta ishlash sohalarida alohida ahamiyat kasb etib, uning taʼsirida xom-ashyoga boʻlgan ehtiyoj qisqarib boradi.

Tabiiy sharoitlar va tabiiy resurslarning iqtisodiyot samaradorligi va tarkibiga ta'siri ish kuchini takror ishlab chiqarish xarajatlari va tabiiy resurslardan foydalanish xarajatlarini hududiy farqlanishi (qishloq xo'jaligida, qazib olish sanoatida, qurilishda) orqali namoyon bo'ladi. Shu bilan birga tabiiy sharoitlarga ishlab chiqarishning rivojlanishi ijobiy ta'sir ko'rsatishi (kommunikatsiyalarni, madaniy landshaftlarni yaratish, daryolarni boshqarish va boshqalar) va salbiy ta'sir etishi mumkin (foydali qazilmalar va o'rmon resurslarini kamayib borishi, suv va atmosferani ifloslanishi va boshqalar).

Texnika taraqqiyoti darajasiga bog'liq holda har bir mamlakatda ma'lum mehnat taqsimoti, ixtisoslashtirish darajasi, tarmoqlarning kooperatsiyalashuvi va kombinatsiyalashuvi vujudga keladi, ma'lum bir turdagi xom-ashyolar va ularni qazib olish usullaridan foydalaniladi. O'z navbatida Ushbu jarayonlar ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibiga ta'sir etuvchi omillarni bir guruhini tashkil etadi. Ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibiga mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish darajasi katta ta'sir ko'rsatadi.

Har bir mamlakatda ijtimoiy ishlab chiqarishning ma'lum bir mahsulotlar, tarmoqlarni rivojlantirish uchun qulay iqtisodiy va tabiiy sharoitlar mavjuddir. Ushbu tarmoqlar mahsulotlari faqat mamlakat ichki ehtiyojlarini emas, balki shu mahsulot ishlab chiqarish uchun noqulay sharoitga ega bo'lgan mamlakatlarning ham ehtiyojlarini hisobga olib ustun darajada rivojlantirilsa har bir mamlakat zamonaviy texnika va texnologiyaga asoslangan yirik ishlab chiqarish tarmoqlarini tashkil etish va rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa o'z navbatida iqtisodiyotning samarali tarkibini, ijtimoiy mehnat unumdorligi o'sishini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish tarkibiga texnika taraqqiyotining ta'sirini ko'rib chiqishda, u faqatgina mavjud tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni optimallashtirishni taqozo etibgina qolmasdan, balki yangi tarmoqlarni paydo bo'lishiga olib kelishini ham hisobga olish muhimdir. Yangi turdagi xom ashyo, mashina-uskunalar va energiya manbalari, texnologiya jarayonlarining paydo bo'lishi yangi tarmoqlarni vujudga kelishini taqazo etadi.

Har qanday taraqqiy etgan mamlakat uchun FTT asosini fundamental, ilmiy-amaliy taraqqiyotlarni rivojlantirish tashkil etadi. Ko'pgina istiqbolli, yangi tarmoqlarning paydo bo'lishi va taraqqiy etishiga fundamental fanlar va amaliy izlanishlarning yutuqlari sabab bo'lgan, boshqa tomondan esa, ishlab chiqarish tarkibida ma'lum bir o'zgarishlar amalga oshirilmaganda ko'pgina fan-texnika yutuqlari ishlab chiqarishga joriy etilmay qolgan bo'lar edi.

Fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etishda mashinasozlik tarkibini takomillashtirish alohida ahamiyatga egadir, chunki u hamma tarmoqlarni zamonaviy texnika asosida taraqqiy etish imkoniyatlarini belgilab beradi. Butun iqtisodiyotni zamonaviy texnika bilan qayta qurollantirish uchun, o'ta yangi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning rivojlanishini jadallashtirish zarur.

Shunday qilib, ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqarish tarkibiga bevosita ta'sir etadi, xususan, mehnat vositalari va predmetlaridan foydalanishni yaxshilash shular jumlasidandir. Har qanday mahsulotga, masalan, metallga o'sib borayotgan ehtiyoj ikki usul bilan qondirilishi mumkin: uni ishlab chiqarishni ko'paytirish yoki undan ratsional foydalanish.

Tarmoqlar nisbatiga ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvini rivojlanish darajasi, mahsulot sifatini yaxshilanishi, buyumlarni puxta ishlanganligi ham ta'sir ko'rsatadi. Haqiqatdan ham, agar dvigatelning xizmat qilish muddati oshsa, agar sifatni oshirish natijasida kam sonli buyumlar bilan unga bo'lgan ehtiyojni to'laroq qondirilsa, bu holat bevosita ishlab chiqarish hajmlarida va ishlab chiqarish tarkibida o'z aksini topadi.

Ishlab chiqarish tarkibiga tarmoq omillari bilan bir qatorda har bir korxonada faoliyati, ular tomonidan asosiy va aylanma fondlardan foydalanish darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, agar korxonada mahsulot birligi ishlab chiqarishga ketgan moddiy resurslar xarajat normasini qisqartirishga, ularni tejashga, chiqindilarni kamaytirishga va ratsional foydalanishga harakat qilsa, bu ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan ehtiyojini nisbatan qisqartirishga olib keladi va iste'mol

buyumlarini ishlab chiqarishni oshirishga imkoniyat beradi. Agar korxonalar ishlab chiqarayotgan mahsulotlari tarkibida yuqori texnik-iqtisodiy parametrlari bilan ajralib turuvchi, iste'molchilar ehtiyojlarini maksimal darajada hisobga oluvchi va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga olib keluvchi ilg'or texnologiyani mujassamlashtiruvchi Yuqori sifatli mahsulotlar ulushi oshib borsa, bu ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirishga olib keladi.

Mashina va mexanizmlar konstruksiyalarini yaxshilanishi, ular sifatini oshishi, tejamkor materiallardan foydalanish masalalarining echimi ilmiy tadqiqot va loyiha konstruktorlik tashkilotlarining faoliyatiga, ularning o'z amaliyotida yangi ilmiy texnika yutuqlaridan optimal ravishda foydalana olishiga bog'liqdir⁶⁸.

Milliy iqtisodiyot tarkibini qayta qurishni takomillashtirish bilan jamiyatda mavjud bo'lgan resurslar dinamikasi o'rtasida dialektik o'zaro bog'liqlik mavjud. Ushbu o'zaro bog'liqlik takror ishlab chiqarish jarayonida resurslarning doiraviy aylanishiga asoslanadi. Iqtisodiyot tarkibini qayta qurishni takomillashtirish, bir tomondan ishlab chiqarish taraqqiyotiga, ikkinchi tomondan esa, mavjud bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yechishga imkoniyat beradi.

Ushbu ikki omil ijtimoiy mehnat unumdorligini ortishga imkoniyat yaratadi. Ijtimoiy mahsulotning o'simini taqsimlanishi iqtisodiyot tarkibini takomillashtiruvchi asosiy vosita bo'lgan kapital qo'yilmalarni ko'paytirishga imkoniyat beradi. Bu esa iste'mol buyumlari ishlab chiqarishning o'sishi va ishchi kuchining takror ishlab chiqarish sharoitlari yaxshilanishini taqozo etadi. So'ngra esa resurslar doiraviy aylanishi takrorlanadi. Bunda ijtimoiy mehnat unumdorligi yanada ortadi va iqtisodiyot tarkibini takomillashuviga yangi shart-sharoitlar yaratiladi.

Bozor iqtisodiyoti turli bozorlarning o'zaro yaloqalari va o'zaro ta'sirlariga asoslangandir. Bozor segmentlari orasida o'zining o'zgaruvchanligiga qaramasdan, eng muhim axborotlar bozori hisoblanadi. Mahsulot ishlab chiqarish va uning sifati, sotish sharoitlari, narxi, foydasi va boshqalar to'g'risida keng va rivojlangan axborot tizimisiz hozirgi davr bozor iqtisodiyoti to'laqonli amal qila olmaydi va

---

⁶⁸ Kurs ekonomiki. Uchebnik. Pod red. B.A.Rayzberga. -4-e izd. Pererab. i dop. -M.: INFRA-M., 2006. S.215.

rivojlanmaydi. Foyda tadbirkorlik faoliyatining dvigateli hisoblanadi. Foyda olish mexanizmi esa, nima, qaerda, qachon va qanday narxda, qaysi usul bilan va kimga sotilishi to'g'risidagi bilim va axborotlarni xarakatga keltiradi.

Raqobat, narx va foyda – bozorlar to'g'risidagi keng axborotlar tizimi orqali resurslarni samarali taqsimlashga, iqtisodiyotning rivojlanishini rag'batlantirishga, tadbirkorlikni, tavakkalchilikni qo'llab-quvvatlashga imkon beruvchi omillardir.

10.3. O'zbekiston milliy iqtisodiyotini tarkibiy tuzilishini takomillashtirishning zarurligi va uning xususiyatlari

Ma'lumki, mustabid tuzum davrida O'zbekiston umumittifoq mehnat taqsimotida xomashyo bazasi vazifasini bajarar edi. 1990 yilda SSSRda ishlab chiqariladigan paxta tolasining 62,4 foizi O'zbekiston hissasiga to'g'ri kelardi, hamda etishtirilgan paxtaning 7 foizigina respublikada qayta ishlanar edi⁶⁹.

1990 yilda respublikada yaratilgan milliy daromadda sanoatning hissasi - 25,7 foiz, qishloq xo'jaligi - 44,2 foiz, qurilish - 14,1 foiz, transport va aloqa - 4,7 foiz, boshqa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari - 11,1 foizni tashkil etdi⁷⁰.

Eksportning 67 foizini bitta tovar - paxta xomashyosi, importning esa, 57 foizini don mahsulotlari tashkil qilar edi. Yakka ekin (paxta) etishtirishga asoslangan eksport-import tizimi hukmron edi.

Yirik ishlab chiqarish tajribalaridan ma'lumki, bir turdagi mahsulot ommaviy ishlab chiqariladigan joyda samaraliroqdir. O'ta mayda (1 dan 19 kishigacha mehnat qiladigan) korxonalar 80-yillarda AQSHda barcha korxonalarining 26,1, Yaponiyada 49,4 va Italiyada 43,4 foizni tashkil etdi. Mayda korxonalar (ya'ni, 20 dan 90 kishigacha ishlaydigan korxonalar) muvofiq ravishda 28,4, 27,7 va 30,4 foizga teng edi. O'rta korxonalar (bunga 100 dan 499 kishigacha ishlaydigan korxonalar kiradi) 24,0, 14,6 va 14,2 foiz, nihoyat, 500 dan ortiq ishchi mehnat qiladigan yirik korxonalar 21,5, 8,2 va 12,1 foizni tashkil etdi. Ko'rinib turibdiki,

---

⁶⁹ Tuxliev N., Taksanov A. "Natsionalnaya ekonomicheskaya model Uzbekistana". T., «O'qituvchi», 2000. 31-32-betlar.

⁷⁰ "Narodnoe xozyaystvo SSSR v 1990 godu". Statisticheskij ejegodnik. Moskva, Finansi i statistika. 1991. 11-bet. "Narodnoe xozyaystvo Uzbekskoy SSR v 1990 g.". T., «O'zbekiston», 1991. 10-bet.

o'ta zamonaviy Yaponiyada ishchilarning deyarli yarmi o'ta mayda firmalarda jamlangan. Mayda va kichik firmalar ish bilan band bo'lgan YAponlarning 3/4 qismini o'zida birlashtirgan¹. Mayda firmalar iqtisodiyotning poydevori, deb bejiz aytilmaydi.

O'zbekiston sobiq respublikalar orasida aholi jon boshiga hisoblaganda quyidagi ko'rsatkichlar: sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish (ikki marta), ijtimoiy sohaning rivojlanishi (aholi daromadlari, uy-joy bilan ta'minlanganlik, kommunal xizmatlar ko'rsatish, madaniy-maishiy ob'ektlar va boshqalar) bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan ancha orqada edi.

1990 yilda aholi jon boshiga tovarlar va xizmatlar iste'moli Rossiyada - 3735, Gruziyada - 3575, Ukrainada - 3470, Qozog'istonda - 2900 va O'zbekistonda esa, 2200 AQSH dollarini tashkil etardi.

1990 yilda jon boshiga go'sht iste'mol qilish Belorussiyada - 73 kg., Qozog'istonda - 71 kg., Rossiyada - 69 kg., Ukrainada - 65,5 kg. bo'lgan bo'lsa, O'zbekistonda - 30 kg. ni tashkil etdi. Tuxum iste'mol qilish jon boshiga Belorussiyada - 320, Rossiyada - 228, Qozog'istonda - 207 dona bo'lgan bo'lsa, O'zbekistonda - 107 donani tashkil qildi⁷¹. Boshqa mahsulotlar bo'yicha iste'mol qilishda ittifoq respublikalaridan ancha orqada edi.

Milliy iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish zarurligi eng avvalo tarkibiy o'zgarishlarni xalq xo'jaligining ustuvor tarmoqlarida amalga oshirish, ularning maqsad va vazifalarini belgilash hamda o'zaro muvofiqlashtirishni taqozo etadi.

O'zbekistonda iqtisodiyot tuzilishidagi o'zgarishlar Birinchi Prezidentimiz g'oyalari ko'ra, quyidagi eng muhim vazifalarni hal etish bilan bog'liqdir:

Birinchidan, boshqa mamlakatlardan xomashyo resurslari eng muhim turlarining, butlovchi mahsulotlarning va oziq-ovqat mahsulotlarining olib kelinishini qisqartirib, ana shu mahsulotlar o'rnini bosadigan korxonalarini rivojlantirish asosida respublikaning iqtisodiy mustaqilligiga erishish;

---

¹ YUdanov A.YU. "Firma i rinok". M., «Znanie», 1990. 5-bet.

⁷¹ "Narodnoe xozyaystvo SSSR v 1990 godu". Statisticheskiy ejegodnik. 1990. Narodnoe xozyaystvo Uzbekskey SSR v 1990 g. T., «Uzbekiston», 1991.

Ikkinchidan, o‘zimizda ishlab chiqarishni tashkil etish hisobiga mahsulotlar va xalq iste‘mol mollarining hayotiy muhim turlariga bo‘lgan aholi va umumxalq xo‘jaligi talablarini qondirish;

Uchinchidan, iqtisodiyotning mutanosib va barqaror ishlashini ta‘minlash;

To‘rtinchidan, iqtisodiyotning xomashyo etishtirishga qaratilgan bir tomonlama yo‘nalishini bartaraf etish, g‘oyat boy ma‘dan - xomashyo resurslari va qishloq xo‘jalik xomashyosini chuqurroq, mukammalroq qayta ishlanishini tashkil etish, ishlab chiqariladigan mahsulotning butlik darajasi va raqobatbardoshligini oshirish;

Beshinchidan, respublikaning eksport imkoniyatini kengaytirish, tashqi iqtisodiy aloqalarda to‘lov balansining ijobiy bo‘lishiga erishish; oltin-valyuta zaxirasini mustahkamlash;

Oltinchidan, mehnat resurslarining oqilona bandligini ta‘minlash, mehnat qilishning yangi texnologiyalarga, xalqning tarixiy an‘analari va udumlariga mos keladigan sohalarini barpo etish;

Ettinchidan, tarmoqlar ichidagi va hududiy jihatdan vujudga kelgan nomutanosibliklarni bartaraf etish, respublika hududida ishlab chiqaruvchi kuchlarni jadal rivojlantirish va oqilona joylashtirish⁷².

Buning natijasida mustaqillik yillarida O‘zbekiston iqtisodiyotida ijobiy o‘zgarishlar yuz berdi va tarkibiy o‘zgarishlarni ta‘minlash uchun shart-sharoitlar vujudga keltirildi.

Tarkibiy o‘zgarishlardan ko‘zlangan aniq maqsadlar quyidagilardan iboratdir:

- iqtisodiyotning xomashyo etishtirishdan iborat bir tomonlamaligiga chek qo‘yish;

- iste‘molga tayyor, ya‘ni tugallangan mahsulot ishlab chiqarishga o‘tish;

- import o‘rnini bosa oladigan tovarlarni iloji boricha mamlakatning o‘zida ishlab chiqarib, importga qaramlikni cheklash;

---

⁷² Karimov I.A. “O‘zbekiston iqtisodiy isloqotlarni chuqurlashtirish yo‘lida”. -T.: O‘zbekiston, 1995. 230-231-betlar.

- mahsulot sifati va raqobatbardoshligini jahon bozori talablari darajasiga etkazib, mamlakat eksport salohiyatini oshirish;

- ishlab chiqarishning istiqbolli sohalariga ustuvorlik berib, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash;

- mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlash, yangi texnologiyalarga o'tish, xalqimizning milliy va tarixiy an'alariga mos keladigan yangi sohalarni barpo etish;

- o'zimizda ishlab chiqariladigan tovarlar hisobidan milliy bozorni to'ldirish orqali xalq iste'mol mollarining muhim turlariga bo'lgan aholi talablarini to'laroq qondirish.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlar o'zida quyidagilarni ifodalashi lozim:

- fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini mujassamlashtirgan yangi, yuqori samara beruvchi ishlab chiqarishni tashkil etish va iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish imkonini beradigan tarmoqlar rivojlanishni ta'minlash;

- mamlakatning tabiiy sharoitini, uning mineral, xomashyo resurslarini demografik ahvolini, qishloq xo'jaligi uchun yaroqli unumdor erlar mavjudligini hisobga olish;

- ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish asosida yuqori iqtisodiy natijalarga erishishni ta'minlaydigan iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga erishish;

- milliy iqtisodiyot tarkibini shakllantirishda uning jahon iqtisodiy hamjamiyatiga qo'shilib borishini e'tiborga olish;

- iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o'zgartirishni mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga, ta'lim berish tizimini takomillashtirishga, aholining yuqori turmush darajasini ta'minlashga yo'naltirish.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishida chuqur o'zgartirishlar amalga oshirilishi oqibatida respublikaning yoqilg'i-energetika resurslariga bo'lgan ehtiyoji o'zi hisobidan to'la ta'minlandi hamda g'alla importiga qaramlik barham topib, g'alla mustaqilligi qaror topdi.

Oliy Majlisning XIV sessiyasida sotsial infratuzilmani jadal rivojlantirishga alohida e'tibor berilib, noishlab chiqarish sohasini rivojlantirishning aniq yo'nalishlari, uning rivojlanishidagi ustuvor jihatlari belgilandi, bu sohadagi tarkibiy siyosatni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarga e'tibor qaratildi.

Noishlab chiqarish sohasidagi tarkibiy siyosat quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablarini izchil amalga oshirish;
- madaniyat va san'at sohalarini rivojlantirish;
- sog'liqni saqlash sohasida ambulatoriya - poliklinika xizmatlarini ko'paytirish.

Milliy iqtisodiyotdagi ijobiy siljishlar oqibatida noishlab chiqarish sohalariga sarmoya qo'yilmalari ham orta bordi. Natijada, 2000-2008 yillarda YAIMda ta'lim uchun umumiy xarajatlar ulushi 7,5-8 foiz, sog'liqni saqlash uchun umumiy xarajatlar 4,5-5 foizni tashkil etdi.

Jahon bankining ma'lumotiga ko'ra, yalpi ichki mahsulotdan ta'lim sohasiga xarajatlar Rossiyada 3,4 foiz, AQSH, Fransiya va Buyuk Britaniyada 5,3 foizni tashkil etadi. O'zbekistonda 1998 yilda ta'lim sohasiga yo'naltirilgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 7,6 foizini, 1999 yilda 8,1, 2000 yilda 10,3, 2008 yilda esa 12 foizni tashkil etdi.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni yanada samaraliroq bo'lishi uchun quyidagi sharoitlar yaratilishi lozim:

- davlatning tarkibiy o'zgarishlar borasidagi faol investitsion siyosatini amalga oshirish;
- xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish va ular uchun munosib qulay sharoitlar yaratish;
- xususiy investitsiyalar yo'nalishini savdo-vositachilik sohalaridan ishlab chiqarishni rivojlantirishga burish;
- xorijiy investorlar uchun yanada qulay investitsiya muhitini yaratish;

- bozor munosabatlarining asosi bo'lgan kichik va o'rta korxonalar rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish;

- zarar ko'rib ishlovchi korxonalar va tarmoqlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni asta-sekin to'xtatish, sanatsiya va bankrotlik siyosatini qo'llash.

Asosiy tayanch tushunchalar

Fan texnika taraqqiyoti, milliy iqtisodiyot tarkibiy tuzilishi, importga qaramlik, eksport salohiyati, jamg'arish normasi, ishlab chiqarish tarkibi, iste'mol tarkibi, ijtimoiy ehtiyojlar, tarkibiy o'zgarishlar.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Tarkibiy o'zgarishlar deganda nimani tushunasiz?
2. Fan texnika taraqqiyoti nima?
3. Milliy iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini aytib bering.
4. Importga qaramlik nima?
5. Eksport salohiyatini qanday oshirish mumkin?
6. Jamg'arish normasi nima?
7. Ishlab chiqarish tarkibini qaysi yo'llar bilan takomillashtirish mumkin?

11-MAVZU. KICHIK BIZNES VA HUSUSIY TADBIRKORLIK IQTISODIY RIVOJLANISH GAROVIDIR

11.1. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik tushunchalari

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining nazariy va amaliy jihatlari iqtisodchi olimlar tomonidan chuqur tadqiq qilingan. Iqtisodchi-olimlar “biznes” tushunchasini “ish”, “munosabat”, “mashg‘ulot” foyda olishga qaratilgan bozor munosabatlari sub’ektlarining iqtisodiy faoliyati deb talqin etadilar. Ayrim iqtisodchi-olimlar “biznes” va “tadbirkorlik”ni ma’nodosh tushunchalar, deb hisoblaydilar.

Iqtisodiy adabiyotlarda “tadbirkor” tushunchasi birinchi marta 1723 yilda paydo bo‘lgan va bunda “tadbirkor” deganda “ishlab chiqarish va ob’ektlar qurilishi bo‘yicha majburiyatni o‘z zimmasiga olgan shaxs”⁷³ tushunilgan. Ilmiy termin sifatida “tadbirkorlik” tushunchasi XVIII asrning boshida taniqli ingliz iqtisodchisi Richard Kanton ishlarida qo‘llanilgan⁷⁴. Uning fikricha, “tadbirkor – bu foyda olishi chegaralanmagan va tovarlarni arzon narxda sotib oladi-yu, lekin uni qimmatroq narxda sotadi, u tavakkalchi, taklifni talabga moslovchi shaxsdir”⁷⁵.

N. Siropolis tadbirkorlikni jonli, dinamik faoliyat hisoblab, tadbirkorni ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etuvchi, uni boshqaruvchi va barcha mavjud riskni o‘ziga oluvchi Shaxs sifatida talqin qiladi va tadbirkorlikning quyidagi muhim xususiyatlarini ko‘rsatib beradi: aniq maqsadlarni ko‘zlash; novatorlik; faoliyatning riskliligi; o‘ziga ishonch; qat’iyatlilik; javobgarlik⁷⁶.

“Ekonomiks” darsligining mualliflari Makkonell K. R., Bryus L. fikricha, “kichik biznes - bu shunday sohaki, u tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilishi jarayonida er resurslari, kapital va mehnatni birlashtirish bo‘yicha tashabbusni o‘z zimmasiga oladi, shu bilan birga biznesni yuritish jarayonida asosiy qarorlarni qabul

---

⁷³Osnovi biznesa/pod.red. YU.B.Rubina. Uchebnik. 6-e izd. – M.: Market DS Korporeyshn, 2005. – 47 str.

⁷⁴Akimov O.YU. Maliy i sredniy biznes: evolyutsiya ponyatiy, rinochnaya sreda, problema razvitiya. – M.: Finansi i statistika, 2004. – 24 str.

⁷⁵Osnovi biznesa/pod.red. YU.B.Rubina. Uchebnik. 6-e izd. – M.: Market DS Korporeyshn, 2005. – 47 str.

⁷⁶Siropolis Nikolas K. Upravlenie malim biznesom. Rukovodstvo dlya predprinimateley: Per. s angl. - M.: Delo, 1997. - s. 50-60.

qiladi. Shuningdek, kichik biznes yangilik yaratuvchi bo'lib, tijorat asosida yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish texnologiyalari yoki biznesni tashkil etishning yangi shakllarini ishlab chiqarishga intiluvchi, riskli faoliyatdir"⁷⁷.

A.Busigin tadbirkorlikni "foyda olish maqsadidagi iqtisodiy faollikning maxsus turi" sifatida ta'riflab, tadbirkorlik faoliyatining maqsadi deb, shunday tovarni ishlab chiqarish va sotishni tushunadiki, u bozorda talabga ega bo'lib, tadbirkorga foyda keltirishi lozim. U tadbirkorlikni yangi narsani yaratish jarayoni sifatida, tadbirkorni esa bularning barchasiga zaruriy vaqt va kuch sarflovchi, bacha moliyaviy, psixologik va ijtimoiy tavakkalchilikni zimmasiga oluvchi, evaziga pul va erishgan muvaffaqiyatdan qoniqish hosil qiluvchi inson sifatida qaraydi"⁷⁸.

M.Lapusta, Yu.Starostin tadqiqotlarida "kichik tadbirkorlik - qonunchilikda belgilangan me'yorlarga muvofiq bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tomonidan tadbirkorlik faoliyatining amalga oshirilishi" sifatida qayd etilgan"⁷⁹.

A.O'lmasov, A.Vahobovlar fikricha, "tadbirkorlik mohiyatan biznesning asosiy turi. Ammo har qanday biznesni tadbirkorlik deb bo'lmaydi. Buning uchun biznes yaratuvchilik belgilariga ega bo'lishi lozim. Biznes keng ma'noda puldan pul chiqarishga qaratilgan faoliyat. Ammo bunday faoliyatda yaratuvchilik bo'lganda tadbirkorlik yuzaga keladi, ya'ni bironta ishga kapital qo'yib, resurslarni samarali ishlatib, tovar va xizmatlarni yaratish tashkil etilganda buni tadbirkorlik deb aytish mumkin" – deya ta'riflaydilar"⁸⁰.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi o'рни va ahamiyati bu soha tomonidan amalga oshiradigan vazifalar orqali namoyon bo'ladi. Bunday vazifalarning turli-tumanligi esa kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasining jahondagi barcha mamlakatlar uchun ham, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan alohida bir mamlakat uchun ham qandaydir darajada ahamiyat kasb etishidan darak beradi.

---

⁷⁷Makkonell K.R., Bryus L. Ekonomiks. T – 1., - M: Delo, 1992. – s.38

⁷⁸Busigin A.V. Predprinimatelstvo, nachalniy kurs. – M: NIRP, 1992. – 17 str.

⁷⁹Lapusta M. G., Starostin Yu. L. Maloe predprinimatelstvo. - M.: INFRA-M, 1997. - S. 5.

⁸⁰O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. – T.: SHarq, 2006.- 142-bet.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi ahamiyati to'g'risida so'z yuritganda, eng avvalo, uning **iste'mol bozorida muvozanatni ta'minlash** vazifasini ta'kidlash lozim. Sobiq rejali iqtisodiyot davridagi achchiq tajribadan ma'lumki, o'ta darajada yiriklashgan ishlab chiqarish ehtiyoj va talablar tuzilishidagi o'zgarishlarga qiyin moslashuvchan, harakatchanlik borasida o'ta sust hisoblanadi. Bundan farqli o'laroq, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyotning eng moslashuvchan, o'zgarib turuvchi talabga tez javob beradigan sohasi hisoblanib, turli ehtiyojlardan kelib chiqqan holda, iste'molchi uchun zarur bo'lgan mahsulot va xizmatni etkazib berish muammosini zudlik bilan hal etadi. Shu bilan birga, ular aholi ehtiyojlarining o'zgarishi natijasida mahsulot turlarini o'zgartirish va ishlab chiqarishga joriy etishni yirik ishlab chiqarishga nisbatan kam xarajat qilgan holda amalga oshira oladi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ahamiyati, ayniqsa, ko'lami jihatidan katta bo'lmagan **yangi bozorlarni o'zlashtirish**da yaqqol namoyon bo'ladi. Mavsumiy, milliy, mahalliy ahamiyatga molik ba'zi mahsulot va xizmatlar talab hajmiga ko'ra yirik ishlab chiqarish uchun ko'p ham istiqbolli hisoblanmaydi. Biz kundalik turmushda kerak bo'ladigan uy-ro'zg'or buyumlaridan tortib maishiy xizmat ko'rsatishgacha bo'lgan jarayonda yirik korxonalarining rolini odatda to'la tasavvur eta olmaymiz.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ijtimoiy sohadagi eng muhim vazifasi - bu aholining **ish bilan bandlik darajasini oshirish**dir. O'z navbatida u mazkur vazifani ikkita asosiy yo'l bilan bajarishi mumkin: yangi ish o'rinlarini barpo etish va vaqtincha bo'sh bo'lgan yoki ish bilan qisman band bo'lgan aholini ishga jalb etish, yoki boshqacha aytganda, ikkilamchi bandlikni ta'minlash. Aholining ish bilan bandligi va qo'shimcha daromad olish imkonini yaratish orqali u jamiyatdagi ijtimoiy muvozanatni saqlashga katta hissa qo'shadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasining rivojlantirilishi xo'jalik yuritishning **sobiq ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga xos bo'lgan salbiy oqibatlarni bartaraf etish**da muhim o'rin tutadi. Jumladan, aynan ma'muriy-buyruqbozlik tizimi davrida noto'g'ri yuritilgan ijtimoiy siyosat oqibatida yirik

shaharlarda ishlab chiqarishning haddan ziyod to'planishi, kichik shahar va qishloq joylarda esa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning past darajada qolishi aholi o'rtasida tabaqalashuvni keltirib chiqargan edi. Bunday yaroqsiz usul, ayniqsa, mamlakatimizdagi ko'plab kichik shahar va qishloqlardagi ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma ob'ektlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Aholining asosiy qismi qishloqlarda joylashganiga qaramasdan, mavjud ortiqcha ishchi kuchi uchun yangi ish joylarini tashkil etish muammosi hal etilmadi. Shunga ko'ra, bu muammoni tezlik bilan hal etishning asosiy yo'llaridan biri – kichik korxonalarni, ayniqsa, sanoat ishlab chiqarishiga va qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan kichik korxonalarni tashkil etish ekani tobora ayon bo'ldi.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik davlat va jamiyatimiz rivojida alohida o'rin egallaydi. Bugungi kunda biz bu sohani rivojlantirmasdan turib iqtisodiyotimizning kelajagini, YaIMning o'sishini ta'minlay olmaymiz. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi ichki bozorimizni raqobatbardosh va sifatli mahsulotlar bilan to'ldirishda, ishchi kuchini ish bilan ta'minlash va shu asnoda ularning munosib daromad topishi, farovonligining oshib borishiga erishishda eng muhim omillardan biri hisoblanadi hamda jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy tayanchi va poydevori bo'lgan mulkdorlar sinfining shakllanishi va mustahkamlanishini ta'minlaydi. Shuningdek, bu soha hozirgi vaqtda jamiyatimizdagi ijtimoiy va siyosiy barqarorlikning kafolati va tayanchiga, yurtimizni taraqqiyot yo'lidan faol harakatlantiradigan kuchga aylanib bormoqda.

Mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, YaIM hajmining yuqori sur'atlar bilan o'sishi, aholi bandligi va daromadlari kabi masalalarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining naqadar yuksak o'rin egallashi Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev tomonidan ham bir necha marotaba ta'kidlangan. Xususan, uning - "...tuzilma va hokimliklarning jiddiy va kundalik e'tiborini talab qiladigan yana bir muhim yo'nalish bor. Bu - xususiy mulk va tadbirkorlikni yanada rivojlantirish va ularning ta'sirchan himoyasini ta'minlashdir. Buning uchun joylarga chiqish, har bir xonadonning tadbirkorlik borasidagi imkoniyatini o'rganish, moliyalashtirishni kengaytirish bilan bog'liq muammolarni hal etish,

tadbirkorlarni ishonirish va ularga amaliy yordam berish kerak. «O‘ztadbirkoreksport» va «O‘zsanoateksport» aksiyadorlik jamiyatlari, shuningdek, Milliy bank huzuridagi Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlarining eksportini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi yo‘nalishi bo‘yicha kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlari tomonidan kamida 1 milliard 500 million dollarlik eksportni ta‘minlash kerak”⁸¹ - degan fikrlaridan respublikada kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, hattoki tashqi iqtisodiy aloqalarda ham ularning o‘rni va rolini kengaytirish masalalari hozirgi kunda naqadar dolzarb ahamiyatga molik masalalardan ekanligini anglab olishimiz mumkin.

Bundan tashqari, respublikamizda iqtisodiyotni yanada rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” va undagi 3.4-bandning deyarli barcha ustuvor yo‘nalishlari respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini yanada rivojlantirishga qaratilgan. Unda, hususan, – “kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmoklik muhitini yaratish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat, nazorat va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning noqonuniy aralashuvining qat’iy oldini olish”⁸² - deb belgilab qo‘yilishi mamlakatimizda Ushbu sohani rivojlantirishga naqadar katta ahamiyat berilayotganligini ko‘rishimiz mumkin.

Kichik biznes tarkibiga kiruvchi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar turli mamlakatlar qonunchiligi tomonidan turlicha belgilanadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida kichik tadbirkorlik sub’ektlari quyidagicha belgilangan:

1) yakka tartibdagi tadbirkorlar;

---

⁸¹ SH.M.Mirziyoev Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasi. Xalq so‘zi. 17.01.2017 y.

⁸² “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”. http://strategy.gov.uz/uz/pages/action_strategy

2) ishlab chiqarish tarmoqlarida, band bo‘lgan xodimlarning o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan 20 kishi, xizmat ko‘rsatish sohasida va ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa tarmoqlarda, band bo‘lgan xodimlarning o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan 10 kishi, ulgurji, chakana savdo hamda umumiy ovqatlanish tarmoqlarida, band bo‘lgan xodimlarning o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan 5 kishi bo‘lgan mikrofirmalar;

3) quyidagi tarmoqlardagi:

- engil va oziq-ovqat sanoatida, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog‘ochsozlik, mebel sanoati, qurilish materiallari sanoati, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohaslarida, band bo‘lgan xodimlarning o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan 100 kishi;

- mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg‘i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtirish va ularni qayta ishlash, qurilish hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohaslarida, band bo‘lgan xodimlarning o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan 50 kishi;

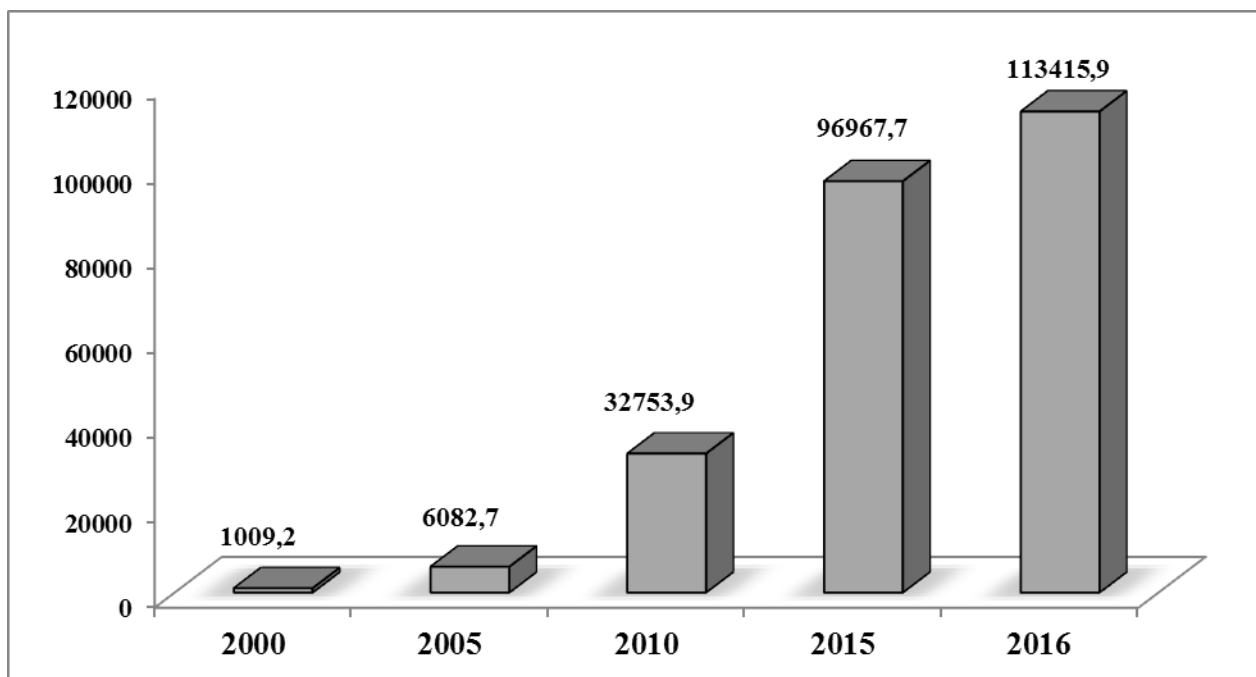
- fan, ilmiy xizmat ko‘rsatish, transport, aloqa, xizmat ko‘rsatish sohalari (sug‘urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa sohalarda, band bo‘lgan xodimlarning o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan 25 kishi bo‘lgan kichik korxonalar⁸³.

Mamlakatimizda ishbilarmonlik muhitini yanada yaxshilash bo‘yicha amalga oshirilayotgan kompleks chora-tadbirlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish va barqaror iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini ta‘minlash imkonini bermoqda.

2000-2016 yillarda YaIM tarkibida kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub’ektlari tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmi yildan-yilga ko‘payib borish tendensiyasiga ega bo‘ldi. (11.1.1-rasm)

---

⁸³ O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida. 2012 yil 2 may.

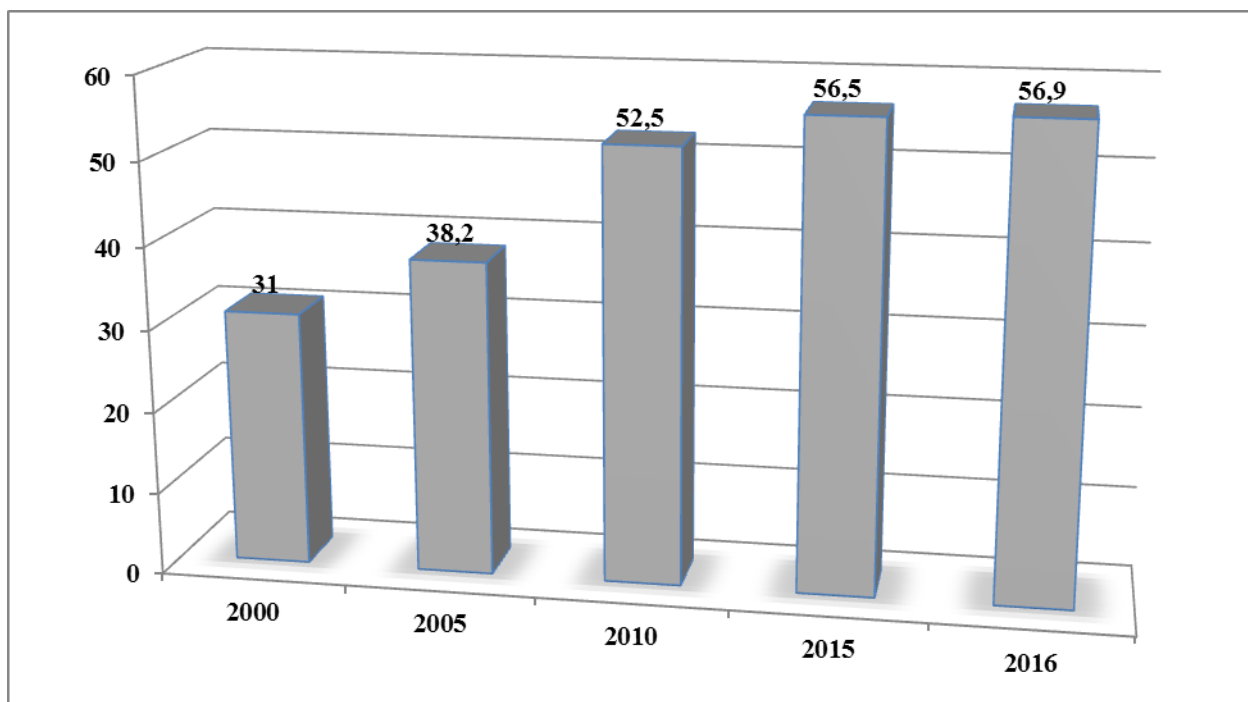

11.1.1-rasm. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar umumiy hajmi. (joriy narxlarda mlrd. so'm)⁸⁴

11.1.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rinadiki, mamlakatimizda kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan 2000 yilda 1 trln. so'mlik tovar va xizmatlar ishlab chiqarilgan bo'lsa, Ushbu ko'rsatkich 2005 yilga kelib 6 trln., 2010 yilda 32,7 trln., 2015 yilda 97 trln., 2016 yilda esa 2000 yilga nisbatan deyarli 114 barobarga oshib, 113,4 trln. so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan. Buni YAIM ga nisbatan olib qaraydigan bo'lsak, 2000-2016 yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 31,0 foizdan 56,9 foizga o'sib, 25,9 foiz birlikka ortgan (11.1.2-rasm).

⁸⁴ <https://stat.uz/uz/432-analiticheskie-materialy-uz/2031-o-zbekiston-respublikasida-kichik-biznes-va-xususiy-tadbirkorlikning-rivojlanishi> sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblandi.

11.1.2-rasm. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YAIMdagi ulushi⁸⁵

11.1.2-rasm ma'lumotlari respublikamizda YAIM tarkibida kichik biznes va hususiy tadbirkorlik ulushining ortib borishi Ushbu sohaga hukumat tomonidan qaratilayotgan e'tibor va ularni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish borasida naqardar yuksak ishlar amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi. YaIM tarkibida kichik biznes va hususiy tadbirkorlik ulushining yuqoriligi borasida O'zbekiston dunyoning rivojlangan mamlakatlari qatoriga kiradi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik mezonlari dunyo mamlakatlarida ularning hususiyatlaridan kelib chiqqan holda turlicha bo'ladi. Ushbu mezonlar uchun asos bo'lib aholi soni, daromadlari, YaIM hajmi, pul oqimi va shu kabilar hisoblanadi. Shuning uchun ham turli davlatlarda sub'ektlarning kichik biznes sohasiga taalluqliligi mezonlariga katta e'tibor berish lozim. Masalan, AQSHda xodimlar soni 100 kishigacha hamda yillik aylanmasi hajmi 3 dan 12 mln.AQSH.dollarigacha bo'lgan sub'ektlar kichik biznes sub'ektlari hisoblanadi. Xodimlar soni 100 dan 500 kishigacha bo'lgan sub'ektlar esa o'rta biznes

⁸⁵<https://stat.uz/uz/432-analiticheskie-materialy-uz/2031-o-zbekiston-respublikasida-kichik-biznes-va-xususiy-tadbirkorlikning-rivojlanishi>

sub'ektlari deb yuritiladi. Shuningdek, Rossiyada kichik biznes sub'ektlariga xodimlar soni 100 kishigacha hamda yillik tushum hajmi 400,0 mln.rublgacha bo'lgan sub'ektlar taalluqli bo'ladi.

Taqqoslash uchun bir qator chet el davlatlarida kichik biznesning YaIMdagi ulushini olib qaraydigan bo'lsak, Fransiyada bu ko'rsatkich 62 foizni, Italiyada - 60 foizni, Yaponiyada - 55 foizni, Germaniyada - 54 foizni, Buyuk Britaniyada - 53 foizni, AQSHda - 52 foizni, Qozog'istonda - 25,6 foizni, Rossiyada – 20,0 foizni tashkil etadi.

Mazkur sohada YaIMning salmoqli qismi tobora ko'proq ishlab chiqarilmoqda, ishchi kuchi aksariyat qismining ish bilan bandligi ta'minlanmoqda, barcha innovatsiyalarning yarmidan ko'proq qismi yaratilmoqda. Bu mamlakatlarda kichik tadbirkorlik mavqeining mustahkamlanishi davlatning shu boradagi siyosati bilan uzviy bog'liqdir.

11.1.1-jadval.

Jahonning ayrim mamlakatlarida kichik biznesdan foydalanish yo'nalishlari

Kichik biznesdan foydalanish yo'nalishlari	Mamlakatlar
Ishsizlik va qashshoqlik kabi ijtimoiy muammolarning keskinligini pasaytiruvchi omil	Hindiston, Albaniya, Braziliya
Ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqarorlik, o'rta sinfning tarkib topishi	Fransiya, Buyuk Britaniya, Belgiya, Germaniya, Kanada, Ispaniya
Retsessiyani bartaraf etish	Isroil, AQSH
Yangi bozorlarni barpo etish	Meksika, Kanada, Singapur, Yaponiya
Islohotlarni izchil amalga oshirish	Xitoy, Polsha, Chexiya, Vengriya, Slovakiya

Jahon tajribasining tahlili shuni ko'rsatadiki, kichik biznesni rivojlantirishdan qator mamlakatlarda iqtisodiy siyosatning o'ziga xos dastagi sifatida foydalanib kelinmoqda. Jumladan:

- ishchi kuchi bandligini ta'minlashning asosiy sohasi;
- iqtisodiyotning innovatsiya salohiyatini rivojlantirish manbai;
- ishlab chiqarish faoliyatining yangi shakllarini izlash va joriy etish manbai;
- davlat byudjetini soliq bilan to'ldirish (masalan, Germaniyada soliqlarning deyarli yarmini kichik biznes ta'minlaydi);
- ishlab chiqarish pasayishining oldini olish (Vengriya, Chexiya, Polsha);

- yirik biznes bilan uzviy bog‘liq holda, mamlakatning barqaror rivojlanishi hamda uning iqtisodiyoti raqobatbardoshligini oshirishning asosi. Ushbu yo‘nalishlarni quyidagi jadval orqali yaqqol tasavvur etish mumkin (11.1.2-jadval).

11.1.2-jadval
Hududlar bo‘yicha kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YaHMDagi ulushi⁸⁶

	<i>yillar</i>				<i>2000-2016 yillarda o‘zgarish (+; -)</i>
	<i>2000 y.¹</i>	<i>2005 y.</i>	<i>2010 y.</i>	<i>2016 y.</i>	
<i>Yuqori darajada</i>					
Namangan viloyati	33,4	45,2	76,0	80,3	46,9
Jizzax viloyati	37,1	58,3	77,3	80,3	43,2
Samarqand viloyati	44,3	49,9	73,6	78,0	33,7
Surxondaryo viloyati	39,1	42,8	71,7	75,3	36,2
Xorazm viloyati	34,2	47,1	71,8	74,2	40,0
<i>O‘rta darajada</i>					
Sirdaryo viloyati	38,9	59,8	77,4	68,7	29,8
Buxoro viloyati	33,0	40,7	64,1	67,9	34,9
Andijon viloyati	32,9	35,8	54,7	66,0	33,1
Farg‘ona viloyati	32,0	40,8	59,5	63,4	31,4
Toshkent Shahri	41,5	46,4	49,9	58,9	17,4
Toshkent viloyati	34,0	32,3	54,7	57,1	23,1
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	26,9	45,1	63,6	57,0	30,1
Qashqadaryo viloyati	25,8	34,9	55,0	51,7	25,9
<i>Past darajada</i>					
Navoiy viloyati	21,5	18,5	34,4	37,6	16,1

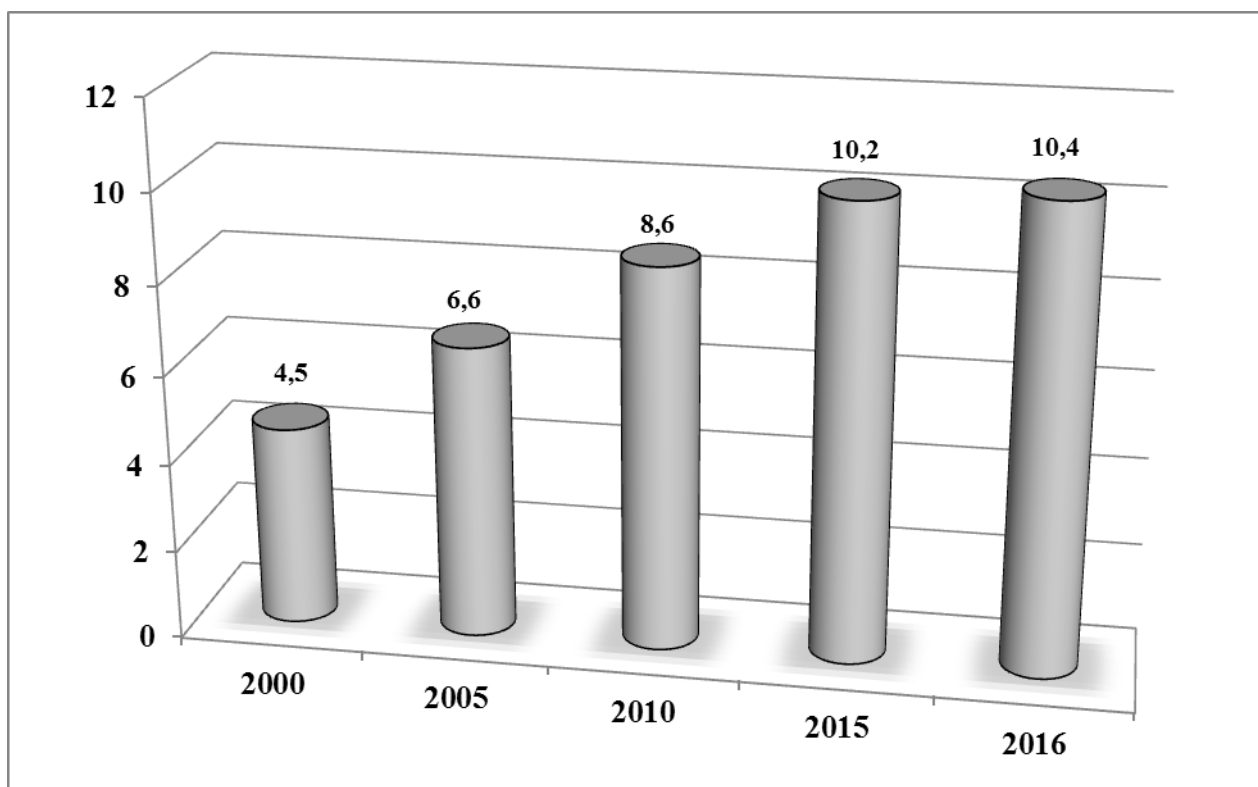
¹⁾ *Kichik va o‘rta biznes*

Har qanday davlatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti hukumat tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy siyosatning hududlarda bajarilish darajasiga bog‘liq. Hususan, respublikamiz hududlarida ham kichik biznes va hususiy tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash masalasida juda katta ishlar amalga oshirildi va u o‘z samarasini berdi. 2016 yilda respublikamiz hududlari bo‘yicha kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning YaHMDagi ulushi Namangan va Jizzax viloyatlarida yuqori darajaga etib, 80,3 foizni tashkil etgan. Shuningdek, Samarqand viloyatida bu ko‘rsatkich 78,0 foiz, Surxondaryo viloyatida 75,3 foiz va Xorazm viloyatida 74,2 foizni tashkil etgan. Sirdaryo, Buxoro, Andijon, Farg‘ona, Toshkent va Qashqadaryo viloyatlarida, Toshkent Shahri va Qoraqalpog‘iston Respublikasida

⁸⁶ <https://stat.uz/uz/432-analiticheskie-materialy-uz/2031-o-zbekiston-respublikasida-kichik-biznes-va-xususiy-tadbirkorlikning-rivojlanishi>

kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 50-70 foizlar oralig'ida bo'lib, o'rta darajani qayd etgan. Shu bilan birga, past daradaja qolayotgan Navoiy viloyatida bu ko'rsatkich 37,6 foizni tashkil etgan (11.1.2-jadval).

So'nggi yillarda kichik biznes sub'ektlarining mamlakatimizda yangi ish o'rinlarini tashkil qilish, aholi daromadlari va farovonligini oshirishning muhim omili sifatidagi natijalari salmoqli bo'lib bormoqda. 2000 yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida mehnat faoliyati bilan band bo'lganlar soni 4,5 mln.kishini tashkil etgan bo'lsa, 2010 yilda bu ko'rsatkich 8,6 mln.kishini, 2016 yilda esa 10,4 mln.kishini tashkil etib, mazkur sohada band bo'lganlar soni 2000 yilga nisbatan solishtirilganda 5,9 mln.kishiga yoki 2,3 barobar ko'payganligini ko'rish mumkin (11.1.3-rasm).

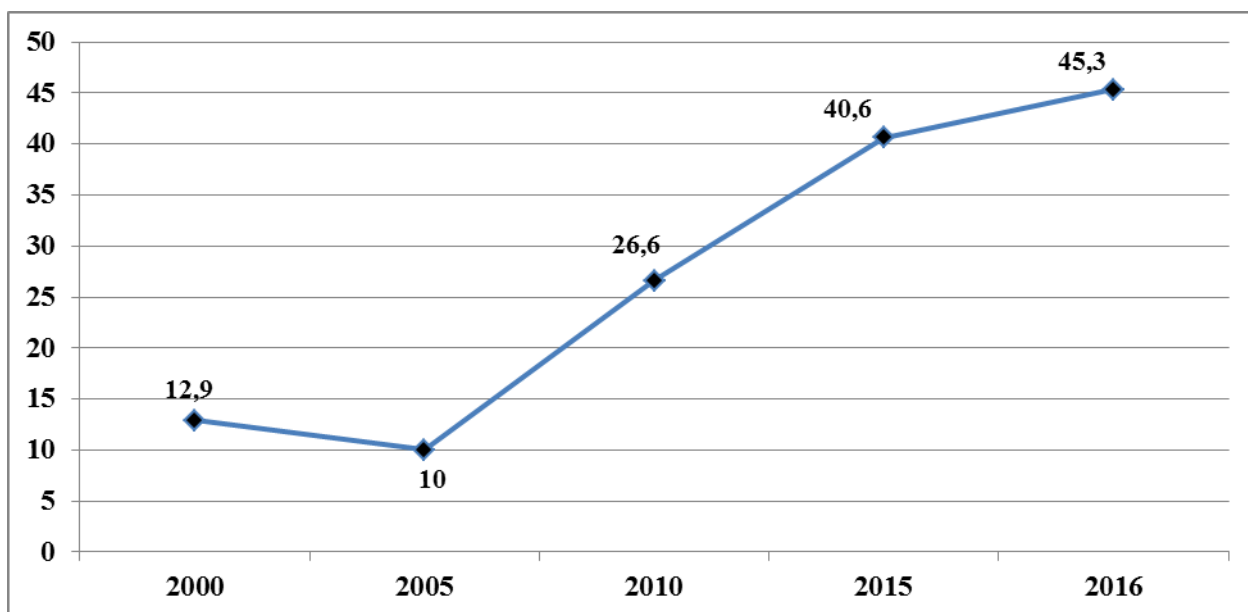
11.1.3-rasm. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda band bo'lganlar soni (mln.kishi)⁸⁷

⁸⁷ <https://stat.uz/uz/432-analiticheskie-materialy-uz/2031-o-zbekiston-respublikasida-kichik-biznes-va-xususiy-tadbirkorlikning-rivojlanishi>

2016 yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida band bo‘lganlarning 79,0 foizi (8,2 mln.kishi) yakka tartibdagi tadbirkorlik sohasida, 21,0 foizi (2,2 mln.kishi) kichik korxonalar va mikrofirmalarda mehnat faoliyati bilan band bo‘lgan.

2016 yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida band bo‘lganlarning iqtisodiyotda band bo‘lganlar umumiy sonidagi ulushi 78,2 foizni tashkil etgan. Shundan 61,9 foizini yakka tartibdagi tadbirkorlikda band bo‘lganlar tashkil etsa, 16,3 foizini kichik korxonalar va mikrofirmalarda band bo‘lganlar tashkil etadi.

Mamlakatimiz sanoat tarmoqlarida kichik biznes sub’ektlari sonining yuqori sur’atlarda o‘shishi, qulay ishbilarmonlik muhitining yaratilishi, yagona soliq to‘lovi stavkalarining pasaytirilishi, resurslardan va ishlab chiqarish infratuzilmalaridan foydalanishga ruxsat berish shartlarining soddalashtirilishi hamda kichik biznes sub’ektlarini yirik kompaniyalar bilan kooperatsiya aloqalarining kuchayishi natijasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmidagi ulushi 2000 yildagi 12,9 foizdan 2016 yilda 45,3 foizga yoki 32,4 foiz birlikka sezilarli daraja o‘sdi (11.1.4-rasm).

11.1.4-rasm. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning sanoatdagi ulushi (foizda)⁸⁸

Mazkur sohaning iqtisodiyotning etakchi bo‘g‘iniga aylanishida mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi rivojlanishini har

⁸⁸ <https://stat.uz/uz/432-analiticheskie-materialy-uz/2031-o-zbekiston-respublikasida-kichik-biznes-va-xususiy-tadbirkorlikning-rivojlanishi>

tomonlama qo'llab-quvvatlash, shu jumladan, biznesni yuritish bilan bog'liq barcha jarayonlarni yanada liberallashtirish, soddalashtirish va arzonlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar muhim rol o'ynamoqda.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning bu qadar jadal rivojlanishida eng avvalo mazkur soha uchun belgilanayotgan soliq imtiyozlari etarli darajadagi rag'batlantiruvchi rol o'ynayotgani muhim hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, mamlakatimizda nafaqat xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, ya'ni turli xildagi korxonalar va tashkilotlar hamda mikrofirmalar, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari uchun qo'llaniladigan foyda va yagona soliq to'lovlarining pasaytirilishi respublikada tovar ishlab chiqarish va turli xildagi xizmatlar ko'rsatish hajmining keskin oshishiga sabab bo'ldi.

Korxonalar to'laydigan foyda solig'i stavkasi 2000 yilda 19 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2005 yilda 6 punktga tushirilib 13 foizni, 2010 yilda yana 4 punktga kamayib 9 foizni tashkil qildi. 2014 yilda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2013 yil 25 dekabrda PQ-2099-sonli qaroriga asosan amaldagi 9 foizli foyda solig'i stavkasi yana bir punktga kamaytirilib 8 foiz etib belgilandi va Ushbu stavka hozirgi kungacha amal qilib kelmoqda. Buning natijasida 2016 yilning o'zida tadbirkorlar ixtiyoriga 92 milliard so'mdan ortiq mablag' qoldirish imkonini yaratdi. Bu esa korxonalar ixtiyorida qolgan pul mablag'larini ularning aylanma kapitallarini ko'paytirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash imkonini berdi.

KBXT sub'ektlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida 2000 yilda 31 foiz qilib belgilangan yagona soliq stavkasi 2005 yilda 2000 yilga nisbatan 2 barobardan (15 foiz), 2010 yilda 4 barobardan (7 foiz), 2015 yildan hozirgi kungacha 6 barobardan (5 foiz) ortiqroqqa pasaytirilgan. Bu, o'z navbatida, tadbirkorlarning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirib ishlab chiqarishni rivojlantirishini ta'minladi. Natijada YaIM hajmining o'sish sur'atlari 2000 yilda 3,8 foizni tashkil qilgan bo'lsa, undan keyingi davrlarda o'rtacha 7,8 foizni tashkil qildi.

Respublikamizda kichik biznes va hususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga yaratilgan yangi shart-sharoitlar, ular harakatlarining yanada erkinlashtirilishi hamda yaratilgan imtiyoz va qulayliklar, sohaning yanada rivojlanishiga va natijada Ushbu sektor sub'ektlari tomonidan bank xizmatlari va kreditlariga talabning oshishiga imkon bermoqda.

Amalga oshirilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar natijasida 2000 yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun 171,5 milliard so'm kredit ajratilgan bo'lsa, 2016 yilda bu ko'rsatkich 15870,0 milliard so'mni tashkil etdi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasiga yo'naltirilgan kreditlar miqdori 2000-2016 yillar mobaynida deyarli 92 barobarga o'sgan. Bu esa mamlakatda yaratilayotgan YAIM hajmi va aholi daromadlari ortishiga, ishchi kuchining samarali bandligiga, iqtisodiyotning diversifikatsiyalashuviga sabab bo'ldi.

Tahlillarimiz natijasida shunday xulosaga keldikki, mamlakatimizda Ushbu sohada juda katta yutuqlarga erishgan bo'lishimizga qaramasdan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash, ularning faoliyatiga to'sqinlik qilayotgan bir qator omillarni bartaraf qilish hamda Ushbu masala bo'yicha me'yoriy-huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish ob'ektiv zaruriyat ekan.

Bizning fikrimizcha, mamlakatimizda kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlari manfaatlarini yanada qo'llab-quvvatlash bo'yicha quyidagi yo'nalishlar bo'yicha chora-tadbirlarni muntazam ravishda amalga oshirib borish zarur:

Birinchidan, kelajak davrlarga mo'ljallangan maqsadli rivojlanish ko'rsatkichlarini (konsepsiyasi) va hududiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

Ikkinchidan, kichik biznes uchun teng sharoitlar yaratish, biznesga xizmat ko'rsatuvchi jarayonlarni ekspertiza qilish shartlari va to'lovlarini soddalashtirish (optimallashtirish);

Uchinchidan, biznesni yuritish uchun moliyaviy va moddiy ko'mak berishni tashkil etish, muammolarini o'rganish;

To'rtinchidan, kichik biznes sohasida qabul qilingan qonun, farmon, qarorlar ijrosini doimiy tizimli o'rganish va qonunchilik bazasini takomillashtirish.

Respublikamizda kichik biznes va hususiy tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish bo'yicha vakolatli davlat organlaridan quyidagilarni nazarda tutuvchi, turli xildagi ruxsatnomalarni taqdim qilishdagi rasmiyatchilik tadbirlarini qisqartirish zarur:

- vakolatli organdan o'rnatilgan muddatlarda yo'llangan murojaatga javob olinmagan taqdirda, xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan vakolatli organ ruxsatini talab etuvchi faoliyatni beixtiyor amalga oshirish huquqiga ega bo'lishni nazarda tutuvchi tamoyilni olib borish;

- «yagona darcha» faoliyatini takomillashtirish.

- kichik va mikro korxonalarda ishga joylashgan kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va oliy o'quv muassasalarining bitiruvchilarini 5 yilgacha ishchilarning cheklangan soni hisobiga kiritilmasligini belgilovchi me'yorni joriy etish;

- kasb-hunar kollejlari, akademik litsey va oliy o'quv muassasalarida, ular tasarrufida bo'lgan jihozlardan foydalangan holda tashkil etilayotgan korxonalarni ustav fondi uchun minimal talablardan, asbob-uskunalar, bino va inshootlar ijarasi uchun to'lovlardan, shuningdek, korxonada band bo'lganlarning 90 foizi talaba va o'quvchi bo'lgan taqdirda, barcha soliq turlaridan ozod etish.

Bizning fikrimizcha, kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlariga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish amaliyotini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Tijorat banklari tomonidan kreditlash hajmlarini oshirishda asosiy e'tiborni mijozlar va aholining, xorijiy investorlarning bo'sh turgan pul mablag'larini bank depozitlariga jalb qilishning ta'sirchan va rag'batlantiruvchi omillarini yaratish. Xususan, depozitlarni egasining birinchi talabi bilan chegaralanmagan miqdorda qaytarib belishini kafolatlash, depozit egalariga manfaat keltiruvchi foiz stavkalari o'rnatilishi kabilardir.

2. Tijorat banklarining ustav kapitaliga davlat tomonidan qo'yilgan pul mablag'larini kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlarining investitsion xarajatlarini kreditlashga, davlat foydasiga hisoblangan dividendlarni esa, mazkur banklarning kapitallashish darajasini oshirishga yo'naltirgan holda, kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlariga imtiyozli moliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun sarflash zarur.

3. Tijorat banklarining moliyaviy xizmatlardan olingan daromadlarini soliqlardan ozod qilinishi natijasida hosil bo'lgan mablag'larni to'liq ularni kapitallashish darajasini oshirishga yo'naltirish lozim. Ushbu mablag'larni qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash maqsadida tashkil qilinayotgan kichik korxonalar uchun yangi uskunalar va texnologiyalar xarid qilish maqsadlariga yo'naltirish lozim. Ushbu tadbirning amaliyotga tadbiri natijasida quyidagi amaliy natijalarga erishish mumkin:

- tijorat banklarida uzoq muddatli resurslar etishmasligi sharoitida, kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlariga beriladigan investitsion kreditlar berish hajmi oshadi;

- tijorat banklarining investitsion kreditlardan oladigan daromadlari miqdori ko'payadi;

- qishloq joylarda kichik korxonalar soni, ularning ishlab chiqarish va moliyaviy salohiyati oshadi;

- aholi bandligi ma'lum darajada oshadi.

4. Tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlar, shu jumladan mikrokreditlarning ta'minoti sifatini oshirish maqsadida kafillik bergan uchinchi shaxslarning moliyaviy va mulkiy holatini baholash tartibini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Mijozlar ahvoli va ularning kredit tarixi haqida ma'lumotlarni yig'ish, qarz beruvchilar riskini kamaytirishga, qarz oluvchilarga esa o'zlarining qarzini qaytarish bo'yicha yahshi ko'rsatkichlarni ifoda etgan holda boshqa tashkilotlardan yangi qarzlarni olishga imkon beradi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalar asosida huloasa qilish mumkinki, mamlakatimizda eng avvalo, YaIM hajmini ko'paytirish, iqtisodiyotni barqaror

sur'atlar bilan rivojlantirish, ishchi kuchi bandligini ta'minlash, aholi daromadlarini oshirish, eksport salohiyatini mustahkamlashda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik imkoniyatlaridan keng foydalanilmoqda va juda katta ijobiy natijalar qo'lga kiritilmoqda. Lekin shu bilan birgalikda kelgusida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini yanada yuksaltirishda kichik biznes va hususiy tadbirkorlikning keng imkoniyatlaridan foydalanish ob'ektiv zaruratdir.

11.2. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik mezonlari.

Bugungi kunda kichik biznes va hususiy tadbirkorlik faoliyatini tartibga solishda asosiy qonuniy hujjat – 2000 yil 25 mayda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida”gi qonuni xizmat qiladi. Ushbu Qonunning asosiy vazifasi fuqarolarning tadbirkorlik faoliyatida erkin ishtirok etishi va manfaatdorligi uchun kafolatlar hamda sharoitlar yaratishdan, ularning ishchanlik faolligini oshirishdan, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati sub'ektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Ushbu Qonunning 3-moddasiga ko'ra, “Tadbirkorlik faoliyati (tadbirkorlik) – tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyat” deb ko'rsatilgan. Demak, ushbu ta'rifga asosan, tadbirkorlikda 4 ta asosiy tushuncha muhim o'rin egallaydi, ya'ni – tavakkalchilik, mulkiy javobgarlik, daromad olish va qonunda man etilmagan tashabbuskor faoliyatdir.

O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik sub'ektlari deb, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslarga aytiladi. Kichik tadbirkorlik sub'ektlariga esa, YAKKA tartibdagi tadbirkorlar, mikrofirmalar, kichik korxonalar kiradi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik – yuridik shaxs tashkil etmagani holda jismoniy shaxs tomonidan tadbirkorlik faoliyatining amalga oshirilishi nazarda tutiladi. Yakka tartibdagi tadbirkorlik Yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan xodimlarni

yollash, huquqsiz, mulk huquqi asosida o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida mustaqil ravishda amalga oshiriladi. Yakka tartibdagi tadbirkorlikni amalga oshirish uchun er-xotindan biri er-xotinning birgalikdagi mol-mulkidan foydalanadigan hollarda, agar qonunlarda, nikoh shartnomasi yoki er-xotin o'rtasidagi o'zga kelishuvda boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, er (xotin)ning roziligi talab qilinadi.

Mikrofirmalarga:

- ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan yigirma kishi;
- xizmat ko'rsatish sohasida va boshqa noishlab chiqarish tarmoqlarida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan o'n kishi;
- ulgurji va chakana savdo hamda umumiy ovqatlanish tarmoqlarida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan besh kishi bo'lgan korxonalar kiradi.

Kichik korxonalariga esa:

- engil va oziq-ovqat sanoatidagi, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochsozlik, mebel sanoati hamda qurilish materiallari sanoatida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan yuz kishi;
- mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqish va qayta ishlash, qurilish hamda boshqa sanoat, ishlab chiqarish sohalarida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan ellik kishi;
- fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish sohalari (sug'urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda boshqa noishlab chiqarish sohalarida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan yigirma besh kishi bo'lgan korxonalar kiradi.

Tadbirkorlar toifasi ikki yo'l bilan shakllanadi:

Birinchisi, tadbirkorlik avloddan avlodga o'tadi, ya'ni toifa o'zini-o'zi takroran yaratadi. Buning natijasida tadbirkorlar sulolasi paydo bo'ladi;

Ikkinchisi, ilgari tadbirkorlik qilmagan tadbirkorlikka qo‘l uradi, natijada tadbirkorlar safiga kirib boradi. Bu yo‘l o‘tish davridagi mamlakatlarga, jumladan O‘zbekistonga xos.

Hozirgi tadbirkorlar avlodi yangidan shakllangan bo‘lsa, ularning keyigi avlodi o‘zini-o‘zi qaytadan yaratish asosida yuzaga keladi. Tadbirkorlar toifasining shakllanib ulgurishi o‘tish davrining tugallanganligini bildiradi, Chunki iqtisodiyot bozor qoidalariga amal qiluvchi faol kishilar qo‘liga o‘tadi.

Tadbirkorlikning amaliy shakllari qonun hujatlari asosida belgilanadi va aniq ko‘rinishga ega bo‘ladi. Tadbirkorlik faoliyati firma (korxonalar) doirasida va individual YAKka tarzda yuritiladi. Birinchi shaklda yuridik shaxslar, ikkinchi shaklda jismoniy shaxslar tadbirkorligi yuz beradi. Tadbirkorlik asosan firmalarda va fermer xo‘jaliklarida kechadi. Firma ayrim korxonalar va korxonalar birlashmasi shakliga ega.

Firma – bu tovar ishlab chiqaruvchi korxonalar. U nafaqat moddiy tovarlarni, shuningdek xizmatlarni ham yaratadi va bozorga chiqaradi.

Firma iqtisodiyotning boshlang‘ich bo‘g‘ini, chunki shu erda ishlab chiqarish yuz beradi, ya‘ni ishlab chiqarish omillari harakatga keladi, xom ashyo, materiallarga ishlov berilib, butlovchi qismlar yig‘ilib iste‘molga tayyor tovarlar yaratiladi, har xil xizmatlar ko‘rsatiladi. Firmaning 4 ta asosiy belgisi bor:

1. Firma muayyan mulk shakliga oid va iqtisodiy jihatdan mustaqil bo‘lgan korxonalar, yuridik shaxs. U erkin faoliyat yurgazadi, nimani qancha ishlab chiqarish, tovarni kimga qanchadan sotish, tushgan daromadni qanday ishlatishini o‘z manfaatlaridan kelib chiqqan holda hal etadi. U faqat bozor talablariga bo‘ysunadi, ma‘muriy tayiqlardan xoli bo‘lishi kerak.

2. Firma ishlab chiqaruvchilar jamoasi bo‘lib, bu erda individual manfaatlari mavjud, lekin umumiy manfaati bo‘lganidan o‘zaro birlashgan kishilar mehnat qiladilar. Firma jamoasida uning egalari, boshqaruvchilar (menejerlar) va yollanib ishlovchi ishchilar va xizmatchilar birlashadi.

3. Har bir firmaning korporativ – guruhiiy manfaati bo‘lib, bu uning maqsadida ifoda etiladiki, bu foyda topish, uni maksimumlashtirishdan iboratdir.

4. Firma ixtisoslashgan faoliyat yurgizadi, u hamma ishni qiluvchi universal korxonaga emas, balki ma'lum turdagi faoliyat yurituvchi va xizmat ko'rsatuvchi jamoadir. Ixtisoslashuv bo'lganidan firma bozorning ma'lum segmentiga (qismiga) o'z tovarlarini taklif etadi.

Tashkiliy - xuquqiy jihatdan firmalar turlicha nomlanadi.

Xususiy firma - bu ayrim shaxslar va oilalarga qarashli korxonaga bo'lib, xususiy mulkka kiradi. Xususiy firma egasi ayrim shaxslar hisoblanadi. U yakka sohibga tegishli bo'lganidan, uning o'zi tomonidan boshqariladi. Firmaning kapitali xususiy bo'lganidan uning foyda- zarari ham egasiga tegishli bo'ladi. Korxonaga egasi yo'liqadigan risk ham uning zimmasiga tushadi. Kichik xususiy firmalarda oila a'zolarining mehnati bilan yollangan ishchilar mehnati qo'llaniladi. O'rta va yirik korxonalarda uning egasi faqat ishni boshqarish bilan shug'ullanadi, tovar va xizmatlarni esa yollangan ishchilar mehnati yaratadi.

Shirkat firmalar - bu bir necha sohiblar mulkiga va olingan foydaning ular tomonidan baham ko'rilishiga asoslangan firmalardir. Shirkat firmalar o'zining uchta belgisi bilan ajralib turadi.

Birinchi, ular kichik kapitallarni bir erga to'plab katta kapital hosil etadi, kapital egalarning sherikchiligiga asoslanadi.

Ikkinchi, tadbirkorlik riski taqsimlanib, kapital qo'ygan sohiblarning barchasiga yuklanadi. Bu erda partnyorlarning birgalikdagi mas'uliyati va javobgarligi mavjud bo'ladi.

Uchinchi, bu erda topilgan foydani sheriklar birgalikda o'zlashtiradilar, bu bilan ular manfaatlarining uyg'unligi ta'minlanadi.

Shirkat firmalar tabiatan demokratik bo'lib, uncha katta bo'lmagan mablag'ni ham kapitalga aylantirib ularning egasiga daromad topish imkonini beradi, shu sababli ular bozor tizimida keng tarqalgan firmalardir. Shirkat firmalarning o'zi ikki xil bo'ladi, bular mas'uliyati cheklangan va mas'uliyati cheklanmagan firmalardir.

Mas'uliyati cheklanmagan firmalar - Shunday korxonaga xisoblanadiki, ularning kapitali sheriklar mulki xisoblanadi. Ularning korxonaga ochilish paytida,

ya'ni unga dastavval qo'ygan mablag'i ustav kapitali deyiladi. Kapital sherikchilikka asoslangan bo'lsada, sheriklarning maqomi bir xil bo'lmaydi. Sheriklar ikki toifaga ajraladi. Birinchisi - to'la huquqli sheriklar. Bular firmaning javobgarligini o'z zimmasiga oladilar, zararni birgalikda ko'taradilar, olgan foydani esa qo'ygan kapitalning miqdoriga qarab bo'lishib oladilar. Ikkinchisi - huquqi cheklangan sheriklar. Bular boshqa sheriklar majburiyatini zimmasiga olmaydilar, boshqalar to'laydigan zararni to'lamaydilar, lekin qo'ygan kapitaliga qarab foydaning bir qismini oladilar. Mas'uliyati cheklanmagan firmalarning mahsus turi bu kooperativlardir. Bular ham sheriklar mulkiga tayanadi, risk taqsimlanganda foyda yu zarar birga baham ko'riladi. Biroq kooperativga a'zo bo'lish uchun unga pay berish kifoya qilmaydi, Chunki bundan tashqari kooperativda ishlash ham zarur.

Mas'uliyati cheklangan firmalar. Bular ham sheriklar kapitaliga asoslangan va foydasi sheriklar o'rtasida taqsimlanadigan firmalar. Cheklanish shundan iboratki, firmalar majburiyatlariga o'zining ustav kapitali chegarasida javob beradi. Mas'uliyati cheklanganligi aytilgan firmalarning ko'plab ochilishiga olib kladi, ularga pul qo'ygan sheriklar safini kengaytirib yuboradi. Aksioner jamiyatlar mas'uliyati cheklangan firmalarning eng ko'p tarqalgan shakli, bu aksionerlar jamiyati xisoblanadi. Bular ko'p joyda korporatsiya deb yuritiladi. Muayyan korxonaga aksiya chiqarib uni sotadi. Aksiyani sotib olganlar aksionerlar, ya'ni aksiya egalari deb ataladi. Aksiya sotishdan tushgan pul korxonaning kapitalini hosil etadi. Aksiya egalari uning miqdoriga qarab topilgan foydaning bir qismini dividend sifatida oladilar. Aksionerlar korxonaga egalari hisoblanadi, lekin ularning maqomi bir xil emas. Aksiyalar katta qismining egalari yirik aksionerlar bo'lib, kichik aksiya egalari mayda aksionerlar hisoblanadi.

Turli Shirkat firmalarda va xususiy korxonalarda boshqarish individual yakka tartibda bo'lsa, aksioner jamiyatlarida korporativ boshqaruv mavjud bo'lib, bu ishda barcha aksiya egalari va yollanma boshqaruvchilar- menejerlar qatnashadi. Aksioner jamitlari yopiq va ochiq bo'ladi. Yopiq jamiyatlarda aksiyalarning asosiy

qismi shu erdagi ishchi va xizmatchilarga yoki ularning tashkilotlariga tegishli bo'ladi, begonaga aksiya berilmaydi.

Ochiq jamiyatlarning egalari shu erda ishlashi shart emas, aksiyador xohlaganlarga, hatto begonalarga ham sotiladi, lekin baribir bular ham teng huquqli xissadorlar sanaladi.

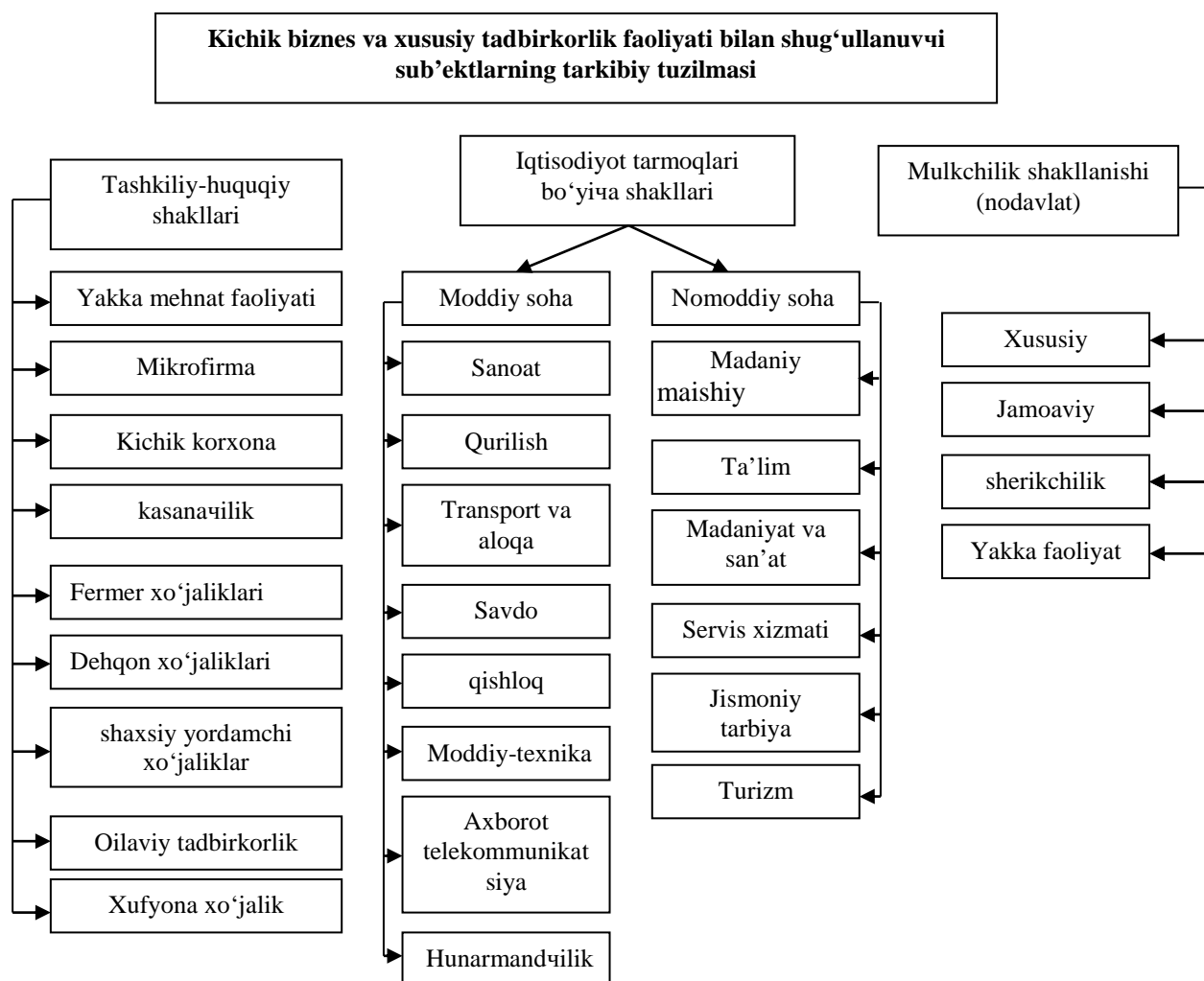
Davlat firmalari. Bular davlat mulki bo'lgan va uning nazorati ostida ishlaydigan korxonalar. ular iqtisodiyotda davlat tadbirkorligini tashkil etadi, iqtisodiyot davlat sektorining asosi hisoblanadi. Davlat firmalari ham erkin iqtisodiy sub'ekt hisoblanadi, ular ham el qatori bozor qonun-qoidalariga binoan faoliyat yuritadi. Ular odatda ser kapital va daromadi yuqori bo'lmagan korxonalardan iborat bo'ladi, ular yaratgan tovar va xizmatlar iqtisodiyot rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular transport, energetika, neft-gaz sanoati, kommunal xo'jalik, suv xo'jaligi, aloqa, telekommunikatsiya, kosmik sanoat kabi sohalarda ishlaydilar.

Aralash firmalar. Bular turli mulkchilikning qorishmasiga asoslangan korxonalar. Xorijiy va mamlakat ichidagi sheriklar birlashganda qo'shma korxonalar hosil bo'ladi. Mamlakat ichidagi sheriklar mulki, ya'ni davlat xususiy va jamoa mulki qo'shilganda birgalikdagi korxonalar hosil bo'ladi.

O'zbekistonda kichik biznes xususiy tadbirkorlar, mikrofirmalar, kichik korxonalardan tashkil topgan. Ammo hozirgi davrda iqtisodiyotda kechayotgan murakkab jarayonlar, kichik tadbirkorlik faoliyati turli-tumanligi, mamlakatimizda uning o'ziga xos xususiyatlari Ushbu belgilarning barchasini o'z ichiga olgan klassifikatsiyani ishlab chiqishni talab etadi.

Mamlakatimizda kichik biznesni rivojlantirish bo'yicha mintaqaviy dasturlarni ishlab chiqishda har bir tumanning tabiiy-iqlim , ijtimoiy iqtisodiy va ekologik xarakterli o'ziga xos xususiyatlari mavjudligi uchun aholi daromadini oshirish maqsadida kichik biznesni rivojlantirish dasturini «Yuqoridan pastga» tuzish noto'g'ri hisoblanadi. Har qanday tuman uchun aholi bandligini oshirish maqsadida kichik biznesni rivojlantirish dasturini ishlab chiqishda quyidagi asosiy tamoillardan kelib chiqish maqsadga muvofiq.

1. Dastur tumanni rivojlantirish konsepsiyasiga har tomonlama mos kelishi lozim.
2. Dastur bandlik muammolarini va mehnat bozorini o'rganish asosida ishlab chiqiladi.
3. Kichik va yirik korxonalar oqlona moslashuvi lozim.
4. Tumanda va viloyatda tovarlar va xizmatlarga talabni hisobga olish zarur.

11.2.1-rasm. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi sub'ektlarning tarkibiy tuzilmasi⁸⁹

Korxonalar va tashkilotlarning Yagona davlat registri joylardagi statistika organlari tomonidan to'ldiriladigan ro'yxatdan o'tkazish kartalari asosida O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan yuritiladi.

⁸⁹ B.R.Sanaqulova. Kichik biznes va tadbirkorlikni soliqqa tortish. O'quv qo'llanma. T.: "Noshir" 2012 y. 26-bet

Kichik biznesning potensial imkoniyatlari uni rivojlantirishga jiddiy e'tibor berishga majbur qiladi. Bir qator hukumat qarorlari natijasida boshlangan kichik korxonalar yaratishni rag'batlantirish jarayoni keyingi yillarda iqtisodiyotda ular ahamiyatining oshishiga olib keldi.

Tadbirkorlik sub'ekti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi uchun davlat boji yoki ro'yxatdan o'tkazish yig'imi to'lanadi.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida, Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligida va viloyatlar adliya boshqarmalarida davlat ro'yxatidan o'tkazilganlik uchun:

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun – eng kam oylik ish haqining besh baravari, shuningdek, 500 AQSH dollari;

- ustav fondi to'liq xorijiy investorlar tomonidan shakllan-tiriladigan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun – 2000 AQSH dollari miqdorida davlat boji to'lanadi.

Tadbirkorlik sub'ektlari davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi uchun inspeksiyalarda ro'yxatdan o'tkazish yig'imi undiriladi, ularning stavkalari davlat hokimiyati Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat hokimiyati vakil organlari tomonidan belgilanadi. Ro'yxatdan o'tkazish yig'imlarining cheklangan stavkalari har yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan belgilanadi.

Hozirgi kunga qadar, iqtisodiyotning Ushbu sektorini rivojlanishini belgilab beruvchi bosqichlar mamlakatimizda bozor munosabatlarining bosqichma-bosqich asosda shakllanib borishining ta'siri bilan xarakterlanadi.

Qanday shaklda, qanday ko'rinishda bo'lmasin, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari iqtisodiy jarayonlarda faol qatnashib, mamlakatda yalpi ishlab chiqarishning barqaror o'sishini, mamlakatimiz eksport salohiyatining ortishi, bandlik darajasining ortishi va boshqa bir qator afzalliklari bilan diqqatga sazovor bo'lib kelmoqda.

11.3. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlikning mamlakat iqtisodiy rivojlanishidagi o‘rni

Keyingi o‘n yillikda jahondagi etakchi mamlakatlar iqtisodiyotida kichik biznesning roli sezilarli darajada o‘zgardi. Mazkur sohada YaIMning salmoqli qismi tobora ko‘proq ishlab chiqarilmoqda, ishchi kuchi aksariyat qismining ish bilan bandligi ta‘minlanmoqda, barcha innovatsiyalarning yarmidan ko‘proq qismi yaratilmoqda. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) ma‘lumotlariga ko‘ra, rivojlangan mamlakatlar ishlab chiqarishida kichik biznesning ulushi keyingi 30 yil ichida deyarli 70 foizga etgan. Jumladan, bu ko‘rsatkich AQSHda 38 foizdan 52 foizga, Yaponiyada 47 foizdan 55 foizga, Evropa Ittifoqi mamlakatlarida umumiy holda 58 foizdan 67 foizga etgan, kichik tadbirkorlik sub’ektlarining Ushbu mamlakatlardagi korxonalar umumiy sonidagi ulushi esa 92,5 foizdan past emas. XX asrning so‘nggi 20 yili ichida kichik biznesdagi bandlik AQSHdagi ish bilan band bo‘lgan aholi umumiy sonining 47 foizidan 54 foiziga, Yaponiyada 73,8 foizidan 78 foiziga, Evropa Ittifoqi mamlakatlari bo‘yicha o‘rtacha 48 foizdan 72 foizga qadar o‘sgan. Bu mamlakatlarda kichik tadbirkorlik mavqeining mustahkamlanishi davlatning shu boradagi siyosati bilan uzviy bog‘liqdir.

Jahon tajribasining tahlili shuni ko‘rsatadiki, kichik biznesni rivojlantirishdan qator mamlakatlarda iqtisodiy siyosatning o‘ziga xos dastagi sifatida foydalanib kelinmoqda. Jumladan:

- 1) ishchi kuchi bandligini ta‘minlashning asosiy sohasi;
- 2) iqtisodiyotning innovatsiya salohiyatini rivojlantirish manbai;
- 3) ishlab chiqarish faoliyatining yangi shakllarini izlash va joriy etish manbai;
- 4) davlat byudjetini soliq bilan to‘ldirish (masalan, Germaniyada soliqlarning deyarli yarmini kichik biznes ta‘minlaydi);
- 5) ishlab chiqarish pasayishining oldini olish (Vengriya, Chexiya, Polsha);
- 6) yirik biznes bilan uzviy bog‘liq holda, mamlakatning barqaror rivojlanishi hamda uning iqtisodiyoti raqobatdoshligini oshirishning asosi.

Kichik biznesning iqtisodiyot rivojidadagi muhim o'рни shu bilan ham belgilanadiki, u aholining ishbilarmonlik faolligini oshirishning, bozor iqtisodiyoti sharoitida hal qiluvchi bunyodkor kuch bo'lgan tadbirkorlikni shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Aynan shu soha tufayli markazlashgan tarzda foydalanishning iloji bo'lmagan ichki zaxiralar – aholining bo'sh pul mablag'lari, moddiy va mehnat resurslarini harakatga tushirish imkoni vujudga keladi. Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochish orqali xalqning ma'naviy qadriyatlarini – milliy hunarmandchilikni yanada rivojlantirishga, unutilgan sohalarni qayta tiklashga imkon yaratiladi.

Ma'lumki, bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri – atrof-muhitni muhofaza qilish muammosidir. Chunki insoniyat tomonidan ekstensiv xo'jalik yuritish orqali tabiatga o'tkazilgan tazyiq, er osti va er usti boyliklaridan ayovsiz foydalanish hozirgi kunda o'z oqibatini ko'rsatmoqda. Endilikda atrof-muhitni ifloslantiruvchi, o'zidan zararli chiqindilarni chiqaruvchi, barcha tirik organizmlarni zaharlovchi yirik korxonalarining faoliyatiga mutlaq yo'l ochib berish – insoniyat uchun jiddiy xatardir. Bu muammo esa ko'proq mahalliy xomashyolarni, yirik sanoat korxonalarining chiqindilarini qayta ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ishlab chiqarishda chiqitsiz texnologiyalardan samarali foydalanuvchi hamda eng muhimi, atrof-muhitga deyarli ta'sir ko'rsatmaydigan zamonaviy texnologiyalar bilan qurollangan kichik korxonalarining ko'proq tashkil etilishi orqali hal etilishi mumkin.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ahamiyatli tomonlaridan yana biri shundaki, u yirik kompaniyalarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni bilvosita rag'batlantiradi. Ko'pincha kichik korxonalarining yirik yakkahukmron ishlab chiqarishga bog'liqligi ta'kidlanadi. Biroq bu bog'liqlik bir tomonlama bo'lmasdan, aslida yirik korxonalar faoliyatini kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yordamisiz tasavvur etish mumkin emas. Ko'plab mayda va o'rta kompaniyalar yirik korxonalar uchun turli ishlarni bajarib, butlovchi detal va qismlarni etkazib berib, ularning ichki pudratchisiga aylanadi. Ichki pudrat tizimi yakkahukmron ishlab chiqaruvchilar uchun o'ta foydalidir. U boshqaruv

xarajatlarini qisqartirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va sifatini oshirish, unchalik foyda bermaydigan turli ishlarning katta qismini mayda tadbirkorlarga yuklash orqali yakkahukmron korxonalarining kapital tejashiga imkon yaratadi.

Bundan ko‘rinadiki, hozirgi paytda mamlakatimizda kichik biznes korxonalarining yanada rivojlanishi yirik korxonalar rivojlanishi va ular o‘rtasidagi kooperatsion aloqalarning chuqurlashuviga bog‘liq. Bu borada, ayniqsa, etakchi korxonalarni modernizatsiya qilish va yangilash jarayonlari imkoniyatlaridan keng foydalanish lozim. Buning uchun yangi zamonaviy korxonalarni barpo etish bilan bir qatorda, mavjud yirik korxonalarni tarkibiy jihatdan qayta tuzish orqali kichik zamonaviy korxonalar faoliyatini yo‘lga qo‘yish muhim hisoblanadi.

Iqtisodiyotning turli soha va jarayonlari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlash muammosi unda faoliyat ko‘rsatayotgan xo‘jalik yuritish shakllarining oqilona nisbatlariga ham bog‘liqdir. Xususan, iqtisodiyotdagi korporativ tuzilmalar, transmilliy korporatsiyalar va boshqa turdagi yirik korxonalar bilan kichik biznes va xususiy korxonalar o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlik aynan shunday mutanosiblikni taqozo etadi. Kichik biznes sektori iqtisodiyotdagi yirik korxonalar sektorining zaif jihatlarining ta‘sirini kamaytiradi, ular uchun samarasiz bo‘lgan jarayonlarni bajarib, yaxlit iqtisodiyotdagi “bo‘shliqlarni to‘ldirib” turadi.

Milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligi iqtisodiy faoliyat jarayonlari va uning natijalarini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlarda kichik biznes ulushining yuqori bo‘lishiga ham bog‘liq ekani shubhasizdir.

Kam xarajat hisobidan yangi ish o‘rinlari yaratish imkoniyati, yirik biznes kirib bora olmaydigan bozor segmentlarini egallay olish qobiliyati, ayniqsa, xizmat ko‘rsatish sohasida va uncha katta bo‘lmagan mahalliy resurs bazalarini o‘zlashtirishda juda qulay tashkiliy shakl ekani kichik biznesni rivojlantirishning ahamiyati beqiyosligini ko‘rsatadi. Shu sababli ham kichik biznesni jadal rivojlantirish masalasi mahsulot ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish va shuningdek, mamlakatning eksport salohiyatini oshirish masalalari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shu bilan bir qatorda, kichik korxonalaridan foydalanish miqyosining kengayishi ko'p miqdordagi kapital qo'yilmalarining amalga oshirilishini talab etmaydi, ularni tashkil etish xarajatlari tez qoplanadi. Mahsulot birligi qiymatiga to'g'ri keladigan ustama xarajatlar (boshqaruv xarajatlari) yirik korxonalariga qaraganda ancha past. Bularning barchasi xalq xo'jaligi miqyosida sezilarli tejamlorlikka olib kelishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining nisbatan tejamlor bo'lishi, tabiiyki, daromadning ham yuqori bo'lishiga olib keladi.

Mamlakatning tashqi iqtisodiy manfaatlari nuqtai nazaridan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning tashqi savdo va tashqi iqtisodiy aloqalarning boshqa shakllaridagi faol ishtiroki valyuta tushumlarini ko'paytirishning, turli tashqi iqtisodiy vazifalarni hal etishning muhim manbaiga aylanishi mumkin. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, kichik biznes mazkur mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini kengaytirishda katta rol o'ynaydi.

Kichik biznes tarkibiga kiruvchi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar turli mamlakatlar qonunchiligi tomonidan turlicha belgilanadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida kichik tadbirkorlik sub'ektlari quyidagicha belgilangan:

1) yakka tartibdagi tadbirkorlar;

2) ishlab chiqarish tarmoqlarida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan yigirma kishi, xizmat ko'rsatish sohasida va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa tarmoqlarda, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan o'n kishi, ulgurji, chakana savdo hamda umumiy ovqatlanish tarmoqlarida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan besh kishi bo'lgan mikrofirmalar;

3) quyidagi tarmoqlardagi:

- engil va oziq-ovqat sanoatida, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochsozlik, mebel sanoati, qurilish materiallari sanoati, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalarida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan yuz kishi;

- mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish va ularni qayta ishlash, qurilish hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohaslarida, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan ellik kishi;

- fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish sohalari (sug'urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa sohalarda, band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ko'pi bilan yigirma besh kishi bo'lgan kichik korxonalar⁹⁰.

Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotining etakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va yangilash quyidagi chora-tadbirlar hisobidan amalga oshirilmoqda:

– mazkur tarmoqlardagi ishlab chiqarish hajmining sezilarli darajada o'sishini ta'minlash;

– korxonalarni rekonstruksiya qilish;

– zamonaviy, ilg'or va yuksak texnologik uskunalar bilan jihozlangan korxonalar tashkil etish;

– ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni muntazam yangilab borish.

Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirishda asosan tarmoq vazirlik va idoralari, ulardagi etakchi korxonalar va birlashmalar hamda mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlarning o'tkazilishi va samaradorligini ta'minlashga mutasaddi davlat, nodavlat va boshqa tashkilotlarning birgalikdagi sa'y-harakatlari taqozo etiladi. Shu bilan birga, fikrimizcha, Ushbu jarayonlarni amalga oshirishda kichik biznes korxonalarini imkoniyatlaridan foydalanish muhim hisoblanadi.

Kichik biznes sohasining iqtisodiyotdagi ahamiyati uning iqtisodiyotda raqobat muhitini ta'minlash, yirik korxonalar uchun mahsulot va xizmatlar etkazib berish, yangi ish o'rinlarini yaratish va ikkilamchi bandlikni ta'minlash, bozor tizimining moslashuvchanligini oshirish, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirish, resurslarni ishlab chiqarishga safarbar etish, soliq tushumlari

---

⁹⁰ O'zbekiston Respublikasining Qonuni. "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida. 2012 yil 2 may.

hajmining o'sishini ta'minlash, aholi daromadlari darajasini barqarorlashtirish kabi omillar bilan belgilanadi.

Mazkur sohaning iqtisodiyotning etakchi bo'g'iniga aylanishida mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shu jumladan, biznesni yuritish bilan bog'liq barcha jarayonlarni yanada liberallashtirish, soddalashtirish va arzonlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar muhim rol o'ynamoqda.

11.4. Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik sub'ektlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlari

Mustaqillik yillarida respublikamizda kichik biznes sezilarli rivojlandi. Ammo kichik korxonalarni tashkil qilish sur'ati, ularning barqaror rivojlanishi va umumiy iqtisodiy tizimdagi o'rni hali bozor iqtisodiyoti talablariga to'la javob bermaydi. Kichik biznesni rivojlantirish yo'lida ko'plab qiyinchiliklar paydo bo'ldi, ularni faqat davlat tomonidan ko'rilgan tashkiliy va ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlar asosidagina bartaraf qilish mumkin.

Tadbirkorlik faoliyatida kuzatilayotgan ko'plab qiyinchiliklar va kamchiliklar kichik biznesni barpo etish va rivojlantirishni jiddiy qo'llab-quvvatlash zarurligini tasdiqlaydi. Bu avvalo, tadbirkorlik faoliyatining o'zi bilan bog'liq bo'lgan, kichik biznesni tashkil qilishning mohiyatidan kelib chiqadigan qiyinchiliklardir. Ko'pgina kichik korxonalarda tadbirkorlarning o'zlari ta'minot, savdo, ishlab chiqarishni tashkil qilish, iqtisod, buxgalteriya va shu kabi barcha boshqaruv funksiyalari bilan yakka tartibda shug'ullanadilar. Tabiiyki, bir kishiga bu murakkab funksiyalarning barchasini professional darajada bajarish qiyinlik qiladi. Shuning uchun xo'jalik jarayonlarida qabul qilinayotgan qarorlar har doim ham samarali bo'lmaydi, bu esa kichik korxonalarning bankrot bo'lishiga olib kelayotgan asosiy sabablardan biridir.

Tadbirkorlik faoliyatining o'ziga xos xususiyati borligi sababli unda tinimsiz ravishda me'yorlanmagan mashaqqatli mehnat, ulkan mas'uliyat, xatarlarning kattaligi

va daromadlarning muntazam emasligi kabi muammolar vujudga kelib turadi. Bundan tashqari, tadbirkor har doim yollanma ishchilar, ijarachilar, banklar, moliya organlari, iste'molchilar oldidagi shartnoma majburiyatlarini bajarish tashvishida bo'ladi. Kichik korxonalarining faoliyatiga inflyasiya, narxlarning o'sishi, talabning kamayishi, valyuta kurslarining nisbati kabi bozor munosabatlari to'liq shakllanmagan tizimga xos bo'lgan iqtisodiy o'zgarishlar ta'sir qilib turadi.

Iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy xarakterdagi chora-tadbirlarga qaramay, tadbirkorlik faoliyatida ko'pgina hal qilinmagan muammolar o'z echimini kutib turibdi. Ularning eng asosiylarini quyida keltiramiz:

- kichik korxonalarni zamonaviy va istiqbolli rivojlantirishning metodologik masalalari na hududiy va na tarmoq miqyosda ishlab chiqilmagan. Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishning umumiy ko'rsatkichlarida kichik biznesning miqdoriy tarkibi va salmog'ini aniq hisobga olib borish tizimi yo'q. Ayrim tadbirkorlik faoliyat turlarining roli va tutgan o'rnini aniqlash qiyin. Axborot ta'minotiga oid muammolar kichik biznesni rivojlantirish tendensiyalarini aniqlashga, tadbirkorlik jarayonining muayyan yo'nalishlarini va ustuvor sohalarni tanlashga imkon bermaydi;

- respublika va mahalliy hokimiyat organlaridagi ma'muriy-buyruqbozlik tizimi tushunchalari bilan eskicha fikrlaydigan rahbar xodimlarning eskicha qarashlari saqlanib kelmoqda, ularning bozor sharoitlariga moslasha olmayotganligi yaqqol sezilib turibdi. Buning oqibatida ko'pgina progressiv (ilg'or) huquqiy aktlar va hukumat qarorlari etarlicha to'liq va o'z vaqtida bajarilmay qolmoqda;

- tarmoq va hududiy boshqaruv organlari tadbirkorlarning muammolarini hal qilish maqsadida ularning faoliyatini chuqur tahlil qilmayapti, ularda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish sohasida intuitsiya yo'q. Bozor iqtisodiyotida yuzaga kelgan infratarkib hali natija bermayotganligi tufayli tadbirkorlar axborot xizmatlaridan mahrum, ular biznes-rejalar tuzishda yordamga, malakali maslahatchilarga, auditor xizmatlarga muhtoj;

- mahalliy organlar tomonidan tadbirkorlarga bo'sh ish o'rinlarini, bino va inshootlarni, tugallanmagan qurilish ob'ektlarini, foydalanilmayotgan transport

vositalarini berish bo'yicha shoshilinch choralar ko'rilmayapti. Ular kichik korxonalarda davlat buyurtmalarini joylashtirish bilan deyarli shug'ullanmaydilar;

- mulk egalari binolar buzilganda, mulklar turli sabablarga ko'ra taqsimlanganda o'z mulklariga taalluqli aniq kafolatlar berishni ta'minlovchi ta'sirchan mexanizm oxirigacha ishlab chiqilmagan;

- tijorat banklari tomonidan ko'plab cheklashlar mavjud. Ko'plab rasmiyatchiliklarning hal qilinmaganligi tufayli imtiyozli kreditlar olish, ayniqsa, qiyin;

- me'yoriy va yo'riqnoma materiallarini ishlab chiqishda kichik biznesga xos faoliyat xarakteri, ularning o'ziga xos xususiyatlari to'liq hisobga olinmaydi.

Bu muammolarning barchasi kichik korxonalarni tashkil qilingan paytdan barqaror faoliyat bosqichiga qadar qo'llab-quvvatlash zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xo'sh, tadbirkorlar yordamni kimdan kutishi kerak? Avvalo do'stlar va tanishlardan (pul topish yo'llaridan biri). Eski aloqalarga murojaat qilish ham mumkin. Ba'zi firmalar o'z maslahati bilan yordam qilishi mumkin. Yana tadbirkorlarning turli birlashmalari, ittifoq va uyushmalar bor. Ammo eng asosiy yordam faqat davlat tomonidan, uning markaziy va mahalliy boshqaruv organlari tomonidan bo'ladi.

Bunday qo'llab-quvvatlash so'nggi yillarda tobora kengayib va kuchayib bormoqda. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishi qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirishga qaratilgan yangi qonun, qaror va farmonlar qabul qilinmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 14 iyundagi PF-3619-sonli «Tadbirkorlik sub'ektlarini huquqiy himoya qilish tizimni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2005 yil 20 iyundagi PF-3620-sonli «Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi, 2005 yil 24 iyundagi PF-3622-sonli «Tadbirkorlik sub'ektlarining xo'jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlanshtirish to'g'risida»gi Farmonlarini, 2005 yil 15 iyundagi PQ-100-sonli «Tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini

takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi Qarorining qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 15 iyundagi PQ-100-sonli «Tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq, mikrofirmalar va kichik korxonalar 2005 yil 1 iyuldan davlat soliq xizmati organlariga soliqlar, yig'imlar, ajratmalar va boshqa majburiy to'lovlarni endi har oyda emas, balki chorakda bir marta topshirishga o'tkazildi.

Ushbu qaror qabul qilingunga qadar, mikrofirmalar va kichik korxonalar – yagona soliq to'lovchilar soliq xizmati organlariga har choraklikda faoliyat turiga qarab, soliqlar va majburiy to'lovlar yuzasidan 10-15 ta hisob-kitobni taqdim etardilar. Endi yagona soliq to'lovchilarning topshiradigan hisob-kitoblari soni 7 tadan 4 tagacha, yagona soliq to'lovini to'lovchilarniki esa 4 tadan 1 tagacha qisqardi.

O'z faoliyatini savdo va umumiy ovqatlanish sohasida amalga oshiruvchi mikrofirmalar va kichik korxonalar har chorakda soliqlar va majburiyat to'lovlar bo'yicha o'rtacha 13 ta hisob-kitobni taqdim etardi. 2005 yil 1 iyuldan boshlab esa soliq to'lovchilarning Ushbu toifasi uchun topshiriladigan hisob-kitoblar miqdori 5 tagacha qisqartirildi.

Hisob-kitoblarni taqdim etishning bu tartibi joriy qilinishi kichik biznes sub'ektlariga moddiy xarajatlarni ancha kamaytirish imkonini yaratdi.

Ayni paytda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 14 iyundagi PF-3619-sonli «Tadbirkorlik sub'ektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonining ahamiyati shundan iboratki, Farmon qabul qilinishiga qadar nazorat qiluvchi organlari tadbirkorlik sub'ektalariga moliyaviy jarimalar qo'llash, banklardagi hisob-varaqlari bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib qo'yish, huquqbuzarlik predmetlarini davlat foydasiga o'tkazish, litsenziya va ruxsat-nomalarni bekor qilish, ular faoliyatini to'xtatib qo'yish yoki tugatish kabi bir qancha ta'sir choralarni qo'llash huquqiga ega edilar.

Farmondan keyin esa yuqorida ko'rsatilgan tadbirkorlik sub'ektlariga nisbatan qo'llaniladigan huquqiy ta'sir choralari faqat sud orqali amalga oshiriladigan bo'ldi. Bu Farmon turli nazorat qiluvchi organlarning tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatiga noqonuniy aralashuviga barham berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 20 iyundagi PF-3620-sonli «Mikrofirmalar va kichik korxonalar rivojlan-tirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoniga ko'ra, mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun 2005 yil 1 iyuldan boshlab yagona soliqni to'lash, byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi va Maktab ta'limi jamg'armasiga majburiy ajratmalar o'rniga yagona soliq to'lovi joriy etildi. Belgilangan yagona soliq to'lovi stavkalari mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun soliq yukini kamaytirishni ko'zda tutadi.

Bundan tashqari, yangidan tashkil qilanayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lovini to'lash muddatini bir yilga kechiktirish, kechiktirilgan summani imtiyozli davr tugagandan keyin teng ulushlarda 12 oy davomida to'lash huquqi berildi.

Joriy etilgan ushbu me'yorlar mikrofirmalar va kichik korxonalar sonining o'sishi uchun rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida kichik biznesning YaIMdagi ulushining oshishiga olib keladi.

Vazirlar Mahkamasi qoshida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish bo'yicha respublika muvofiqlashtiruvchi kengashi faoliyat ko'rsatmoqda. Uning huzurida beshta ishchi guruhi tashkil qilingan. Ushbu kengash respublika mintaqalarida kichik biznesni rivojlantirish bo'yicha muayyan chora-tadbirlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadi, shu muammolarni hal qilish bo'yicha soha organlarining faoliyatini muvofiqlashtiradi.

Davlat tomonidan berilayotgan yordamdan tashqari, O'zbekistonda tadbirkorlikning barpo etilishi va rivojlanishi mobaynida tadbirkorlarning nodavlat va notijorat tashkilotlariga birlashish yo'li bilan o'z-o'zini qo'llab-quvvatlash shakllari tobora keng tarqalmoqda. Ushbu tashkilotlar tadbirkorlarning huquq va manfaatlarini himoya qiladi, o'z a'zolarini turli shakllarda qo'llab-quvvatlaydi va ularga xizmatlar ko'rsatadi. Bularga misol qilib Savdo-sanoat

palatasi, Fermer xo‘jaliklari uyushmasi, Tadbirkor ayollar uyushmasi, An‘anaviy badiiy hunarmandchilik va ustalar uyushmalari va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

Mazkur sohaning iqtisodiyotning etakchi bo‘g‘iniga aylanishida mamlakatimiz hukumati tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi rivojlanishini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, shu jumladan, biznesni yuritish bilan bog‘liq barcha jarayonlarni yanada liberallashtirish, soddalashtirish va arzonlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar muhim rol o‘ynamoqda.

Amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlarining mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlar umumiy hajmidagi ulushi barqaror ravishda o‘sib bormoqda.

Fikrimizcha, mamlakatimizda kichik tadbirkorlik sub’ektlari faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, ularga imtiyozli kreditlar ajratish, mikrolizing va boshqa xizmatlar ko‘rsatish samaradorligini ta‘minlashning amaliy mexanizmlarini yanada takomillashtirish, bunda quyidagi chora-tadbirlarning hisobga olinishini ta‘minlash maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlari uchun tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan kredit resurslaridan foydalanish samaradorligini tahliliy va tanqidiy o‘rganib, bu borada aniqlangan muammo va kamchiliklarni o‘z vaqtida bartaraf etish yuzasidan ta‘sirchan chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- tijorat banklari imtiyozli kredit berish maxsus Jamg‘armasining mablag‘larining asosan olis va etib borish qiyin bo‘lgan tumanlarda, shuningdek mehnat resurslari zich bo‘lgan tumanlar hamda shaharlardagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarida, ishlab chiqarish mikrofirmalari, kichik korxonalar, dehqon hamda fermer xo‘jaliklarida yuqori texnologik va innovatsion loyihalarni moliyalash uchun ajratilishini ta‘minlash va muntazam ravishda o‘rganib borish;

- mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruv organlari hamda nazorat qiluvchi

organlar rahbarlarining tadbirkorlikni kreditlash bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari ijrosi yuzasidan hisobotlarini eshitib borish amaliyotidan yanada samarali foydalanish;

– mazkur qonunlar ijrosi yuzasidan korxonalar, muassasa va tashkilotlar, nodavlat notijorat tashkilotlar va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan hamkorlikni yanada kuchaytirish;

– aholi va tadbirkorlik sub'ektlarining mikromoliyalash xizmatlariga bo'lgan talab va ehtiyojlarini etarlicha ta'minlash maqsadida maxsus dasturlar ishlab chiqish va ularni to'liq amalga oshirish;

– mikro kreditlar ajratishda amaldagi me'yoriy hujjatlar talablariga qat'iy rioya qilishni kuchaytirish, mikro kreditlar ajratilishida qonunbuzarliklarning oldini olish;

– iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik qayta jihozlashning eng samarali shakli hisoblangan mikrolizing xizmatlarining qishloq joylardagi hajmini ko'paytirish va ko'lamini kengaytirish;

– ajratilayotgan mikro kreditlar va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar tarkibida mahalliy xom ashyoga, chiqitsiz va energiya tejash tizimiga asoslangan, yuqori qo'shilgan qiymatli sanoat va xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarishga va xizmatlar ko'rsatishga alohida e'tibor qaratish, ajratilayotgan mikromoliyaviy mablag'larning maqsadli ishlatilishini ta'minlash;

– xodimlarning amaliy va kasb mahoratini hamda mas'uliyatini yanada oshirishga qaratilgan seminar-treninglarni muntazam ravishda tashkil etish va boshqalar.

Respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlab, ularning ichki va tashqi bozorda raqobatlasha oladigan, sifatli mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni izchil yo'lga qo'ya oladigan mustahkam iqtisodiy sohaga aylanishini ta'minlash lozim.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish respublikamizda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bu esa iqtisodiy raqobatning rivojlanishini,

iste'mol bozorini tovarlar va xizmat turlari bilan to'ldirishni, shuningdek, xususiy tadbirkorlarning keng qatlamini yaratishni taqozo etadi. Bularni hisobga olib, bugungi kunda Respublikada quyidagi masalalarni hal qilish lozim:

- aholining keng tabaqalarini bozor faoliyatiga olib kirish, ulardagi boqimandachilik, iste'molchilik psixologiyasini bartaraf qilish, aholida xususiy tadbirkorlik, kichik biznes faoliyati bilan faol shug'ullanish istagini uyg'otish;

- qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlarni tubdan yangilash, dehqon va fermer xo'jaliklar faoliyatini yanada rivojlantirish hamda ular sonini imkon qadar oshirish, hududlarda kichik korxonalar tashkil etish yo'li bilan vaqtincha ishsiz yurgan kishilarni qo'shimcha ish joylari bilan ta'minlash;

- mintaqada bozor munosabatlari va infratuzilmani jadallashtirish, iqtisodiy raqobatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

- respublika aholisining ortib borayotgan talab va ehtiyojlarini to'laroq qondirishga xizmat qiluvchi iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarni barpo etish;

- ko'rsatiladigan xizmatlar turini va miqyosini keskin oshirish, bank, auditorlik, konsalting hamda turli vositachilik faoliyatlarini hozirgi zamon fan va texnikasi yutuqlari asosida yuksak saviyada tashkil etishni ta'minlash;

- korxonalarni boshqarish samaradorligini oshirish, ularning iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lishlarini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratib berish;

- joylarda ishlab chiqariladigan mahsulotlar turlari va hajmini bozor talablariga ko'ra osonlik bilan moslashtira oladigan iste'mol bozorini tovar bilan to'ldirib, eksport uchun mol chiqara oladigan kichik korxonalarni joriy qilish.

Ma'lumki, respublikada mehnatga layoqatli aholining 65,3 foizi qishloqlarda yashaydi. Bu qishloq joylarda tadbirkorlikning rivoji uchun juda katta imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan bir qatorda, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida band bo'lgan ortiqcha ishchi kuchlarini xizmat ko'rsatish, qayta ishlash va shu kabi yo'nalishlarga qayta taqsimlash kerak. Qishloqda tadbirkorlikni, uning kichik biznes shakllarini rivojlantirish bilan bog'liq turli boshqaruv pog'onalarida tashkiliy-iqtisodiy masalalarni hal etish ustuvor masalalar qatoriga kiradi.

Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun mamlakatimiz miqyosida quyidagi masalalarni hal qilish lozim:

- bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlash uchun kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

- hududlarda haqiqiy tadbirkorlik muhitini yaratish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash;

- kichik biznes va tadbirkorlikning huquqiy bazasini mustahkamlash;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni texnologik jihozlar bilan ta‘minlashni qo‘llab-quvvatlash;

- islohotlar natijalarini reklama va axborot xizmati vositalari orqali keng ommaga etkazish.

Tadbirkorlik faoliyati rivojlanishida soliq va savdo sohasidagi davlat siyosati muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha shu sohadagi cheklovlar kichik biznes rivojidagi aksariyat muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. So‘rov o‘tkazilgan tad-birkorlarning 75 foizi moliya-kredit tizimini takomillashtirishni, 52,5 foiz soliqni, 69 foizi moddiy-texnika resurslari bilan savdo qilishni yaxshilash lozimligi to‘g‘risida fikr bildirganlar. Shuning uchun islohotlarning hozirgi bosqichida bu sohalarda tadbirkorlikka to‘siq bo‘layotgan omillarni tahlil qilish va ularni bozor talablari doirasida baholash muhim ahamiyatga egadir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Kichik biznes va hususiy tadbirkorlik, biznes, tadbirkorlik, mikrofirma, kichik korxonalar, firma, xususiy firma, Shirkat, mas‘uliyati cheklanmagan firmalar, mas‘uliyati cheklangan firmalar, ochiq jamiyatlar, davlat firmalari, aralash firmalar, yagona soliq, soliq stavkalari, kredit, mikro kredit.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Kim kichik va xususiy korxonalarining sub‘ekti hisoblanadi?
2. Kichik biznes faoliyagining tarqalish sohalari qanaqa?
3. Kichik korxonalar kim tomonidan tashkil qilinishi mumkin?

12-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA QULAY INVESTITSION MUHITNING YARATILISHI

12.1. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va turlari

Investitsiyalar deganda barcha turdagi milliy va intellektual boyliklar tushunilib, ular tadbirkorlik faoliyati ob'ektlariga yo'naltirilib daromad keltirishi yoki biror-bir ijobiy samaraga erishishi zarur. Investitsiyalar kapital qo'yilmalar shaklida ham amalga oshiriladi, hamda o'zidagi yangi qurilishlariga, kengaytirishga, rekonstruksiya va faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni texnik qayta jixozlashga, uskunalar, inventarlar, loyihaviy mahsulotlar sotib olishga sarf-xarajatlarni mujassamlashtiradi. Iqtisodiy fanlar va amaliyot «investitsiya» va «kapital qo'yilma» terminlarini bir xil tushuncha emasligini, ya'ni sinonim so'zlar emasligini ta'kidlaydi. Investitsiyalar kapital qo'yilmaga nisbatan keng mazmunli, qamrovli tushunchadir. g'arb adabiyotlarida investitsiyalar borasida so'z yuritilganda asosiy e'tibor fond bozoriga qaratiladi, chunki rivojlangan mamlakatlarda investitsiyalar asosan qimmatli qog'ozlar yordamida amalga oshiriladi. U. Sharp investitsiyalarga quyidagicha ta'rif beradi: «Real investitsiyalar asosan moddiy aktivlarga (er, uskunalar, zavodlar) qilingan investitsiyalardir. Moliyaviy investitsiyalar bu qog'ozda bitilgan shartnomalardir. Bularga oddiy aksiyalar va obligatsiyalar kiradi. Rivojlanayotgan iqtisodiyotda investitsiyalarning asosiy qismi real investitsiyalarga tegishlidir. Rivojlangan iqtisodiyotda esa investitsiyalarning asosiy qismi moliyaviy investitsiyalash institutlarining keng miqyosida rivojlanishi real investitsiyalarning o'sishiga sababchi bo'ladi. Investitsiyalarning bu ikki shakli bir-biri bilan raqobatlashuvchi emas, balki bir-birini to'ldiruvchidir».⁹¹

Investitsiya tushunchasi yagona va to'liq tushuncha berishlik uchun anchagina keng bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy fanning turli qismlarida va amaliy faoliyatning turli sohalarida investitsiya mazmuni o'zining xususiyatlariga ega.

Ma'lumki, «Investitsiyalar» tushunchasi iqtisodiyot uchun yangi emas. Bugungi kunda «Investitsiyalar» tushunchasining ma'nosini anglash, uning

---

⁹¹ SHarp U., Aleksander G., Beyli Dj. Investitsii: Per. s angl.- M.: INFRA- M, 1997. – 1 bet

mohiyatini to'g'ri tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Sobiq iqtisodiy tuzum davrlarida investitsiyalar tushunchasi ko'prok kapital qo'yilmalar bilan bog'lanib, kapital qurilishlar, kapital ta'mirlashlar va ilmiy-texnika taraqqiyoti uchun sarflanadigan kapital qo'yilmalarini anglatar edi va bu qo'yilmalar asosan markazlashgan fondlar va davlat byudjetidan yuqori davlat idoralari tasdiqlagan rejalar asosida ajratilar edi.

Ko'pgina adabiyotlarda «investitsiya» terminida noaniqliklar uchraydi. Birinchidan, «investitsiyalar»ga fuqarolarning «iste'molchilik investitsiyalari» (maishiy texnika, avtomobil, ko'chmas mulk va boshq) qo'shib yuboriladi. Bunday investitsiyalar esa kapitalni o'sishini va foyda olinishini ta'minlamaydi. Ikkinchidan, «investitsiyalar» va «kapital qo'yilmalar» terminlarini tenglashtirishadi. Kapital qo'yilmalar - korxonaning moliyaviy mablag'larini asosiy kapitalga bo'naklashtirish bilan bog'liq investitsiya faoliyatining shaklidir. Investitsiyalar esa nomoddiy va moliyaviy aktivlarga qo'yilishi ham mumkin. Uchinchidan, ko'pgina manbalarda investitsiyalarni pul mablag'larini qo'yish deb ta'riflanadi. Amaliyotda esa, barcha hollarda bunday bo'lmaydi. Investitsiyalashni boshqa shakllarda ham amalga oshirish mumkin. Masalan, korxonaning ustav kapitaliga badal ko'rinishida ko'chib yuruvchi va ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, nomoddiy aktivlar va boshqalar. To'rtinchidan, ko'pgina ta'riflarda investitsiyalarni mablag'larning uzoq muddatli qo'yilmalar ko'rinishida bo'lishini ta'kidlashadi. To'g'ri, kapital qo'yilmalar uzoq muddatga investitsiyalanadi. Lekin qisqa muddatli investitsiyalar ham bo'ladi (masalan, montaj qilishga zarurat bo'lmagan va qurilish smetasiga kirmagan mashina va uskunalarni sotib olish).

Investitsiyalar turli shakllarda amalga oshiriladi va ularni tahlil qilish, rejalashtirish uchun alohida xususiyatlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtiriladi.

Birinchidan, qo'yilish ob'ektiga qarab investitsiyalar real va moliyaviy shakllarga ajratiladi.

Real investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) – pul mablag'larini korxonaning moddiy va nomoddiy aktivlariga sarflanishidan iborat.

Moddiy investitsiyalar asosiy kapitalning elementlarini sotib olish bilan bog'liq bo'lib, ko'pchilik hollarda investitsion loyihalar doirasida amalga oshiriladi. Shuning uchun shaxsiy mablag'lar bilan birga qarzga olingan mablag'lar ham foydalanilishi mumkin. Qarzga mablag' olingan holda investor rolini aniq loyihalarga kredit mablag'lari ajratayotgan bank bajaradi. Nomoddiy investitsiyalar nomoddiy boyliklar yaratilayotganda amalga oshirilib, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashga, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini amalga oshirish, yangi mahsulotlarning namunalarini yaratishga sarflarni mujassamlashtiradi.

Fan-texnika taraqqiyotini tezlashuvi bilan intellektual salohiyat ishlab chiqarishni eng kuchli omiliga aylandi, uning jiddiy unsuri bo'lib qoldi. XX asr boshlarida fan ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish uchun sarflanadigan qo'yilmalar oshib boradi. Shuning uchun ham jahonda real investitsiyalar tarkibida ilmiy izlanishlar, fan, ta'lim, kadrlar tayyorlash uchun sarflanadigan xarajatlar o'sib bormoqda. Masalan, AQSH, Yaponiya va boshqa rivojlangan mamlakatlarda fan va ilmiy izlanishga sarflanadigan qo'yilmalar o'sish sur'atlari asosiy fondlarga sarflanadigan investitsiyalardan ustundir. Jahon bozoriga kirib borish, keng ko'lamda marketingni rivojlantirish, batafsil axborotga ega bo'lish, yuqori darajadagi kompyuter tizimlarini tashkil etishni, yuqori malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va mazkur sohada dunyodagi rivojlangan davlatlar darajasiga erishishni talab etadi. Shuning uchun ham jadal sur'atlar bilan rivojlanish real investitsiyalar tarkibida fan, texnika, ta'lim, kadrlarni qayta tayyorlash uchun sarflanadigan real investitsiyalar asosiy o'rinlardan birini egallashi zarur.

Davlat tomonidan o'zlashtiriladigan investitsiyalar. Dastlabki bozor infratarkibini va u bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni rivojlantirishga sarflanadi. Investitsiyalarni samaradorligini oshirish asosiy kapitalni aktiv elementlarini vujudga keltirish va o'stirish hisobiga amalga oshiriladi.

Real investitsiyalarni tavsifnomalash ularning hajmi va daromad me'yorlari asosida olib boriladi. Investitsiyalar hajmi o'zlashtiriladigan qo'yilmalar qiymatini ifodalaydi, investitsiyalar miqdori esa ularning hajmini YaMMga yoki YaIMga

bo'lgan nisbatini ifodalaydi. Inflyasiya yuqori va chuqurlashgan davrda esa aytilgan ko'rsatkichlarga uning ta'siri to'g'ridan-to'g'ri bo'ladi. Investitsiya me'yori ishlab chiqarilgan YaIM yoki YaMM qanchalik kapital sig'imkorligini, ya'ni qay darajada kapital xarajatlarini talab qilinishini bildiradi. Jamg'arish samarasi kapital sig'imkorligini o'sishi koeffitsientlari asosida aniqlanadi.

Moliyaviy investitsiyalar kapitalni, to'lov va moliyaviy majburiyatlarning barcha turlarini o'zida mujassamlashtiruvchi, moliyaviy aktivlarga joylashtirilishini anglatadi. Ushbu moliyaviy vositalarning eng muhimlari qimmatli qog'ozlardir: ulushli (aksiyalar) va qarz (obligatsiyalar). Real investitsiyalardan farqli o'laroq moliyaviy investitsiyalarni ko'proq portfel investitsiyalar deb atashadi, Chunki bu holda investorning asosiy maqsadi bo'lib moliyaviy aktivlarning mukammal yig'masini (investitsiyalar portfelini) Shakllantirish va qimmatbaho qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan turli operatsiyalarni boshqarish hisoblanadi.

Moliyaviy investitsiyalar xususiy kompaniyalar va davlat idoralari tomonidan muomalaga chiqarilgan aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarga hamda bank depozitlariga, uzoq muddatga jalb qilinadigan qo'yilmalardir. Moliyaviy investitsiyalarning asosiy qismi, kapitalni noishlab chiqarish sohasiga sarflanishini bildiradi. Moliyaviy investitsiyalar aksariyat holatlarda real investitsiyalarning manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Ikkinchidan, investitsiyada qatnashish xarakteriga ko'ra bevosita va portfel investitsiyalar farqlanadi. Bevosita investitsiyalar investorni o'z moliyaviy mablag'lag'larni joylashtirish ob'ektini tiklash imkoniyatini beradi. Portfel investitsiyalar tijorat banklari, investitsion kompaniyalar va fondlar va boshqalar yordamida amalga oshiriladi. Moliyaviy vositachilar to'plangan mablag'larni samarali, daromad keltiradigan qilib joylashtiradilar. Portfel investitsiyalar boshqa emitentlarning anderratting yordamida qimmatli qog'ozlarga joylashtirish shaklida namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, investitsiyalash davriga qarab investitsiyalar qisqa muddatli (bir yilgacha bo'lgan muddatga beriladi) va uzoq muddatli (bir yildan oshiq muddatga

beriladi) bo‘ladi. Masalan, oddiy aksiyalar umuman biror – bir muddat bilan cheklanmaydi. Masalan, depozit sertifikatini olti oy muddatga beriladi – bu qisqa muddatli qo‘yilmalar vositasidir, obligatsiyalar 20 yilda qaytarish muddati bilan uzoq muddatli qo‘yilmalar vositasidir.

To‘rtinchidan, mulk shakllaridan kelib chiqib investitsiyalar xususiy, davlat, qo‘shma va xorijiy shakllarga ajratiladi. Xususiy investitsiyalar nodavlat yuridik shaxslarining va fuqarolarning mablag‘larini tadbirkorlik faoliyati ob‘ektlariga qo‘yilishini anglatadi. Davlat investitsiyalari davlat byudjeti va davlat korxonalarining mablag‘larini joylashtirish orqali namoyon bo‘ladi.

Beshinchidan, hududiy joylashtirilish bo‘yicha investitsiyalar ichki va tashqi investitsiyalarga bo‘linadi.

Oltinchidan, investitsiyalar tavakkallik darajasi bo‘yicha yuqori tavakkalli va past tavakkalli investitsiyalarga ajratiladi. Moliya sohasida tavakkallik deganda investitsiyalarga mutloq yoxud nisbiy miqdordagi foyda kutilganidan ancha kam bo‘ladi, boshqacha aytganda «tavakkallik» atamasi kutilmagan natija olish imkoniyatini anglatadi. qo‘yilma mablag‘lariga foydani mutlaq yohud nisbiy miqdorlarini yoyilishi qanchalik keng bo‘lsa tavakkallik shunchalik katta bo‘ladi va aksincha. Yakka investor eng kam tavakkallchilikka ega bo‘lgan davlat qimmatli qog‘ozlardan tortib eng yuqori tavakkalli tovarlarga bo‘lgan qurollarni keng tanlash imkoniyatiga ega. Kapitalni joylashtirishni har bir tipi tavakalni ta’rifidir, ammo har bir muayyan holatda tavakkallik o‘sha vositaning aniq xususiyatlari bilan belgilanadi. Masalan, obligatsiyalarga qaraganda aksiyalarga qo‘yilmalar yuqori tavakkallik bilan bog‘liq ekanligi ma’lum, shu bilan birga yirik kompaniyalar aksiyalariga qo‘yilmalar kiritilishiga qaraganda yuqori tavakkallik obligatsiyalarni topish ham qiyin emas. Albatta, tavakkallik ko‘p hollarda emitentning, vositachining yoki muayyan moliyaviy vositalarni sotuvchisini sofdilligiga bog‘liq. Past tavakkallik investitsiyalar muayyan daromad olishni xavfsiz vositasi hisoblanadi. Aksincha, yuqori tavakkalli investitsiyalar chayqovchilik hisoblanadi.

12.2. Investitsion muhit va uning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Xorijdan kapital qabul qiluvchi tomonidan investitsiya muhiti modelini ishlab chiqish har tomonlama asoslangan tashqi iqtisodiy aloqalarni aniqlab beruvchi vositadir. U orqali xorijiy investorga ta'sir ko'rsatuvchi omillar to'g'risida aniq tushunchalarga ega bo'lish, xorijlik investorlarning xulq-atvorini har tomonlama anglash va mamlakatdagi iqtisodiy holatni chuqurroq baholash imkoniyati paydo bo'ladi. Bu jarayonlarning barchasi respublikamizning boshqa davlatlar bilan dastlabki iqtisodiy munosabatlarini yo'lga qo'yish jarayonida chetdan kapitalni jalb qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy investitsiya ishtirokida amalga oshirilishi lozim bo'lgan loyiha va dasturlarni ishlab chiqishda nafaqat o'z manfaatlari bilan chegaralanmasdan investorning maqsad va imkoniyatlari bilan hisoblashish alohida e'tiborga loyiqdir.

Investitsiya muhiti tushunchasi o'zining murakkabligi va mukammalligi jihatidan makro va mikro iqtisodiyot darajasida ko'rib chiqiladi. Makroiqtisodiyot darajasida u kapitalni qabul qiluvchi mamlakatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy holatlarni o'z ichiga oladi. Makroiqtisodiyot darajasida yondashilganda xorijiy investitsiyalarga nisbatan davlat siyosati, xalqaro shartnomalar shartlarini bajarish xorijiy mulkni milliyashtirish, turli masalalar bo'yicha xalqaro shartnomalar tizimida ishtirok etish davlat boshqaruv tizimlarining mustahkamligi, siyosiy rahbariyatning muqarrarligi, davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasi, iqtisodiy siyosatning mukammalligi, davlat apparatining ish samaradorligi, banklar tizimining takomillashuv darajasi, pul muomalasi va davlat byudjetining barqarorligi, davlatning ichki va tashqi qarzlari miqdori va boshqalar hal qiluvchi o'rinda turadi. Investitsiya muhitiga kapitalni qabul qiluvchi mamlakatning qonunlarida aks ettirilgan to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar va xorijiy firmalarining faoliyatini chegaralovchi yoki taqiqlovchi omillardan tashqari, to'liq aniqlanmagan ba'zi bir qoidalar va muvofiqlashtirilmagan jarayonlarning mavjudligi salbiy ta'sir etadi.

Mikroiqtisodiyot darajasida investitsiya muhiti bir tomondan investor-firmasi va ikkinchi tomondan xorijiy investitsiyani qabul qiluvchi xo'jalik sub'ektlari,

ya'ni sotuvchilar, sotib oluvchilar, banklar hamda kasaba uyushma va boshqa jamoat tashkilotlari o'rtasidagi ikkiyoqlama munosabatlarni aks ettiradi. Bu darajada investitsiya iqlimi umumlashtirilgan baholar iqtisodiy, huquqiy va madaniy jabhalarda yaqqol ko'rinadi. Makro va mikroiqtisodiyot darajalari birgalikda yagona investitsiya muhitini tashkil etadi va potensial investorlar hamda kapitalni qabul qiluvchi tomonlarning bo'lajak munosabatlarini belgilab beradi.

Investitsiya muhiti ob'ekt kategoriyasi bo'lib, har bir alohida olingan vaqt doirasida investorlar uchun haqiqatda mavjud bo'lgan shart-sharoitlar majmuasini aks ettiradi. Lekin hozirgi sharoitda investitsiya muhiti faqat davlat organlari ta'siri ostida shakllanmoqda. Albatta, bu ishlarni amalga oshirishda jahon tajribasidan, jumladan xorijiy investitsiya bilan tashkil etilib, yuksak iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishgan kompaniya va firmalar tajribasidan kengroq foydalanish kerak. Bu jarayonni amalga oshirishda milliy xususiyatlarni ham hisobga olish lozim.

Davlat hokimiyatining ta'sirchanligi investitsiya muhitini aniqlovchi omillardan biridir. Shundan kelib chiqib, har bir kapital jalb qiluvchi mamlakat ma'lum bir investitsiya tizimiga egaligini ta'kidlash mumkin. Bu tizim huquqiy me'yorlar va muassasalardan iborat xorijiy investitsiyalarni qabul qilish tizimi va investitsiya muhitini o'z ichiga oladi. Xorijiy kapitalni qabul qilish tizimi investitsiya muhitining komponenti bo'lib xizmat qiladi va unga nisbatan mustaqil ravishda tashkil etiladi. Chunki u investitsiya muhitini o'zgartirishga qodirdir. Xorijiy investitsiyalarni qabul qilish tizimi qabul qiluvchi tomonni xorijiy kapitalni milliy iqtisodiyotga qulay ravishda kirib kelishini namoyon esa, investitsiya muhiti kirib kelgan kapitalni mamlakat ichida optimal ravishda o'sib borish vaziyatiga baho beradi.

Xorijiy investitsiyalarni jalb etish orqali sanoatni yangi zamonaviy texnologiyalar bilan, qishloq xo'jaligida qayta ishlovchi sanoat majmuini va boshqa sohalarda tub o'zgarishlar yasash mumkin. Shunday ijobiy ishlarni amalga oshirish uchun xorijiy investorlarga qulay bo'lgan investitsiya muhitini yaratib berish kerak. Investitsiya muhiti iqtisodiyotda yangi tushuncha emas, ammo mustaqil O'zbekiston sharoitiga nisbatan ishlab chiqilmagan. Endi bu sharoitni

yaratishga urinishlar bo‘lmoqda. Bir qator rivojlangan davlatlar bu jarayonni ijobiy tarzda amalga oshirgan. Investitsiya muhitining ahamiyati, amaliy jihatdan, qaysi boyliklar va yo‘nalishlar tizimi asosida xorijiy investorlar faoliyat yuritishlari to‘g‘risida tushuncha beradi va shuning negizida xorijlik investorlarga nisbatan qanday munosabatda bo‘lishni ishlab chiqishga imkoniyat yaratadi.

Investitsiya muhiti - juda keng ma‘noda ishlatiladigan tushuncha bo‘lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammolar va masalalarni o‘z ichiga qamrab oladi. Investor tomonidan ma‘lum bir davlatga investitsiya qilishning qulay va noqulay tomonlari baholanadi, shu bilan bir qatorda, o‘z kapitalini kiritmoqchi bo‘lgan mamlakat mafko‘rasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi. Investitsiya muhiti har tomonlama chuqur tahlil qilinishi asosida investitsiya riski aniqlanadi. Investitsiya muhiti va risk darajalari bir-birlariga teskari nisbatdadir. Investitsiya muhiti qanchalik qulay bo‘lsa, investorning tadbirkorlik riski shunchalik past darajada bo‘ladi va bu investorlarning kirib kelishini ko‘paytiradi. Aksincha, investitsiya muhiti noqulay bo‘lsa, risk darajasi yuqori bo‘ladi. Bu esa investitsiya qabul qiluvchining sarf-xarajatlarining o‘shishiga olib keladi. Shunday qilib, investitsiya muhitining holati faqat investor uchun emas, balki investitsiya qabul qiluvchi uchun ham muhimdir.

Hozir turli mamlakatlar va mintaqalar o‘rtasidagi investitsiya uchun avj olayotgan raqobat kurashi nuqtai-nazaridan investitsiya riski tushunchasini ko‘rib o‘tish zarur. Investitsiya oqimlarining u yoki bu mamlakatlarga yo‘nalganligi, shuningdek ularning real hajmlari oxir-oqibat Shu risklar bilan belgilanadi.

Umuman olganda investitsiya riskini uch toifaga bo‘lish mumkin:

1. Asosiy (yoki mamlakat bilan bog‘liq) risk:

- investitsiya kiritiladigan mamlakatdagi siyosiy va ijtimoiy barqarorlik;
- hukumat o‘tkazadigan makroiqtisodiy siyosatning izchilligi va barqarorligi (inflyasiya darajasini nazorat qilish, byudjet, kredit siyosati va boshqalar);
- tadbirkorlik faoliyatidan olingan foyda va boshqa daromadlarning investitsiya qo‘yilgan mamlakatdan xorijga o‘tkazish imkoniyatlari va sharoitlari;
- investitsiyalashning o‘zga huquqiy sharoitlari (xorijiy investorlar huquqini

himoya qiladigan qonun va qonun doirasidagi harakatlarning mavjudligi).

2. Shartnoma yoki investitsiyaga qadar risk:

- murakkab jarayonlarning davomiyligi va samaradorligi;
- shartnoma shartlarini kelishish va ma'qullash jarayoni, shuningdek tomonlarning shartnomalarda nazarda tutilgan shartlarga rioya etishlarini nazorat qiladigan muassasalarning bo'lishi va samarali ishlashi;
- munosib mahalliy sherik topish imkoniyati;
- yangi tashkil etiladigan korxonalar nizam jamg'armasiga uskuna–jhozlar, texnologiyalar, nou-xau, xom ashyo, materiallar va boshqa ko'rinishida qo'shiladigan hissani baholash tizimining mavjudligi;
- intellektual mulkni himoya qilishning xuquqiy asoslari, shu jumladan texnologiyalarni transfertlash (o'tkazish) masalalari.

3. Operatsion yoki investitsiyadan keyingi risklar:

- operatsion (harakat) qarorlarni qabul qilish jarayoni tartib-qoidalari va davomiyligi;
- foyda va uni taqsimlash masalalari bo'yicha qaror qabul qilish jarayonida ta'sir ko'rsatish darajasi;
- menejmentni tashkil etish masalalari, shu jumladan investitsiya loyihasi infratuzilmasini, xodimlarni boshqarish, moliyaviy menejmentni tashkil etish;
- mahalliy xom ashyodan foydalanish imkoniyatlari va uni olish tartiblarini hal qilishning davomiyligi;
- mahalliy bozor marketingi;
- malakali mahalliy ish kuchining topilishi;
- jamoat havfsizligi, shu jumladan Ushbu mamlakatda ishlayotgan xorijlik xodimlar uchun havf-xatarsiz ishlash sharoitlari.

Har bir kompaniya o'zining investitsiyalash strategiyasi, raqobat ko'rashidagi o'z o'rnidan kelib chiqqan holda investitsiya riski majmuini mustaqil baholaydi va u yoki bu mamlakatga investitsiya kiritadi. Keyingi o'n yillarda rivojlangan mamlakatlardagi kompaniyalar bilan sanoat jihatidan jadal rivojlanayotgan

mamlakatlarning kompaniyalari o'rtasidagi farqlar yaqqol ko'zga tashlana boshladi.

Rivojlangan mamlakatlardagi kompaniyalar g'oyat sinchkov va pishiqligi bilan ajralib turadilar. Ular mamlakatdagi siyosiy– iqtisodiy vaziyatni uzoq o'rganadi, tahlil etadi va shundan keyingina bu mamlakatga investitsiyalar kiritish yoki kiritmaslik haqida bir qarorga keladi. Yangi sanoati rivojlangan mamlakatlardagi kompaniyalar ularga qaraganda faolroq. Ularning strategiyasi hujumkorligi va tezkorligi bilan ajralib turadi. Bu kompaniyalar uchun yangi bozorlarga tez kirish hamda u erda etakchi mavqeni egallash asosiy masala hisoblanadi.

Bozorga kirishning ham birinchi, ham ikkinchi strategiyasiga ko'plab misollar keltirish mumkin. Ammo ularning qaysi biri yahshi, qaysi biri yomon degan savolga javob berish qiyin. Bu strategiyalar umuman boshqa-boshqa, har biri mazkur mamlakatlarning tarixiy tajribasi, biznes olami an'analari, kishilarning mentaliteti (dunyoqarashi) asosida shakllangan.

O'zbekistonda mustaqillikka erishgandan so'ng xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga jalb qilish tizimini yaratishga kirishildi. Bu borada bir qator qonunlar va Prezident farmonlari chiqarildi. "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida", "Chet el investitsiyalari va xorijiy investorlar faoliyatining kafolatlarini takomillashtirish to'g'risida"gi qonun va farmonlari shular jumlasidandir. Bu qonun va farmonlar ma'lum ma'noda xorijiy investitsiyalarni jalb etishning huquqiy asosini tashkil etadi.

Investitsiya muhitiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi.

Siyosiy omillar:

- xorijiy investitsiya borasida davlat siyosati;
- xalqaro kelishuvlarga rioya qilish;
- davlatning iqtisodiyotga aralashuvi darajasi;
- iqtisodiy siyosatning hayotiyliigi;
- mamlakatning xalqaro shartnomalar tizimida qatnashuvi;
- davlat apparatining ish faoliyati;

- siyosiy hukumatning investitsiyalarga moyilligi.

Iqtisodiy omillar:

- iqtisodiyotning umumiy holati (yuksalish, pasayish);
- valyuta ko'rsining barqarorligi;
- inflyasiya jarayonining dinamikasi;
- soliq imtiyozlari;
- bojxona tartibi;
- ish kuchidan foydalanish tartibi;
- ish kuchi qiymati;
- aniq mahsulotlarga talab va taklif;
- kredit qiymati va boshqalar.

Ijtimoiy omillar:

- jamoatchilikning xususiy mulk va xorijiy investitsiyalarga munosabati;
- jamiyatning mafkuraviy birdamlik darajasi;
- mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining asosiy masalalari bo'yicha kelishuvning mavjudligi;
- ishchi guruhining tashkilotchiligi.

Biron mamlakatning investitsion muhitini tahlil qilinganda, amaldor nuqtai nazari emas, balki o'z mablag'ini daromad keltiruvchi loyihaga joylashtirmoqchi bo'lgan xorijiy investorlarning fikrlari ahamiyatlidir. Ularning fikricha investitsiya muhiti bir qator zaruriy omillarga bog'liq bo'lib, ularning mavjudligi investitsiya muhitining eng qo'lay bo'lishini ta'minlaydi.

Birinchi, **siyosiy barqarorlik** bo'lib, uning mavjud bo'lishi investorning kelgusi ishlarini rejalashtirish va ishonch bilan oldinga intilishiga imkon beradi. U kuchli qonuniy tizimning mavjudligi, tashqi va ichki harbiy nizolar, hamda inqilobiy o'zgarishlarning bo'lmasligida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi, **iqtisodiy samaradorlik**. Har bir investor iqtisodiy o'sish juda yuqori bo'lgan, hukumat iqtisodiyotni rivojlantirish borasida barqaror siyosat olib borayotgan mamlakat iqtisodiyotiga mablag' sarflashni hohlaydi.

Yana bir muhim omil mamlakatdagi hukumat rahbarlari, mehnat jamoalari, muholif partiya vakillari va halqning xorijiy investorlarga nisbatan bo'lgan **do'stona munosabatlaridir**. Undan tashqari oddiy xalqning xorijliklarga, ularning mamlakatdagi iqtisodiy-ijtimoiy faoliyatiga bo'lgan munosabati ham katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu omil ham investorlarning mamlakatdagi faoliyatlariga katta ta'sir o'tkazadi.

Hukumatning siyosati yana bir muhim omil hisoblanib, investorlarning faoliyatiga turli xil ta'sir o'tkazishi mumkin. Albatta, hukumat olib borayotgan iqtisodiy siyosat bevosita yoki bilvosita biznes, savdo va investitsiyalash jarayoniga o'z ta'sirini o'tkazadi. Bunda uch jihatga alohida e'tibor berilishi zarur: ***xorijiy investorlarning loyihalarda qatnashish darajasi***. Xorijiy investorlarni o'z biznesining qanday qismiga egalik qilishlari qiziqtiradi. Bu esa loyiha turiga bog'liq: a) agar investitsiya loyihasi eksportga yo'naltirilgan, hamda xom ashyoning asosiy qismi chetdan keltirilayotgan bo'lsa, investor biznesning maksimal darajada katta qismiga (ba'zida 100%iga) egalik qilishga da'vogar bo'ladi; b) agar investitsiya loyihasi eksportga yo'naltirilgan, hamda xom ashyoning asosiy qismi mamlakatning ichki xom ashyosi bo'lsa, investor huddi shunday biznesning qo'shni mamlakatlardagi shart-sharoitlariga qarab ish tutadi; v) agar investitsiya loyihasi mahsulotni ichki bozorda sotishga mo'ljallagan bo'lsa, ko'pgina TMKlar sherikchilik asosida ish yuritishga harakat qiladilar, aks holda boshqa raqobatchilar ulardan oldin bozorni egallab olishlari mumkin. ***Xorijiklarning mehnati***. Xorijiy investorlar o'z biznesi va daromadlarini hamyurtlari nazorati ostida bo'lgani ma'qul deb fikralashadi. Ammo ishga juda ko'p xorijliklarni jalb etish xarajatlarni oshirib yuboradi. *Valyuta muomalasini tartibga solish*. Xorijiy investorlarni mamlakatga mablag' olib kirish, uni sarflash imkoniyatlaridan tashqari biznesdan topilgan daromadni konvertirlangan valyutaga ayirboshlash, chetga olib chiqish, valyuta hisob raqamiga ega bo'lish imkoniyatlari nihoyatda qiziqtiradi.

Keyingi omil ***infrastruktura*** holati bo'lib, u mamlakatdagi yuqoridagi sanab o'tilgan omillarning mavjud bo'lishidan keyingi muhim omillardandir. Unda ishlab

chiqarish uchun er maydonlaridan foydalanish, erni ijaraga olish shartlari va muddati, avtomobil va temir yo'llarning sanoat hududlarini asosiy transport bo'g'inlari (portlar, aeroportlar) va bozorlar bilan bog'langanligi, elektr energiyasining mavjudligi, suv ta'minoti darajasi (ba'zi hollarda ichimlik suv bilan ta'minlanganlik darajasi), telekommunikatsiyaning rivojlanish darajasi, telefon, faks, teleks aloqalarining mavjudligi, kompyuter orqali aloqa o'rnatish masalalari muhimdir.

Ishchi kuchi. Ko'pincha xorijiy investitsiyalarni kiritishning asosiy sababi qilib qabul qiluvchi mamlakatda ish kuchining arzonligi ko'rsatiladi. Lekin, investitsiyalarni jalb qilishga savodxonlik, ishchi kuchining malaka darajasi, mehnat qilish etikasi, mehnat unumdorligi darajasi, turli ijtimoiy harakatlarning ishlab chiqarish jarayoniga ta'siri va boshqalar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Banklar va moliya. Mamlakatda jahon savdosi va investitsiya sohasida foydalaniladigan barcha moliyaviy instrumentlar mavjudligi Ushbu sohadagi xizmatlar sifatini anglatadi. Investorlar uchun mamlakatda etarli miqdorda faoliyat ko'rsatuvchi moliya institutlari va jahondagi yirik banklarga tegishli filiallarning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda jahonning yirik savdo va investitsiya kompaniyalari filiallarining faoliyat ko'rsatishi investorlar uchun ishonchlilik darajasini oshiradi.

Hukumat strukturalaridagi rasmiyatchilik. Hukumat o'z investitsiya siyosatini qanday baholashi muhim emas. Bunda katta tajribaga ega bo'lgan tadbirkorlar bergan baho muhimdir. Investorlar rasmiyatchilik, qog'ozbozlik avj olgan muhitga kamdan-kam o'z mablag'larini sarflaydilar. Hukumat uchun eng muhimi, rasmiyatchilik sabab bo'lib amalga oshirilishi to'xtab qolgan loyihalarni ekspertizadan o'tkazish, yo'l qo'yilgan xatoliklarni tuzatishdir.

Mahalliy ishbilarmonlik muhiti. Bu tushuncha juda keng bo'lib, unga: advokat, maslahatchilarning ko'pligi, malakali ish yurituvchilar, buxgalterlar, arxitektorlar va konstruktorlarning mavjudligi kiradi. Bundan tashqari qo'shma korxonalar ochishda mahalliy hamkorning tajribasi, aloqalari, mehnatsevarligi va ishonchliligi ham hisobga olinadi.

Yashash sifati. Ushbu omil xorijiy investorga taklif qilinayotgan barcha narsalarda o‘z aksini topadi. Aholi turmush tarzi va daromadlarining darajasi ishlab chiqarilayotgan mahsulotning xilma-xilligi va mehnat uchun qilinadigan xarajatlar hajmida o‘z aksini topadi.

12.2.1-Jadval

BERI indeksi		
№	Mezonlar	Salmog‘i %
1.	Siyosiy barqarorlik: <i>kutilmagan hukumat to‘ntarishlari imkoniyatlari va ularning tadbirkorlik faolligiga ta’sirini baholaydi</i>	12
2.	Xorijiy investitsiyalar va foydaga munosabat: <i>xususiy tadbirkorlarga tegishli ijtimoiy ehtiyojlarga bo‘lgan xarajatlar hajmi</i>	6
3.	Milliylashtirish: <i>beg‘araz ekspropriatsiya imkoniyatlaridan to mahalliy xomiyatlarga imtiyozlar berishgacha</i>	6
4.	Devalvatsiya: <i>devalvatsiya ta’siri, hamda korxonalar faoliyatiga devalvatsiyaning ta’sirini yumshatuvchi choralarning hayotiyiligi</i>	6
5.	To‘lov balansi: <i>hisoblar balansi va umumiy balansga, hamda xorijiy investorlarning daromadlariga ta’sir etuvchi omillar</i>	6
6.	Rasmiyatchilik masalalari: <i>davlatning iqtisodiyotga aralashuvi darajasi, bojxona rasmiyatchiliklarini amalga oshirilishi, valyuta o‘tkazishlari va boshqa shunday operatsiyalar</i>	4
7.	Iqtisodiy o‘shish sur‘atlari: <i>yillik yalpi mahsulot ishlab chiqarish sur‘atlarining o‘shishi 3%, 3-6%, 6-10% va 10%dan Yuqori chegaralarda</i>	10
8.	Valyutaning konvertirlangani: <i>milliy valyutaning xorijiy valyutaga almashtirish imkoniyati, hamda milliy valyutaning (korxonalarga zarur bo‘lgan darajada) valyutalar bozoridagi o‘rni</i>	10
9.	Aloqa va transportni tashkil etish: <i>faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar va ularning filiallari orasidagi transport yo‘llari va aloqa tizimini (mamlakat ichidagini ham) tashkil etish va foydalanish imkoniyati. Transport infratuzilmasini baholash</i>	4

Investitsiyalash borasidagi qo'shma loyihalar va qo'shma korxonalarni tashkil etishdagi risklarni hisobga olishda ko'pchilik xorijiy investorlar BERI indeksidan foydalanadilar. Ushbu indeks mamlakatdagi investitsiya muhitini turlicha salmoqqa ega bo'lgan 15 ta baholash mezonlari asosida hisoblab chiqadi. Har bir mezonga 0 dan (to'g'ri kelmaydi) 4 gacha (o'ta qulay) baho beriladi. T o'plangan yuqori ball «barqaror mamlakat»ni anglatadi. Mamlakat to'plagan ball qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiyalashdan olinishi mo'ljallangan foyda ham shuncha yuqori bo'lishi zarur, aks holda investitsiyalash asossiz hisoblanadi. BERI indeksining umumiy ko'rinishi 12.2.1-jadvalda ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga nisbatan BERI indeksi asosida investitsiya muhiti imitatsion baholangan bo'lib, u quyidagi jadvalda qayd etilgan:

12.2.2-Jadval

O'zbekiston Respublikasi investitsiya muhitining imitatsion baholanishi

№	BERI indeksi mezonlari	bahosi	salmog'i,%	indeks
1.	Siyosiy barqarorlik	4	12	0,48
2.	Xorijiy investitsiyalar va foydaga munosabat	3	6	0,18
3.	Milliylashtirish	2	6	0,12
4.	Devalvatsiya	0	6	0
5.	To'lov balansi	1	6	0,006
6.	Rasmiyatchilik masalalari	1	4	0,04
7.	Iqtisodiy o'sish sur'atlari	1	10	0,01
8.	Valyutani konvertirlanganligi	1	10	0,01
9.	Shartnomani amalga oshirish imkoniyati	3	6	0,18
10.	Ish haqi va mehnat unumdorligiga xarajatlar	2	8	0,16
11.	Ekspertlar va marketing xizmatlaridan foydalanish imkoniyati	1	2	0,02
12.	Aloqa va transportni tashkil etish	1	4	0,04
13.	Mahalliy boshqaruv va hamkor	3	4	0,12
14.	Qisqa muddatli kredit	1	8	0,08
15.	Uzoq muddatli kredit va shaxsiy kapital	2	8	0,16
16.	JAMI		100	1,61

Mamlakat investitsiya muhitini baholashda yana xalqaro kredit reytinglaridan ham foydalaniladi. Ular jahondagi o‘n bir obro‘li agentliklar tomonidan ishlab chiqiladi. Ulardan beshtasi – amerika, uchta – Yapon, ikkita – Kanada va bittasi angliya agentliklaridir. Bunda bozorning 90% ikki yirik va mashhur Amerika kompaniyalariga tegishlidir – Standart and Poor’s Investor Service va Moody’s Investor Service.

12.2.2-Jadval

Xalqaro kredit reytinglarini tuzishda foydalaniluvchi qimmatbaho qog‘ozlarning ishonchliligi klassifikatsiyasi

Reyting belgilari		REYTING INTERPRITATSIYASI
Standart Poor’s	Moody’s	
AAA	AAA	O‘ta yuqori ishonchlilik. Foizlar va qarzni asosiy summasining to‘lanish ehtimoli o‘ta yuqori.
AA+	AA1	Yuqori ishonchlilik. Foizlar va qarzni asosiy summasining to‘lanish ehtimoli Yuqori.
AA	AA2	
AA-	AA3	
A+	A1	Ishonchlilik o‘rtadan Yuqori. Emitentning qarzni va foizlarni to‘lash imkoniyatlari Yuqori, ammo iqtisodiyotni ichki barqarorligiga bog‘liq.
A	A2	
A-	A3	
VVV+	VAA1	Ishonchlilik etarli darajada. Emitentning qarz va foizlarni to‘lash imkoniyatlari to‘lov vaqtidagi iqtisodiyotning ichki barqarorligiga bog‘liq.
VVV	VAA2	
VVV-	VAA3	
VV+	VA1	SHaraitni ishonchli deb hisoblasa ham bo‘ladi, ammo ichki iqtisodiy holatning beqarorligi tufayli doimo to‘lamaslik havfi mavjud.
VV	VA2	
VV-	VA3	
V+	V1	To‘lamaslik havfi Yuqori. Emitentning to‘lov qobiliyati cheklangan, ammo joriy vaqtdagi majburiyatlarga mos keladi.
V	V2	
V-	V3	
SSS+	SAA	To‘lanishi ehtimoli kam yoki to‘lanmaydigan majburiyatlar. Emitentning to‘lov qobiliyatiga mamlakatning ichki iqtisodiy beqarorligi bilan putur etkazilgan.
SSS		
SSS-		
S	SA	Umuman to‘lanmaydigan majburiyatlar (to‘lovlarni muddatini uzaytirish yoki to‘lamaslik). Emitent bankrot yoki zarar ko‘rmoqda.

Xorijiy investorlar reytingdagi ma'lumotlardan vaqtni tejash maqsadida keng foydalanadilar. Mamlakatning reytingi yuqori yoki pastligi albatta ahamiyat kasb etadi. Lekin shu reytingga kirishning o'zi ham investorlarda Ushbu mamlakatga nisbatan u yoki bu darajada ishonch uyg'otadi.

12.3. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solishning jahon tajribasi.

Rivojlangan mamlakatlar xalqaro kapital harakatini asosan kapital eksporti-importini milliy va xalqaro darajada rag'batlantirish orqali amalga oshiradilar. Kapitalning qarzlar, portfel investitsiyalar va boshqalar shaklida harakat qilishi borasidagi davlat siyosati uning harakatidagi barcha cheklashlarni olib tashlash maqsadida olib boriladi. BXI larga nisbatan davlat har qanday cheklashlarni amalga oshirish huquqini o'z zimmasida qoldiradi, chunki bu milliy iqtisodiy havfsizlik bilan bog'liq. Shunisi xarakterliki, kapitalni chetga chiqarish uni jalb qilishga nisbatan kam darajada tartibga solinib turiladi.

Davlat tartibga solishning quyidagi usullaridan foydalanadi:

- 1) moliyaviy: jadallashtirilgan amortizatsiya; soliq imtiyozlari; subsidiyalar, qarzlar berish; kreditlarni sug'urtalash va kafolatlash;
- 2) nomoliyaviy: er uchastkalari ajratish; zaruriy infrastruktura bilan ta'minlash; texnik yordam ko'rsatish.

Bu borada yirik kapital eksporteri-importeri bo'lmish AQSH tajribasi juda muhimdir. AQSHning BXIlarni tartibga solish siyosati ikki darajada amalga oshiriladi: federal, hamda mahalliy (Shtatlar, okruglar, shaharlar). Federal tartibga solish deganda xorijiy investitsiyalarga nisbatan cheklashlar tushuniladi. Bunda milliy havfsizlik masalasi birinchi o'ringa ko'tariladi. AQSH prezidenti amerika firmalarining qo'shilishi, yutilib ketilishi va sotib olinishi jarayonlarini (agar bunda firma faoliyati ustidan nazorat xorijiy investor qo'liga o'tsa) to'xtatib qo'yish huquqiga ega.

Mahalliy darajada sug'urta biznesi va qishloq xo'jaligi erlarini sotishni tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Trestlarga qarshi qonunlarni davlat organlari tomonidan qo'llanilishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda

mahalliy ma'muriyatning xorijiy investorlar faoliyatini tartibga solish imkoniyatlari katta emas. Investitsiyalarni rag'batlantirish tajribasi ko'proqdir. AQSHga xorijiy investitsiyalarni jalb etishning muhim mexanizmlaridan biri – xorijdagi vakolatxonalaridir. Ular investitsiyalarni u yoki bu shtatga jalb etilishiga ko'maklashadilar (Yaponiyaning o'zida shunday vakolatxonalardan 40tasi faoliyat ko'rsatmoqda).

AQSHning alohida shtatlariga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish dasturi quyidagilarni o'z ichiga oladi: soliq imtiyozlari; korxonani qurayotgan yoki modernizatsiyalashtirayotgan xorijiy investor uchun bozordagi stavkalardan pastroq darajada qarzlarni va subsidiyalar ajratish; kasbga o'qitish va bandlikka ko'maklashish; transport tarmog'ini takomillashtirish; er uchastkasini qurilish uchun tayyorlash; tekinga foydalanish uchun er uchastkasini ajratish va boshq.

Xalqaro investitsiyalarni tartibga solish bo'yicha muhim amaliy hujjatlardan biri – Osiyo-Tinch okeani hamkorligi tashkiloti doirasida ishlab chiqilgan xorijiy investitsiyalarning «ko'ngilli kodeksi»dir. Kelajakda Umumjahon savdo tashkiloti (UST) tomonidan foydalanilishi mumkin bo'lgan Ushbu «kodeks» da quyidagi investitsion tamoyillar qayd etilgan:

- transparentlik;
- donor-mamlakatlarga nodiskriminatsion yondashuv;
- xorijiy investorlar uchun milliy rejim;
- investitsion rag'batlarni sog'liqni saqlash, havfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlash bilan mos tushishi;
- savdoni va kapital qo'yilmalar o'sishini chegaralovchi investitsiyalarga bo'lgan cheklovlarni minimallashtirish;
- investitsiyalarni ekspropriatsiya qilinishidan voz kechish (bunda ijtimoiy maqsadlar uchun va milliy qonunchilik doirasida, nodiskriminatsiya asosida, xalqaro huquq qoidalariga amal qilgan holda va etarli va samarali kompensatsiya to'lanishi sharti bilan ekspropriatsiya amalga oshirilishi mumkin);
- ro'yxatdan o'tkazilish va konvertatsiyalashuvning ta'minlanishi;

- kapitalni olib chiqishdagi to'siqlarni yo'qotish;
- ikki marotaba soliqqa tortishni bekor qilish;
- retsipient mamlakatning milliy qonunchiligiga, ma'muriy tartib va qoidalariga xorijiy investorning amal qilishi;
- investitsion loyihani amalga oshirish bilan bog'liq xorijiy mutaxassislarni mamlakatdan chiqishiga va vaqtincha tashrif buyurishiga ruxsat berish;
- maslahatlar va muzokara yoki arbitraj yordamida kelishmovchiliklarni bartaraf etish.

Xorijiy investitsiyani o'z iqtisodiyotiga jalb etayotgan har bir davlat xorijlik sheriklariga huquqiy va tashkiliy kafolatlar yaratib beradi. Bu jarayon jahon tajribasida sinovdan ijobiy ravishda o'tgan. O'zbekiston Respublikasi xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonunining 11- moddasida shunday yozilgan: Respublika hududida o'z investitsiya faoliyatini olib borayotgan xorijiy investorlar huquqlarining himoyasini O'zbekiston Respublikasi kafolatlaydi. Bu kafolat albatta, xalqaro huquq normalari asosida beriladi. Agarda O'zbekistonning yangi qabul qilingan qonunchiligi investitsiya sharoitlarini yomonlashtirsa, o'n yilgacha xorijiy investitsiyalar ular jalb qilingan davrda qabul qilingan qonunchilik shartlari saqlanib qoladi. Bu talab mudofaa, milliy havfsizlik, jamoat tartibini saqlash va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlash bilan bog'liq qonunchilikni o'zgartirmaydi. O'zbekiston Respublikasi davlat organlari xorijiy investorlarning huquqlariga putur etkazadigan huquqiy normativlarni qabul qilgan taqdirda, investorlarga etkazilgan zarar shu organlardan sud orqali undiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini amalga oshirishda dunyoning 25 dan ortiq mamlakatlari ishtirok etmoqda. Investitsiyalarni jalb etish vazifasini davlatimiz ko'p ukladli bozor iqtisodiyotini yaratish va rivojlantirish asosida xaqiqiy mulkdorlarni shakllantirish bilan bog'laydi.

12.4. O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalarning davlat tomonidan boshqarilishi

O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichida mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish hukumat tashqi iqtisodiy faoliyatini diqqat markazida bo‘ldi. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish tadbirlarini amalga oshirishda hukumat quyidagi tamoyillarga asoslandi:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni ko‘zlab siyosat yuritish;

- respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag‘ni keng jalb etishni ta‘minlaydigan xuquqiy ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;

- respublikaga jahon darajasidagi texnologiyani etkazib berayotgan va iqtisodiyotni zamonaviy tarkibini vujudga keltirishga ko‘maklashayotgan xorijiy investorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini yurgizish;

- mablag‘larni respublika mustaqilligini ta‘minlaydigan, import o‘rnini qoplovchi va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan eng muhim ustuvor yo‘nalishda jamlash.

Shuningdek respublika iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyani jalb etishni faollashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz:

- investitsiya loyihalarini malakali ekspertlar nazoratidan o‘tkazish va mukammal tayyorlanishiga erishish;

- qo‘shma korxonalar va xorijiy investitsiya ishtirokidagi boshqa turdagi tadbirkorlik faoliyatini ro‘yxatdan o‘tkazishdagi to‘siqlarni butunlay olib tashlash.

- mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarni milliy korxonalarga jalb etishda quyidagi ustuvor yo‘nalishlarni belgilash maqsadga muvofiqdir:

- qishloq xo‘jalik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash sohalarini rivojlantirish;

- mineral xom ashyo resurslarini, shu jumladan, neft va gazni qazib chiqarish, qayta ishlash bo‘yicha ekologik ishlab chiqarishni tashkil etish;

- transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish;
- iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ilm talab va jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish;
- turizm sohasini rivojlantirish, xalqaro va ichki turizmning zamonaviy infratuzilmasini yaratishga erishish.

O'zbekistonda xorijiy investitsiyalar qatnashgan korxonalar ichida qo'shma korxonalar etakchi o'rinda turadi. To'liq xorijiy investitsiyalar bilan tashkil etilgan korxonalar kam. Ko'pchilik davlatlarda xorijiy investitsiyalar qatnashgan korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish har xil. Ba'zi davlatlarda bu vazifani Moliya vazirligi bajarsa, boshqalarida Adliya vazirligi bajaradi. O'zbekistonda bu vazifani Adliya vazirligi amalga oshiradi. O'zbekistondagi xorijiy investitsiya qatnashgan korxonalar respublika hududida o'zining filiallari yoki vakil korxonalarini tashkil etishlari mumkin. Bundan tashqari ular boshqa davlatlarda ham o'z filiallarini ochishlari mumkin.

O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq xorijiy investitsiya qatnashgan korxonalar O'zbekiston Respublikasi hududida xo'jalik assotsiatsiyalari, konsernlar va boshqa birlashmalar tuzishlari mumkin. Xorijiy investitsiyalarning huquqiy himoyasi ta'minlangan. Bu himoya har bir korxonada bo'lgani kabi xorijiy investitsiya qatnashgan korxonalar uchun taaluqli. Milliy iqtisodiyotning ustuvor sohalari va hududlariga investitsiya kiritgan xorijiy investorlarga O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi tomonidan qo'shimcha imtiyozlar berilishi mumkin. Shu bilan birga qonunda xorijiy investorlarning faoliyat turlari ham belgilangan. Xorijiy investorlar yoki xorijiy investitsiya qatnashgan korxonalar mavjud qonunchilikka muvofiq, o'z maqsadlari va nizomlaridan kelib chiqib, barcha turdagi faoliyatlarni olib borishlari mumkin.

Xorijiy investorlar investitsiya hajmini, turlarini, yo'llarini belgilaydilar va ularni hojlagan korxonaga mustaqil ravishda kiritishlari mumkin. Investor o'zi kiritgan investitsiya ob'ektlari va natijalariga egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish huquqiga ega. Shu bilan birga reinvestitsiya va savdo operatsiyalarini O'zbekiston hududida milliy qonunchilik asosida, undan tashqarida esa xalqaro

qonunlar asosida amalga oshirish huquqlariga ega. Investor egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqlarini qonun bo'yicha boshqa huquqiy va jismoniy shaxsga berishi mumkin. Tomonlarning o'zaro huquqlarini bir-biriga o'tkazish vaqtidagi aloqalarni faqat ular o'rtasida tuzilgan hujjat-Shartnomalar hal qila oladi. Xorijiy investorlar va korxonalar qonunchilikda ko'rsatilgan holatlarda er uchastkalarini sotib olishlari mumkin. Xorijiy investorlar investitsiya faoliyatini amalga oshirishda quyidagilarga rioya etish zarur:

- O'zbekiston Respublikasi hududida amal qilayotgan qonunchilikka amal qilishi;
- O'zbekistonda mavjud qonunchilik talablari asosida soliq to'lash va boshqa to'lovlarni amalga oshirishi;
- Investitsiya loyihasining sanitariya-gigienik ekologiya talablariga amal qilish bo'limidagi ekspertiza xulosalarini olishi.

O'zbekiston Respublikasi Germaniya, Hindiston, Janubiy Koreya, Turkiya, Indoneziya, Malayziya, Isroil, AQSH va bir qator boshqa mamlakatlar bilan investitsiyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoyalash to'g'risida bitimlar tuzdi.

O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini amalga oshirishda dunyoning 25 dan ortiq mamlakatlari ishtirok etmoqda. Investitsiyalarni jalb etish vazifasini davlatimiz ko'p ukladli bozor iqtisodiyotini yaratish va rivojlantirish asosida xaqiqiy mulkdorlarni shakllantirish bilan bog'laydi.

"Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilishni ta'minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident Farmoniga binoan xalq iste'mol mollari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan qo'shma korxonalar ro'yxatga olingan paytdan boshlab besh yil muddatga xorijiy valyutadagi tushumdan soliq to'lashdan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga valyutani majburiy sotishdan ozod qilish ko'zda tutilgan. Xorijiy investitsiya jalb etilgan korxonalariga quyidagi imtiyoz va rag'batlantirish omillari berilgan:

- tovarlar eksporti ishlab chiqarish hajmining kamida 30 foizini tashkil etadigan korxonalariga, mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, foyda solig'ini amaldagi

stavkalaridan ikki barobar kamroq to'lash huquqi;

- xorijiy investitsiyali korxonalar daromadining ishlab chiqarishni kengaytirishga va texnologiyani yangilashga sarflanadigan qismidan soliq olmaslik;

- Respublika davlat investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalar bo'yicha soliqlar to'lashdan etti yil muddatga ozod etish;

- ishlab chiqarilgan mahsulotning 25% bolalar uchun mo'ljallangan bo'lsa, korxonaga ishga tushgandan boshlab soliqlar to'lashdan besh yil muddatga ozod etish. Keyingi yillarda bu korxonalarining foydasidan olinadigan soliq amaldagiga qaraganda ikki marta pasaytirilgan stavkalarida undiriladi;

- ustav kapitalning 50% va undan ko'proq qismi xorijiy sherikka tegishli bo'lib, ishlab chiqarish eksportga yo'naltirilgan yoki import o'rnini bosishga mo'ljallangan bo'lsa soliqlar to'lashdan ikki yil muddatga ozod etish;

- foydadan to'lanadigan soliq-18%;

- agar ustav kapitalning 50% va undan ko'proq qismi xorijiy sherikka tegishli va ustav kapitalning hajmi 500000 AQSH dollaridan

- 1 000 000 AQSH dollarigacha bo'lsa, foydadan to'lanadigan soliq-15%;

- agar ustav kapitalning 50% va undan ko'proq qismi xorijiy sherikka tegishli va ustav kapitalning hajmi 1000 000 AQSH dollaridan va undan ko'p bo'lsa, foydadan to'lanadigan soliq-16%;

- agar ustav kapital hajmi kamida 500 000 AQSH dollarini tashkil esa, mulk solig'idan ozod qilish;

- er solig'idan ikki yilga ozod qilish;

- o'zi ishlab chiqargan mahsulotni ruxsatnomasiz chetga sotish;

- investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun er uchastkalaridan foydalanish va ularni tasarruf etish huquqini tanlov asosida sotib olish;

- jismoniy, huquqiy shaxslar va davlatning mulkini xususiylashtirishda bema'lol ishtirok etishlari mumkin.

Hozirgi kunda iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar investitsiya faoliyatiga yangicha yondashishni taqozo etmoqda. Bunday yondashuv quyidagi qoidalardan kelib chiqmoqda:

- investitsiya talabini faollashtirish, investitsiya resurslarini iqtisodiy taraqqiyotning ustun sohalariga to'plash;
- investitsion jarayonlarga korxonalar, tashkilotlar, aholi jamg'armalarini to'laroq jalb etish va undan respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishda foydalanish;
- chet el kapitalining kirib kelishi uchun qulay iqtisodiy muhit hozirlash.

Xorijiy korxonalar 2005 yilning 1 iyulidan boshlab, asosiy faoliyati bo'yicha daromad (foyda) solig'i, mulk solig'i, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va hududlarni obodonlashtirish solig'i, ekologiya solig'i, mikrofirma va kichik korxonalar uchun belgilangan yagona soliq to'lashdan, shuningdek Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod qilinadilar. Bu imtiyozlar xorijiy investitsiyalar hajmi quyidagicha bo'lganda beriladi:

- 300 ming AQSH dollaridan 3 million AQSH dollarigacha - 3 yil muddatga;
- 3 milliondan ortiq AQSH dollaridan 10 million AQSH dollarigacha - 5 yil muddatga;
- 10 million AQSH dollaridan ortiq bo'lganda - 7 yil muddatga.

Shunday qilib, o'rnatilgan huquqiy asoslar xorijiy hamkorlarning keng investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratib, ularning huquqlarini va sarflagan sarmoyasini himoya qiladi.

Umuman olganda, chet el investitsiyalarini jalb qilish bo'yicha respublikamiz mintaqalarini quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruhga eng qulay investitsion muhit va yuqori darajadagi tadbirkorlikka ega, eksport faoliyatida qo'shma korxonalar mavqei nisbatan yuqori bo'lgan Toshkent Shahri, Andijon, Farg'ona Qashqadaryo, Navoiy va Toshkent viloyatlari kiradi.

Ikkinchi guruhga investitsion faollik darajasi nisbatan o'rtacha bo'lgan Buxoro, Namangan va Samarqand viloyatlarini kiritish mumkin.

Uchinchi guruhdan esa, investitsion faollik darajasi o'ta sust, eksport faoliyatida qo'shma korxonalar mavqei deyarli sezilmaydigan mintaqalar Xorazm, Sirdaryo va Jizzax viloyatlari o'rin olgan.

Ayrim viloyatlarga jalb qilinayotgan sarmoya miqdori juda ham sustdir, tahlillar shuni ko'rsatadiki, keyingi yillarda xorijiy sarmoyalarning asosiy qismi Toshkent, Farg'ona, Andijon, Navoiy va Qashqadaryo viloyatlariga to'g'ri keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 2 dekabrda Farmoni bilan Navoiy viloyatida «Erkin industrial – iqtisodiy zona (EIIZ)» tashkil etilishi e'lon qilindi. Uning faoliyat qilish muddati hozircha 30 yil qilib belgilangan, keyinchalik yana uzaytirilishi mumkin. Bu erkin industrial – iqtisodiy zonani tashkil etilishi mamlakatimizga xorijiy investitsiyalarni yanada ko'proq jalb etilishiga olib keladi.

Ayni paytda “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zonasida Janubiy Koreya, Xitoy Xalq Respublikasi, AQSH, Germaniya, Xindiston, Singapur, Birlashgan Arab Amirliklari va boshqa mamlakatlar ishtirokidagi 25 ta investitsiyaviy loyiha amalga oshirilmoqda. Yuqori texnologiyalar asosida avtosanoat uchun zarur ehtiyot qismlar ishlab chiqarayotgan “Uz eral Cadle” mas'uliyati cheklangan jamiyati shaklidagi O'zbekiston – Janubiy Koreya qo'shma korxonasi – Shulardan biridir. Bugungi kunda Ushbu korxonada 39 turdagi avtomobil kabellari ishlab chiqarilmoqda. 2012 yilda amalga oshirilgan modernizatsiyalash tadbirlari natijasida Janubiy Koreyadan keltirilgan 272 ming AQSH dollarilik texnologik uskunalari yordamida mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan “Cobalt” rusumli avtomashina akkumlyatorlari uchun jgut tayyorlanmoqda.

Hududda samarali faoliyat yuritayotgan korxonalar qatoriga, “O'zMinda” qo'shma korxonalarini ham kiritish mumkin. “O'zavtosanoat” AK va Hindistonning “Minda Capital Ltd” kompaniyasi investitsiyalari asosida tashkil etilgan mazkur korxonada “Telecom innovations” raqamli televidenie signallarini qabul qiluvchi DSLAM va ADSL modellari ishlab chiqarilayotir.

Hozirgi kunda Ushbu qo'shma korxonada “DSLAM” va “ADSL” modellari bilan birga, raqamli “IPTV” qurilmalari tayyorlash ham o'zlashtirildi. Mazg'ur yangi uskuna yordamida raqamli televidenie signallarini internet tarmog'i orqali

qabul qilish mumkin. 2016 yilda ham Ushbu korxonada modernizatsiya ishlari davom ettirilib, 400 ming AQSH dollarilik investitsiya o'zlashtirildi. Umuman olganda, "Navoiy" erkin industrial – iqtisodiy zonasida faoliyat ko'rsatayotgan "Telecom innovation" qo'shma korxonasiga kiritilgan 582 ming AQSH dollarilik xorij investitsiyasi evaziga bu erda ishlab chiqarish quvvati ikki barobar ortdi.

"Navoiy" erkin industrial iqtisodiy zonasi tashkil etilganidan buyon uning hududida umumiy qiymati 100 million dollardan ziyod investitsiya loyihasi ro'yobga chiqarildi. Pirovardida birgina 2013 yilda qiymati 100 milliard so'mlikdan ko'proq mahsulot ishlab chiqarilib, bu boradagi o'sish sur'ati 2015 yildagiga nisbatan 25,8 foizni tashkil etdi.⁹²

Shuni ham e'tirof etish lozimki, mamlakatimiz viloyatlariga xorijiy sarmoyalarning jalb qilish hajmi hali ham talab darajasida emas. Jumladan, viloyatlarning eksport qobiliyatlarini to'laligicha ishlatish va moliyaviy infratuzilmani rivojlantirish lozim. Viloyatlarda sarmoya loyihalarini tayyorlash chog'ida hududiy joylashish va resurslar inobatga olinmayapti. Qishloq xo'jaligi xomashyosidan eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqarish o'rniga, qishloq xo'jaligi texnikasiga butlovchi qismlarni etkazish bo'yicha loyihalar taklif qilinmoqda. Bizning fikrimizcha, nafaqat viloyatlar, balki, butun Respublikaga ko'proq xorijiy sarmoyalarni va kreditlarni jalb etish maqsadida quyidagilarga e'tibor berish kerak:

1. Investitsion loyihalarni rejalashtirish chog'ida viloyatlardagi eksport salohiyatlarini ko'zda tutish;

2. Viloyatlarda telekommunikatsiya tizimini va mehmonxonalarini rivojlantirish;

3. Xorijiy investorlarni respublikadagi investitsion muhit va kerakli axborotlar bilan tanishtirish maqsadida taqdimot marosimlari va biznes-anjumanlar o'tkazish zarur;

---

⁹² T.Ziyaev, T.Rasulov, O.Yarashov Mustaqillik yillarida O'zbekistonda investitsiyaviy siyosat. "Ishonch" gazetasi . 2017 y. №5 son

4. Viloyatlarning eksport qobiliyatini oshirish maqsadida chet eldan olib kelinayotgan zamonaviy va yuqori ishlab chiqarish quvvatlariga ega bo'lgan anjomlarga past boj stavkalari o'rnatilishi lozim, deb o'ylaymiz.

Yuqorida keltirilgan takliflar xorijiy sarmoyalarning viloyatlar o'rtasida teng taqsimlanilishini va ularni o'z vaqtida qoplanishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, investitsiyalar - iqtisodiyotda tarkibiy qayta o'zgarishlarni amalga oshirishning va iqtisodiy o'sishning moddiy asosidir. Bu maqsadlarda ulardan foydalanish investitsiyalarni tarmoq tarkibining o'zgarishida o'z aksini topdi. Yangi tarmoqlarning paydo bo'lishi, yoqilg'i-energetika mustaqilligiga erishish, ishlab chiqarishni yangilash investitsiyalar tarkibi o'zgarishini talab etadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tarkibiy siyosat, investitsiya faoliyati, investitsion siyosat, investitsiya muhiti, investitsion jozibadorlik, diversifikatsiya, kafolatlar, imtiyozlar, ijtimoiy omillar, moliyaviy investitsiyalar, asosiy risk, investitsiyaga qadar risk, operatsion yoki investitsiyadan keyingi risklar, siyosiy omillar, iqtisodiy omillar, real investitsiyalar

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Investitsiya faoliyati nimani anglatadi?
2. Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan boshqarish choralari nimalardan iborat?
3. Investitsiya fondlari investitsiya faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. Xorijiy investitsiyalar qanday boshqariladi?
5. Xorijiy investitsiyalarni boshqarishni chet el tajribasini xususiyatlari nimalardan iborat?
6. Xorijiy investitsiyalar uchun O'zbekiston Respublikasida qanday imkoniyatlar yaratilgan?

13-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHGA ERISHISHDA AGRAR ISLOHOTLARNING O‘RNI VA ROLI

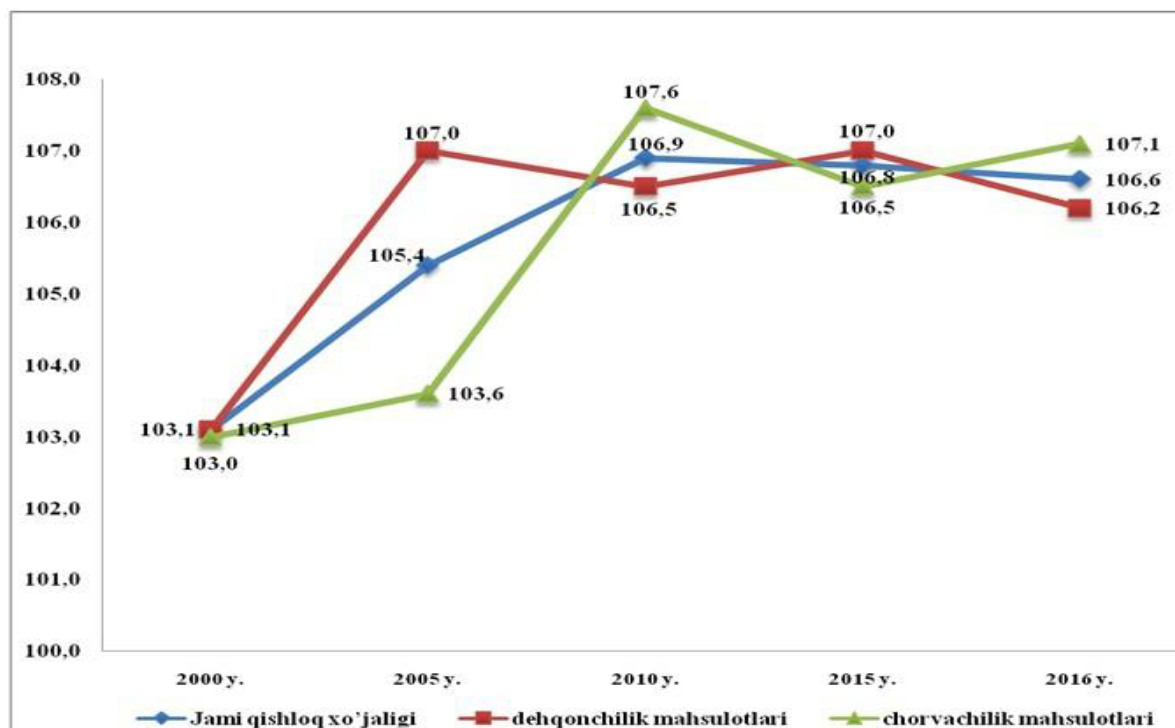
13.1. Mamlakat iqtisodiyotida agrar sohaning tutgan o‘rni

Agrosanoat majmuasining tarkibiy qismi bo‘lgan – qishloq xo‘jaligi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bilan shug‘ullanuvchi oziq-ovqat sanoati O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlari hisoblanadi. Bu tarmoqlar mamlakat aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga, qayta ishlash sanoati tarmoqlarining esa xomashyoga bo‘lgan talabini qondiradi. Oziq-ovqat mahsulotlarining 90 foizga yaqini agrar tarmoqda tayyorlanadi. Qishloq xo‘jaligi respublikamizning iste‘mol bozoriga oziq-ovqat mahsulotlari va qayta ishlash sanoatiga xomashyo etkazib berish bilan birga, qishloq xo‘jaligi mashinasozligi, kimyo sanoati kabi bir qator tarmoqlar mahsulotlari uchun kafolatli bozor hisoblanadi.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan davlatning agrar siyosati birinchi navbatda mamlakatda mustahkam oziq – ovqat bazasini, er va suvdan oqilona foydalanish shart–Sharoitlarini yaratish, mulkchilikda davlat monopoliyasini keskin cheklash va xususiy mulk egaligi hamda mulkchilikning boshqa shakllariga keng yo‘l ochish, turli mulkchilik shaklidagi qishloq xo‘jaligi korxonalariga teng rivojlanishiga erishish va ularni har tomonlama qo‘llab – quvvatlash masalalariga qaratilgan.

Ta’kidlash joizki, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini isloh qilishni diversifikatsiyalash, erlarning meliorativ holatini yaxshilash, zamonaviy yuqori samarali texnologiyalarni joriy etish hamda xo‘jaliklarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida, qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti hajmi 2016 yilda 47486,1 mlrd. so‘mni tashkil etib, 2000 yilga nisbatan 2,7 martaga o‘sishini ta’minladi. Shu jumladan, dehqonchilik mahsulotlari hajmi 29042,4 mlrd. so‘mni (2,8m.), chorvachilik mahsulotlari hajmi 18443,7 mlrd. so‘mni (2,6m.) tashkil etdi. 2010-2016 yillar davomida jami qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi barqaror

sur'atlarda o'sib bordi, bunda o'sish sur'ati yiliga 6-7 foizni tashkil etdi (13.1.1-rasm).

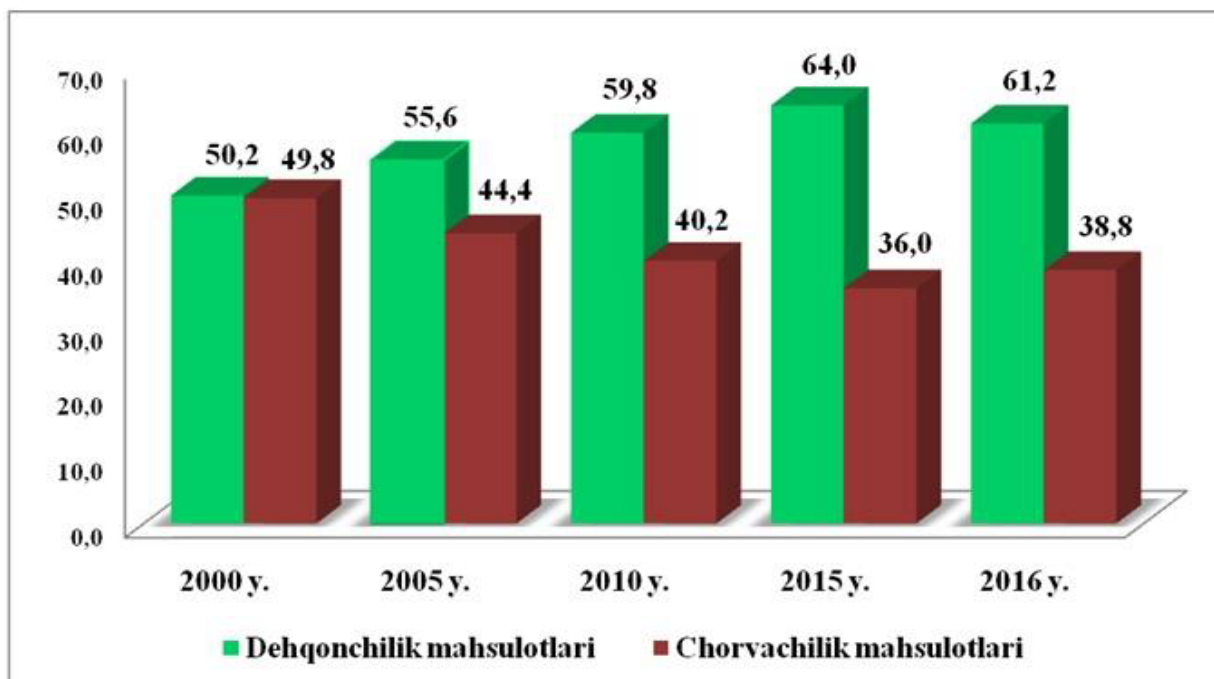

13.1.1-rasm. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 2000-2016yillardagi o'sish sur'ati⁹³

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti – agrar ishlab chiqarishning umumlashtiruvchi ko'rsatkichi bo'lib, hisobot davrining amaldagi narxlarida yoki solishtirma naxlarda hisoblangan, qishloq xo'jaligi korxonalari, fermer va dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarilgan o'simlikchilik va chorvachilik mahsulotlari qiymatining yig'indisi sifatida aniqlanadi.

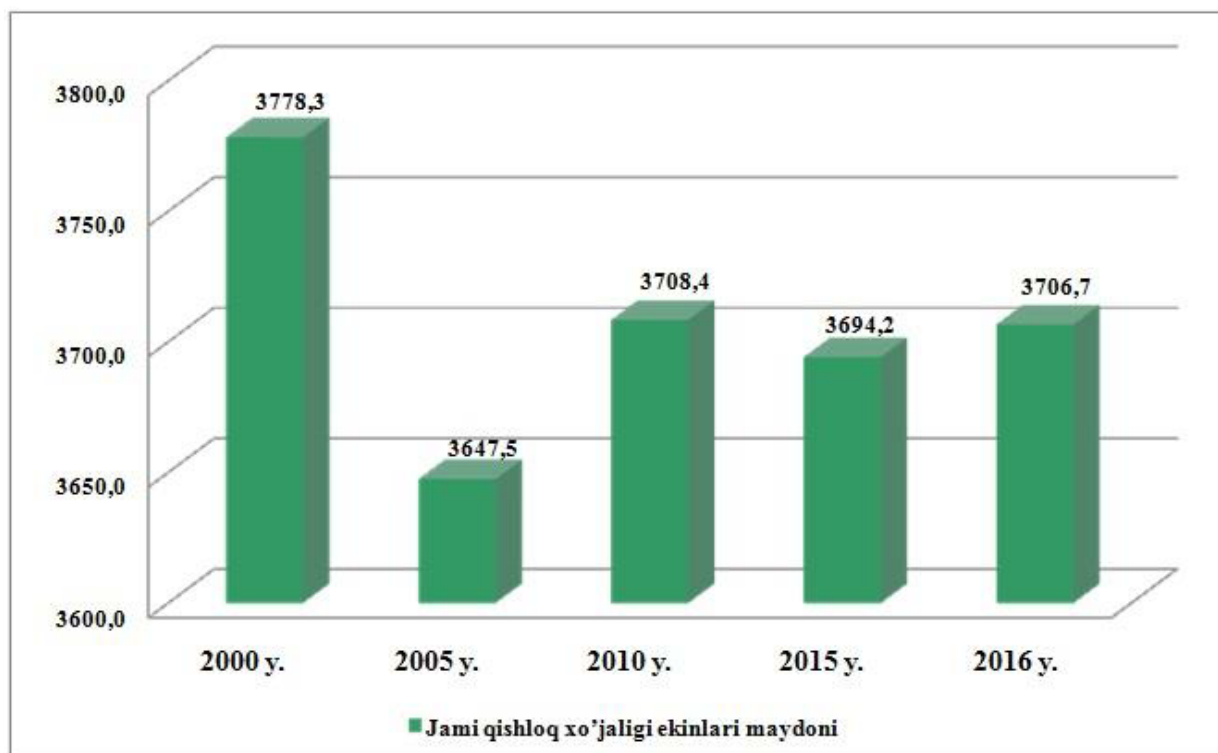
Mamlakatimizda 2016 yilda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibida dehqonchilik mahsulotlarining ulushi 2000 yildagi 50,2 foizdan 61,2 fozgacha ko'paydi va shu davr mobaynida mos ravishda chorvachilik mahsulotlarining ulushi 49,8 foizdan 38,8 foizgacha kamaydi (13.1.2-rasm).

⁹³ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1597-qishloq-xo'jaligi-korsatkichlari-tahlili>

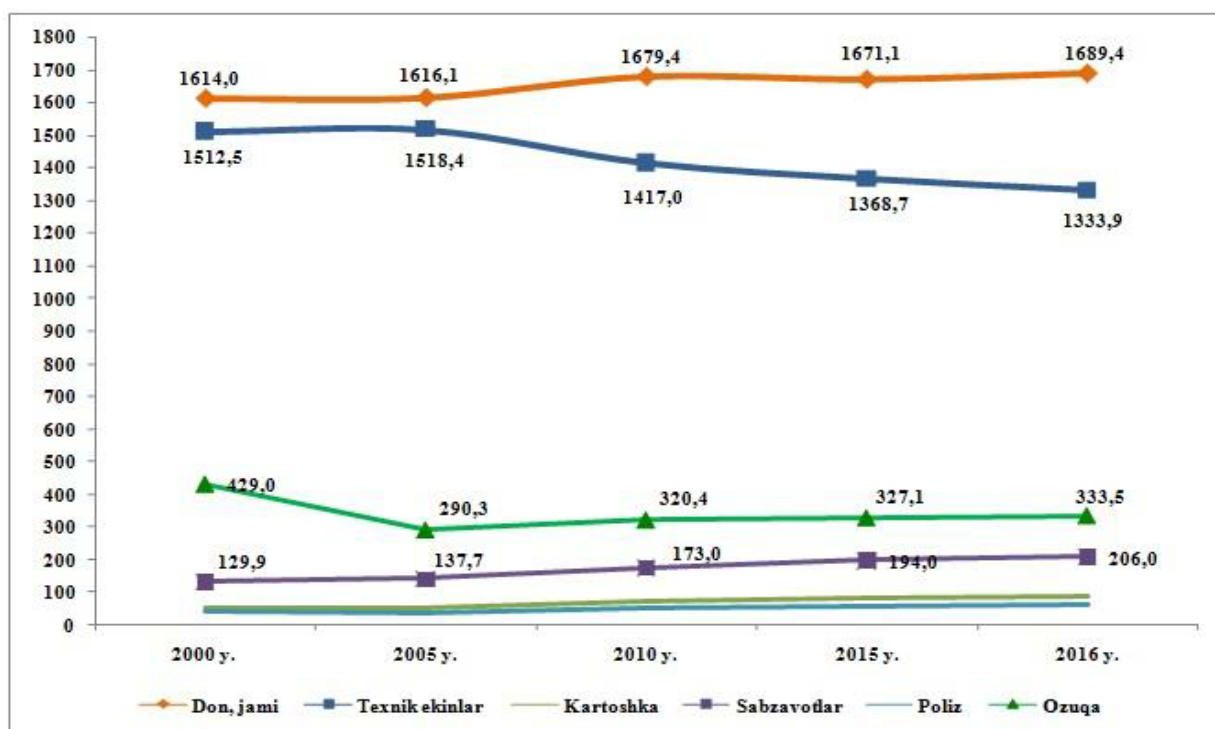
13.1.2-rasm. 2000-2016 yillarda qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotining tarkibi (foizda)⁹⁴

Qishloq xo‘jaligi ekinlari maydonlari asosiy, takroriy, oraliq, qator oralig‘i ekinlari bo‘yicha alohida hisobga olinadi.

13.1.3-rasm. 2000-2016 yillarda jami qishloq xo‘jaligi ekinlari maydoni, (ming gektar)

⁹⁴ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1597-qishloq-xojaligi-korsatkichlari-tahlili>

13.1.4-rasm. 2000-2016 yillarda asosiy turdagi qishloq xo‘jaligi ekinlarining maydoni, (ming gektar)⁹⁵

Tahlillar 2000 yilda asosiy turdagi qishloq xo‘jaligi ekinlari maydonlarining barcha toifadagi xo‘jaliklarga nisbatan bo‘lgan ulushi fermer xo‘jaliklarida 5,0-20,7 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 2016 yilda mos ravishda 21,4-99,2 foizga teng bo‘lganligini ko‘rsatdi.

Bu ko‘rsatkichlar mos ravishda dehqon (Shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklari bo‘yicha 2000 yilda 12,1-78,2 foizni, 2016 yilda 12,5-77,7 foizni, qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarda 2000 yilda 16,8-79,3 foizni, 2016 yilda 0,8-8,4 foizni tashkil etdi.

O‘zbekiston Respublikasi agrar siyosatining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash, aholini, sanoatni qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta‘minlash;
- qishloq aholisining turmush darajasini oshirish;

⁹⁵ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1597-qishloq-xojaligi-korsatkichlari-tahlili>

– qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini oshirish evaziga chet el valyutalari tushumini ko‘paytirish;

– qishloq xo‘jaligiga tushayotgan tushumlarni boshqa tarmoqlar o‘rtasida taqsimlashni mo‘‘tadillashtirish;

– qishloq xo‘jaligida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish;

– qishloq xo‘jaligida raqobat muhitini kuchaytirish;

– qishloq infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish;

– qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish;

– qishloq xo‘jaligida tadbirkorlar sinfini shakllantirish va rivojlantirish;

– qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligi oshirish va tarmoqning iqtisodiy samaradorligini ko‘tarish.

O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini isloh qilish juda murakkab sharoitlarda amalga oshirilmoqda. Bu sharoitlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

– moliyaviy mablag‘larning talab darajasidan kam bo‘lishi, etishmasligi;

– qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika bazasining eskirib qolganligi;

– qishloqda mehnat motivatsiyasining, manfaatdorligining nisbatan pastligi;

– qishloq xo‘jaligi va sanoat mahsulotlariga shakllanayotgan narxlar paritetining qishloq xo‘jaligi uchun qulay holda rivojlanmaganligi;

– qishloq xo‘jaligida bozor infratuzilmasining etarli darajada yahshi rivojlanmaganligi;

– qishloq aholisining xarid qilish qobiliyatining nisbatan pastligi;

– qishloq xo‘jaligiga nisbatan arzon va sifatli mashina va texnikalarni olib kelish imkoniyatlarining cheklanganligi;

– qishloq xo‘jaligi uchun kimyoviy vositalar, ma‘danli o‘g‘itlar, yoqilg‘i moylash materiallarini etkazib berish (ayrimlarini ishlab chiqarishning) kamayishi;

– mustaqillikning dastlabki yillarida inflyasiya darajasining nisbatan yuqori bo‘lishi;

– er va suv resurslarining sifatining pasayishi.

Shu kabi qiyinchiliklarga qaramasdan mamlakat Prezidenti va hukumati tomonidan iqtisodiy islohotlar puxta o‘ylangan holda olib borildi va u o‘zining ijobiy samarasini bera boshladi.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan tartibga solish va qo‘llab – quvvatlash borasida quyidagi ishlar amalga oshirilmoqda:

- qishloq xo‘jaligi korxonalarini faoliyatining me‘yoriy – huquqiy negizini takomillashtirish;

- qonunda ko‘rsatilgan huquqlari buzilishiga yo‘l qo‘ymaslik;

- ularning ichki faoliyatiga aralashuvning har qanday ko‘rinishiga yo‘l qo‘ymaslik;

- qishloq xo‘jaligida maqbul baho siyosatini yuritish, doimiy ravishda qishloq xo‘jaligi va sanoat tovarlar orasidagi baholar paritetini saqlab borish;

- daromadlar pasayib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik;

- ilg‘or texnologiya va texnikalar bilan ta‘minlash tizimini takomillashtirish;

- fuqoralar tadbirkorlik faoliyati bilan erkin shug‘ullanishlari va undan manfaatdorligining kafolatlari va sharoitlarini ta‘minlash, ularning ishbilarmonlik faolligini oshirish hamda qonuniy huquqlari va manfaatlarini muhofaza qilish;

- moliya – kredit tizimini takomillashtirish hamda korxonalarining kredit manbalari va sarmoyalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;

- ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatuvchi infratuzilmalarni kengaytirish va rivojlantirish;

- ulgurji va mayda ulgurji savdoni rivojlantirish, korxonalarining xomashyo, axborotlar va texnologiyalardan erkin va o‘rta biznes korxonalarini tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni ichki va tashqi bozorlarda sotish tizimini takomillashtirish;

- qishloq xo‘jaligi hisobi va tahlili tizimini takomillashtirish, ular uchun davlat statistika, buxgalteriya va soliq hisobotining soddalashtirilgan tartibini joriy etish;

- kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini rivojlantirish;

– pul – kredit tizimining barqaror faoliyatini ta'minlash uchun sug'urta tizimi ahamiyatini oshirish;

– erga mulkchilik, er va suvdan samarali foydalanish mexanizmini shakllantirish.

Respublikamizda fermer xo'jaliklarini huquqiy jixatdan himoya qilish bilan bir qatorda ularni iqtisodiy dastaklar orqali har tomonlama rag'batlantirish choralari ham amalga oshirilmoqda. Davlatning iqtisodiy rag'batlantirish choralari quydagi mexanizmlardan tashkil topadi :

- moliya – kredit tizimi orqali qo'llab- quvvatlash;
- tabaqalangan va imtiyozli soliq tizimidan foydalanish;
- baholar paritetini saqlash;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish va boshqalar.

Davlatning fermer xo'jaliklari faoliyatini iqtisodiy dastaklar orqali qo'llab – quvvatlash choralari fermer xo'jaliklarining rivojlanishiga qulay shart – sharoitlar yaratish maqsadida davlat tomonidan beriladigan iqtisodiy rag'batlantirish choralaridan tashkil topadi. Bunday chora-tadbirlar sarasiga soliqlar to'lashda engilliklar berish, imtiyozli shartlar va foizlarda kreditlar berish, davlat buyurtmasi bo'yicha xarid qilinadigan mahsulotlarga kafillangan baholar belgilash, eksport-inport operatsiyalarida qulay tariflar va to'lovlar o'rnatish kabi iqtisodiy dastaklar kiradi.

Fermer xo'jaliklariga soliq to'lashda sezilarli engilliklar joriy etilgan. Amaldagi qonunchilikka muvofiq ular dastlab tashkil etilganidan boshlab 2 yil mobaynida yagona er solig'i to'lashdan ozod etilgan. Keyingi yillarda esa ular boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini bilan teng sharoitlarda er maydonining joylashgan o'рни va tuproqning unumdorligi darajasidan kelib chiqib belgilanadigan ball-bonitetlar asosida yagona er solig'i to'laydilar.

Fermer xo'jaliklarini moliya-kredit tizimi orqali qo'llab-quvvatlash birinchi navbatda imtiyozli kredit berish mexanizmini qo'llash hamda kafolatlash jarayonini rivojlantirish bilan xarakterlanadi. Hozirgi kunda "Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash davlat dasturi" doirasida dehqon va fermer

xo'jaliklariga davlat mablag'lari, tijorat banklarining imtiyozli jamg'armasi hamda aynan shu maqsadlar uchun tashkil etilgan byudjetdan tashqari jamg'armalar mablag'lari hisobidan imtiyozli kreditlar berish amalda qo'llanmoqda.

Davlatning fermer xo'jaliklari rivojlanishiga ko'maklashuvchi institutsional va infratuzilmalarni qo'llab-quvvatlashi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu vazifani amalga oshirish fermer xo'jaliklariga moddiy – texnik resurslarini etkazib beruvchi, mahsulotlarni saqlash, tashish, qayta ishlash va sotishga ko'maklashuvchi hizmat ko'rsatuvchi korxonalar tarmog'ini yaratish, bank, moliya va qimmatli qog'ozlar bozori, fond birjalari va yarmarkalar, axborot-maslahat markazlari hamda fermerlar manfaatlarini himoya qiluvchi uyushmalar, fondlarni tashkil etish va ularni rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Davlat bu yo'l bilan fermerlikni rivojini bilvosita qo'llab-quvvatlaydi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligini yanada taraqqiy ettirishda asosiy e'tibor agrar sohada islohotlarni chuqurlashtirish, ishlab chiqarish va boshqarish jarayonlarida bozor tamoyillarini to'la qaror toptirish asosida qishloq aholisining turmush darajasini keskin oshirishga qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan agrar tarmoqni rivojlantirishning istiqbolli dasturi quyidagi eng muhim yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

1. Agrar sohada iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, mulkiy munosabatlar va xo'jalik yuritish shakllarini takomillashtirish borasida barcha sub'ektlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy munosabatlarni bozor tamoyillari asosida amalga oshirish, shartnomaviy majburiyatlarning bajarilishida tomonlar mas'uliyatini oshirish.

2. Qishloq xo'jaligida erdan foydalanish mexanizmini takomillashtirish va samarali foydalanishni rag'batlantirish yo'nalishi bo'yicha tuproq unumdorligini oshirish va erning meliorativ holatini yaxshilash borasidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida barcha hududlarda qishloq xo'jaligi erlari unumdorligini oshirish, unumdorligi past er maydonlari salmog'ini kamaytirish.

3. Suv xo‘jaligi tizimini takomillashtirish, erlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash maqsadida suv xo‘jaligi tizimida moddiy va ma’naviy eskirgan irrigatsiya-melioratsiya tizimini yangilash, uning samaradorligini oshirish, yangi sug‘orish texnologiyalari va suvdan foydalanish mexanizmlarini joriy etish, er maydonlari meliorativ holatini yaxshilash, drenaj tarmoqlarini qurish va ta’mirlash tadbirlarini amalga oshirish.

4. Qishloq xo‘jaligi ekinlari navlarini viloyatlar va tumanlarning tabiiy-iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda joylashtirish, mahsulotlar sifati va ekinlar hosildorligini oshirishga alohida e’tibor qaratish.

Qishloq xo‘jaligi ekinlarining yuqori hosilli, tezpishar, kasallik va zararkunandalarga chidamli, yangi va istiqbolli, mahsulot sifati bozor talablariga javob beruvchi navlarni joylashtirish.

5. Chorvachilik tarmog‘ini kompleks rivojlantirish, asosan chorva mollarining naslini yaxshilash hisobidan uning mahsuldorligini oshirish. Buning uchun:

- chorvachilik tarmog‘ining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash;
- naslchilikni tubdan yaxshilash;
- tarmoqda servis, jumladan, zooveterinariya xizmatlari ko‘rsatish sifati va assortimentini oshirish;
- parrandachilik, baliqchilik, asalarichilik va pillachilik sohalarini rivojlantirish;
- chorva mollarida uchraydigan yuqumli kasalliklarga qarshi kurash tizimini yanada takomillashtirish;
- ozuqa ekinlarini joylashtirishning maqbul darajasiga erishish, bunda lalmi erlardan chorva ozuqasi etishtirish uchun foydalanishni kengaytirish.

6. O‘rmon xo‘jaligini kompleks rivojlantirish borasida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof muhit muhofazasi nuqtai nazaridan:

- qo‘riqlanadigan hududlar davlat kadastrini joriy etish;
- o‘rmon xo‘jaligida mevali, manzarali daraxt ko‘chatlarini etishtirishni yanada rivojlantirish dasturini ishlab chiqish;

– hududlarning ekologik holati bo'yicha geografik-axborot tizimini ishlab chiqish.

7. Qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlash tarmog'ini rivojlantirish, agrar sohaning eksport salohiyatini oshirish.

Qishloq xo'jaligi, xususan, chorva va meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash va qayta ishlashga ixtisoslashgan kichik xususiy korxonalarini zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash, xomashyoni qayta ishlash quvvatlarini ishga tushirish, mavjud korxonalarini modernizatsiya qilish, ho'l meva-sabzavot va tayyor mahsulot eksport qiladigan sub'ektlar uchun imtiyozlar tizimini ishlab chiqish.

8. Qishloq joylarda servis xizmatlari ko'rsatish tizimini takomillashtirish agrar tarmoqda servis xizmatlari ko'rsatish sohasini rivojlantirish, bozorga tez moslashuvchi sub'ektlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash.

9. Qishloq xo'jaligida moliya-kredit, soliq va sug'urta tizimini takomillashtirish:

– davlat ehtiyojlari uchun paxta xomashyosi va g'alla etishtirishda asosan imtiyozli kreditlash orqali moliyalashtirib borish tizimini takomillashtirish;

– paxta va g'alladan tashqari qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilarni kreditlash mexanizmini takomillashtirish;

– qishloq xo'jaligi uchun texnika, ehtiyot qismlar, naslli chorva mollari, urug'lik va ko'chatlar, zamonaviy texnologiya va uskunalar, dori-darmon, kimyoviy preparatlarni import qilishda soliq va bojxona imtiyozlari tizimini yana kengaytirish;

– qishloq joylarga kichik sanoatni jalb qilishda soliq imtiyozlari va moliyaviy qo'llab-quvvatlash tadbirlarini amalga oshirish;

– mahalliy ishlab chiqaruvchilarni iqtisodiy qo'llab-quvvatlash maqsadida proteksionizm siyosatini doimiy ravishda amalga oshirish;

– unumdorligi past bo'lgan, shuningdek, nasoslar bilan sug'oriladigan maydonlarda davlat ehtiyojlari uchun paxta va g'alla etishtiruvchi fermer

xo'jaliklarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirib borish.

10. Agrar sohada ilm-fanni rivojlantirish va ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish. Bu sohada:

– atrof-muhitga ekologik zarar keltirmaydigan texnika va texnologiya hamda xomashyo resurslarini qayta ishlashda yangi uslublar ishlab chiqish va mavjudlarini takomillashtirish;

– paxtachilik va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlarining istiqbolli navlari birlamchi urug'chiligini tashkil qilish tizimini takomillashtirish;

– qishloq xo'jaligining amaliy muammolarini hal etishda innovatsion loyihalardan keng foydalanish va bunda innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning bank orqali kreditlash tizimini joriy etish;

– qishloq xo'jaligida gen injeneriyasi borasida to'plangan jahon tajribasidan keng foydalangan holda, milliy tizimni yaratish;

– ekologik toza qishloq xo'jaligi mahsulotlari yaratish ustida keng qamrovli ishlar olib borish;

– xorijdan keltirilgan naslli urug'lar asosida yuqori mahsuldor mahalliy chorva mollari, parrandalar, pilla qurti zotlarini yaratish.

11. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan samarali foydalanish va aholi daromadlarini oshirish.

13.2. Agrar sohani davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlari, ularni amalga oshirish shakllari va usullari

Agrar soha davlat tomonidan doimiy ravishda tartibga solib turishga muhtoj tarmoq hisoblanadi. Bunga qator sabablar ta'sir ko'rsatadi. Avalambor qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi tabiiy sharoitlar bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning natijasi hamisha ham xo'jalikning faoliyatigi bog'liq emas. Bir me'yorda qilingan mehnatning natijalari qishloq xo'jaligida tabiiy ta'sirlar natijasida turlicha bo'ladi. Uning mahsulotlarini uzoq vaqt saqlash imkoniyatlari cheklangan. Natijada, qishloq xo'jaligi o'z mahsulotlarini tezlikda sotishga majbur bo'ladilar. Qishloq

xo'jaligi mahsulotlari bilan juda ko'plab tadbirkorlar shug'ullanganliklari uchun ularga narx erkin, talab va taklif asosida shakllanadi. Bu narxlar ko'pincha qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari uchun foydali bo'lmaydi. Shu sabablarga ko'ra qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solib turish va qo'llab-quvvatlash zarurati mavjud. Bozor iqtisodiyoti munosabatlari yahshi rivojlangan ilg'or xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi tarmog'i davlat tomonidan tegishli qonun-qoidalar asosida tartibga solib turilishi va qo'llab-quvvatlanishi lozim.

Umuman olganda, qishloq xo'jaligini markazlashgan rejalar asosida davlat tomonidan ma'muriy usullar orqali boshqarish tamoyillaridan voz kechib, bu sohaga erkin bozor munosabatlari kirib kelayotgan bir paytda davlatning agrar ishlab chiqarish munosabatlariga aralashuvi hayotiy zaruratga aylanadi.

Erkin bozor tarafdorlari agrar sohaga xos bo'lgan bir qator xususiyatlarga (qishloq xo'jalik mahsulotlari bozorida sof raqobat imkoniyatlarining mavjudligi, agrar ishlab chiqarishga xos bo'lgan tabiiy – biotexnologik omillar dehqonlardan mustaqil qarorlar qabul qilishni talab etishi va boshq.) tayanib, bu tarmoqda erkin bozor munosabatlari amal qilishi uchun qulay shart – Sharoitlar mavjud, degan g'oyani ilgari suradilar. Ularning fikricha, bozorning o'z – o'zini tartibga sola olish xususiyati, agrar iqtisodiyotga davlat aralashuvini talab etmaydi va bunga zaruriyat ham yo'q. Mustaqil xo'jalik yuritish va tadbirkorlik erkinligi esa bozor sharoitida fermerlarning yuksak sur'atlar bilan rivojlanishiga olib kelishi kerak.

Ammo, respublikamiz bozor munosabatlariga o'ta boshlaganidan beri o'tgan davr saboqlari hamda ilg'or xorijiy mamlakatlarning tajribalari qishloq xo'jaligini davlatning faol aralashuvisiz rivojlantirib bo'lmasligini ko'rsatmoqda. Chunki, bozor sharoitida agrar soha davlat tamonidan qo'llab – quvvatlanmasdan turib, sohalararo raqobatga bardosh berolmaydi.

Qishloq xo'jaligini davlat tamonidan tartibga solish va qo'llab – quvvatlash zaruratini dastavval qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq holda qaramoq maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligi murakkab biotexnik texnologik hamda ijtimoiy – iqtisodiy tizim sifatida tavsiflanadi. Unda tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy xarakterdagi omillar bilan birgalikda er, suv, o'simlik va chorva mollari organizm, yorug'lik, issiqlik, havo, tabiiy iqlim va jo'g'rofiy joylashuv kabi tabiiy omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish jarayonida turli tavsifdagi Ushbu omillar uyg'unlashib ketadi. Ishlab chiqarish – xo'jalik faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning serqirraligi va murakkab tizimdan iboratligi qishloq xo'jaligi korxonalarining samarali faoliyat ko'rsatish imkoniyatlarini cheklaydi. Xususan, ishlab chiqarish tabiiy omillarning bir qismini (ob-havo, tabiiy-iqlim sharoiti va h.k.) boshqarish dehqonlarning imkoniyatlar doirasidan tashqari bo'lib, ularni oldindan rejalashtirib yoki oldini olib bo'lmaydi. Ammo, bu omillarning qulay yoki noqulay sharoitlarda kelishi xo'jalikning yakuniy moliyaviy natijalariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tabiiy iqlim sharoitiga (jonli organizmlar, jug'rofiy muhit, ob-havo va boshq.) bog'liqligi dehqonlar faoliyati rag'batlantirish va sug'urtalash kabi bir qator himoya vositalarni yaratishni talab qiladi.

Dehqon manfaati tomonidan yondashsak, yil davomida mahsulot etishtirish uchun sarflangan xarajatlar tabiiy ofat va qurg'oqchilik tufayli bekorga sovurilishi mumkin. Bunday paytlarda uning ko'rgan zararini qisman bo'lsada qoplamaslik kelgusi yil hosiliga ham taxdid soladi. Ob-havoning noqulay kelishi nafaqat qishloq xo'jaligi tarmog'ida, balki butun mamlakat miqyosida ham qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Oziq-ovqat tanqisligi vujudga kelmasligi uchun davlatning maxsus zahiralarini bo'lishi maqsadga muvofiq. Hosil mo'l bo'lgan yillarda davlat oziq - ovqat mahsulotlarining talabdan oshiq qismini dehqonlardan xarid qilib, maxsus omborlarda saqlashi va noqulay kelib, tanqislik vujudga kelgan yillari bu zahiralaridan talabni qondirish maqsadida foydalanishi mumkin. Bu tadbir hozirgi vaqtda dunyoning bir qator ilg'or davlatlarida (AQSH, Evropa hamjamiyati davlatlarida, Kanada) qo'llab kelinadi va o'zining ijobiy samarasini bermoqda.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining tabiiy – iqlimiy sharoitlarga bog‘liqligi bu tarmoqda narx va daromadlarning barqarorligiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, qulay ob-havo sharoitida bozorga talabdan ortiqcha mahsulotning kirishi narxning keskin pasayishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatni ko‘proq g‘alla, sabzavot, poliz, meva va uzum mahsulotlari bozorida kuzatish mumkin. Ba‘zan narxlarning bunday pasayishi mahsulot tannarxini qoplashga ham imkon bermasligi oqibatida dehqonlar katta zarar ko‘radi. Tabiiyki, bunday sharoitlarda agrar sohada erkin bozor munosabatlari amal qilayotgan bo‘lsa, ular xonavayron bo‘lishi turgan gap. Yoki ikkinchi bir yili ob–havoning noqulay kelishi (qurg‘oqchilik, sel, jala va hokazo) hosilning keskin kamayib ketishiga va natijada narxlarning haddan tashqari qimmatlashishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda dehqonlar hosilning kamayib ketishidan zarar ko‘rsalar, iste‘molchilar narxlarning balandligidan aziyat chekadilar. Ko‘rinib turibdiki, har ikkala holda ham dehqon ko‘proq zarar ko‘radi va bu holat qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan tartibga solish va qo‘llab-quvvatlash zaruriyatini yuzaga keltiruvchi omillardan biri sifatida yuzaga chiqadi.

Ma‘lumki, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari biologik jarayonlar bilan bog‘liqligi tufayli tez buzuluvchan bo‘ladi. Ularni uzoq muddat saqlash yoki olis masofalarga tashish imkoniyatlari ancha chegaralangan. Qishloq xo‘jaligi korxonalaridan farqli ravishda sanoat, savdo yoki xizmat ko‘rsatish korxonalari o‘z mahsulotlariga narx belgilashda ancha qulay mavqega ega. Chunki, iste‘molchi so‘rayotgan narx qoniqtirmasa, ularni toki bozorda qulay vaziyat vujudga kelgunga qadar tovarlarini sotmay saqlab turishlari mumkin. Qishloq xo‘jaligi korxonalari esa sabzavot, meva yoki sut kabi tez buziluvchan mahsulotlarni bozorda qulay vaziyat kelishini kutib, uzoq vaqt ushlab tura olmaydilar. Bu xil mahsulotlar ma‘lum muddat o‘tgandan so‘ng o‘zining iste‘mol qiymatini yo‘qotishi mumkinligi sababli fermerlar bozorda tashkil topgan narxlar darajasi bilan qanoatlanishga majbur bo‘ladilar.

Ikkinchi tomondan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtiruvchi korxonalar respublikamizda ko‘pchilikni tashkil etadi va erkin bozor hukm surib turgan sharoitda ular hech qachon o‘zaro kelishib, mahsulotlariga yuqori narx belgilay

olmaydilar, ya'ni qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida nisbatan ideal raqobat hukm suradi. Odatda, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabning o'zgarishi unchalik katta bo'lmaydi. Boshqacha qilib aytganda, unga bo'lgan talab elastiklikka ega emas (yoki juda past elastiklikka ega).

Aksincha, qishloq xo'jaligiga moddiy-texnika resurslari etkazib beruvchi hamda ularga turli xizmatlar ko'rsatuvchi korxonalar hududlar miqyosida kamchilikni tashkil etib, ba'zan monopol mavqega ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Qishloq xo'jaligi korxonalari xarid qiladigan sanoat mahsulotlari (texnika, mineral o'g'it, yoqilhi va h . k.) narxi ko'p hollarda tez sur'atlar bilan o'sadi. Natijada qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlari bilan bu tarmoq uchun zarur bo'lgan sanoat tovarlari yoki xizmatlar narxlari o'rtasida yirik nomutanosiblik (narxlar dispariteti) vujudga keladi. Bu esa, o'z navbatida, qishloq xo'jaliklari mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatining iqtisodiy samarasini pasaytiradi yoki umuman, zararli qilib qo'yadi. Bunday holat hech bir mamlakat manfaatiga mos tushmaydi. Bunday vaziyatda davlat qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun noqulay bo'lgan texnika ta'minoti hamda xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining monopol mavqeini cheklash choralarini ko'rishga majbur bo'ladi.

Qishloq xo'jaligini davlat tamonidan qo'llab-quvvatlash zaruriyati bu tarmoqda kapital aylanishining xususiyatlaridan ham kelib chiqadi.

Ma'lumki, sanoat, savdo, moliya bozorlari kabi bir qator tarmoqlarda kapital aylanishi qishloq xo'jaligidagiga nisbatan bir necha marta yuqoridir. Kapital qancha tez aylansa, shunchalik ko'p foyda keltirishi tufayli qishloq xo'jaligida kapitalning sekin aylanishi bu tarmoqqa investitsiya imkoniyatlarini keskin chegaralaydi.

Ammo, erlarning meliorativ holatini yaxshilash, yangi erlarni o'zlashtirish va sug'orish tarmoqlarini barpo etish, ishlab chiqarishni texnik qurollantirish, fan – texnika yutuqlari va ilg'or texnologiyalarni joriy etish, ekologik vaziyatni barqaror ushlab turish kabi muhim tadbirlarni amalga oshirish uchun yirik kapital mablag'lar talab etiladiki, bu tadbirlarni yolg'iz qishloq xo'jaligi korxonalarining

mablag‘lari hisobdan amalga oshirib bo‘lmaydi. Buning uchun davlat byudjeti hisobidan maxsus mablag‘lar ajratilishi maqsadga muvofiq. Va nihoyat, fermer xo‘jaliklarining ijtimoiy rivojlanishi, ya’ni ular uchun yo‘llar barpo etish, gaz, suv, elektr ta’minoti, ijtimoiy – madaniy ob’ektlar qurish kabi umumdavlat ahamiyatiga ega bo‘lgan muammolar mavjudki, bu muammolarni davlat homiyligisiz echib bo‘lmaydi.⁹⁶

Milliy iqtisodiyotning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda davlatning qishloq xo‘jaligini tartibga solish va qo‘llab-quvatlashdagi asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

- huquqiy tartibga solish vazifasi-davlat agrar iqtisodiyot barqoror rivojlanishini va har bir xo‘jalik yurituvchi sub’ekt teng sharoitlarda faoliyat yuritishini ta’minlashga imkon beruvchi me’yorlar hamda qonunlarni qabul qilish orqali, ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarning huquqiy asoslarini yaratishni nazarda tutadi.

- barqarorlashtirish vazifasi-agrar iqtisodiyotda inqirozli holatlarni bartaraf etish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishning pasayishiga yo‘l qo‘ymaslik va agrosanoat majmui tarkibining mutanosibligini ta’minlash bilan bog‘liq.

- tartibga solish vazifasi-xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning samarali faoliyat yuritishlarini ta’minlash maqsadida bozor tuzilmalari bilan davlat boshqaruvining o‘zaro manfaatlilik hamda uyg‘unligini shakllantirishdan iborat.

- rag‘batlantirish vazifasi-milliy iqtisodiyot doirasida qishloq xo‘jaligida fan-texnika taraqqiyotini, xususiy tadbirkorlikni, adolatli raqobat kurashini yoki boshqa ustivor yo‘nalishlarni rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash choralarini ifodalaydi.

- taqsimlash vazifasi – ijtimoiy adolat va himoyalash vositasi sifatida daromatlarini qayta taqsimlash, shuningdek, ichki mahsulot tarkibini o‘zgartirish maqsadida resurslar taqsimotiga tuzatishlar kiritish bilan bog‘liq.

- ijtimoiy kafolatlash vazifasi – qishloq xo‘jaligida ta’minot va aholi nachor qatlamlarini himoyalashning samarali tizimsini yaratish, ishlab chiqarish va

---

⁹⁶ Xakimov R. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti (Darslik). – T.: TDIU, 2010. –168-171 b.

taqsimotning ijtimoiy yo'naltirilganligini ta'minlash, ta'lim, sog'liqni saqlash va madaniy tadbirlarga bo'lgan extiyojni qondirish bilan bog'liq chora – tadbirlarni o'z ichiga oladi.

- muhofaza qilish vazifasi agrar ishlab chiqarishni salbiy xarakterdagi tashqa ta'sirlardan (masalan, atrof – muhit va boshq.) saqlash, milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni tashqi eksportyorlardan yoki jahon bozoridagi kuchli raqobatdan himoyalash kabi vazifalardan iborat.

- nazorat etish vazifasi – qishloq xo'jaligida qonuniy – me'yoriy hujjatlar, hukumat qarorlari va davlat andozalarining bajarilishi ustidan nazorat o'rnatish bilan bog'liq.

- tashqi iqtisodiy faoliyatni muqobillashtirish vazifasi – xalqaro bozorlar qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportyorlarining manfaatlarini himoyalash, bojxona ta'riflari va soliqlar orqali eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar yaratishni rag'bantlantirish, ular uchun qulay iqtisodiy muhit hosil qilish tadbirlaridan iborat.

- istiqbolni belgilash vazifasi – qishloq xo'jaligini istiqbolda rivojlantirishning ustivor yo'nalishlarini belgilash, barqaror agrar taraqqiyotining samarali variantlarini izchil amalga oshirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida davlatning qishloq xo'jaligini qo'llab – quvvatlashdagi eng muhim vazifalaridan biri – tadbirkorlik tashabbusi va tanlov erkinligiga, mustaqil xo'jalik yuritish huquqi va o'z xususiy mulkiga ega bo'lgan bozor xo'jaligining sub'ekti tadbirkorlarni shakllantirish hamda ularning sog'lom raqobat va teng xo'jalik yuritish sharoitlarida faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi huquqiy – me'yoriy asoslarini yaratishdir. Davlat tadbirkorlarning butun ijobiy va mehnat qobiliyatlarini yuzaga chiqarishi hamda ular xo'jalikni boshqarish jarayonlarini to'siqsiz amalga oshirishlari uchun zarur bo'lgan barcha shart – Sharoitlarni, ya'ni tadbirkorlik va tanlov erkinligini qonunan mustahkamlab qo'yishi kerak. Shu bilan birga davlat tegishli qonuniy hujjatlar orqali bozor sharoitida xo'jalik yuritish qoidalarini belgilaydi.

Mamlakatimiz agrar tarmog'ida fermer xo'jaliklarini rivojlantirishga yo'naltirilgan iqtisodiy islohotlar davrini shartli ravishda 5 bosqichga bo'lish mumkin (13.2.1-jadval).

13.2.1-jadval

O'zbekistonda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish bosqichlari⁹⁷

Bosqichlar	Bosqichlar davri	Bosqichlarning nomlanishi
I-bosqich	1991-1997 yillar	Fermer xo'jaliklarining dastlabki shakllanishi davri
II-bosqich	1998-2001 yillar	Fermer xo'jaliklari faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasini yaratish va mustahkamlash davri
III-bosqich	2002-2007 yillar	Surunkasiga zarar ko'rib ishlagan istiqbolsiz Shirkat xo'jaliklarini tugatish negizida fermer xo'jaliklarini keng ko'lamda ustuvor rivojlantirish davri
IV-bosqich	2008-2011 yillar	Fermer xo'jaliklari er maydonlari hajmini optimallashtirish va iqtisodiy samaradorligini yuksaltirish davri
V-bosqich	2011 yildan boshlab	Ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish davri

Mamlakatimizda fermer xo'jaliklarini shakllantirish jarayoni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991 yil 29 noyabrdagi "Respublikada dehqon (fermer) xo'jaliklarini yanada mustahqamlash va tadbirkorlik faoliyatini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi 295-sonli farmoni qabul qilinishi bilan boshlangan. Dastlabki tashkil etilgan fermer xo'jaliklari asosan mamlakatimiz hukumati tomonidan ajratilgan davlat er fondi bazasida, zahiradagi erlarda, mehnat resurslari yetishmaydigan, yangi sug'oriladigan, qishloq xo'jaligi korxonalarining kam unumli, foyda bermaydigan yoki past rentabelli erlarida shakllantirilgan. Bunda yuridik shaxs huquqi bilan tashkil etilgan mustaqil fermer xo'jaliklari bilan bir qatorda jamoa (Shirkat) xo'jaliklari hamda boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarining tarkibida ichki ijara shartnomasi asosida tuzilgan fermer xo'jaliklari ham shakllanib borgan.

Mustaqil xo'jalik yuritish va mulk egaligi hissining to'liq shakllanmagani ta'sirida dastlabki fermer xo'jaliklari qishloq xo'jaligida mustahkam o'rin egallay

⁹⁷ B.Yu.Xodiev va boshqalar. 2014 yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi: Prezident I.A.Karimovning mamlakatimizni 2013 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T: "Moliya", 2014 – 346 b.

olmadi. Statistik ma'lumotlarga qaraganda, 1997 yilning oxiriga kelib yurtimizda 21,4 ming fermer xo'jaligi faoliyat ko'rsatgan bo'lib, qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibida ularning salmog'i 2,8 foizni, don etishtirishda 5,9 foizni, sabzavotlarda 2,7 foizni, go'shtda 1,4 foizni, sutda 1,4 foizni va tuxum bo'yicha 0,4 foizni tashkil etgan⁹⁸.

Fermer xo'jaliklarini mustaqil xo'jalik yuritish shakli sifatida faol shakllantirish jarayoni O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 apreldagi "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonunining qabul qilinishi bilan boshlandi. Qonun bilan fermer xo'jaligining huquqiy maqomi, ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va tashkiliy-iqtisodiy asoslari aniq belgilab berildi. Ushbu qonun 2004 yilda yangi tahrirda qabul qilindi va fermer xo'jaliklarining rivojlanishi hamda mustahkam ildiz otishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Shirkat (jamoat) xo'jaliklari 1998 yilgacha agrar tarmoqda qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirib beruvchi asosiy xo'jalik yuritish shakllaridan biri bo'lib kelgan. Ammo, ularda boshqaruvning eski ierarxik usuli saqlanib qolingani, mulk egaligi hissining dehqonlardan begonalashgani, ishlab chiqarishni tashkil etishda inson omiliga tadbirkorlik va tashabbuskorlik xislatlariga e'tibor berilmagani, shuningdek, boshqa bir qator sabablar ta'sirida aksariyat Shirkat xo'jaliklarida iqtisodiy samaradorlik pastligicha qoldi va oqibatda surunkali ravishda zarar bilan ishlash holatlari yuzaga kela boshladi. O'zbekiston Respublikasining «Qishloq xo'jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to'g'risida»gi qonuniga asosan 1998 yilda 104 ta, 1999 yilda 150 ta va 2000 yilda 84 ta surunkasiga zarar keltirib ishlayotgan xo'jaliklar sanatsiyaga tortildi. Respublikamiz hukumati tomonidan ularni "iqtisodiy sog'lomlashtirish" yuzasidan amalga oshirilgan sanatsiyalash tadbirlari kutilgan natijani bermadi. Xususan, 2002 yil yakuniga kelib mavjud 2018 ta qishloq xo'jaligi korxonasining 1700 tasi yoki 84,2 foizi zarar bilan ishlagan⁹⁹. Natijada 1999 yildan boshlab respublikamizda zarar keltirib ishlayotgan, past

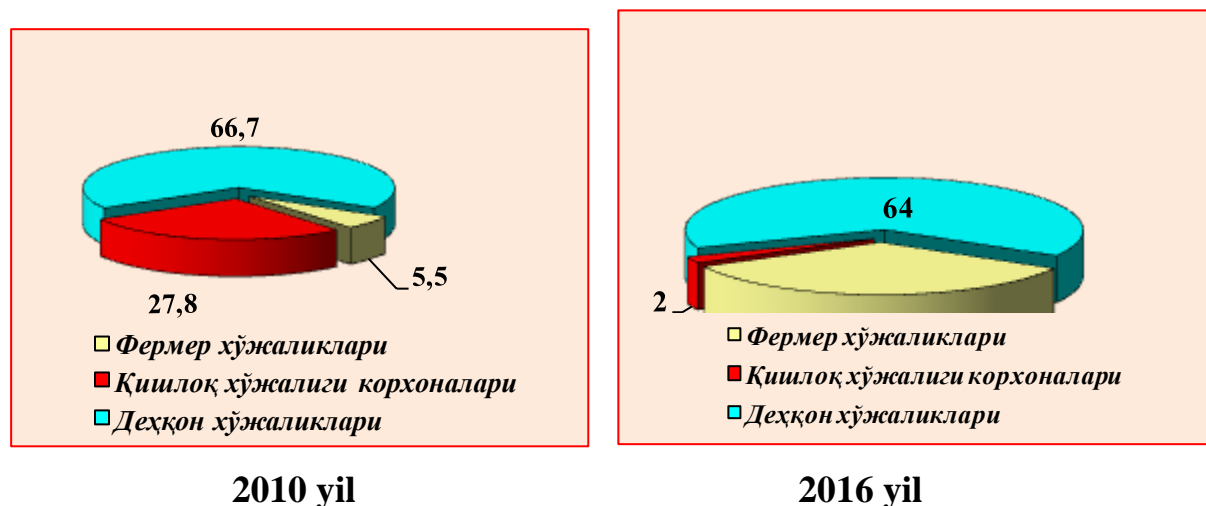
---

⁹⁸ O'zbekistonning yillik statistik to'plami. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi, 2008. -273-b.

⁹⁹ O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligining ma'lumotlari.

rentabelli va istiqbolsiz Shirkat xo‘jaliklarini fermer xo‘jaliklariga aylantirish jarayoni boshlandi.

Amalga oshirilgan tadbirlar natijasida qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti tarkibida Shirkat xo‘jaliklarining ulushi 2000 yildagi 27,8 foizdan 2016 yilda 2 foizga pasaygan bo‘lsa, fermer xo‘jaliklarining ulushi 5,5 foizdan 34 foizga oshdi (13.2.1-rasm).

13.2.1-rasm. Qishloq xo‘jaligi mahsulotining tarkibi, barcha xo‘jaliklarga nisbatan foizda¹⁰⁰

Davlatning yana bir muhim vazifasi qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga barqaror talab va taklifning shakllanishini qo‘llab – quvvatlashdir. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga barqaror talabni shakllantirish uchun aholining daromatlarini o‘stirish va qayta taqsimlash, iste‘mol uchun zarur bo‘lgan ba‘zi mahsulotlarning narxlarini tartibga solish kabi tadbirlar qo‘llaniladi. Davlat iste‘mol uchun zarur bo‘lgan hamda strategik ahamiyatga ega bir qator mahsulotlarga davlat buyurtmalarini shakllantirish orqali ham qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga barqaror talabni yuzaga keltirishga hissa qo‘shadi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga barqaror taklif hajmini qo‘llab – quvvatlash bevosita er maydonlari hajmini optimallashtirish orqali ta‘minlanadi.

Fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish borasida amalga oshirilgan yirik tadbirlardan biri ularning er maydonlari hajmini optimallashtirish

¹⁰⁰ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1597-qishloq-xo-jaligi-korsatkichlari-tahlili>

(maqbullashtirish) bilan bog'liq. Dastlab tashkil topgan aksariyat fermer xo'jaliklarida er maydonlari hajmining kichikligi mahsulot ishlab chiqarish rentabelligining o'sishiga va barqaror foyda olishga to'sqinlik qildi. Iqtisodiy ahvoli nochor bo'lgan bunday fermer xo'jaliklari o'zlarini zarur texnika vositalari va aylanma mablag' bilan ta'minlashga, bankdan kredit olish uchun garovgamoddiy resurs qo'yishga imkoniyati etmadi, olingan qarz majburiyatlarini qoplash uchun to'lovga qobillik (likvidlik) darajasiga ega bo'lmadi. eng muhimi, ular o'z xarajatlarini o'zi qoplash va foyda ko'rib ishlash, daromadlarini muttasil oshirib borish singari bozor iqtisodiyoti tamoyillariga mos bo'lib tushmadi.

Shundan kelib chiqqan holda, hukumatimiz tomonidan fermer xo'jaliklarining er maydonlarini to'liq inventarizatsiyadan o'tkazish va ular faoliyatini tanqidiy baholash asosida fermerlarga birlashtirilgan er maydonlarini maqbullashtirish bo'yicha keng ko'lamli, shu bilan birga, puxta o'ylangan ishlar amalga oshirildi.

Fermer xo'jaliklarining er maydonlari hajmini maqbullashtirish (optimallashtirish) – er-suv resurslaridan yanada oqilona foydalanish va fermer xo'jaligining moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida uning er maydoni hajmini o'zgartirish.

Maqbullashtirish jarayonida fermer xo'jaliklarining iqtisodiy samaradorligini o'stirishga imkon yaratuvchi quyidagi omillar e'tiborga olindi:

- mavjud fermer xo'jaliklari ixtiyorida bo'lgan er maydonlaridan yaxlit konturlarda yagona tartibda maqsadli va samarali foydalanishni ta'minlash;
- fermer xo'jaliklarining qaysi sohaga ixtisoslashgani va mamlakatimizning turli hududlaridagi aholi zichligini e'tiborga olish;
- suv va boshqa moddiy resurslarini tejaydigan yangi agrotexnologiyalarni qo'llash uchun qulay sharoit yaratish;
- yiriklashtirilgan fermer xo'jaliklarini kompleks mexanizatsiyalash uchun ularning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish;
- zarar bilan ishlayotgan va o'zini oqlamayotgan kichik fermer xo'jaliklarining faoliyatiga barham berish.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini yanada oshirish prinsiplial muhim ahamiyatga ega ekanini inobatga olib, fermer xo'jaliklariga ajratilayotgan er maydonlarini optimallashtirish borasida zarur ishlar amalga oshirildi. Dastlab zarar ko'rib ishlaydigan, rentabelligi past va istiqbolsiz Shirkat xo'jaliklarini tugatish negizida tashkil etilgan xususiy fermer xo'jaliklari bugungi kunda haqli ravishda qishloqda etakchi bo'g'inga - qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi asosiy kuchga aylandi.

Hozirgi vaqtda fermer xo'jaliklari qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni tashkil etishning eng samarali shakli ekanini hayotning o'zi tasdiqlab bermoqda.

Optimallashtirishdan oldingi va keyingi davrlarda bir fermer xo'jaligiga o'rtacha to'g'ri keladigan er maydonlarini tarmoqlar bo'yicha olib qaraydigan bo'lsak, bu ko'rsatkich paxtachilik va g'allachilikda 37 gektardan 101,2 gektarga, sabzavotchilik va polizchilikda 10 gektardan 30,6 gektarga, bog'dorchilik va uzumchilikda 3 gektardan 18,9 gektarga, chorvachilikda 154 gektardan 180,7 gektarga oshganini ko'rish mumkin.

Optimallashtirish natijasida nafaqat fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan o'rtacha er maydonlari hajmi sezilarli darajada oshdi, balki ularning moliyaviy barqarorligi va to'lovga qobilligi mustahkamlandi, shu bilan birga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi va ekinlar hosildorligi ham oshib bordi.

Davlatning uchinchi muhim vazifasi – qishloq xo'jaligi korxonalarining samarali faoliyat yuritishga etaklovchi sog'lom raqobat muhitini shakllantirishdir. Buning uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorining ochiqligini hamda adolatli raqobat muhitini yaratish, nosog'lom raqobat va monopoliyaga qarshi kurashning samarali vositalarini qo'llash choralari amalga oshiriladi.

Davlat qishloq xo'jaligi korxonalarining jahon qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat bozorlarida teng huquqli sub'ekt sifatida qatnashishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratib bermog'i lozim. Buning uchun davlat:

– qishloq xo'jaligi korxonalarining eksportga yo'naltirilgan raqobatbardosh mahsulotlari etishtirishga rag'batini oshirish;

– mahaliy bozorlarda ularni tashqi eksportyorlar raqobatidan etarli darajada himoyalash (protensionizm) vositalarini ishga soladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatning eng muhim vazifalaridan biri qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish hamda ijtimoiy infratuzilmalarni barpo etishga ko'maklashishdir. Bu vazifani amalga oshirish dehqonlarga moddiy – texnik resurslar etkazib beruvchi, mahsulotlarni saqlash, tashish, qayta ishlash va sotishga ko'maklashuvchi xizmat ko'rsatuvchi korxonalar tarmog'ini yaratish, bank, moliya va qimmatli qog'ozlar bozori, fond birjalari va yaramarkalar, axborot – maslahat markazlari hamda dehqonlar manfaatlarini himoya qiluvchi uyushmalar, fondlarni tashkil etish va rivojlantirishni nazarda tutadi.

Davlatning qishloq xo'jaligini tartibga solish va qo'llab-quvvatlash borasidagi vazifalari ma'lum bir tamoyillarga tayanib amalga oshiriladi. Bu tamoyillarni quyidagicha tavsiflash mumkin:

– qishloq xo'jaligining iqtisodiy mohiyatini, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va aholini oziq-ovqat bilan ta'minlashda uning tutgan o'rnini va ahamiyatini ilmiy tushunish;

- zaruriyat va etarlilik darajasidagi proteksionizm siyosati;
- qishloq xo'jaligini maqsadli – dasturiy tartibga solish;
- davlat homiyligining doimiy kafolatlanishi;
- qo'llab-quvvatlash tadbirlarining tabaqalangan holda qo'llanilishi;
- davlat aralashuvining rag'batlantirivchi yo'nalishga egaligi;
- davlat aralashuvining ijtimoiy yo'naltirilganligi.

Davlat o'zining qishloq xo'jaligini tartibga solish va qo'llab – quvvatlashga oid vazifalarini turli shakl va usullarda amalga oshiradi. Tanlangan mezonning xususiyatlaridan kelib chiqib, ularni quyidagicha turkumlash mumkin:

1. Davlatning agrar soha iqtisodiy jarayonlariga ta'siri darajasiga ko'ra, tartibga solishning bevosita va bilvosita usullari mavjud. Davlatning qishloq xo'jaligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarini o'z tanlov erkinligidan kelib chiqib emas, balki davlat tomonida belgilangan qonuniy –

me'yoriy qoidalar asosida boshqaruv qarorlari qbul qilishga majbur etadi. Bunga soliq qonunchiligi, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish bo'yicha yo'riqnomalar va boshqalar misol bo'ladi.

Bilvosita usullar yordamida davlatning qishloq xo'jaligiga ta'siri takror ishlab chiqarishning makroiqtisodiy nisbatlarini ta'minlash maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyatini iqtisodiy dastaklar yordamida tartibga solishni ko'zda tutadi. Bunda davlat iqtisodiy sub'ektlar tomonidan qarorlar qabul qilish jarayoniga to'g'ridan – to'g'ri aralashmaydi, balki bu qarorlarni davlatning iqtisodiy siyosatiga mos bo'lishini rag'batlantiradi.

2. Tashkiliy – institututsional mezonga ko'ra davlatni qishloq xo'jaligini tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullari farq qiladi. Ma'muriy usullar xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun qonuniy va me'yoriy shart – Sharoitlarni vujudga keltirish bilan bog'liq huquqiy infratizimni shakllantirishga oid chora – tadbirlar majmuasini o'z ichiga oladi. Uning vazifasi tadbirkorlik faoliyati uchun barqaror huquqiy sharoitlar yaratish, raqobat muhitini muhofaza qilish kabi tadbirlardan iborat.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish ma'muriy usullarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ular davlat hokimiyatining qudrati va salohiyatiga tayanadi;
- ularni amalga oshirish bilan bog'liq qo'shimcha moddiy rag'batlantiruvchi choralar yaratishni shart qilib qo'ymaydi;
- taqiqlash, ruxsat berish va majburlash tadbirlarini (kvotlash, litsenziya berish, me'yoriy normalarni belgilash va h. k.) o'z ichiga oladi.

Ma'muriy boshqaruv o'z tabiatiga ko'ra, bozorga xos tartibga solish harakatiga to'siqlik qiladi. Biroq rivojlangan bozor sharoitida ham boshqarishning ma'muriy usullari o'z ahamiyatini saqlab qoladi va zarur bo'lganda ulardan foydalaniladi. Xususan, bozor iqtisodiyoti rivojlangan hamma mamlakatlarda ma'muriy usullar vositasida monopoliyaga qarshi siyosat amalga oshiriladi.

Iqtisodiy usullar yordamida davlat bozor jarayonlarining rivojlanishini davlatning iqtisodiy siyosatiga mos yo'nalishga solish uchun ta'sir etish choralarini

qo‘llaydi. Iqtisodiy jarayonlarni davlat tamonidan tartibga solishning ma‘muriy usullari bozor xo‘jaligining o‘z –o‘zini boshqarish mexanizmiga qarshilik qilsa, iqtisodiy usullar ulardan faol foydalanishni rag‘batlantiradi.

Iqtisodiyotni tartibga solish va qo‘llab-quvatlashning iqtisodiy usullari quyidagilar kiradi.

- byudjet – soliq siyosati;
- pul –kredit siyosati;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni muqobillashtirish;
- iqtisodiy rejalashtirish, dasturlash hamda istiqbolni belgilash.

Byudjet - soliq tizimi xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar faoliyatini davlat tamonidan bevosita tartibga solishning samarali dastaklaridan biri hisoblanadi. Davlat byudjetining xarajatlar qismi orqali daromadlarni qayta taqsimlash, qishloq xo‘jaligi sohasida fan – texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish va ilmiy tadqiqotlar olib borish, agrar iqtisodiyotning muhim tarmoqlariga davlat investitsiyalarini yo‘naltirish hamda qishloqda ijtimoiy infratuzilmalarni barpo etish mumkin bo‘ladi.

Soliq tizimi orqali qishloq xo‘jaligi korxonalarini faoliyatini rag‘batlantirish (soliq imtiyozlar va boshq.) amalga oshiriladi. Chunki, progressiv soliq tizimidan noto‘g‘ri foydalanish, ya‘ni uning me‘yorini haddan tashqari oshirib yuborish iqtisodiy taraqqiyotga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Bu, birinchi navbatda, yuqori unum bilan mehnat qilish va yuqori daromad olishga bo‘lgan manfaatni, investitsiyalarga bo‘lgan rag‘batni yo‘qqa chiqishi bilan izohlanadi.

Pul – kredit tizimi davlatning qishloq xo‘jaligiga bilvosita ta‘sir ko‘rsatish usullaridan biridir. Pul – kredit tizimi orqali:

- maqsadli kreditlar berish;
- kredit berishning yuqori chegaralarini belgilash;
- bank foizlarining darajasi ustidan bevosita nazorat o‘rnatish;
- kreditlar bo‘yicha foiz stavkalarini tartibga solish;
- tijorat banklarini qayta moliyalash me‘yorlarini tartibga solish kabi iqtisodiy rag‘batlantirish choralari qo‘llaniladi.

Iqtisodiy rejalashtirish, dasturlash hamda istiqbolni belgilash (prognozlash) orqali davlat iqtisodiy jarayonlarga bilvosita ta'sir ko'rsatadi va ular xususiy tarmoq sub'ektlari uchun tavsiya mazmuniga egadir. Davlat istiqbolni bashorat qilish orqali kelgusida ko'zda tutilgan vazifalar samarali amalga oshirilishning optimal variantlarini izlasa, iqtisodiy dasturlar orqali ma'lum bir tarmoq, hudud yoki ustuvor vazifalarni rivojlantirish masalalarini hal etadi.

Davlat o'zining real hokimiyati kuchidan foydalangan holda qishloq xo'jaligini ma'muriy usullar yordamida tartibga solsa, iqtisodiy yoki institutsional usullar yordamida ularni qo'llab-quvvatlash choralari amalga oshiradi. Erkin bozor munosabatlari rivojlanib borayotgan hozirgi sharoitda davlatning ma'muriy usullar yordamida tartibga solish darajasi kamayib boradi. Ammo, uning ahamiyati saqlanib qoladi. Negaki, xususiy mulk va tadbirkorlik erkinligi daxlsizligini himoyalash monopoliyani cheklash, qonun ustuvorligini ta'minlash, ekologik muvozanatni saqlab turish kabi muhim tadbirlarni faqatgina kuchli davlat hokimiyati va ma'muriy usullar orqaligini ta'minlash mumkin.

Shu bilan birga iqtisodiy va institutsional usullar orqali fermer xo'jaliklarini qo'llab – quvvatlash ko'proq ahamiyat kasb etib boraveradi.

Davlatning qishloq xo'jaligini tartibga solish va qo'llab – quvvatlash tadbirlari ilmiy–amaliy jihatdan asoslangan hamda ijobiy natijalarni ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lsagina o'z samarasini beradi.¹⁰¹

13.3. Agrar sektorni istiqbolda rivojlantirish yo'nalishlari

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligini yanada taraqqiy ettirishda asosiy e'tibor agrar sohada islohotlarni chuqurlashtirish, ishlab chiqarish va boshqarish jarayonlarida bozor tamoyillarini to'la qaror toptirish asosida qishloq aholisining turmush darajasini keskin oshirishga qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan agrar tarmoqni rivojlantirishning istiqbolli dasturi quyidagi eng muhim yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

---

¹⁰¹ Xakimov R. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti (Darslik). – T.: TDIU, 2010. –172-175 b.

1. Agrar sohada iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, mulkiy munosabatlar va xo‘jalik yuritish shakllarini takomillashtirish borasida barcha sub’ektlar o‘rtasidagi o‘zaro iqtisodiy munosabatlarni bozor tamoyillari asosida amalga oshirish, shartnomaviy majburiyatlarning bajarilishida tomonlar mas’uliyatini oshirish.

2. Qishloq xo‘jaligida erdan foydalanish mexanizmini takomillashtirish va samarali foydalanishni rag‘batlantirish yo‘nalishi bo‘yicha tuproq unumdorligini oshirish va erning meliorativ holatini yaxshilash borasidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida barcha hududlarda qishloq xo‘jaligi erlari unumdorligini oshirish, unumdorligi past er maydonlari salmog‘ini kamaytirish.

3. Suv xo‘jaligi tizimini takomillashtirish, erlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash maqsadida suv xo‘jaligi tizimida moddiy va ma’naviy eskirgan irrigatsiya-melioratsiya tizimini yangilash, uning samaradorligini oshirish, yangi sug‘orish texnologiyalari va suvdan foydalanish mexanizmlarini joriy etish, er maydonlari meliorativ holatini yaxshilash, drenaj tarmoqlarini qurish va ta’mirlash tadbirlarini amalga oshirish.

4. Qishloq xo‘jaligi ekinlari navlarini viloyatlar va tumanlarning tabiiy-iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda joylashtirish, mahsulotlar sifati va ekinlar hosildorligini oshirishga alohida e’tibor qaratish.

Qishloq xo‘jaligi ekinlarining yuqori hosilli, tezpishar, kasallik va zararkunandalarga chidamli, yangi va istiqbolli, mahsulot sifati bozor talablariga javob beruvchi navlarni joylashtirish.

5. Chorvachilik tarmog‘ini kompleks rivojlantirish, asosan chorva mollarining naslini yaxshilash hisobidan uning mahsuldorligini oshirish. Buning uchun:

- chorvachilik tarmog‘ining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash;
- naslchilikni tubdan yaxshilash;
- tarmoqda servis, jumladan, zooveterinariya xizmatlari ko‘rsatish sifati va assortimentini oshirish;

– parrandachilik, baliqchilik, asalarichilik va pillachilik sohalarini rivojlantirish;

– chorva mollarida uchraydigan yuqumli kasalliklarga qarshi kurash tizimini yanada takomillashtirish;

– ozuqa ekinlarini joylashtirishning maqbul darajasiga erishish, bunda lalmi ehlardan chorva ozuqasi etishtirish uchun foydalanishni kengaytirish.

6. O‘rmon xo‘jaligini kompleks rivojlantirish borasida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof muhit muhofazasi nuqtai nazaridan:

– qo‘riqlanadigan hududlar davlat kadastrini joriy etish;

– o‘rmon xo‘jaligida mevali, manzarali daraxt ko‘chatlarini etishtirishni yanada rivojlantirish dasturini ishlab chiqish;

– hududlarning ekologik holati bo‘yicha geografik-axborot tizimini ishlab chiqish.

7. Qishloq xo‘jaligi xomashyosini qayta ishlash tarmog‘ini rivojlantirish, agrar sohaning eksport salohiyatini oshirish.

Qishloq xo‘jaligi, xususan, chorva va meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash va qayta ishlashga ixtisoslashgan kichik xususiy korxonalarni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash, xomashyoni qayta ishlash quvvatlarini ishga tushirish, mavjud korxonalarni modernizatsiya qilish, ho‘l meva-sabzavot va tayyor mahsulot eksport qiladigan sub’ektlar uchun imtiyozlar tizimini ishlab chiqish.

8. Qishloq joylarda servis xizmatlari ko‘rsatish tizimini takomillashtirish agrar tarmoqda servis xizmatlari ko‘rsatish sohasini rivojlantirish, bozorga tez moslashuvchi sub’ektlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash.

9. Qishloq xo‘jaligida moliya-kredit, soliq va sug‘urta tizimini takomillashtirish:

– davlat ehtiyojlari uchun paxta xomashyosi va g‘alla etishtirishda asosan imtiyozli kreditlash orqali moliyalashtirib borish tizimini takomillashtirish;

– paxta va g‘alladan tashqari qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtiruvchilarni kreditlash mexanizmini takomillashtirish;

– qishloq xo‘jaligi uchun texnika, ehtiyot qismlar, naslli chorva mollari, urug‘lik va ko‘chatlar, zamonaviy texnologiya va uskunalar, dori-darmon, kimyoviy preparatlarni import qilishda soliq va bojxona imtiyozlari tizimini yana kengaytirish;

– qishloq joylarga kichik sanoatni jalb qilishda soliq imtiyozlari va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tadbirlarini amalga oshirish;

– mahalliy ishlab chiqaruvchilarni iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash maqsadida proteksionizm siyosatini doimiy ravishda amalga oshirish;

– unumdorligi past bo‘lgan, shuningdek, nasoslar bilan sug‘oriladigan maydonlarda davlat ehtiyojlari uchun paxta va g‘alla yetishtiruvchi fermer xo‘jaliklarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmini takomillashtirib borish.

10. Agrar sohada ilm-fanni rivojlantirish va ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish. Bu sohada:

– atrof-muhitga ekologik zarar keltirmaydigan texnika va texnologiya hamda xomashyo resurslarini qayta ishlashda yangi uslublar ishlab chiqish va mavjudlarini takomillashtirish;

– paxtachilik va boshqa qishloq xo‘jaligi ekinlarining istiqbolli navlari birlamchi urug‘chiligini tashkil qilish tizimini takomillashtirish;

– qishloq xo‘jaligining amaliy muammolarini hal etishda innovatsion loyihalardan keng foydalanish va bunda innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning bank orqali kreditlash tizimini joriy etish;

– qishloq xo‘jaligida gen injeneriyasi borasida to‘plangan jahon tajribasidan keng foydalangan holda, milliy tizimni yaratish;

– ekologik toza qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yaratish ustida keng qamrovli ishlar olib borish;

– xorijdan keltirilgan naslli urug‘lar asosida yuqori mahsuldor mahalliy chorva mollari, parrandalar, pilla qurti zotlarini yaratish.

11. Qishloq xo‘jaligida mehnat resurslaridan samarali foydalanish va aholi daromadlarini oshirish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Dotatsiya, lizing, sug'urta, soliq imtiyozi, avans, er solig'i, mulk solig'i, fan-texnika taraqqiyoti, cheklanganlik, narx, iqtisodiy dastaklar, bahoning funksiyalari, ishlab chiqarish xarajatlari, tannarx, xarajatlar kalkulyasiyasi, asosiy mahsulot, qo'shimcha mahsulot, yondosh mahsulot, import, eksport, migratsiya, qishloq xo'jaligi, qayta ishlash sanoati, saqlash korxonalari, kimyo sanoati, moddiy rag'batlantirish, kasbiy malaka, hosildorlik, mahsuldorlik, natural ko'rsatkichlar.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solib turish va qo'llab-quvvatlashning mohiyati.
2. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solib turish va qo'llab-quvvatlashning zarurati nimada?
3. Davlatning iqtisodiy funksiyalari.
4. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy dastag va instrumentlari.
5. Dotatsiya nima?
6. Subsidiya nima?
7. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlash sohasidagi vazifalari nimalardan iborat?
8. Agrar siyosat nima?
9. O'zbekistonda agrar siyosatni takomillashtirish yo'llari nimalarga asoslanadi?
10. Subvensiya nima?

14-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHDA IQTISODIY MUVOZANAT VA MUTANOSIBLIKNING ZARURLIGI

14.1. Iqtisodiy muvozanat va mutanosiblik tushunchalari hamda ularning turlari

Muvozanatli tahlil “Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari” fanining muhim tadqiq qilish usuli hisoblanadi. Bu usul orqali makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni, ya’ni milliy daromad, iste’mol va jamg‘arma, investitsiyalar, ishsizlik va bandlik kabilarni tahlil qilishda foydalaniladi. Milliy iqtisodiyot miqyosida jamiyatning daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi muvozanat asosiy o‘rin tutib, bu yalpi taklif (yaratilgan milliy daromad) va yalpi talab (foydalanilgan milliy daromad) o‘rtasidagi muvozanatning o‘ziga xos namoyon bo‘lishidir.

Iqtisodiyot barqaror rivojlanishi uchun uning turli tomonlari o‘rtasida ma’lum muvozanat bo‘lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy muvozanat deb iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir–biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to‘g‘risida gap borganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi tenglik e’tiborga olinadi.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanatning shakllanish jarayoni, uni ta’minlash ancha murakkab va ziddiyatli. Chunki u o‘z ichiga xususiy va umumiy tavsifdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi.

Xususiy muvozanat — bu ikkita o‘zaro bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy ko‘rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Xususiy muvozanat ishlab chiqarish va iste’mol, aholining sotib olish layoqati va tovar taklifi masalalari, byudjet daromadlari va xarajatlari, alohida tovarlarga talab va taklif o‘rtasidagi muvozanat ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Umumiy muvozanat jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o‘zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bozor sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko‘rinadi. Bu nafaqat iste’mol ne’matlariga, balki ishlab chiqarish vositalariga, ishchi kuchiga

hamda barcha iqtisodiy faoliyat natijalariga umumiy talab va taklifning muvofiq kelishidir.

Umumiy iqtisodiy muvozanat bir qator shart-sharoitlarni taqozo etadi. Birinchidan, bu ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishidir.

Ikkinchidan, iqtisodiy muvozanat mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo‘jalik mexanizmini taqozo qiladi.

Uchinchidan, muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste‘molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi lozimligini bildiradi.

To‘rtinchidan, iqtisodiyotda muvozanatning umumiy shart-sharoitlari bo‘lib bozor muvozanati, ya‘ni barcha asosiy bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanatga erishishi xizmat qiladi.

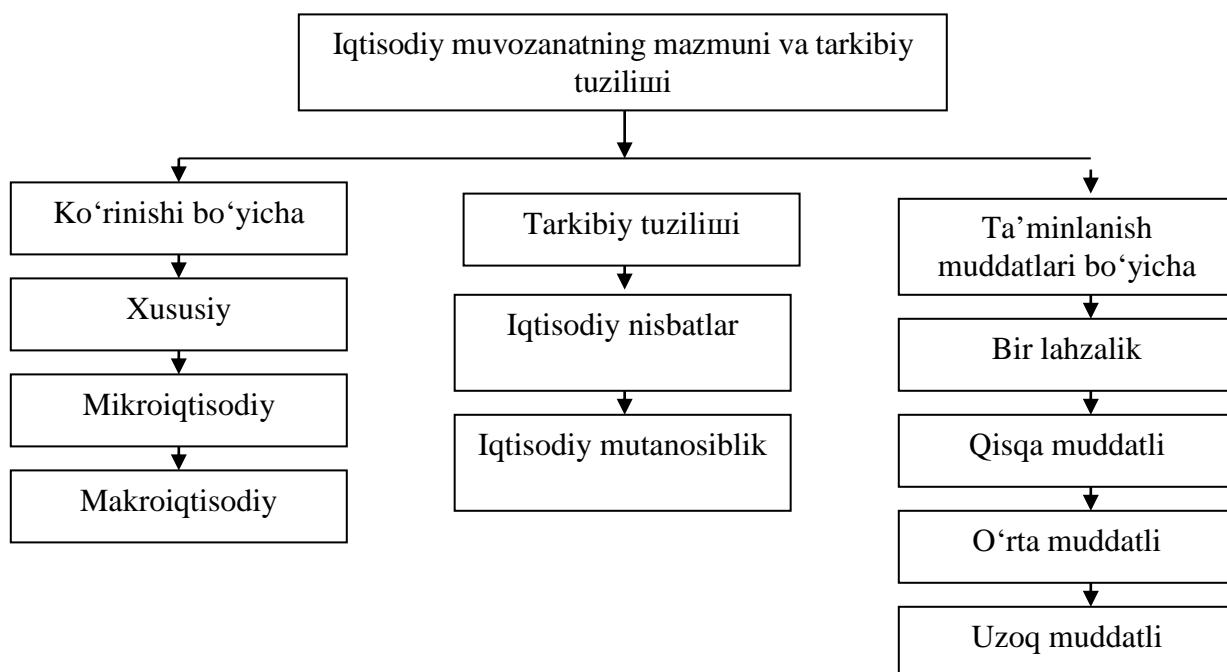
Iqtisodiy muvozanat erkin raqobat bozorida barcha xaridorlar tengligi, iqtisodiy vaziyat barqarorligi kabi qator shart-sharoitlarni ham taqozo qiladi.

Real hayotda iqtisodiyot doimiy harakatda va to‘xtovsiz rivojlanish holatida bo‘ladi. Iqtisodiy sikl fazalarida, bozor kon‘yunkturasi, bozor sub’ektlari daromadlari va talabi tarkibida o‘zgarishlar ro‘y berib turadi.

Bularning hammasi muvozanat holatini turg‘un iqtisodiyotdagi shartli umumiy muvozanat sifatida qarab chiqishni taqozo qiladi.

Shunday qilib, makrodarajada umumiy iqtisodiy muvozanat – bu mamlakat butun iqtisodiyotning mutanosibligidir. Bu barcha sohalar, tarmoqlar, xo‘jaliklarning me‘yorida rivojlanishini ta‘minlaydigan iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari hamda barcha bozordagi o‘zaro bog‘liq va bir-birini taqozo qiladigan muvozanatlar tizimini o‘z ichiga oladi.

Iqtisod fanlari doktori O.Hamroev iqtisodiy muvozanatning mazmuni va uning tarkibiy tuzilishini o‘rganishga tizimli yondoshib, ularni quyidagi chizma ko‘rinishida ifodalaydi (14.1.1-rasm).

14.1.1-rasm. Iqtisodiy muvozanatning mazmuni va tarkibiy tuzilishi ¹⁰²

Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashda asosan ikkita o'zaro bog'liq usuldan foydalaniladi: 1) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; 2) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko'rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste'mol hajmi va sof investitsiya sarflarining umumiy summasi ($S+I_n$) olinadi. Mazkur modelda yalpi investitsiyalar o'rniga sof investitsiyalar ko'rsatkichidan foydalanish ishlab chiqarish umumiy hajmini ifodalashda YaIM o'rniga SMMning qo'llanishi bilan izohlanadi.

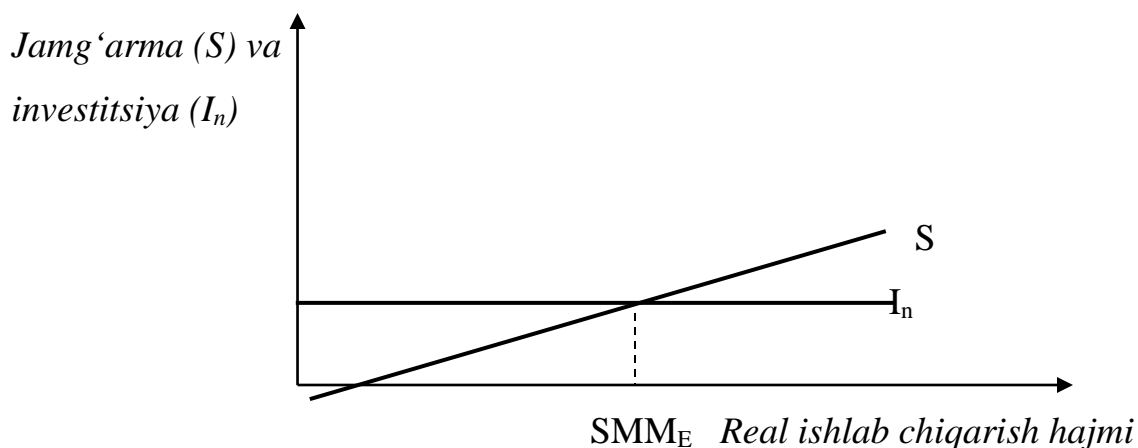
Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi bu ishlab chiqarishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarish mazkur hajmini sotib olish uchun etarli umumiy sarflarni ta'minlaydi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar umumiy miqdoriga ($S+I_n$) teng bo'ladi.

To'la bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik chizmada retsession yoki inflyasion farq ko'rinishida

¹⁰² Hamroev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. – T.: TDIU, 2004, 35-bet.

ifodalangan. YAlpi sarflarning SMM hajmidan kam bo‘lgan miqdori **retsession farq**, yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo‘lgan miqdori **inflyasion farq** deyiladi.

Jamg‘arma va investitsiyalarni taqqoslash usulining mohiyati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste‘mol qilmasdan jamg‘armaga qo‘yishi mumkin. Jamg‘arma “sarflar — daromadlar” oqimidan potensial sarflarni olib qo‘yish hisoblanadi. Bunda jamg‘armaga qo‘yilgan mablag‘ investitsiyalar bilan to‘liq qoplansa, yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo‘ladi (14.1.2-rasm).

14.1.2-rasm. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning jamg‘arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli

Investitsion sarflarning ko‘payishi ishlab chiqarish hajmi va daromad darajasining o‘shishiga olib keladi. Bu o‘zaro natija **multiplikator samarasi** bilan izohlanadi. Multiplikator tushunchasi «ko‘paytiruvchi» degan ma‘noni anglatadi. Multiplikator samarasining mohiyati investitsiya hajmining o‘shishi jamiyat milliy daromadining unga nisbatan ko‘proq o‘shishiga olib kelishi orqali ifodalanadi.

Multiplikator samarasi — bu sof milliy mahsulot o‘zgarishining investitsiya sarflaridagi o‘zgarishga nisbati:

$$\text{Multiplikator samarasi} = \frac{\text{Real sof milliy mahsulot o'zgarishi}}{\text{Investitsiya sarflaridagi o'zgarish}}$$

Yoki, **multiplikator koeffitsientini** quyidagicha ifodalash ham mumkin:

$$k = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS}.$$

Bundan kelib chiqqan holda:

*Real SMMMdag' o'zgarish = multiplikator koeffitsienti × investitsiyalar –
dagi o'zgarish.*

Investitsion sarflardagi o'zgarishdan tashqari iste'mol, davlat xaridi yoki eksportdagi o'zgarishlar ham multiplikator samarasiga ta'sir ko'rsatadi.

Multiplikator samarasi ikkita holatga asoslanadi. Birinchidan, iqtisodiyotda bir sub'ekt tomonidan qilingan sarf, boshqasi tomonidan daromad shaklida olinadi. Ikkinchidan, daromaddagi har qanday o'zgarish iste'mol va jamg'armada xuddi shunday yo'nalishda o'zgarish bo'lishiga olib keladi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, jamg'arma va investitsiya darajasi ham o'ziga xos chegaralarga ega bo'lib, bu borada klassik va keynscha qarashlar tafovutlanadi. Klassik nazariya qarashlariga ko'ra, jamg'arma investitsiya manbai bo'lib, jamg'armaga nisbatan moyillikning yuqori darajasi muqarrar ravishda iqtisodiyotning yuksalishiga olib keladi.

Keynscha nazariya esa klassik talqinga qarshi chiqib, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon o'zgacha kechishi ta'kidlanadi. Chunki, rivojlangan mamlakatlarda jamg'armaga bo'lgan intilish investitsiyalashga bo'lgan intilishdan jadalroq borib, u quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

Birinchidan, yuqori foyda keltiruvchi kapital qo'yilmalarning muqobil imkoniyatlari qisqarib boradi. Natijada kapital jamg'arishning o'sishi bilan uning amal qilishining keyingi qo'shilgan samaradorligi pasayib boradi.

Ikkinchidan, rivojlangan mamlakatlarda daromadlarning o'sishi bilan jamg'armaning ulushi oshib boradi. Shunga ko'ra, jamg'arma hajmi investitsiya sarflari hajmidan oshib ketsa, jamg'arma egalari muvaffaqiyasizlikka duchor bo'ladilar. Bu holatni iqtisodiy adabiyotlarda «tejamkorlik paradoksi» tushunchasi orqali izohlanadi.

Bu paradoksning mohiyati shundan iboratki, investitsiyalar nazariy jihatdan avtonom va hosilaviy investitsiyalarga ajratilib, avtonom investitsiyalar milliy

daromad hajmi va uning o'zgarishiga bog'liq bo'lmasa, hosilaviy investitsiyalar milliy daromadning o'zgarishiga ham bog'liq bo'ladi. Aynan avtonom investitsiyalarga qo'shimcha ravishda o'sib boruvchi hosilaviy investitsiyalar iqtisodiy o'sishni kuchaytirishi, uni jadallashtirishi natijasida **akselerator samarasi** ro'y beradi («akselerator» tushunchasi jadallashtiruvchi degan ma'noni anglatadi).

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda yuqoridagi usullardan tashqari balans usulidan va xarajat va natijalarni taqqoslash usulidan ham foydalaniladi.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotdagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

«Xarajat va natija»larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs xarajatlari miqdori bilan olingan mahsulot hajmini taqqoslash orqali muvozanat darajasi tahlil qilinadi.

Milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik uning turli tomonlari va sohalari o'rtasida mutanosiblik bo'lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy mutanosiblik tushunchasining mazmuni va mohiyatini bilish faqatgina ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'libgina qolmay, shu bilan bir qatorda jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishda katta amaliy ahamiyat kasb etib, uni mensimaslik yoki e'tiborga olmaslik pirovardida jiddiy salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi, iqtisodiy resurslardan, yalpi ichki mahsulotdan foydalanishda katta isrofgarchilikka yo'l qo'yilishi mumkin. Tovarlar hajmi bilan amalda harakat qilayotgan pul massasi (naqd va kredit pullar) o'rtasidagi mutanosiblikning buzilishi, tovarlar hajmi e'tiborga olinmasdan naqd pul va ko'plab turli xil to'lov vositalari, qimmatli qog'ozlarning muomalaga chiqarilishi jahon moliyaviy va iqtisodiy inqirozini keltirib chiqargani, bundan esa butun jahon iqtisodiyoti zarar ko'rib kelayotganligi kabi ko'pgina misollar fikrimiz dalilidir. Iqtisodiy mutanosiblik alohida iqtisodiy kategoriya bo'lib, u o'z tabiati, kelib chiqish sabablari, ichki rivojlanish qonuniyatlari va namoyon bo'lish shakllariga egadir. Mutanosiblikning bu jihatlarini va samarali iqtisodiy

taraqqiyotga ta'sirini bilish uchun eng avvalo uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mazmunini chuqurroq o'rganish taqozo etiladi.

Bugungi kundagi mavjud darsliklar, o'quv qo'llanma va boshqa adabiyotlarning aksariyat qismida iqtisodiy mutanosiblikning mazmuni, amal qilish shart-sharoitlari va xususiyatlari to'g'risidagi ilmiy hulosalar va ma'lumotlar bayon etilmagan. Bir qator adabiyotlarda bozor muvozanati va makroiqtisodiy muvozanat to'g'risida fikr yuritilsada, ularni ta'minlashning muhim sharti va tarkibiy qismi hisoblangan iqtisodiy mutanosiblik nazardan chetda qolgan¹⁰³.

Iqtisodiyotni mutanosibli yuritishning asosiy negizi turli xil tovar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojni, ya'ni talabni o'rganishdan boshlanadi. Aholining qaysi turdagi tovar va xizmatlarga qanday sifatda va qancha miqdorda talabi borligi, bu turli talablarning o'zaro nisbati aniqlansa, Ushbu talablarni qondirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish tarkibi, xajmi va ularni yaratish uchun qancha miqdorda ishchi kuchi va boshqa iqtisodiy resurslar kerakligi va bu resurslar o'rtasidagi nisbatlar aniqlanadi. Shunday qilib, iqtisodiy mutanosiblik bir tomondan turli talab miqdorlari va sifatlarini aniqlab, ular o'rtasidagi ma'lum nisbatlar bo'lishini, bu nisbatlar orqali ular o'rtasida o'zaro aloqadorlik mavjudligini, ikkinchi tomondan esa shu tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi sohalar, tarmoqlar o'rtasida, shuningdek ularni yaratishda ishtirok etuvchi turli omillar o'rtasida ham ma'lum nisbatlar bo'lib, ular bir-biri bilan aloqada va o'zaro ta'sirda bo'lishini ifodalaydi. Masalaning eng muhim tomoni mana shu talab turlari o'rtasidagi nisbatlar bilan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning turlari va ularni yaratishda qatnashuvchi iqtisodiy resurslarning turlari o'rtasidagi nisbatlar ma'lum darajada bir-biriga bog'liqlikda va muvofiqlikda, ya'ni moslikda bo'lishi zarurdir. Bu jarayon juda murakkab va o'zgaruvchan jarayondir. Shunga ko'ra,

---

¹⁰³ Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - M. : TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005. – 432s.; Borisov E. F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005. – 544s.; Ioxin V.Yu. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik / V.YA. Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005.- 861 s.; Ekonomika: Uchebnik. 3-e izd., pererab. i dop. /Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005. – 896 s.; Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik dlya studentov visshix uchebnix zavedeniy // Koll.avt.: K.Abduraxmonov i dr. – T.: «Shark», 1996.-640 s.; Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamaeva. – 10-e izd., pererab. i dop. – M.: Gumanitar. izd. tsentr VLADOS, 2004. – 592 s.; Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – Izd. ispr. i dop. / Pod obsh.red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005. – 672 s. va boshq.

iqtisodiy mutanosiblikning alohida, mustaqil, doimo o'zgarishda va rivojlanishda bo'ladigan ilmiy kategoriya sifatidagi mazmuni va xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Makroiqtisodiy jarayon g'oyat murakkab va ko'p qirrali bo'lishi sababli mutanosiblik turlari ham ko'p va xilma-xil. Jumladan, professor A.G.Gryaznova va boshqalar iqtisodiyotda muvozanatga erishishni ta'minlovchi beshta asosiy mutanosiblikni ajratib ko'rsatadilar:

1) resurslarning hajmi, tarkibiy tuzilishi va samaradorligini moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasi bilan bog'lovchi **omillar** (ishlab chiqarish, mehnat, moliyaviy resurslar) **mutanosibligi**;

2) jamg'arish me'yorini, ya'ni ishlab chiqarishning ma'lum hajmiga erishish uchun uni kengaytirishga yo'naltiriluvchi mamlakat milliy daromadidagi ulushni belgilovchi **jamg'arish mutanosibligi**;

3) ishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromadlarni ishlab chiqarish omillarining barcha egalari o'rtasida taqsimlanishi nisbatini belgilab beruvchi **taqsimot mutanosibligi**;

4) iste'molchi talabi va taklifning hajmi, tarkibiy tuzilishi va qiymati bo'yicha nisbatini belgilab beruvchi **ayirboshlash (sotish) mutanosibligi**;

5) tovar va pul massasi o'rtasidagi nisbatni aks ettiruvchi **tovar-pul mutanosibligi**.¹⁰⁴

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy mutanosiblikning mazmunini ifodalash borasida mutaxassis va olimlar tomonidan bir necha yondashuvlar amalga oshirilgan (14.1.1-jadval).

---

¹⁰⁴ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik/ Pod red. A.G.Gryaznovoy, T.V.CHechelevoy. – M.: Izdatelstvo «Ekzamen», 2004, 415-bet.

14.1.1-jadval

Mutanosiblikning iqtisodiy mazmunini talqin qilish borasidagi asosiy yondashuvlar¹⁰⁵

Yondashuv	Mutanosiblik iqtisodiy mazmunining talqini	Ustun jihati	Kamchiliklari
Birinchi yondashuv	Ijtimoiy mehnatning ijtimoiy ehtiyojga mos ravishda tarmoqlar va sohalar bo'yicha taqsimlanishi	Mutanosiblik yaxlit ishlab chiqarish va uning tarkibiy qismlarining o'zaro samarali, uzviy bog'liqlikda amal qilishi va rivojlanishining o'lchov birligi sifatida namoyon bo'ladi	Mutanosiblikka xos bo'lgan ichki ziddiyatlar o'z ifodasini topmagan va inkor qilingan
Ikkinchi yondashuv	Ishlab chiqarish munosabatlari tizimining tarkibiy qismlari o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlik va ushbu tizimning maqsadini ro'yobga chiqarishning ta'minlovchi vositasi	Mutanosiblik tushunchasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini aniqlab, uning ishlab chiqarish munosabatlari tizimidagi boshqa tarkibiy qismlari bilan aloqadorligini tahlil qiladi	Tadqiqot sohasi faqat ishlab chiqarish munosabatlari tizimining tarkibi bilan cheklanib qolgan
Uchinchi yondashuv	Turli iqtisodiy qonun va jarayonlar (masalan, vaqtni tejash qonuni, ishlab chiqarish samaradorligi, iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish va boshqalar) ning amalga oshish sharti	Mutanosiblikning turli iqtisodiy hodisa va jarayonlar bilan o'zaro aloqasi va bog'liqligi ochib beriladi, uning serqirra va mazmunan kengligi asoslanadi	Mutanosiblik xususiyatlari ayrim asosiy iqtisodiy qonun va jarayonlarga tatbiqan o'rganilib, iqtisodiyotning boshqa jabhalari nazardan chetda qolgan
To'rtinchi yondashuv	Iqtisodiy jarayon va hodisalarning tartiblashgan nisbati, ular o'rtasidagi muvozanatlikni ta'minlovchi va o'zaro aloqani ifodalovchi vosita	Mutanosiblikning asosiy xususiyati bo'lgan jo'shqinlikka, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining o'zaro aloqadorligiga e'tibor qaratiladi	Mutanosiblikning umumiy tavsifini kengaytirgan holda o'zgaruvchanligi va uning negizida yotgan ziddiyatlar tahlilini qamrab ololmagan
Beshinchi yondashuv	Inson faoliyatining butun sohalarini (moddiy va nomoddiy) qamrab oluvchi umumiy iqtisodiy va umuminsoniy kategoriya	Mutanosiblikning umumfalsafiy, tizimlilik jihati va ijtimoiy ishlab chiqarishda namoyon bo'lish shakllarining ochib berilishi	Tadqiqotlar asosan falsafiy-ijtimoiy tavsifga ega bo'lib, iqtisodiy jihatlarga e'tibor qaratilmagan

¹⁰⁵ Hamroev O.H. Iqtisodiy muvozanatlikning nazariy asoslari va uni ta'minlash mexanizmlari. – I.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – T., 2004. – B.88-91.

14.1.1-jadvalda ko'rsatilgan yondashuvlarning ma'lum darajadagi ijobiy ahamiyati bilan bir qatorda kamchilik jihatlari ham ko'zga tashlanadi. Birinchidan, bu yondashuvlarda mutanosiblikka xos bo'lgan ichki ziddiyatlar o'z ifodasini topmagan va inkor qilingan. Ikkinchidan, tadqiqot sohasi faqat ishlab chiqarish munosabatlari tizimining tarkibi bilan cheklanib qolgan. Uchinchidan, mutanosiblik xususiyatlari ayrim asosiy iqtisodiy qonun va jarayonlarga tatbiqan o'rganilib, iqtisodiyotning boshqa jabhalari nazardan chetda qolgan. To'rtinchidan, ba'zi yondashuvlar falsafiy-ijtimoiy tavsifga ega bo'lib, ularda iqtisodiy jihatlarga e'tibor qaratilmagan.

Tadqiqotchi A.O'rinov mavjud tan olingan (umumiqtisodiy, tarmoqlararo, tarmoq ichidagi, xududiy, davlatlararo) mutanosibliklar bilan bir qatorda ishlab chiqarish ichidagi mutanosibliklarni ham alohida ta'kidlab o'tadi. Ushbu turkumdagi mutanosibliklar korxonalarda qo'llanilayotgan er, kapital bilan ishchi kuchi, iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish vositalari, ya'ni texnika, texnologiya bilan xom ashyo, asosiy va aylanma kapitallar o'rtasidagi mutanosibliklarni ifodalaydi¹⁰⁶.

Bugungi kunda ayrim iqtisodiy adabiyotlarda mutanosiblikning turli ko'rinishlariga e'tibor berilib, ular umumiqtisodiy, tarmoqlararo, tarmoq ichidagi, hududiy mutanosibliklar kabi guruhlarga ajratiladi. Ushbu mutanosibliklarning turlari, ularning qisqacha mazmuni va aniq namoyon bo'lish shakllarini yuqoridagi jadval orqali ifodalash mumkin ekanligi tadqiqotchi E.Sh. Shodmonov tomonidan batafsil o'rganilgan (14.1.2-jadval).

---

¹⁰⁶ O'rinov A.A. Mutanosiblik – barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim omili. – I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – T., 2006. - B.

Mutanosiblikning turlari, qisqacha mazmuni va aniq namoyon bo'lish shakllari¹⁰⁷

Mutanosiblik turlari	Qisqacha mazmuni	Aniq namoyon bo'lish shakllari
Umumiqtisodiy mutanosibliklar	Umumiqtisodiy tavsifdagi hodisa va jarayonlar, ularning turli tomonlari o'rtasida taqozo etiluvchi ma'lum nisbatlardagi moslik	1) iste'mol fondi va jamg'arish fondi o'rtasidagi mutanosibliklar; 2) iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o'rtasidagi mutanosibliklar; 3) aholining daromadlari bilan xarajatlar o'rtasidagi mutanosibliklar va h.k.
Tarmoqlararo mutanosibliklar	Iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalari o'rtasida taqozo etiluvchi ma'lum nisbatlardagi moslik	1) sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblik; 2) sanoat va qurilish tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblik; 3) qishloq xo'jaligi va transport tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblik; 4) sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblik va h.k.
Tarmoq ichidagi mutanosibliklar	Iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalarini tashkil etuvchi tarkibiy qism va bo'linmalar o'rtasida taqozo etiluvchi ma'lum nisbatlardagi moslik	1) sanoatning undirma va qayta ishlash tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblik; 2) qishloq xo'jaligining dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblik; 3) chorvachilikning sut va go'sht ishlab chiqarish sohalari o'rtasidagi mutanosiblik va h.k.
Ishlab chiqarish ichidagi mutanosibliklar	Ishlab chiqariladigan mahsulotga sarflanadigan omillarning tashkil etuvchi tarkibiy qismlar o'rtasida taqozo etiluvchi ma'lum nisbatlardagi moslik	1) ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalari o'rtasidagi mutanosiblik; 2) mahsulotni yaratish uchun zarur bo'lgan turli qismlari o'rtasidagi mutanosiblik va h.k.
Hududiy (territorial) mutanosibliklar	Milliy iqtisodiyotning turli hududlari o'rtasida taqozo etiluvchi ma'lum nisbatlardagi moslik	1) hududlararo kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonlarining turli fazalarining uzluksizligini ta'minlovchi nisbatlar; 2) ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonlarining me'yorda amalga oshirishini ta'minlovchi soha va tarmoqlarning mamlakat hududlari bo'yicha rivojlanganlik nisbati; 3) hududlarda tashkil etilgan ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari miqdori o'rtasidagi nisbat.
Mamlakatlararo mutanosibliklar	Jahonning turli davlatlari o'rtasida taqozo etiluvchi ma'lum nisbatlardagi moslik	1) davlatlarning jahon hamjamiyatida tutgan iqtisodiy o'rni va rolini namoyon etuvchi nisbatlar; 2) davlatlarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki; 3) eksport va import hajmi jihatidan davlatlar o'rtasidagi nisbat va h.k.

¹⁰⁷ Shodmonov E.Sh. Mamlakatni modernizatsiyalash jarayonida iqtisodiyotni muvozanatli va mutanosibli rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari: I.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – T.: 2011, 67-b.

Mualliflar tomonidan amalga oshirilgan turli yondashuvlar hamda iqtisodiy mutanosiblikning yuqorida ko‘rib chiqilgan asosiy turlarini umumlashtirgan holda uning mazmuni bo‘yicha quyidagi ta‘rifni shakllantirish mumkin.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasida miqdor va sifat jihatdan ma‘lum moslik bo‘lishidir. Bunda tenglik bo‘lishi shart emas. Ular mos keluvchi nisbatlarda (masalan, 2:3, 5:3, 3:1) bo‘lishi mumkin.

Iqtisodiy mutanosibliklarni bu kabi turli ko‘rinishdagi turkumlashlar boshqa manbalarda ham ko‘plab uchraydi. Shunga ko‘ra, ularning barchasini umumlashtirib mutanosiblikning quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

1. Umumiy iqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar. Bunga milliy daromadagi tarkibiy qismlar: iste‘mol fondi va jamg‘arish fondi o‘rtasidagi; iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o‘rtasidagi; aholining daromadlari bilan xarajatlar o‘rtasidagi mutanosibliklarni misol qilib ko‘rsatish mumkin.

2. Tarmoqlararo mutanosibliklar. Milliy iqtisodiyotning muvozanatini ta‘minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o‘rin tutadi. Mamlakat xalq xo‘jaligi juda ko‘p tarmoq va sohalardan iborat bo‘lib, ularning rivojlanishi bir-birini taqozo qiladi. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste‘mol qilinadi yoki pirovard mahsulotga aylantirilib, o‘z iste‘molchisini topadi. Masalan, qishloq xo‘jalik mahsulotlarning ko‘pchilik qismi (paxta, g‘alla, pilla, sut va h.k.) sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, pirovard mahsulotga aylantiriladi va iste‘molchilik tovarlari bozoriga chiqariladi. O‘z navbatida sanoatning ishlab chiqarish vositalari yaratadigan sohalarning mahsulotlari xalq xo‘jaligining boshqa tarmoqlari (qishloq xo‘jaligi, qurilish va h.k.)da unumli iste‘mol qilinadi. Bu ularning bir-biriga bog‘liqlikda rivojlanishini taqozo qiladi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo‘jaligi va xalq xo‘jaligining boshqa tarmoqlari o‘rtasidagi mutanosibliklar misol bo‘ladi.

3. Tarmoq ichidagi mutanosibliklar. Tarmoqlararo mutanosiblik va milliy ishlab chiqarish darajasidagi muvozanatlik tarmoqlar ichidagi mutanosiblik orqali ta‘minlanadi. Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning

ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo'jaligining dexqonchilik va chorvachilik sohalari o'rtasidagi mutanosibliklar va h.k. Shu bilan birga ta'kidlab o'tilgan sohalarning ichidagi tarkibiy bo'linmalar o'rtasida ham bog'liqlik bo'lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, chorvachilikning sut va go'sht ishlab chiqarish sohalari o'rtasida va boshqalar

4. Hududiy (territorial) mutanosibliklar. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o'rtasidagi bog'liqlikni ham taqozo qiladi. YUzaki qaraganda hududlar o'rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi roli to'liq namoyon bo'lmaydi. Lekin alohida hududiy bo'linmalar (viloyat, tuman, shahar va boshqa hududiy birliklar)ning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog'liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai-nazaridan qaralsa, bu bog'liqlikning ahamiyati yaqqol ko'rinadi.

5. Davlatlararo mutanosibliklar. Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi. Birinchidan, dunyoning ko'pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biri bilan bog'langan, ikkinchidan, shu bog'liqlik orqali milliy ishlab chiqarishning bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o'z iste'molining bir qismini chetdan keltirilgan mahsulotlar hisobiga qondiradi.

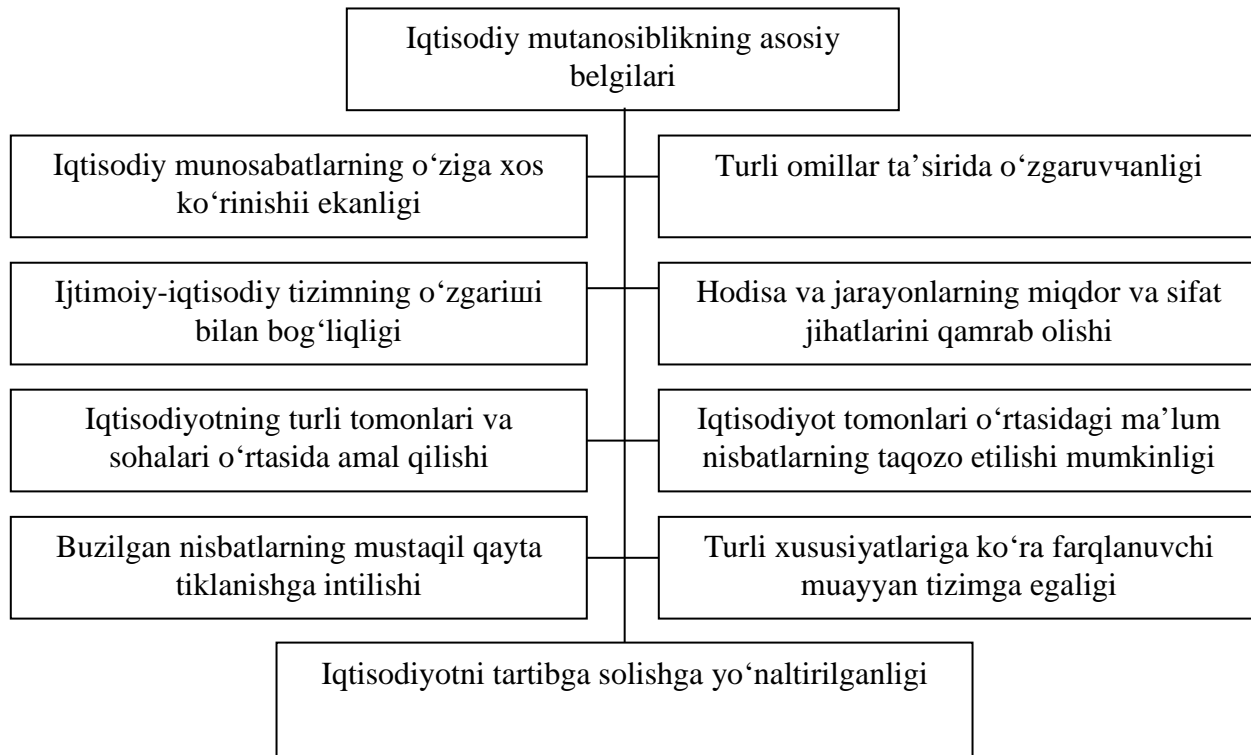
Qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishdan quyidagilar ko'zda tutiladi:

- mamlakatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish;
- to'la bandlilikka erishish, ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo'lgan va ishlashni xohlaganlarni to'liq va samarali ish bilan ta'minlash;
- narx-navoning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflyasiya ta'siridan xoli qilish;
- iqtisodiyotning bir maromda o'sib borishini etarli darajada investitsiya bilan ta'minlash va muomaladagi pul massasiga bog'lab borish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo‘lib, bunga erishish muqarrar ekanligini bildirmaydi. Chunki mutloq muvozanatga erishish mumkin emas, u buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy o‘zish notekis boradi.

Iqtisodiy adabiyotlar tahlili va amaliy tadqiqotlar iqtisodiy mutanosiblikning mazmuni uning ko‘plab belgilari orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi (14.1.3-rasm).

Iqtisodiy munosabatlarning o‘ziga xos ko‘rinishi ekanligi. Mutanosiblikning ilmiy kategoriya sifatidagi mazmunini tadqiq etishda eng avvalo unga iqtisodiy munosabatlarning o‘ziga xos ko‘rinishi jihatidan yondashish zarur. Chunki, iqtisodiy mutanosiblik kishilar o‘rtasida sodir bo‘layotgan ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarni, ya’ni munosabatlarni namoyon etadi. U kishilik jamiyatidan tashqarida mavjud emas. Shunday ekan, mutanosiblikning muhim belgisi – jamiyat a’zolari o‘rtasidagi ijtimoiy ishlab chiqarish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarning turli tomonlarini ma’lum nisbatlardagi o‘zaro muvofiqligini namoyon etuvchi munosabatlardir.

14.1.3-rasm. Iqtisodiy mutanosiblikning asosiy belgilari¹⁰⁸

¹⁰⁸ Shodmonov E.Sh. Mamlakatni modernizatsiyalash jarayonida iqtisodiyotni muvozanatli va mutanosibli rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari: I.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – T., 2011, 67-b.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko‘rinadiki, iqtisodiy mutanosibliklar ob‘ektiv tavsif kasb etib, takror ishlab chiqarishning barcha fazalari, ya‘ni ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash va iste‘mol jarayonlari uchun xosdir. Iqtisodiy mutanosibliklarning paydo bo‘lishini insonning dastlabki iqtisodiy faoliyatining yuzaga kelishi bilan bog‘lash mumkin. Biroq, ayni paytda, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan iqtisodiy mutanosiblik turlari ko‘payib, zarurligi oshib, ko‘rinishlari takomillashib boradi.

Jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy tizimining rivojlanishi eng avvalo ishlab chiqarish munosabatlari va ustqurmaning ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasiga mos holda takomillashib borishi orqali ro‘y beradi. Buning natijasida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi sezilarli darajada o‘sadi. Agar ular o‘rtasidagi moslik buzilsa, ishlab chiqarish munosabatlarini o‘zgartirish zaruriyati paydo bo‘ladi. Ushbu holatlar, o‘z navbatida, jamiyatdagi mavjud iqtisodiy mutanosibliklarning mazmuni va tarkibiga, ular o‘rtasidagi nisbatlarga ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan past rivojlangan jamiyatdagi ishlab chiqarish va iste‘mol jarayonlari o‘rtasidagi nisbat yuqori rivojlangan jamiyatdagi nisbat bilan farqlanadi. Shuningdek, kishilik jamiyati taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida jamg‘arish jarayonining salmog‘i juda past darajada bo‘lishi, ba‘zida esa mazkur jarayon umuman amalga oshirilmasligi ham mumkin.

Iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasida amal qilishi. Iqtisodiy mutanosiblik faqat kishilik jamiyati hayotiga, uni amal qilishining moddiy asosi bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy tizimga xosdir. To‘g‘ri, tabiatda ham mutanosibliklar mavjud. Masalan, quyosh tizimidagi sayyoralar va boshqa samoviy jismlar vazni, tortish kuchi va harakat yo‘nalishlari o‘rtasidagi mutanosiblik; er sharidagi quruqlik va suv hajmi o‘rtasidagi mutanosiblik; yil fasllarining havo haroratlari, namgarchilik va boshqa belgilari bo‘yicha mutanosibligi va h.k. Biroq, bu mutanosibliklar insonga nisbatan ob‘ektiv, barqarordir. Bu mutanosibliklar hali insoniyat Shakllanmagan davrda ham mavjud bo‘lgan va uning xohish-irodasidan tashqarida amal qiladi. Iqtisodiy mutanosibliklar esa insonning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, shu jihatdan tabiatdagi mutanosibliklardan

farq qiladi. Shu o‘rinda, insonning o‘zi ham tabiatning bir bo‘lagi sifatida muayyan mutanosibliklarning shakllanishi va amal qilishida ishtirok etadi.

Iqtisodiyot o‘ta murakkab, serqirra va turli jihatlarni qamrab oluvchi o‘ziga xos tizimdir. Iqtisodiyotning samarali amal qilishi va rivojlanishi mana shu tizim tarkibiy qismlarining o‘zaro uyg‘unlik va muvofiqlikdagi harakatiga bog‘liq. Bundan ko‘rinadiki, iqtisodiy mutanosiblik iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasida amal qilib, ularning maqsadga muvofiq harakatini tartibga soladi.

Hodisa va jarayonlarning miqdor va sifat jihatlarni qamrab olishi. Ko‘p hollarda mutanosiblik hodisa va jarayonlarning turli tomonlari o‘rtasidagi muayyan nisbatlardagi muvofiqlik sifatida qaraladi. Biroq, bu nisbatlar aniq holatlarda nimalar orqali namoyon bo‘lishi mavhumligicha qoladi. Ayrim mutaxassislar ushbu nisbatlarning iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasidagi faqat miqdor jihatdan mosligini namoyon etishini ta’kidlaydilar. Bu esa, fikrimizcha, masalaga bir tomonlama yondashuv hisoblanadi. Chunki, mutanosiblikda nisbatlarning sifat jihatlari ham muhim o‘rin tutadi. Bu borada “Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasida miqdor va sifat jihatdan ma’lum moslik bo‘lishidir”¹⁰⁹ degan ta’rifning o‘rinli ekanligini ta’kidlash joizdir.

Biroq, iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasidagi moslikni aniqlashda sifat mezonlaridan foydalanish murakkab jarayon hisoblanadi. Miqdor mezonlari nisbatan aniq, yaqqol namoyon bo‘luvchi va baholashga qulay bo‘lsa, sifat mezonlari, aksincha, bir oz mavhumlik kasb etadi. Masalan, ishlab chiqarish va iste’mol o‘rtasidagi mutanosiblikni baholashda bu ikki jarayonni mahsulot va xizmatlarning qiymati, natural hajmi kabi miqdoriy o‘lchamlari bo‘yicha taqqoslash mumkin. Biroq, haqiqiy mutanosiblikka erishish uchun, ishlab chiqarish tarkibining iste’mol tarkibiga muvofiqligi kabi sifat jihatlarni ham hisobga olish zarur.

---

¹⁰⁹ Shodmonov sh.Sh., G‘afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). – T., «IQTISOD-MOLIYA» nashriyoti, 2010. 477-b.

Ma'lum bir jarayonning turli tomonlari o'rtasidagi tenglik bo'lishining shart emasligi, ular mos keluvchi nisbatlarda bo'lishi mumkinligi. Biz oldingi bobda iqtisodiy muvozanat to'g'risida so'z yuritganda uning iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi tenglikni taqozo etishini ta'kidlab o'tgan edik. Muvozanatlikdan farqli o'laroq, iqtisodiy mutanosiblikda tomonlar o'rtasidagi tenglik shart bo'lmay, balki Ushbu tomonlarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda ma'lum nisbatlardagi moslik kifoya qiladi. Ko'plab mutaxassislar tomonidan ham iqtisodiy mutanosiblik sharoitida tenglikning shart emasligi, ular mos keluvchi nisbatlarda (masalan, 2:3, 5:3, 3:1) bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Shu o'rinda qayd etish lozimki, real hayotda iqtisodiy mutanosiblik taqozo etiluvchi tomonlar o'rtasida tenglik holatlari ham vujudga kelishi mumkin. Masalan, rivojlanayotgan iqtisodiyotda milliy daromadning ma'lum bir qismi iste'mol qilinib, qolgan qismi jamg'arish orqali kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga sharoit yaratishi ko'zda tutiladi. Biroq, iqtisodiy tanazzul sharoitida milliy daromad hajmining pasayib ketishi uning barcha qismini iste'mol qilinishiga, ya'ni milliy daromad va iste'mol hajmining tengligiga olib kelishi mumkin. Albatta, bunday holatlar iqtisodiy mutanosiblik shartlarining buzilishi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Umuman iqtisodiyotni, shu jumladan, undagi iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tartibga solishga yo'naltirilganligi. Iqtisodiy mutanosibliklar iqtisodiyotni tartibga solish xususiyatiga ega. Bunda ular iqtisodiyotning turli tomonlarini o'zaro bog'lovchi, oqilona harakatini ta'minlovchi me'yoriy talablar sifatida paydo bo'ladi. Mazkur me'yoriy talablar har bir iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi, rivojlanganlik va erkinlik darajasiga ko'ra farqlanishi mumkin. Ularga amal qilmaslik iqtisodiy nomutanosibliklar, ya'ni uning turli tomonlarining muvofiq kelmasligi natijasida barqaror va izchil, bir maromda rivojlanishning izdan chiqishiga olib keladi.

Turli omillar ta'sirida o'zgaruvchanligi. Iqtisodiy mutanosiblik ijtimoiy xo'jalikning turli tomonlarini qamrab olar ekan, ayni paytda uning tarkib topishi va amal qilishi ham ko'plab omillarga bog'liq bo'ladi. Biz mutanosibliklarning

alohida turlari bo'yicha ularga ta'sir qiluvchi omillarni oldindan aniqlab, ular maqsadga muvofiq namoyon bo'ladi. Biroq, iqtisodiy hayotning turtiligi, undagi voqea va hodisalarning o'zgaruvchanligi mazkur mutanosiblik jarayonlarga turli omillarning ta'sirini ham keltirib chiqaradi. Bu esa iqtisodiy mutanosibliklarning uzoq vaqt davomida bir xil bo'lib tura olmasligi, o'zgaruvchanlik xususiyatga ega ekanligini bildiradi.

Masalan, bugungi kunda sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasida 2:1 nisbat bo'lsa, sanoat tarmoqlarining rivojlanishi bilan u 3:1, 4:1 nisbatlarda bo'lishi mumkin. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan iqtisodiyotning boshqa sohalari va tarmoqlari o'rtasida ham shunday o'zgarish bo'lishi mumkin.

Buzilgan nisbatlarning o'z-o'zidan qayta tiklanishga intilishi. Mutanosibliklar iqtisodiyotdagi o'zgarishlar va tasodifiy omillar ta'sirida o'zgarib, bazan buzilib, izdan chiqib turar ekan, ayni paytda ularning tabiatida mustaqil (avtomatik) ravishda qayta tiklanishga intilish ham mavjud bo'ladi. Chunki, mutanosibliklarning buzilishi, ularning turi va darajasidan kelib chiqqan holda, turli iqtisodiy sub'ektlar manfaati muvozanatining buzilishiga olib keladi. Bu esa, umu-miy holda, iqtisodiy sub'ektlar tomonidan olinayotgan naflilik darajasi-ning pasayishi orqali namoyon bo'ladi. Naflilik darajasini oshirishga intilish ko'plab iqtisodiy dastaklar (bozor, talab va taklif, narx, raqobat va boshqa mexanizmlar) orqali mutanosiblikni qayta tiklashga tomon undaydi. Shunga ko'ra, mutanosiblikning amal qilishini ham "mutanosiblikning vujudga kelishi - mutanosiblikning buzilishi - mutanosiblikning qayta tiklanishi" sxemasi orqali ifodalash mumkin. Biroq, mutanosibliklarning o'z-o'zidan qayta tiklanish xususiyatini ro'yobga chiqarishi uchun iqtisodiyotda ma'lum shart-sharoitlar, jumladan, sog'lom iqtisodiy muhit, iqtisodiy erkinlik, ijobiy tarkibiy o'zgarishlar, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish va boshqa imkoniyatlar mavjud bo'lishi lozim.

Turli xususiyatlariga ko'ra farqlanuvchi muayyan tizimga egaligi. Iqtisodiy mutanosibliklarning mazmun-mohiyatini chuqurroq bayon etish maqsadida ularning turli ko'rinishlari bo'yicha turkumlash maqsadga muvofiqdir. Bunday

turkumlash shunchaki rasmiy tavsif kasb etmay, balki mutanosibliklarning iqtisodiy hodisa va jarayonlardagi rolini ochib berish hamda tahlil qilishda maqsadga muvofiq yondashish imkonini beradi.

Iqtisodiy mutanosiblikning mazmunini tadqiq qilish natijasida uni ta'minlashning ob'ektiv zarur degan xulosaga keldik. Chunki, iqtisodiy mutanosiblikning ob'ektiv zarurligi uning vazifalari orqali yanada kengroq namoyon bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, iqtisodiy mutanosiblikning ilmiy kategoriya sifatidagi mazmunini ochib berish uning vazifalarini ajratib ko'rsatishni ham taqozo etadi. Iqtisodiy mutanosiblikning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etish orqali uning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- iqtisodiy o'sish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning bir maromda, barqaror ravishda borishi uchun asos yaratish;

- ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash;

- iqtisodiy resurslarning davlatlar, milliy iqtisodiyot tarmoq va sohalari, hududlari va boshqa tarkibiy qismlari bo'yicha oqilona va samarali taqsimlanishiga imkon yaratish;

- jamiyatdagi yalpi ijtimoiy mehnatni ishlab chiqarish tarmoqlari va sohalari o'rtasida oqilona taqsimlash va h.k.

Iqtisodiy mutanosibliklarning ushbu vazifalarini aniq va izchil ravishda bajarilishi o'z navbatida iqtisodiy taraqqiyotning barqarorligi hamda iqtisodiy o'sish sur'atlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

14.2. Mustaqillikgacha respublika iqtisodiyoti tarkibiy tuzilishida vujudga kelgan nomutanosibliklar: sabab va oqibatlar

O'zbekiston mustaqillikka erishishdan oldin respublikada ishlab chiqarilgan paxta tolasi asosan Rossiyaning markaziy shaharlarida qayta ishlanib va paxtamizdan olinadigan gazmol va tikuvchilik mahsulotlarini chetdan olib kelishga majbur edik.

O‘zbekiston resurslarga boy mamlakat bo‘la turib, iqtisodiy taraqqiyotda ko‘pgina sharq mamlakatlaridan orqada qolib ketdi. 1990 yili aholi jon boshiga ishlab chiqarish bo‘yicha dunyoda 75-80 o‘rinni egalladi, ishlab chiqarishning o‘sish sur‘ati, uning tarkibiy strukturasi, tarkibining yangilanishi, ya‘ni diversifikatsiyasi jihatidan dunyo talablaridan ancha orqada qoldi.

O‘zbekistonning ishlab chiqarishi ko‘p jihatdan agrar xomashyo xarakteriga ega edi va sanoati yahshi rivojlanmadi. 1960-1990 yillar ichida sanoatning milliy daromadni yaratishdagi hissasi o‘zgarmadi.

Vujudga kelgan nomutanosibliklardan yana biri yirik, o‘rta va mayda korxonalar o‘rtasidagi nisbatdir. Sobiq ittifoq vazirlik va mahkamalari tomonidan barpo qilingan korxonalar asosan ulkan hajmli bo‘lib, yirik ishlab chiqarishga mo‘ljallangan edi. Bu, albatta, respublikada sanoat ishlab chiqarishning an‘anaviy turlarini rivojlantirish, mehnat jamoalarining harakatchanlik qobiliyatini oshirish, bozor kon‘yunk-turasiga tezkor moslashuv kabi talablarga javob bermasdi.

Bugungi kunda butun dunyoda korxonalarining 95 foizi kichik biznesga to‘g‘ri kelmoqda, shu jumladan, AQSHda 90 foizni, G‘arbiy evropada 72 foizni tashkil qilmoqda, Yaponiyada kichik va o‘rta biznes ko‘rsatkichlari juda yuqoridir, shuning uchun uning iqtisodiyoti tez sur‘atlar bilan rivojlanmoqda. Kichik va o‘rta biznesning ulushi umumiy korxonalarining 99 foizini tashkil etadi. Kichik korxonalarining yirik korxonalariga nisbatan afzalliklari ko‘p, ular bozor iqtisodiyoti sharoitida kelib chiqadigan o‘zgarishlarga tez moslashadi. Shuning uchun ham, iqtisodchi ekspertlarning hisob-kitoblariga ko‘ra, XXI asrda yirik korxonalarda ishlovchilarning ulushi juda ham qisqaradi, AQSHda butun ishlovchilarning 5 foizi, Yaponiyada 10 foizi to‘g‘ri keladi¹¹⁰.

O‘zbekiston iqtisodiyotida 1970-1980 yillar mobaynida butun sanoat mahsuloti miqdorida ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishning hissasi bir oz kamayib, iste‘mol buyumlari ishlab chiqarish hajmining o‘sganligiga qaramasdan,

---

¹¹⁰ Tuxliev N., Taksanov A. “Natsionalnaya ekonomicheskaya model Uzbekistana”. T., «O‘qituvchi», 2000. 153-bet.

tarkib topgan bu nisbatni maqsadga muvofiq deb ham bo'lmaydi. Iste'mol buyumlari ishlab chiqarish bundan ham yuksakroq rivojlanishi kerak. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shundan dalolat beradi.

O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishida vujudga kelgan nomutanosibliklardan yana biri - qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidadir. Mineral xomashyolarning katta qismi qayta ishlanmagan yoki yarim tayyor mahsulot holida respublikadan chiqib ketardi. Ko'pgina tog'-ruda kombinatlari xomashyoni qayta ishlashning past darajasi bilan ajralib turardi. Buning sababi shuki, ittifoq ahamiyatidagi ulkan korxonalar qazib oluvchi sanoatni respublika ichkarisida mineral xomashyoni chuqur qayta ishlashga, vertikal integratsiya jarayonini, diversifikatsiyani rivojlantirishga emas, balki xomashyo chiqarishga bo'ysundirgan.

80-yillarning oxiriga kelib, O'zbekiston qishloq xo'jaligida ham murakkab vaziyat va nomutanosibliklar vujudga keldi.

Dehqonchilikda, chorvachilikda sur'at pasaya boshladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish darajasi borgan sari uning texnik jihozlash sur'atlaridan ham, aholining tabiiy o'sish sur'atlaridan ham orqada qola boshladi. 1980-1990 yillarda yalpi qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarish sur'ati respublikada aholi tabiiy o'sishi sur'atidan ikki marta, asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlashdan uch martadan ziyod past bo'ldi.

Tabiiyki, bunday sharoitda asosiy muammo mo'l-ko'pchilik, ichki oziq-ovqat bozorini shakllantirish, ortiqchasini tashqi bozorga olib chiqish emas, aholini minimal zaruriy iste'mol mahsulotlari bilan ta'minlash bo'lib qoladi.

1980-1991 yillar ichida qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hammasi bo'lib 8,9 foizga o'sdi. Bu mamlakat aholisi o'sishidan ham, qishloq xo'jaligini asosiy fondlar bilan ta'minlash va kapital sarmoyalar sarfidan ham past ko'rsatkichdir. 1980-1991 yillar mobaynida paxta xomashyosi va tolasi, g'alla ishlab chiqarish pasaydi. Buni quyidagi 14.2.1-jadvaldan ko'rish mumkin.

14.2.1-jadval

O'zbekistonda 1980-1991 yillarda qishloq xo'jalik ekinlarining yalpi yig'im-terimi, (barcha turdagi xo'jaliklarda, ming tonna)¹

Yillar	paxta		g'alla	kartoshka	sabzavot
	xomashyo	tola			
1980	5579,0	1623,5	2435,4	239,0	2459,1
1985	5381,8	1727,7	1471,3	240,7	2385,6
1990	5057,7	1592,6	1898,7	336,4	2842,5
1991	4645,8	1443,2	1908,2	351,2	3348,0
1980-1991 yil-larda o'sish, %	83,3	88,9	78,3	146,2	136,0

Paxtachilikda bu hodisa asosan ikki sababga ko'ra ro'y berdi. Birinchidan, paxta maydonlari boshqa ekinlar, jamoa va davlat xo'jaliklari ishchilarining shaxsiy tomorqa xo'jaligi hisobiga qisqartirildi.

Ikkinchidan, hosildorlikning pasayishi ham uning yalpi yig'im-terimi miqdoriga salbiy ta'sir ko'rsatdi. G'allachilikda ham pasayish hosildorlik hisobiga bo'ldi. Kartoshka va sabzavot ishlab chiqarish ancha o'sdi. Bu o'sish ekin maydonlarini kengaytirish (ekstensiv yo'l) hisobiga ta'minlandi.

14.2.2-jadval

O'zbekistondagi barcha xo'jalik turlari bo'yicha 1 gektar erdagi ekinlar hosildorligi, (sentner hisobida)¹

Yillar	paxta		g'alla	kartoshka	sabzavot
	xomashyo	tola			
1980	29,7	8,6	20,7	100	221
1985	27,0	8,7	15,1	90	199
1990	27,6	8,7	18,8	80	192
1991	27,0	8,4	17,3	87	188
1980-1991 yil-larda o'sish, %	90,0	97,7	83,6	87,0	85,1

14.2.2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, asosiy qishloq xo'jalik ekinlari bo'yicha hosildorlik pasaydi. 1980-1990 yillar mobaynida barcha xo'jalik toifalarida chorvachilik mahsulotlarini etishtirish sezilarli o'sganini ta'kidlash o'rindir.

¹ To'xliiev N. "O'zbekiston iqtisodiyoti". T., «O'qituvchi», 1994. 50-bet.

Umuman olganda, qishloq xo'jaligi ayanchli holatga tushib qolgan edi. Buning sabablari anchagina. Eng avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, bu erda qaror topgan ishlab chiqarish tarkibi oziq-ovqat mahsulotlarini mo'l-ko'l qilishga emas, balki sanoat markazlarini arzon xomashyo bilan ta'minlashga, markaziy mahkamalar irodasini bajarishga qaratilgan edi. Shuning uchun ham, dehqonchilik ekinlari orasida asosiy o'rinni texnika ekinlari jumladan, paxta egallab keldi.

Jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, sanoatsiz qishloq xo'jaligini rivojlantirib bo'lmaydi. Qishloq xo'jaligining qoloqligi sanoatning nochorligi bilan, uning taraqqiyot darajasi bilan belgilanadi. Sanoat nochor bo'lsa, qishloq xo'jaligi ham nochor bo'ladi.

Shu bilan birga, surunkasiga texnika ekinlari ekilaverib, har gektar boshiga mineral o'g'itlar sarfining oshib borganligi erning tinka-madorini quritdi va tuproq xosildorligi pasayishiga olib keldi. Almashlab ekish qoidalariga to'la rioya qilinmadi. Natijada sho'r bosgan tuproq eroziyasiga uchragan maydonlar ulushi kengaydi. Tuproq tarkibining buzilishi hosildorlikning asosiy kushandasi bo'lib chiqdi.

O'zbekiston Respublikasida 1991 yilgacha ijtimoiy mehnat taqsimotiga ko'ra, paxta tolasi ishlab chiqarishga nisbatan yuqori darajada ixtisoslashgan edi. Masalan, ushbu davrlarda paxta maydonlari respublikaning umumiy ekin maydonlarining 75 foizdan ko'proq qismini tashkil etar edi. Birinchi Prezidentimiz I.Karimov so'zlariga ko'ra, «jahonni birorta mamlakatida, erni yaroqsiz holatga olib keladigan uning unumdorligi, kimyoviy tarkibi buzadigan bunday Yuqori darajadagi paxta monopoliyasi bo'lmagan»¹¹¹.

Yuqorida bayon etilgan iqtisodiyotdagi salbiy holatlar aholi turmush darajasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi.

O'zbekistonning YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarish ko'rsatkichi bo'yicha sobiq respublikalardan bunday orqada qolishining asosiy sabablaridan biri - sobiq ittifoqdagi sub'ektiv tarzda noto'g'ri hududiy mehnat taqsimotidir. O'zbekiston ittifoqning asosiy paxta bazasi, ipakchilik, qorako'lchilik va boshqa

---

¹¹¹ Karimov I.A. «YAngicha fikrlash va ishlash - davr talabi». T., «O'zbekiston», 1997. 16-bet.

mahsulotlarning asosiy ishlab chiqaruvchisi bo'lib, ularni xomashyo tarzida chetga chiqargan. Bu tarmoqlarda esa, qo'l mehnatining ulushi Yuqori bo'lib, mehnat unumdorligi esa past darajada bo'lgan edi.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, paxtaning 95 foizi qayta ishlanmasdan respublikadan tashqariga olib ketilar edi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari va korxonalari rivoj topmadi.

Sanoat tarmoqlari tarkibiy tuzilishida ham chuqur nomutanosiblik mavjud edi. Sanoatda tayyor mahsulotlar ulushi 50 foizni tashkil etar edi. Bu esa, sanoatning ham xomashyo va oraliq mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltirilganligidan dalolat beradi.

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi nomutanosiblik O'zbekistonga yuqoridan turib zo'rlab tiqishtirilgan ixtisoslashuv oqibati edi. Sobiq ittifoq davrining keyingi 50 yili mobaynida engil sanoatning umumiy ishlab chiqarish hajmidagi ulushi 54 foizdan 37 foizgacha, oziq-ovqat sanoati ulushi esa, 30 foizdan 14 foizgacha tushib qoldi.

Tarkibiy tuzilishda vujudga kelgan nomutanosibliklar investitsiya muammolari bilan ham bog'liq edi.

Investitsiyalash muammosi - bu avvalo ularni amalga oshirishga ketadigan moliyaviy va moddiy resurslar muammosidir. Ishlab chiqarishning 1991-1995 yillardagi pasayishi uni o'stirish uchun zarur bo'lgan moddiy imkoniyatlarni pasaytiradi, respublikaning moliyaviy resurslarini, birinchi navbatda davlat byudjeti daromadlarini kamaytiradi. O'zbekiston Respublikasida davlat byudjetining real daromadlari, byudjetdan tashqari kapitallar daromadlarini ham qo'shganda, bizning hisoblarimizga asosan 1995 yilda 1991 yilga nisbatan 41 foizga kamaydi. Investitsiyalash va aholini ijtimoiy himoyalash uchun moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyoj kattadir. Amaliyotning ko'rsatishicha, investitsiyalarni ko'paytirmay, ularning samaradorligini oshirmay turib, ishlab chiqarishning pasayishini to'xtatib va uning yuksalishiga erishib bo'lmaydi.

Ahvol yana shu bilan murakkablashdiki, O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqaruvchi tarmoqlar xali etarli darajada rivojlanmagan edi. Bu barqaror iqtisodiy

o'sishni ta'minlash maqsadida iqtisodiyotda tarkibiy qayta qurishni amalga oshirish zaruriyatini keltirib chiqaradi va katta hajmdagi resurslarni talab etadi.

14.3. Milliy iqtisodiyotdagi tarkibiy nomutanosibliklarni

bartaraf etish zarurligi va uning yo'llari

Respublikamizda uzoq yillar davomida amal qilib kelgan ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan xo'jalik yuritish tizimi iqtisodiyotimizda o'zining salbiy asoratlarini qoldirdi. Zamonaviy tarkibiy tuzilish markazlashgan rejalashtirish usuli bilan umumittifoq mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan edi. Shu bilan birgalikda, O'zbekiston butun sobiq ittifoqni sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligini paxtachilik sohasidagi mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirar edi. O'zbekiston totalitar tuzum davrida ishlab chiqarish darajasi jihatdan kam rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin oldi.

Davlat mustaqilligining qo'lga kiritilishi bilan O'zbekiston uchun iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning keng istiqbollari ochildi va ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish yo'li tanlab olindi. Respublikada barqaror iqtisodiy o'sish va aholi farovonligini ta'minlash uchun iqtisodiyotimizning tarkibiy tuzilishida tub o'zgarishlar qilish muhim vazifalardan biri sifatida belgilab olindi.

Ya'ni: «... Eng asosiy vazifa - o'tish davri davomida butun xalq xo'jaligi strukturasi chuqur qayta qurishdan iboratdir. Shunday bir strukturani vujudga keltirish zarurki, bu struktura barcha resurslarimizni hisobga olib, O'zbekistonning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligini ta'minlash imkonini bersin»¹¹².

Iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy o'zgartirishdan ko'zlangan asosiy maqsad - iqtisodiyotning xom ashyoviy bir tomonlama rivojlanishiga chek qo'yish, tayyor, tugallangan mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, importga qaramlikni cheklash, eksport salohiyatini oshirish, istiqbolli sohalarga ustuvorlik berish, ishchi kuchi resurslarining oqilona foydalanilishini ta'minlash, milliy bozorni ichki ishlab chiqarish hisobiga to'ldirish va aholi talablarini to'laroq qondirish orqali mamlakatning barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlash hisoblanadi.

---

¹¹² Karimov I.A. "O'zbekiston iqtisodiy isloqotlarni chuqurlashtirish yo'lida". -T.: «O'zbekiston», 1995. 246 b.

Shu sababli Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev iqtisodiyotimizning tarkibi masalasiga alohida to'xtalib ta'kidladiki, - "...mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari tarkibi va hududlarning eksport salohiyatini yanada rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish 2017 yilda so'zsiz hal qiluvchi faoliyat yo'nalishiga aylanishi zarur"¹¹³.

YaIM ni tarmoqlar bo'yicha tahlil qilib o'rganish - yahlit iqtisodiyotning tarkibiga kiruvchi alohida tarmoqlarning shu mahsulotni yaratishdagi o'rni va hissasini aniqlashga yordam beradi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mamlakatimizda yaratilayotgan YaIMning tarkibida sanoat, qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish, shu jamladan, aholiga pullik xizmat ko'rsatish kabi sohalarning o'rni va hissasi salmoqli o'rinni egallaydi.

O'zbekiston iqtisodiyoti 1996-2003 yillar davomida o'rtacha yillik 4% o'sish darajasi bilan rivojlandi. Iqtisodiyotning turli xil tarmoqlari va sohasini tarkibiy o'zgartirish, qulay ishblarmonlik muhitini yaratish, tarmoqlarda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonlari natijasi sifatida mamlakatimiz iqtisodiyoti 2004 yildan boshlab yillik 7-9 foiz darajasidagi yuqori va barqaror o'sish sur'atlarini namoyish qila boshladi.

Keyingi yillarida sanoat tarmog'i va xizmatlar sohasining rivojlanish salohiyatini yanada kengaytirilishi natijasida YaIM tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining (2000 yilda 34,4 foizdan 2016 yilda 17,6 foizga) bosqichma-bosqich kamayish tendensiyasi saqlanib qoldi. Shu bilan birga, YaIM tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining kamayishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ijobiy o'rtacha yillik o'sish sur'atlari fonida sodir bo'ldi.

Milliy iqtisodiyotning tarmoq tarkibi har bir davrdagi ijtimoiy mehnat taqsimoti, fan-texnika taraqqiyoti va davlatning tarkibiy siyosatini ifodalab beradi. U iqtisodiyotning tarkibiy tizimida asosiy o'rinni egallaydi va hududiy hamda

---

¹¹³ SH.M.Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. Xalq so'zi. 15.01.2017

takror ishlab chiqarish tarkiblari bilan o‘zaro bog‘liq. Chunki tarmoqlar ma’lum hududlarda joylashgandir.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishda asosan ikki muhim muammoni hal etishga e’tibor qaratilishi lozim. Birinchidan, mustaqil davlatchilikni shakllantirgan holda bozor iqtisodiyoti infratuzilmasini vujudga keltirish; ikkinchidan jamiyat a’zolarining yashashi va mehnat qilishlari uchun har tomonlama qulay sharoitlar yaratishdan iborat.

Bugungi kunda iqtisodiyotni barqarorlashtirishga ko‘p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish, bozor infratuzilmasini yaratish va takomillashtirish, ishlab chiqarish mexanizmini ixtisoslashtirish, iqtisodiy qonunlar mutanosibligini ta’minlash orqali erishish mumkinligi amalda yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

Milliy istiqodiyotni tarkibiy jihatdan qayta tuzish zarurligi eng avvalo tarkibiy o‘zgarishlarning xalq xo‘jaligining ustuvor tarmoqlarida amalga oshirish, ularning maqsad va vazifalarini belgilash hamda muvofiqlashtirishni taqozo etadi. Shuning uchun, hozirda har bir tarmoqning o‘ziga xos xususiyatlarini e’tiborga olgan holda tarkibiy qayta tuzish chora-tadbirlarini belgilab olish va amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, aniq-puxta ishlab chiqilgan moliya-kredit siyosatini amalga oshirish, iqtisodiyotda tub tarkibiy siljishlarga erishish xalq xo‘jaligining xomashyoviy qiyofasiga barham berish o‘tish davrida navbatdagi ustuvor vazifalar sifatida ko‘rsatildi.

Barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash maqsadida butun iqtisod tayanchi bo‘lgan o‘zak tarmoqlarni qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish o‘zbek modelining muhim jihatidir.

O‘zak tarmoqlar bu milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish uchun eng zarur bo‘lgan resurslarni etkazib beruvchi tarmoqlar majmuidir. O‘zak tarmoqlarga neft mahsulotlari va boshqa energiya resurslari, tabiiy gaz, ko‘mir ishlab chiqaruvchi sohalar, tog‘ metallurgiya kompleksi, kimyo, mashinasozlik va samolyotsozlik sanoatlari kiradi. Hozirgi kunda O‘zbekistonda milliy iqtisodiyotga xizmat qiladigan va texnika taraqqiyotini ta’minlashning asosiy sharti hisoblangan

o‘zak tarmoqlar yirik investitsiyalarni yo‘naltirish orqali davlatning bevosita ko‘magi orqali rivojlanmoqda. Darhaqiqat, mustaqillikning muhim iqtisodiy sharti hisoblangan o‘zak tarmoqlarni rivojlantirish orqali birinchidan, mamlakatning eksport salohiyatini oshirishga erishish, ikkinchidan, dunyo hamjamiyatida iqtisodiy qudrati katta bo‘lgan davlatlar qatoridan munosib joy olish mumkin. Shuningdek, o‘zak tarmoqlarni rivojlantirish iqtisodiyotda yangi infratuzilmalarni barpo etish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi o‘zgarishlar infratuzilma va noishlab chiqarish sohalaridagi tarkibiy siyosatda ham ma‘lum o‘zgarishlarni taqozo etadi.

Infratuzilma sohasidagi tarkibiy o‘zgarishlar uning ishlab chiqarish, ijtimoiy va bozor infratuzilmasi kabi barcha sohalarini qamrab oladi.

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini o‘zgartirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- milliy iqtisodiyot taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan sanoat komplekslarini mutanosib va o‘zaro bog‘liqlikda rivojlanti-rishning tarmoq dasturlarini ishlab chiqish. Bunday komplekslar jumlasiga yoqilg‘i-energetika, mashinasozlik va metallurgiya, kimyo va neft-kimyo, oziq-ovqat komplekslari kiradi;

- eksportga yo‘naltirilgan, raqobatbardosh mahsulotlarni vujudga keltirish, ularni rivojlantirish uchun tashkiliy-huquqiy, iqtisodiy sharoitlarni ta‘minlash, shuningdek, ushbu tarmoqlarda marketing strategiyasini ishlab chiqish, ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasini, shu jumladan, transport va aloqa tizimlarini, lizing va konsalting firmalarini rivojlantirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy muvozanat, xususiy muvozanatlik, umumiy muvozanatlik, retsession farq, inflyasion farq, multiplikator samarasi, iqtisodiy mutanosiblik, tarmoqlararo mutanosiblik, tarmoq ichidagi mutanosiblik, hududiy mutanosiblik, davlatlararo mutanosiblik, akselerator samarasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy muvozanatlik, xususiy va umumiy muvozanatliklarga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.

2. Multiplikator samarasi nima? Investitsion sarflarning o'zgarishi va multiplikator miqdori o'rtasidagi bog'liqlik qanday? Agar jamg'armaga o'rtacha moyillik 0; 0,4; 0,6 ga teng bo'lsa, multiplikator qanday bo'ladi? Agar tadbirkor investitsiyalari darajasini 8 mln. so'mga ko'paytirsa, iste'molga o'rtacha moyillik esa 4/5 ga teng bo'lsa, SMM qanday o'zgaradi?

3. Milliy iqtisodiyotning muvozanatlik darajasiga erishishda xususiy mutanosibliklarning roli qanday? Mutanosiblikning qanday turlarini bilasiz? Ularga qisqacha ta'rif bering.

4. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday?

15-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNING SIKLLILIK

XARAKTERI

15.1. Sikllilik - iqtisodiy taraqqiyotning umumiy shakli ekanligi

Har qanday mamlakat, shu jumladan industrial rivojlangan mamlakatlar ham iqtisodiy o'sish, iqtisodiy resurslarning to'la bandligi va narxlarning barqaror darajasiga erishishga harakat qiladilar. Ammo uzoq muddatli iqtisodiy o'sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari bilan uzilib turadi. Iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Vaqti-vaqti bilan ob'ektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar paydo bo'ladi va bu uzilish iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishi hisoblanadi. Bu holat iqtisodiy adabiyotlarda **iqtisodiyotning siklli rivojlanishi** deb ataladi.

Ko'plab iqtisodchilar ortiqcha ishlab chiqarish sabablarini ochib berishga harakat qilib, talabning ko'payishi va kamayishi, ishlab chiqarish hajmining o'sishi yoki qisqarishi kabi hodisalarning davriy tavsifiga e'tibor qaratdilar. Bu hodisalarning ro'y berish ketma-ketligidagi ma'lum izchillik ham aniqlandi. Siklli rivojlanishning ob'ektivligi va realligi, uning iqtisodiy jarayonlar tavsifiga ta'siri nuqtai nazaridan ahamiyatligi to'g'risida bir qator taniqli iqtisodchilar, jumladan, A.Shpitgof, M.Tugan-Baranovskiy, T.Veblen, U.Mitchell, J.M.Klark, J.Xiks, J.M.Keyns, Y.Shumpeter va boshqalarning ilmiy asarlarida bayon etilgan.

Ta'kidlash lozimki, turli darslik va o'quv qo'llanmalarda mazkur muammoni yoritishga ham turlicha darajada yondoshiladi. Jumladan, akademiklar V.I.Vidyapin, A.I.Dobrinin, G.P.Juravleva va L.S.Tarasevich umumiy tahriri ostida tayyorlangan darslikda bu muammoga alohida mavzu orqali keng to'xtalib o'tilgan.¹¹⁴ Unda iqtisodiy sikllar nazariyasi iqtisodiy o'sish nazariyasi bilan bir qatorda iqtisodiy dinamika nazariyalari tarkibiga kirishi, iqtisodiy sikl tabiatining o'zi esa munozarali va kam o'rganilgan muammolardan biri ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, ijtimoiy hayotda siklli rivojlanishni tan oluvchi hamda inkor etuvchi

---

¹¹⁴ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. - M.: INFRA-M, 2005, 465-485-b.

ikki yo'nalishdagi tadqiqotchilar mavjudligi ko'rsatilgan. Siklning mohiyatini ochib berishda dastlab unga jismlar o'zaro ta'sir jarayonining natijasi sifatida qarab, falsafiy qoidalar nuqtai nazaridan izohlashga harakat qilingan. Sikl fazalarini ajratib ko'rsatishda markscha sanoat sikli nazariyasiga keng to'xtab o'tilgan. Shundan so'ng sikllarning asosiy turlari, bugungi kunga qadar mavjud bo'lgan sikllar to'g'risidagi nazariyalar bayon etilgan.

Ba'zi bir darsliklarda esa iqtisodiyotning siklli rivojlanishi muammolariga nisbatan qisqa, umumiy tarzda to'xtab o'tilgan.¹¹⁵ Ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda iqtisodiy siklning mohiyati va uning fazalari bayoniga to'xtalib o'tamiz.

Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'liqsimon harakat sifatida davom etadi. Sikli harakat iqtisodiy o'zgarishning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanat unsurlaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilishidagi notekislikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarning, iqtisodiy taraqqiyotning almashuvini aks ettiradi.

Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi. Inqiroz fazasining asosiy belgilari va o'ziga xos xususiyatlarini mazkur bobning 3-bandida batafsil bayon etiladi.

---

¹¹⁵ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamaeva. – 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2004, 537-541-b.; Borisov E.F. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – 3-e izd., pererab. i dop. M.: YUrayt-Izdat, 2005, 301-309-b.

Inqirozdan keyin **turg'unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansada, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo'ladi. Narxlarning pasayishi to'xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zahiralari barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg'unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga etadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, ssuda foizi o'sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o'sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Hozirgi zamon iqtisodiy adabiyotlarida AQSH Iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosi (NBER) tomonidan ishlab chiqilgan atamalardan keng foydalaniladi.¹¹⁶ Unga ko'ra sikl o'z ichiga quyidagi to'rtta fazani, ya'ni yuqori **nuqta** (cho'qqi, bum), **qisqarish** (retsessiya, tushkunlik), **quyi nuqta** (turg'unlik), **jonlanish** (kengayish)ni oladi.

Quyidagi 15.1.1-rasmda AQSH va boshqa ayrim mamlakatlar iqtisodchilari tomonidan tan olingan iqtisodiy sikl ko'rsatilgan. Siklning eng yuqori nuqtasida iqtisodiyotda to'liq bandlilik kuzatiladi va ishlab chiqarish to'liq yoki deyarli to'liq quvvat bilan ishlaydi. Siklning bu fazasida narx darajasi o'sish tamoyiliga ega bo'ladi, iqtisodiy faollikning o'sishi to'xtaydi.

---

¹¹⁶ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. - M.: INFRA-M, 2005, 465-485-b.

15.1.1-rasm. Iqtisodiy siklning ikkinchi ko‘rinishi

Bu ikkala ko‘rinishdagi sikl bir-biridan shaklan farqlansada, mazmun jihatidan o‘xshash bo‘lib, inqiroz va o‘shishlarning muqarrar ravishda ma’lum davrlarda takrorlanib turishi tan olinadi.

15.2. Iqtisodiy siklning monetaristik, iqtisodiy beqarorlik nazariyalari

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqish sabablari va ularga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarning chuqur va izchil ravishda tadqiq etilishi turli ko‘rinishdagi iqtisodiy sikl nazariyalarining vujudga kelishiga olib keldi.

Ko‘pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy sikllarning ob’ektiv tavsifini tan olib, bu hodisani unga ta’sir ko‘rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish orqali o‘rganishni tavsiya qiladi. Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani **eksternal nazariya** deb atash qabul qilingan.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- urushlar, inqilobiy o‘zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi;

– yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog‘liq ravishda aholi migratsiyasi, er shari aholisi sonining o‘zgarib turishi;

– ijtimoy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o‘zgartirishga qodir bo‘lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o‘zgarishlar.

Internal nazariya iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o‘ziga xos ichki omillar tug‘diradi deb hisoblaydi.

Asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati ko‘pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy siklni keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda mashina-uskunalar talabning keskin ortishini keltirib chiqaradigan iqtisodiy o‘sish boshlansa, tabiiyki, bu hol mashina va uskunalar to‘liq eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi.

Boshqa ichki omillardan qo‘yidagilar ajratib ko‘rsatiladi:

- Shaxsiy iste‘molning o‘zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi);
- investitsiyalar, ya‘ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo‘naltiriladigan mablag‘lar hajmi;
- ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta‘sir ko‘rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o‘zgarishi.

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish ko‘pam to‘g‘ri emas. Iqtisodiy sikl va umuman iqtisodiy tizimdagi miqdoriy va sifat o‘zgarishlar tashqi va ichki omillar oqibatida kelib chiqishi mumkin emas.

Shuningdek, iqtisodiyotning siklli rivojlanishi sabablarini izohlashda bir qator quyidagi nazariyalar ham ilgari suriladi:

Sof monetar nazariya. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha bozor iqtisodiyotida markaziy o‘rinni pul va kredit egallaydi. Iqtisodiyotning siklli o‘zgarishi eng avvalo pul massasining oqimini o‘zgartirishga bog‘liq.

Iqtisodiy faollikning o‘sishi, iqtisodiyotning ravnaq topishi uning turg‘unlik bilan almashinib turishiga yagona sabab pul oqimining o‘zgarishidir. Tovarlariga

talabning ortishi natijasida savdo, chakana narx o'sib, ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi.

Pul oqimi (iste'mol xarajatlari summasi) pul miqdorining o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Pul miqdorining kamayishi iqtisodiy faoliyat faolligini pasaytiradi.

Pul va kredit tizimi beqaror tavsifga ega ekanligi sababli pul oqimini barqarorlashtirish murakkab hisoblanadi. Hozirgi paytda kredit pullari to'lov va muomala vositasi sifatida asosiy rolni o'ynaydi. Aynan bank tizimi kredit pullarni yaratadi, shunga ko'ra, pul oqimining o'zgarishida banklarning hisob stavkalari katta ahamiyat kasb etadi. Bu nazariyaning ayrim namoyandalari pulni harakatga keltiruvchi kuch sifatida qarab, muvozanatning buzilishiga asosiy sabab deb ko'rsatadilar.

Ikkinchi guruhi esa pul tizimi mutanosiblikni buzmaydi, faqat mutanosiblikni buzilishiga olib keluvchi boshqa omillar uchun sharoit yaratadi, degan fikrni ilgari suradilar. Muvofiq ravishda monetar va nomonetar yo'nalish vujudga keldi. Monetar nazariyaning e'tiborli tomonlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1) yuksalish fazasi davrida kreditni kengaytirish tufayli kelib chiqqan ishlab chiqarish tuzilmasi nomutanosibliklarini tahlil qilinadi;

2) mazkur nomutanosibliklarning salbiy oqibati sifatida kelib chiquvchi inqirozlar tahlil qilinadi.

Shunday qilib, bu nazariya jamg'arishning davriy ravishda oshib ketishi va mutanosiblikning buzilishining asosiy sababi sifatida pulni ko'rsatadilar. **Nomonetar nazariya** tarafdorlari esa texnologik o'zgarishlar, yangiliklar, ixtirolarning ahamiyatini alohida ta'kidlab, pul jamg'arishning ko'payib ketishidagi rolini ko'rsatishadi. Monetar va nomonetar yo'nalish o'rtasidagi farq uncha katta emas, biri ikkinchisini to'ldiradi.

Har ikkala nazariya ham oxir-oqibat iqtisodiy faollikning kuchayishiga iste'mol emas, balki investitsiya sabab bo'ladi, degan fikrni ilagi suradi.

Iqtisodiy sikllarni iste'mol tovarlariga talabni o'zgarishiga bog'lab, akseleratsiya prinsipiga e'tibor qaratiladi. Bu prinsip mohiyatiga ko'ra texnik

sabablar tufayli iste'mol tovarlariga bo'lgan talabning o'zginagina o'zgarishi ishlab chiqarish uchun zarur tovarlarga talabni keskin o'zgarishiga olib keladi.

Etarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi. Bu nazariyaning mohiyati ko'proq jamg'arib, samarali darajada iste'mol qilmaslik jamiyatni siklli rivojlanishining sababi qilib ko'rsatiladi.

1. Mablag'ni jamg'arish, boshqacha aytganda xazinaga aylantirish turg'unlikka olib kelishi mumkin, Chunki bu mablag' investitsiyalash uchun foydalanilmaydi.

2. Pulni jamg'arish iste'mol tovarlariga talabning qisqarishiga olib keladi, Chunki u iste'molga sarflanmaydi.

3. Natijada investitsiyaga nisbatan pul shaklidagi jamg'arish hajmi o'sib borib, iste'mol tovarlariga talab kamayib boradi, taklif esa ortadi, narx pasayadi, iste'mol tovarlari bozoridagi qiyinchiliklar inqirozga olib keladi.

Jamg'arish nazariyasi. Bu nazariyaga ko'ra iqtisodiy sikl ishlab chiqarish vositalari yoki kapitallashgan investitsion tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq. Kundalik iste'mol tovarlari ishlab chiqarish bilan uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar va ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish sikllari o'rastida katta farq bor.

Kundalik iste'mol mollari doimiy ravishda iste'mol qilinadi. Ularning iste'mol miqdori o'zgargan taqdirda ham uncha katta o'zgarishlar sodir bo'lmaydi.

Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni domiy ravishda xarid qilinmaydi. Balki ular iste'molchi daromadi ko'paygan paytdagina sotib olinadi.

Iste'mol o'sgan sari kapital tovarlarga talab ham ortadi. Bunda ishlab chiqarish tarkibida nomutanosibliklar yuz beradi, ya'ni iste'mol tovarlari, uzoq muddat foydalaniladigan va kapital tovarlar o'rtasida nisbatlar buziladi.

Inqirozning sababi pul etishmasligi, bank rezervlarining kamligi tufayli emas, balki ana shu nisbatlarning buzilishidir. Lekin ko'pchilik iqtisodchilar etarli darajada iste'mol qilmaslik inqirozning sababi emas, balki uning oqibatidir, deb ta'kidlaydilar. Ya'ni iste'molchilar daromadlarini ko'proq jamg'arishga

ajratganlaridan emas, balki to'lov qobiliyatini etarli emasligidan, ya'ni xarid qilish uchun pulni yo'qligidan kelib chiqadi.

Psixologik nazariya. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tushuntirishda iqtisodiy nazariyalar bilan bir qatorda psixologik nazariyalar ham keng o'rin olib bormoqda. Psixologik nazariya tarafdorlariga J.M.Keyns, U.Mitchell, F.Xaek va boshqalarni kiritish mumkin. Ularning fikricha, insondagi optimizm va pessimizm faoliyat aktivligiga ob'ektiv iqtisodiy omillar: foiz normasi, pul oqimi, foyda va boshkalar ta'sir ko'rsatib, buning natijasida ishlab chiqarishning qisqarishi yoki kengayishi ro'y beradi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi¹. Quyidagi 15.2.1-jadvalda ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

15.2.1-jadval.

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2–4 yil	Zahiralar miqdori → YAMM, inflyasiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7–12 yil	Investitsion sikl → YAMM, inflyasiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi talab → daromad
Kondratev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Forrester sikli	200 yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000 yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi

Kitchin sikli zahiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o'zining e'tiborini tovar zahiralarining harakat chog'idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'lqinlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u siklning davomiyligini jahondagi

¹ Qarang: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 469-b.

oltin zahiralarning tebranishlari bilan bog'lab, uni 3 yil 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko'pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o'rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko'rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Fransiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa etakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator Evropa davlatlarida boshlangan inqiroz, tub mohiyatiga ko'ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va evropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo'lib, ulardan ettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro'y bergan.

Kuznets sikli ko'p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida, milliy daromad, iste'molchilik sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalari, hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko'rsatkichlarida 20 yillik o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini aniqlaydi. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratev sikli «uzoq to'lqinlar» sikli deb ham ataladi. Sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo'shadi. Uning tadqiqoti Angliya, Fransiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab oladi. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'p omilli tahlilini o'tkazib, ya'ni

tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I-sikl: 1787-1814 yillar - ko'taruvchi to'lqin; 1814-1851 yillar - pasaytiruvchi to'lqin.

II-sikl: 1844-1851 yillar - ko'taruvchi to'lqin; 1870-1896 yillar - pasaytiruvchi to'lqin.

III-sikl: 1896-1920 yillar - ko'taruvchi to'lqin.

Kondratev siklining davomiyligi o'rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondratev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyusiyasi, ikkinchisini - temir yo'l transportining rivojlanishi, uchinchisini - elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to'rtinchisini - avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog'laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo'lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqligi sababli uning hech bir sohasiga inflyasiya to'lqini yoki turg'unlikning nohush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e'tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Odatda iqtisodiy inqirozlardan sanoatning ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlari ko'proq zarar ko'radilar.

Uy-joy va sanoat binolari qurilishi, og'ir mashinasozlik hamda investitsion tovarlar, avtomobillar, maishiy xo'jalik buyumlari va shunga o'xshash tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq sanoat tarmoqlari va ularda band bo'lgan ishchilar

siklning inqiroz fazasida og'ir oqibatga uchraydi. Biroq, bu tarmoqlar siklning yuksalish fazasida o'zining rivojlanish uchun yuqori darajada rag'bat oladi.

Iqtisodiyot qiyinchilikni boshdan kechira boshlaganda, ishlab chiqaruvchilar ko'pincha zamonaviy uskunalarni sotib olishni va yangi zavodlar qurishni to'xtatadi yoki qandaydir muddatga kechiktirishi mumkin. Bunday kon'yunktura sharoitida investitsion tovarlar zahiralarni ko'paytirish hech qanday iqtisodiy mazmunga ega emas, aksincha korxonalar mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan ancha to'laroq foydalanishlari mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy jihatdan qulay davrlarda, ya'ni siklning jonlanish va yuksalish fazalarida ishlab chiqarish vositalari odatda ular to'liq eskirgunga qadar almashtiriladi. Ammo tanazzul davri kelganida, korxonalar o'zining eskirgan uskunalarni ta'mirlab, ularni ishga tushiradi. Shu sababli bu davrda ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalar keskin qisqaradi. Ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo'lgan ayrim korxonalar, hatto iste'mol qilingan asosiy kapitalining o'rnini qoplashga ham harakat qilmaydi.

Qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari iqtisodiy siklning oqibatlarini nisbatan kamroq darajada sezadi.

Aholi yoki keng iste'molchilar qatlamiga iqtisodiy sikl turlicha ta'sir ko'rsatadi. Tanazzul davri boshlanganda, doimiy daromad oluvchi iste'molchilar oila byudjetini qisqartirishga to'g'ri keladi, maishiy texnika va avtomashina kabi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni xarid qilishini to'xtatadi. Har qanday sharoitda ham oila a'zolari eb-ichishi va kiyinishi zarurligi tufayli, oziq-ovqat mahsulotlari va kiyim-kechaklar, ya'ni qisqa muddatda foydalanadigan iste'mol tovarlarini xarid qilishni to'xtatish mumkin emas. Faqat, bunday tovarlarni xarid qilish miqdori qandaydir darajada kamayishi mumkin.

Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi ko'pchilik sanoat tarmoqlari Yuqori darajada monopol mavqega egaligi bilan farqlanadi va natijada bozorda nisbatan ko'p bo'lmagan yirik firmalar ma'lum davr davomida narxning pasayishiga qarshi turishi, talabning kamayishi sababli mahsulot chiqarish hajmini cheklash uchun etarlicha monopol

hukmronlikka ega bo'lishi mumkin. Shu sababli talabning kamayishi birinchi navbatda ishlab chiqarish va bandlilik darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Bunga teskari bo'lgan holatni qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarida kuzatish mumkin. Bu tarmoqlarning ko'pchiligi o'zlarining raqobatga layoqatsizligi va ishlab chiqarish markazlashuv darajasining pastligi bilan tavsiflanadi. Shu sababli ular siklning salbiy oqibatlariga qarshi tura olmasligi mumkin va mahsulotlariga talabning pasayishi ishlab chiqarish darajasiga qaraganda narxlarda ko'proq aks etadi.

Demak, kapitalning to'planishi Yuqori darajada bo'lgan tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmining keskin pasayishi va narxlarning nisbatan sekin tushishi, to'planish darajasi past bo'lgan tarmoqlarda narxlarning sezilarli tushishi va mahsulot ishlab chiqarish hajmining nisbatan kam qisqarishi kuzatiladi.

15.3. Iqtisodiy inqiroz mazmuni, uning moddiy asosi, sabablari va turlari

Siklli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Shunga ko'ra Ushbu fazaning mazmuni va uning turlarini batafsil ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Inqiroz bir siklni nihoyasiga etkazib, yana muqarar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg'arilishi uning hamma funksional shakllarida namoyon bo'ladi.

Inqiroz fazasida ishlab chiqarish va bandlilik qisqaradi, ammo narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Bu fazaning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlilik o'zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. Shunga ko'ra, **iqtisodiy inqiroz** deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri uning tushkunligi bilan

almashinadi. Iqtisodiyotning o'sishi inflyasiya, ya'ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko'tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladiki, bunda iqtisodiy o'sish bandlilik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyasiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi - takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarchiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga siklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersada, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, guruhlariga ajratish mumkin.

1. Xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi **miqyosiga ko'ra** inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlarga bo'lish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo'jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya'ni ayrim sohalarda yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro'y beradi.

Ayrim sohalardagi inqirozlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Pul-kredit sohasidagi inqiroz. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti qisqaradi. Aksiya va obligatsiyalarning kursi, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi holda bankrotlikka uchraydilar.

Valyuta inqirozi. Bunda milliy valyutaning obro'si tushib ketadi. Bankda valyuta zahirasi tugab, milliy valyuta kursi tushib ketadi.

Birja inqirozi. Bu tanglik birjada qimmatli qog'ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emissiya qilishni qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlikda ifodalanadi.

Ekologik inqiroz. Atrof-muhitni eng avvalo inson sog'lig'ini yo'qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajada vaziyatni vujudga kelishida ifodalanadi. U sanoatning shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar inqirozi. Bu milliy xo'jalikni biron-bir tarmog'ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beradi.

Tarkibiy inqirozlar. Iqtisodiyotdagi inqirozlardan bir ko'rinishi yoki uning bir turi tarkibiy inqirozlardir. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo'ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi xarid qilish, iste'molchilik tovarlarining faollik sur'atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. Qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo'ladi.

Agrar inqiroz. Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi: 1) qishloq xo'jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarining to'planishi; 2) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi; 3) fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo'lishi, ularning qarzlarning ortishi; 4) qishloq aholisi o'rtasida ishsizlarning ko'payishi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, agrar inqirozlar o'ziga xos tavsif kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoqroqqa cho'zilib boradi. Birinchi

agrар inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o'rtasigacha davom etgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrар inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishga qadar davom etdi. Uchinchi agrар inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrар inqirozlarning cho'zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar: a) ergа xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi; b) er rentasining mavjud bo'lishi va uning uzluksiz sur'atda o'sib borishi. Yer rentasining, avvalo absolyut rentaning ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi; v) ko'plab mayda dehqon xo'jaliklarining mavjud bo'lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va ijara haqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgarigi miqiyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

Agrар inqirozlar siklli tavsifga ega bo'lmaydi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish absolyut tavsifga emas, balki nisbiy tavsifga ega. Chunki inqiroz ro'y bergan mamlakatlarda million-million kishilar doimiy suratda ochlikda yashaydi.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini **muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko'ra** davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlarga ajratish mumkin.

Davriy inqirozlar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq inqirozlar to'liq sikl buyicha yuz bermaydi. Siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur bo'lmay, qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qurg'oqchilik tufayli iqtisodiyotda tang ahvolga tushish mumkin.

3. **Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra** inqirozlar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlariga bo'linadi. Tovarlarini **ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi** turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la sota olmaslikda namoyon bo'ladi.

Taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida muvozanat buzilib, etishmovchilik natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy sikl, iqtisodiy inqiroz, turg'unlik (depressiya), jonlanish, yuksalish, tarkibiy inqirozlar, agrar inqirozlar, eksternal nazariya, internal nazariya, sof monetar nazariya, nomonetar nazariya, etarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi, jamg'arish nazariyasi, psixologik nazariya, Kitchin sikli, Juglar sikli, Kuznets sikli, Kondratev sikli, valyuta inqirozi, birja inqirozi, ekologik inqiroz, davriy inqiroz, oraliq inqirozlar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday? Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?
2. Iqtisodiy siklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.
3. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. Siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko'rsating.
4. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.
5. Iqtisodiy sikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko'rsating.
6. Iqtisodiy siklning oqibatlarini baholang.

16-MAVZU. DEMOGRAFIK HOLATNING MAMLAKAT IQTISODIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

16.1. Aholi o'sishi va iqtisodiy taraqqiyot o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha turli xil nazariyalar

Demografik omilning o'zgarib borishi global muammo bo'lib, u ko'p jihatdan jamiyatning holati va rivojlanishini belgilaydi. Dunyo aholisi yiliga 80 milliondan ziyod kishiga ko'payishi davom etmoqda. Insoniyat soni 1804 yilda bir milliard kishiga etgan bo'lsa, atigi 123 yildan so'ng yana bir milliard kishiga ko'paydi, uchinchi milliard 33 yilda, to'rtinchisi 14 yilda, beshinchisi 13 yilda qo'shildi. Aholining rekord darajada — o'rta hisobda 87 million kishi miqdorida yillik ko'payishi 1980 yillarda kuzatildi. Dunyo aholisi soni 1950—2000 yillarda oshishining deyarli uchdan ikki qismini Osiyo qit'asi ta'minladi: uning ulushi oshib, 56 %dan 61 %ga etdi. Aholi ko'payishining hajmi jihatidan Afrika ikkinchi bo'lib qoldi, uning ulushi oshib, 9 %dan 13 %ga etdi.

2000 yilda sayyora aholisining soni 6 milliard kishidan oshdi va ko'payish sur'ati birmuncha qisqarayotganligiga qaramay, uning o'sish jarayoni davom etmoqda va 2050 yilga borib, chamasi 10,2 milliard kishiga etishi mo'ljallanmoqda.

BMTning tug'ilish va o'lim, aholining bir mamlakatdan boshqa mamlakatga ko'chishi to'g'risidagi ma'lumotlari kelajak voqealarini hozirdayoq ayon qilib qo'ymoqda: tug'ilish koeffitsienti yuqori bo'lgan mamlakatlar aholining «xatarli ko'payish» muammosini vujudga keltiradi. Ayni chog'da tug'ilish past, umr uzunligi yuqori darajada bo'lgan mamlakatlar demografik muvozanatini faqat immigrantlar oqimi hisobiga saqlashlari mumkin bo'ladi.

Hozir sanoati rivojlangan mamlakatlarda (immigratsiyani hisobga olmaganda) aholining ko'payishi yo nolga, yoki manfiy qiymatga teng bo'lmoqda. Bu hodisani demografik o'tish nazariyasi izohlaydi, unga ko'ra daromadlar oshishi va ayollar emansipatsiyasidan tortib, bola tug'ilishiga munosabat o'zgarishigacha - qator ijtimoiy omillar tufayli muayyan davrda er kurrasi aholisining soni ko'payishi to'xtaydi. Insoniyat yuqori darajalardagi tug'ilish va o'limdan past darajalardagi

tugʻilish va umr uzunligiga oʻtadi. Hozirgi vaqtga kelib, bu jarayon rivojlangan mamlakatlarda tugallandi va endilikda rivojlanayotgan mamlakatlarda kechmoqda.

Olimlarning hisoblashlaricha, yaqin yarim asr ichida sayyoramiz aholisi soni qariyb ikki barobar oshganidan keyin, tugʻilish va oʻlim koʻrsatkichlari barcha mamlakatlarda umuman tenglashadi. Demografik oʻsish nazariyasi goʻyo insoniyatga resurslar etmay qolishi mumkinligi toʻgʻrisidagi vahimali bashoratlarni rad etadi. Ovqatlanish boʻyicha xalqaro tashkilotning maʼlumotlariga qaraganda, mavjud resurslar bilib ishlatilsa, 20-25 mlrd odamni boqishga bemalol etadi. Yaʼni, olimlarning hisoblariga koʻra, ular sayyoramizda yashaydigan odamlarning eng koʻp miqdoridan ham koʻproq miqdordagi odamlarni boqishga etarlidir.

Yer kurrasi aholisi hozirgi kunda juda yosh, ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda va bunday yosh tarkibi mehnatga layoqatli boʻlmagan aholini boqish sezilarli darajada iqtisodiy harajatlarni talab qiladi. Masalan, 15 yoshgacha boʻlgan bolalar rivojlanayotgan mamlakatlarda umumiy aholining tahminan 40%, rivojlangan davlatlarda esa 21% tashkil qiladi. Shuning uchun rivojlanayotgan davlatlardagi ishlayotganlar rivojlangan davlatlardagiga qaraganda ikki barobar kuproq bolani taʼminlashlari kerak. Xozirgi kunda shvetsiya va Buyuk Britaniya aholisining tahminan 65 % mehnatga layoqatli tashkil qiladi: ishlayotganlar shvetsiyada 18% va Buyuk Britaniyada 19% aholini-mehnatga layoqatli boʻlmagan yoshlarni qoʻllab-quvvatlashi kerak. Bu mamlakatlarda asosiy muammolar tabiiy oʻsish darajasining pastligi va 65 yoshdan Yuqori boʻlgan qariyalar bilan bogʻliq boʻlib, ular aholining 16-18% tashkil qiladi.

2050 yilga borib Italiya, Yaponiya, Rossiya kabi mamlakatlar aholisi qisqaradi, Buyuk Britaniya aholisi hozirgi darajada qoladi. Mali, Saudiya Arabistoni va Nigeriyada shu davr ichida aholi soni 3 baravar, Misr va Keniyada 2 baravar oshadi. BMT mutahassislari rivojlangan mamlakatlarning aholisi umuman 2050 yilga borib 1,8 mlrd kishidan 1,16 mlrd kishigacha qisqaradi, rivojlanayotgan mamlakatlarning aholisi esa 4,57 mlrd kishidan 8,2 mlrd kishigacha koʻpayadi deb hisoblamoqdalar (16.1.1- jadval).

Aholi soniga qarab darajalangan eng yirik davlatlar¹¹⁷

1950 yil			1996 yil			2050 yil		
Daraja	Mamlakatlar	Aholi soni mln. kishi	Daraja	Mamlakatlar	Aholi soni mln. kishi	Daraja	Mamlakatlar	Aholi soni mln. kishi
1	Xitoy	555	1	Xitoy	1232	1	Hindiston	1533
2	Hindiston	358	2	Hindiston	945	2	Xitoy	1517
3	AQSH	158	3	AQSH	269	3	Pokiston	357
4	Rossiya	102	4	Indoneziya	200	4	AQSH	348
5	Yaponiya	84	5	Braziliya	161	5	Nigeriya	339
6	Indoneziya	80	6	Rossiya	148	6	Indoneziya	318
7	Germaniya	68	7	Pokiston	140	7	Braziliya	243
8	Braziliya	54	8	Yaponiya	125	8	Bangladesh	218
9	Buyuk Britaniya	51	9	Bangladesh	120	9	Efiopiya	213
10	Italiya	47	10	Nigeriya	115	10	Eron	170

Aholining keksayishi muammosi. Barcha zamonaviy demografik jarayonlar orasida aholi keksayishi jarayoni jo'nroq o'lchanadigan, taxminlar qilinishi qulayroq va aslida, o'z oqibatlariga ko'ra xavfliroq bo'lgan jarayondir. Shunday bo'lsa-da, u eng kam tadqiq qilingan jarayonlardan biri ekanligicha qolmoqda. Demograflarning fikricha, mamlakat aholisi undagi yoshi qaytgan shaxslar ulushi 7-8 %dan oshgan taqdirda keksaygan hisoblanadi. G'arbdagi iqtisodiy rivojlangan davlatlarning ko'pchiligida 65 yoshli va undan kattaroq yoshdagilarni, ba'zi mamlakatlarda esa 60 yoshdan oshganlarni yoshi qaytganlar toifasiga kiritish qabul qilingan.

Aholining keksayishi Fransiyada XVIII asrning oxirlarida boshlanib, keyinchalik asta-sekin barcha rivojlangan mamlakatlarga tarqalgan. Lekin avvallari hech qachon yoshi qaytgan odamlarning ulushi hozirgidek tez va ko'lamdor oshmagan. 2000 yilda yoshi qaytgan kishilar ulushi Germaniyada 15,0 %, Angliyada 16 %, Fransiyada 15 %, AQSHda 13 %, Yaponiyada 13 % ni tashkil etdi.

¹¹⁷ Q.X.Abdurahmonov, X.X.Abduramanov Demografiya. T.: Fan va tehnologiyalar. 2012 y. 68-b.

Aholi keksayishining sababi ikki xildir. Bir tomondan, bu - tug'ilish kamayishi bo'lib, buning oqibatida bolalar va yoshlar ulushi qisqaradi. Ikkinchi tomondan, bu - umr uzunligining oshishidir.

Aholining keksayishi bir qator iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Birinchidan, yoshi keksa odamlar ulushining oshishi o'z navbatida aholining iqtisodiy faolligi pasayishiga olib keladi. Odamning yoshi qanchalik katta bo'lsa, mahsuldorligi shunchalik past bo'ladi, deb hisoblanadi.

Ikkinchidan, aholining keksayishi iqtisodiyotda yoshlar ulushi kamayishini anglatadi, bu esa, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, ish bilan band aholi kasb-malaka va tarmoq tarkibining o'zgarishi jarayoni va, binobarin, iqtisodiyot samaradorligi oshishini sekinlashtiradi. Iqtisodiy samaradorlik oshishining sekinlashishi aholi harakatchanligining pasayishi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Uchinchidan, pensiya fondlari zimmasiga pensiyalar to'lash xarajatlarining benihoya og'ir yuki tushadi, zero, pensionerlar ulushi ko'payishi bilan bir yo'la pensiya fondlariga mablag' to'lab boradigan ishga qobiliyatli aholi salmog'i qisqaradi.

To'rtinchidan, nochor qariyalarga yordam ko'rsatishi lozim bo'lgan davlat ijtimoiy xizmatlariga ish ko'payadi. Qariyalarni parvarish qilish uchun to'lov kabi muammolar ko'payadi.

Beshinchidan, yoshi qaytgan kishilarga tibbiy xizmatlar ko'rsatish uchun qo'shimcha mablag' sarflash, gerontologik muassasalar tarmog'ini kengaytirish va butun sog'liqni saqlash tizimini sifatli tarzda qayta qurishni talab qiladi.

Oltinchidan, hali ishlashni istaydigan «yosh qariyalar»ni ish bilan ta'minlash lozim. Bu oson vazifa emas, chunki, ma'lumki, pensiya yoshiga etmaganlarga ham ish o'rinlari etishmaydi. Yoshi qaytganlarda faol hayotiy pozitsiyani saqlab qolish, ularni ijtimoiy hayotga jalb etish, yolg'izlikka qarshi kurash ham g'oyat muhimdir.

Ettinchidan, aholining keksayishi moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasining tuzilmasiga ta'sir etadi. Axir yoshi qaytganlarning talab-ehhtiyojlariga muvofiq ravishda tovarlar va xizmatlar assortimentini o'zgartirishga

to'g'ri keladi. Ba'zi texnologik operatsiyalarni ham o'zgartirish, mashina va uskunalarni xodimlarning yosh xususiyatlariga moslashtirish kerak bo'ladi.

«Qariyalar ko'payishi» asta-sekin butun dunyoni qamrab, ko'plab muammolarni yuzaga keltirmoqda. Insoniyat mazkur tendensiya tufayli kelib chiqadigan vazifalarning muhimligini tushunib etishi darkor. Ko'pchilik mamlakatlar yoshi qaytgan odamlarning munosib hayot kechirishini ta'minlash uchun hozirdayoq ko'p ishlarni amalga oshirmoqdalar. Lekin keng qamrovli davlat siyosatining ishlab chiqilishi bu muammoni hal qiladi degan umiddamiz.

Hayot sifati deganda, biz insonlarning yashash sharoitlarini tushunamiz. Bunda ularning moddiy ne'matlar bilan (oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy) ta'minlanganligi, xavfsizligi, tibbiy xizmatlar ulushi, bilim olish imkoniyatidan foydalanishi, atrof-muhit holati, jamiyatda ijtimoiy munosabatlari darajasi, siyosiy maydonda erkin fikr yuritishi va so'z erkinligi kabi ko'rsatkichlar nazarda tutiladi.

Halq moddiy farovonligining bosqichma-bosqich va izchil o'sib borishini ta'minlash, insonning munosib hayot kechirishi va kamol topishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, aholini, eng avvalo uning yordamga muhtoj qatlamlari-bolalar, qariyalar, nogironlar, o'quvchi yoshlarni ijtimoiy muhofazalashning aniq yo'naltirilgan kuchli mehanizmini joriy etish – Shakllanib kelayotgan milliy iqtisodiy tizimdan ko'zlangan pirovard maqsaddir.¹¹⁸

Hayot sifati insonlar hayot tarzining barcha jabha va sohalarini o'z ichiga olib, tabiat, oila, ish faoliyati, ijtimoiy faoliyat, o'qish, bo'sh vaqtni sarflash bilan belgilanadi.

Insonlarning mehnat faoliyatini amalga oshirish Sharoitlarini, mehnat hayotining sifati, deb atash qabul qilingan. Keng ma'noda bu ko'rsatkichga ish joylari, ishlab chiqarish holati (namlik, chang, shovqin, ventelyatsiya)ning ulushi va uni tashkil etish, korxonada mehnat jamosidagi o'zaro aloqalar va boshqalar kiradi.

Hayot sifatining turli taraflari yuz yillar davomida dunyoviy bilimlar – falsafa, sotsiologiya, va iqtisodiy bilimlarda aks etib kelgan.

---

¹¹⁸ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. –T.; O'zbekiston 2000. 499-b.

O'z davrida Aristotel «Davlatning maqsadi – bu, yuqori hayot sifatiga erishishda birgalikdagi harakatdir», degan edi.

Hayot sifati nazariyasining rivojlanishiga E.Dyurkgeym, M.Veber, E.Meyo, A.Maslou kabi olimlar katta hissa qo'shishgan. D.Gelbreyt ilmiy qarashlaridan so'ng o'tgan asrning 80-yillarida «hayot sifati» tushunchasi keng qo'llanila boshlandi.

Ilmiy tahlilda hayot sifati biror mezon bilan aniqlash yoki taqqoslashni talab qiladi. Ma'lumki, har qanday jarayonni yoki ob'ektni o'rganish uchun uni baholashning ma'lum etalonini aniqlash lozim. Bunday etalon norma, standart, qoida, urf-odat yoki me'yorlarga asosan o'rnatiladi, mahsulot sifati esa tasdiqlangan standartlar, texnik sharoitlar, parametrlar darajasiga mosligiga ko'ra aniqlanadi.

Hayot sifati - inson ehtiyojlarini qondirish darajasini xarakterlab, shaxsiy ehtiyojning urf-odat, qadriyatlar va normalarga mos kelishini belgilab beradi. Bu ko'rsatkich turli halqlarda turlicha bo'lishi mumkin.

Insonlarning hayot sifati ko'rsatkichlarini tahlil etish va rejalashtirishda turli ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Odatda, bu ko'rsatkichlar ijtimoiy indikatorlar, ham deb ataladi.

Ijtimoiy indikatorlar ob'ektiv tavsiflar berib, unda moddiy ne'matlar iste'moli darajasi, o'rtacha hayot kechirish darajasi, ta'lim tizimi kabi ko'rsatkichlar bilan birga sub'ektiv tavsiflar, ya'ni insonlarning turmush tarzi sharoitlarini qabul qilish darajasi bilan aniqlanadi.

Jahon iqtisodiy adabiyotida «inson hayoti sifati» («Quality of life» QOL) tushunchasi bilan birgalikda «sub'ektiv to'kin-sochinlik» (SWB subjection well-being) atamasi ham qo'llaniladi.

Insonning hayot sifati turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Bu ko'rsatkich millatlar o'rtasida ham nisbiy xarakterga ega. Masalan, amerikaliklarning hayot sifati bilan Afrika davlatlaridagi qabilalarda yashovchilarning turmush tarzi bir-biridan keskin farq qiladi. Fan-texnika taraqqiyoti ham hayot sifatiga keskin o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. evropa, Amerika, Yaponiya aholisi hayotini

“Internet”siz tasavvur qila olmaydi, rivojlanayotgan davlatlar esa matbuot, radio yoki oddiy televideniya bilan cheklanadi.

Har bir millat miqiyosida hayot sifati darajasi hayotda insonning maqsadidan kelib chiqadi.

Inson o‘z faoliyati davrida quyidagi asosiy maqsadlarga erishishni oldiga qo‘yadi:

- 1) moddiy ne‘matlar;
- 2) hokimiyat va mashhurlik;
- 3) bilim va ijod;
- 4) moliyaviy takomillashuv.

Dunyo taraqqiyoti insonlar moddiy farovonligining o‘tib borishi bilan xarakterlanadi. Moddiy ne‘matlarning ko‘payib borishi ishlab chiqarish, ijtimoiy, aqliy va ma‘naviy sohalar va inson ta‘siri ostida tabiiy resurslardan foydalanish rivojlanib borishi bilan belgilanadi.

Insonlar hayot sifati ko‘rsatkichi dinamikasi, birinchi navbatda, moddiy ne‘matlarni iste‘mol qilishning miqdor va sifat jihatidan oshib, o‘rtacha umr ko‘rish davri ish vaqti qisqarishi bilan esa qisqarishi sodir bo‘ladi. Ushbu ko‘rsatkichlarining oshib borishi XVIII asr oxiriga kelib turli ixtiro va kashfiyotlarni(to‘quv mashinasi, bug‘ mashinasi) ishlab chiqarishda qo‘llash tufayli ro‘y bera boshladi. Natijada mehnat unumdorligi ko‘rsatkichining o‘tib borishi ro‘y berdi. Bu davrda G‘arbiy Evropa va shimoliy Amerika davlatlarida ish vaqtining qisqarishi, moddiy va aqliy ne‘matlar iste‘molining ko‘payib borishi kuzatildi.

1914 yili G.Ford zavodlarida 41 soatlik ish haftasi joriy etildi. Hozirgi davrga kelib rivojlangan davlatlarda haftalik ish vaqti 33-40 soatni, haq to‘lanadigan ta‘til davri esa 4-6 haftani tashkil etadi. Mamlakat miqiyosida aholi moddiy farovonligining o‘tib borishi, eng avvalo, shu davlat miqiyosida YaMMning o‘sishi bilan belgilanadi. Bu esa, o‘z navbatida, tabiiy resurslardan ko‘proq foydalanishni talab etadi. Buning natijasida atrof-muhitni himoya qilish muammosi kelib chiqadi. Hozirgi davrga kelib, jahon ekotizimining 70%i izdan chiqqanligi ma‘lum.

Ekologik muammolar respublikamizni ham chetda qoldirmagan. Buni birgini Orol muammosi orqali ham bilamiz.

Dunyo taraqqiyotidagi yana bir tendensiya – jinoyatchilikning o'sib borishidir. BMTning to'rtinchi ma'ruzasi Ma'lumotlarida qayd etilishicha, 1985-1990 yillarda dunyo miqyosida jinoyatchilik yiliga o'rtacha 5% o'sgan, bu ko'rsatkich, ayniqsa, rivojlangan davlatlarda yuqoriligicha qolmoqda. Iqtisodiy jihatdan jinoyatchilikning yashirin iqtisodiyotdagi ulushi yildan-yil o'sib bormoqda.

Shu jihatlariga qarab, jahon sivilizatsiyasi rivojlanishining asosiy jarayonlari quyidagi jihatlari bilan xarakterlanadi:

- mehnat unumdorligining o'sishi XVIII asr oxirlariga kelib sezilarli darajada ro'y bera boshladi. Oxirgi o'n yillikda rivojlangan davlatlarda bu ko'rsatkich yiliga o'rtacha 2-2,5% ni tashkil etmoqda;

- ish vaqtining o'rtacha davomiyligi keyingi 200 yil mobaynida rivojlangan davlatlarda 2 barobar kamaydi, kelajakda yanada kamayishi kutilmoqda;

- moddiy ne'matlar iste'moli miqdori ikkinchi jahon urushidan so'ng 3-4 barobar o'sdi. keyingi o'n yil mobaynida bu jarayon ko'rsatkich bir oz sekinlashib, o'sish sur'ati yiliga 2%ni tashkil etmoqda;

- aholining o'rtacha tabiiy o'sishi miqdor jihatdan bir oz pasaydi, keyingi yillarda esa bu boradagi ko'rsatkich 1-1,2% ni tashkil etishi kuzatilmoqda;

- o'rtacha umr ko'rish keyingi 200 yil mobaynida rivojlangan davlatlarda qariyb 2 marotabaga oshdi, biroq tabiiy ahvolning yomonlashuvi va insoniyatning turli kasalliklarga chalinishi (SPID) o'rtacha umr ko'rishning pasayish xavfini keltirib chiqarmoqda;

- ishlab chiqarish faoliyati natijasida chiqindilar chiqarish darajasi o'sib bormoqda. Bu boradagi ko'rsatkich yiliga 5%, o'ta xavfli chiqindilar esa yiliga 7-8% miqdorida ko'paymoqda. tabiatdagi ayrim resurslar yaqin o'n yillarda tugab qolishi taxmin qilinmoqda.

– jinoyatchilikning o‘sib borishi barcha davlatlarda kuzatilmoqda, BMT ma’lumotlariga ko‘ra, bu boradagi ko‘rsatkich yilliga o‘rtacha 5%ni tashkil etmoqda.

Demak, jahon miqyosida inson taraqqiyotining ijobiy va salbiy jihatlari mavjud.

16.2. Aholi o‘shining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari. Maltus nazariyasi va unga bo‘lgan tanqidiy yondashuvlar

Ingliz iqtisodchisi Tomas Robert Maltus demografiya muammolari to‘g‘risida birinchilardan bo‘lib fikr yuritgan bo‘lmasa-da, «Nufus nazariyasi»ni ilk bor u yaratdi. Bu muammo bo‘yicha barcha munozaralarda uning nomi birinchilardan tilga olinadi. Masalan, Aristotel (m.a. 384-322) «Siyosat» asarida aholisi kam sonli mamlakatni ideal davlat deb hisoblagan, chunki shunda sotsial garmoniya bo‘ladiki, aholi me’yordan ko‘p bo‘lsa sotsial ziddiyat kelib chiqadi. U nikoh to‘g‘risida qonun taklif etgan, unda erkaklarga 37, ayollarga 18 yoshgacha farzand ko‘rish taqiqlangan, uningcha aholi ko‘pligi er etishmasligiga olib keladi va u qashshoqlikka mahkum etiladi.

F.Kene (1694-1774) «Aholi» (1756 y.) maqolasida insonlar «boylik» manbai ekanligiga ancha yaqin fikrlarni ilgari surdi. «*Mamlakatning buyukligi uning aholisi bilan*», degan edi u. Aholi mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirib, odamlar mehnatidan foydalanish masalalari davlatning bosh iqtisodiy siyosati ob’ekti bo‘lishi kerak. Bu fikr A.Smit tomonidan rivojlantirildi.

V.Petti ham aholini ayniqsa uning mehnat qiladigan qismini ulug‘lagan, boylik yaratuvchi deb hisoblagan, birinchi bo‘lib «insoniy kapital» tushunchasini kiritgan.

T.Maltus yashagan davr Angliyada sanoat inqilobi amalga oshayotgan yillar bo‘lib, qayta ishlab chiqaruvchilar ommaviy qashshoqlashdi, ishsizlar armiyasi ko‘paydi, ishchilarning iqtisodiy ahvoli tobora yomonlashdi. Xuddi shu holatlarga baho berish, uni izohlash, bu ahvolning sababi nimada ekanligini tushuntirish Maltusga nasib etdi. Uning asosiy asarlari quyidagilar: «Aholi nufusi qonuni

to'g'risidagi tajriba» (1798), «Er rentasining tabiati va o'sishi to'g'risidagi tajriba» (1815), «Siyosiy iqtisod prinsiplari» (1820 yilda yozilgan va avvalgi kitobni qayta ishlab, ikki jildli asarga aylantirilgan). Bu asar uning dʻusti D.Rikardoning «Siyosiy iqtisodning boshlanishi» asaridan uch yil keyin chiqqan bo'lib, nazariy metodologik jihatdan undan keskin farq qilmaydi. Bu asarlarda Maltus lendlordlar manfaatini himoya qiladi, ammo er egalari va kapitalist-fabrikantlarning manfaatlari mos kelsa va ishchilarga qarshi qo'yilsa, ularning ikkalasini qo'llab-quvvatladi, hukmron sinflarni oqladi, ommaning och-yalang'ochligi va og'ir ahvolidagi ularning hech qanday aybi yo'qligini isbotlamoqchi bo'ldi. Mavjud tizimni takomillashtirish kerakligini u xayoliga ham keltirmadi, buni o'ziga xos utopiya deb hisobladi.

Asosiy iqtisodiy masalalarni yagona bir omil asosida oddiygina tushuntirishga harakat qilinadi.

Tadqiqot predmeti sifatida avvalo ishlab chiqarish sohasini rivojlantirish yo'li bilan jamiyatning moddiy boyligini yanada ko'paytirish masalasi qaraladi. Shu bilan birga, birinchi marta iqtisodiy o'sish muammosini aholining o'sishi bilan bog'lashga harakat qilingan. Avvalgi tadqiqotlarda aholi o'sishi o'z-o'zidan milliy xo'jalik rivojiga olib kelishi (va aksincha) masalasi qo'yilgan bo'lsa, bu olim muammoga o'ziga xos ravishda yondoshadi.

Tadqiqot usulida iqtisodiy liberalizm konsepsiyasini tan olgan holda, iqtisodiy o'sish sur'atlari bilan aholi soni o'rtasida o'zaro aloqadorlikni ilmiy jihatdan isbotlashga o'rinining o'ziga xos yo'llari mavjuddir.

Jahonga ma'lum bo'lgan Ch.Darvin, D.Rikardo va boshqalarning qarashlari unga metodologik asos sifatida xizmat qildi.

Bu olim metodologiyasining yangiligi va ahamiyati shundaki, undan milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va qashshoqlik sabablarini aniqlash va undan chiqish uchun amaliy xulosalar chiqarish mumkin, yashash minimumi sifatida belgilanadigan tirikchilik vositalari va aholi o'sish soni o'rtasidagi oddiy nisbatni isbotlashga harakat qilinadi.

M.Blaugning ta'kidlashicha, Maltus bo'yicha insoniy jamiyatni sotsial qonunlar (sotsial islohotlar) yordamida har qanday ongli takomillashtirishga urinish engib bo'lmas insonlar ommasi tomonidan surib tashlanadi va shu sababli har bir odam o'zi haqida o'zi jon kuydirmog'i va o'zining xatolari uchun to'la javob berishi kerak.

Maltus tabiat bilan hamohang o'simlik va hayvonlarning cheksiz ko'payishi va yashash uchun kerakli mablag'lar o'sishi yo'nalishlarini tadqiq etadi. Agar insonlar har 25 yilda ikki marta ko'payib, geometrik progressiya asosida ortib borsa (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256 va hokazo), tirikchilik vositalari eng qulay sharoitlarda ham arifmetik progressiya asosidagina ko'payishi mumkin (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 va hokazo).

Bunday sharoitda 200 yildan so'ng aholi sonining tirikchilik vositalariga nisbati 256 : 9, 300 yildan so'ng esa 40096 : 13 bo'ladi va hokazo (16.2.1-jadvalga qarang).

16.2.1-jadval

T.R.Maltus «Nufus qonuni»ning matematik ifodasi

Aholining o'sishi	Geometrik progressiya	1,2,4,8,16,32,64, 128 va hokazo
Tirikchilik vositalarining o'sishi	Arifmetik progressiya	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10
200 yildan so'ng	Aholining o'sishi 256 marta	Tirikchilik vositalari 9 marta
300 yildan so'ng	Aholining o'sishi 9096 marta	Tirikchilik vositalari 13 marta

16.2.2-jadval

Avlodni davom ettirish instinktiki	Aholining o'sish potentsiali		Aholi o'sishini cheklovchi omillar	
	Oldini olish choralari: tug'ilish kamayishi		Real omillar: O'lim ortishi	
	Ahloqiy xarakterdagi cheklashlar	Sog'liq pastligi	Noo'rin hayot	Kambag'allik
	Tirikchilik vositalarining cheklanganligi			

Tirikchilik vositalariga nisbatan doimo tezroq ko'payishga intilishi «*aholining nufus qonuni*»dir, bu qonun jamiyat paydo bo'lgandan buyon mavjud bo'lib, doim va kudratli harakatdadir. Aholining ortiqcha qismi zarurat tufayli ochlik, yalang'ochlik va qirilishga mahkum etilgan.

Maltusning fikricha, qashshoqlikning asosiy va doimiy sababi, boshqarish tarzi yoki mulkning notekis taqsimlanishiga hech ham bog‘liq emas; bu jarayon «tabiiy qonunlar va insoniy hirs» tabiatning nochorligi va insoniyatning favqulodda tez ko‘payishi bilan bog‘liqdir. Shu sababli xalq o‘z azob-uqubatlari uchun o‘zini o‘zi ayblashi kerak». Uni to‘g‘rilashga hech qanday inqilob va sotsial islohotlar yordam bera olmaydi. Bunda faqat bir to‘g‘ri yo‘l bor - bu aholi sonini qisqartirish. O‘ta ko‘payishning oldini olish vositasi, chorasi sifatida «ahloqiy chidam» (kambag‘allar nikohdan o‘zlarini tiyishlari, kech turmush qurishlari), og‘ir mehnat yoki turli baxsizliklar (ochlik, qashshoqlik, kasallik, epidemiya, urush va boshqalar) taklif etiladi.

Maltusning fikricha, tabiiy biologik instinktga ko‘ra insoniyat ko‘payish imkoniyatiga ega va doimo shunga intiladi, ammo jonivor va o‘simliklar qarama-qarshi ravishda bu jarayonni cheklash imkoniga ham ega bo‘lib, hayvonot dunyosidan ajralib turadi. Quyidagi jadvalda ana shu imkoniyatlar aks etgan.

Shunday qilib, Maltus ta‘limoti bo‘yicha, jamiyat illatlari insoniyatning beixtiyor qismatidir. Nazariy jihatdan bu fikrlarda hech qanday ilmiylik va yangilik yo‘q. Bu «qonun»dagi asosiy g‘oyalar ungacha bo‘lgan olimlardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘g‘rilangan (*plagiat*), Chunki o‘z davrida Styuart, Uolles, Taunsend va boshqalar bu masalani yoritgan edilar. Maltusning bu nihoyatda reaksion xulosalari qattiq tanqidga uchradi. Tug‘ilishni kamaytirish uchun u nikoh yoshini oshirishni, davlat tomonidan bolalarga beriladigan nafaqalarni butunlay bekor qilishni taklif etdi.

Maltus bu tanqidlardan xulosa chiqarib, 1820 yilda o‘z asarini qayta ishlab chiqdi va unda o‘z fikrlarini ancha yumshatishga intildi; ayniqsa ustiga dam-badam yog‘ilib turadigan va aholini o‘limga mahkum etadigan balo-ofatlarni zaruriy deb hisoblashdan voz kechdi va kechirim so‘radi, uni noto‘g‘ri tushunganliklarini aytib o‘tdi, ammo u o‘zining bosh fikrini inkor etmadi.

Maltus markaziy g‘oyasi, ya‘ni aholi soni o‘sish sur‘atlarining jamiyat farovonligiga ta‘siri prinsipda to‘g‘ri va dolzarbdir. Ammo olim tomonidan berilgan prognoz (istiqbol) lar baxtimizga normal bo‘lib chiqdi. Har 20-25 yilda

aholining ikki marta ko'payishi insoniyatni to'la qashshoqlikka mahkum etishi kerak edi.

Maltus «doktrinasi» avvalo metodologik jihatdan xato edi, Chunki hech qanday isbotsiz tabiat qonunlari jamiyat hayotida qo'llaniladi, vaholanki insonlar o'simlik va hayvonot dunyosidan farqli o'laroq faqat iste'mol qilmaydilar, balki o'zlari ishlab chiqaradilar va tirikchilik vositasini ko'paytirish imkoniyatlariga egadirlar. Shuni eslab o'tish joizki, o'z davrida Petti va Smit mamlakat boyligining asosi unumli mehnat bilan shug'ullanuvchi aholi ekanligini isbotlab berganlar. Maltus klassiklarning bu fikrini inkor etadi. Undan tashqari, Maltus o'zi ochgan qonunni abadiy deb e'lon qiladi. Aslida esa kapitalizm davrida ortiqcha ishchi kuchi hisobiga aholining nisbiy ortiqchaligi yuzaga keladi, bu erda aholining nisbiy ortiqchaligi aholining absolyut ortiqchaligi deb ko'rsatilgan.

Maltus progressiyalari esa statistik va amaliy (faktik) materiallarni ochiqdan-ochiq soxtalashtirishdir (falsifikatsiya). Unda berilgan ma'lumotlar AQSHning XVI-XVIII asrlardagi aholi o'sishiga nisbat sifatida keltiriladi, bu mamlakat aholisining asosan Evropa aholisining emmigratsiyasi hisobiga ko'payganligi haqidagi «arzimas» fakt esa hisobga olinmagan (tabiiy o'sish bor, emmigratsiya bor).

Maltus o'z fikrini «isbotlash» uchun «*tuproq unumdorligining pasayib borishi*» nazariyasidan foydalanadi. Bu nazariyaga ko'ra, erga sarflangan qo'shimcha kapital go'yoki mahsulotni proporsional tarzda ko'paytirishga imkon bermas emish, binobarin odamlar o'zlarini oziq-ovqat va boshqa tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradigan mahsulotlarni to'la hajmda etishtira olmaydilar. Shu tariqa mahsulotlarning etishmasligi tabiatning tabiiy-biologik qonunlari bilan izohlab beriladi. Bu «qonun»da jon bor albatta, masalan bir gektar er bilan dunyoni boqib bo'lmaydi, lekin ilmiy-texnika taraqqiyoti tufayli ko'pgina davlatlar erdan nihoyatda unumli foydalanib oziq-ovqat va boshqa muammolarni hal etmoqdalar. Demak, bu «qonun» ham nazariya, ham amaliyot tomonidan inkor qilinadi. Bunga «ko'k inqilob»ni misol keltirish mumkin.

«Ko‘k inqilob» 1960 yillarning oxirida paydo bo‘ldi, u qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnika taraqqiyotini qo‘llash yo‘li bilan uning mahsuldorligini oshirishni anglatadi. Bu jarayon 1950 yillarning o‘rtalarida donning yuqori hosilli gibridd navlari kashf qilinishi bilan bog‘liq.

Bir qancha mamlakatlar «ko‘k inqilob»dan foydalanib ancha katta yutuqlarni qo‘lga kiritdilar. Masalan, Hindiston 70 yillarning oxiri va 80 yillarning boshida o‘zini o‘zi don bilan ta‘minlashga erishdi. Bu erda 1976 yilda 120 million tonna don olindi, bu 1950 yilga nisbatan 2.5 marta ko‘pdir, 1989 yilda esa 200 million tonnaga yaqin don olindi, shundan 165 million tonnasi guruch va bug‘doydir.

Filippinda 1965-89 yillarda sholi hosildorligi bir necha marta, ya‘ni 1.7 mln tonnadan 9.5 mln tonnaga o‘sgan bo‘lsa, Indoneziyada bu ko‘rsatkich gektariga 18.1 sentnerdan 42.3 sentnerga o‘sdı. XXR da yiliga 430-465 mln tonna don olinishi natijasida bu erda 1 mlrd 250 mln kishilik aholi uchun oziq-ovqat muammosi asosan hal etilgan.

Maltus «Nufus nazariyasi»ga ko‘ra, ishchilarning sonini kamaytirishni taklif etgan bo‘lsa, ishlamay eydiganlarning sonini oshirishni jamiyat uchun foydali deb hisoblaydi.

Bu g‘oyalar aslida Sismondiga tegishli. Faqat Sismondi kapitalizmdan voz kechish va mayda ishlab chiqarishni rivojlantirishni taklif etgan bo‘lsa, Maltus kapitalizmdan voz kechmagan holda, avvalo yirik er egalari va ruhoniylar manfaatini ta‘minlashni qo‘llaydi.

Maltus g‘oyalaridagi bu ilmiy chalkashliklarga qaramasdan, unda bir qancha ijobiy fikrlar mavjud. Hozirgi davrda rivojlanayotgan mamlakatlardagi og‘ir ahvolni tushuntirishda bu olimning qarashlari to‘g‘ri keladi. Ayniqsa, Koreya Respublikasi rivoji xarakterlidir. Agar bu erda 1950-60 yillarda aholining o‘shishi yiliga 3 foizni tashkil etgan paytda iqtisodiy rivojlanish past bo‘lgan bo‘lsa, 90 yillarda aholining o‘shishi 1 foizga tushgan paytga kelib iqtisodiy o‘shish keskin oshdi. Markaziy Osiyo mamlakatlarida ham aholining o‘shishi katta bo‘lib, iqtisodiy rivojlanish muammolarini hal etishda bu olimning ba‘zi g‘oyalaridan foydalanish yahshi samara beradi.

Maltusning «Nufus nazariyasi» XIX asrda juda keng tarqaldi va mashhur boʻlib ketdi. Hozirgi davrda ham yangi zamonaviy maltuschilar G.Butul, N.CHemberlen, P.Erlix, U.Fogtlar Maltusning «ikki progressiya» toʻgʻrisidagi dastlabki qarashlarini biroz oʻzgartirib, «aholining qarib borishi», «aholining eng maqbul miqdori», «qimmatli» va «arzon» kishilar kabi turli-tuman gʻoyalarini ilgari surmoqdalar. Bu konsepsiyalarda ilmiy-texnika taraqqiyotining oqibatlari, atrof-muhitni muhofaza qilish bahonasi bilan, er kurrasida «ortiqcha» odamlar koʻpayib ketdi, deb ularning sonini turli yoʻllar bilan kamaytirish rejalari taklif qilindi.

XXI asr boshida planetamizda 6 *mlrd* dan ortiq aholi istikomat qilmoqda (1945 yilda aholi soni 2.5 *mlrd* edi) va bu koʻrsatkich tobora ortib bormoqda. Eng muhim va ayanchli tomoni shundaki, kam rivojlangan va qoloq davlatlarda bu oʻsish tez boʻlib, aholining 75 foizi shu davlatlarga toʻgʻri keladi. Shuning uchun demografiya muammosi hozirda ham nihoyatda dolzarbdir. Bugungi kunda bu muammoni hal qilish maqsadida hatto oilani rejalashtirish chora-tadbirlari taklif qilinmoqda.

16.3. Oʻzbekistonda demografik jarayonlarning oʻziga xosligi

Bozor munosabatlariga oʻtish sharoitlarida MDH mamlakatlari aholisi soni ancha kamaygan Belarus, Rossiya, Ukraina va Qozogʻiston kabi mamlakatlaridan farqli oʻlaroq, Oʻzbekistonda aholi soni maʼlum darajada oshib bormoqda.

1897 yilda hozirgi Oʻzbekiston hududida atigi 3,9 mln kishi yashar edi, yaʼni oʻtgan 100 yildan sal koʻproq vaqt mobaynida bu erda aholi 6,3 baravar (2000 yilga kelib 24,6 mln kishigacha) koʻpaydi. 3.2-jadvaldan koʻrinib turganidek, XX asrda Oʻzbekiston aholisining soni bir tekis oshgani yoʻq. Uning dastlabki ikki hissa koʻpayishi salkam 60 yil davomida roʻy berdi, keyingi ikki hissa koʻpayishi esa 20 yil ichida amalga oshdi. Respublika aholisi 2001 yilning oxiriga kelib 1980 yilga nisbatan 1,6 baravar koʻpayishi kutilgan edi, aholining uchinchi marotaba ikki hissa koʻpayishi esa uning yuzaga kelgan koʻpayish surʼati saqlangan taqdirda XXI asr ikkinchi oʻn yilligining oxirida roʻy berishi kutilmoqda.

Aholi ko'payishi bilan bir yo'la uning zichligi ham ancha oshmoqda: 1940 yilda har km².ga 14,6 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, 2000 yilda 54,1 kishi to'g'ri keldi (zichlik 3,7 baravar oshgan). Hozirgi vaqtda O'zbekistonning 14 ta hududiy bo'linmasidan 10 tasi, shu jumladan, Toshkent shahri aholi zich bo'lgan hududiy bo'linmalar jumlasiga kiradi, vaholanki, ular O'zbekiston hududining atigi choragini, aholi uncha zich bo'lmagan to'rtta viloyat esa respublika hududining qolgan to'rtidan uch qismini egallagan.

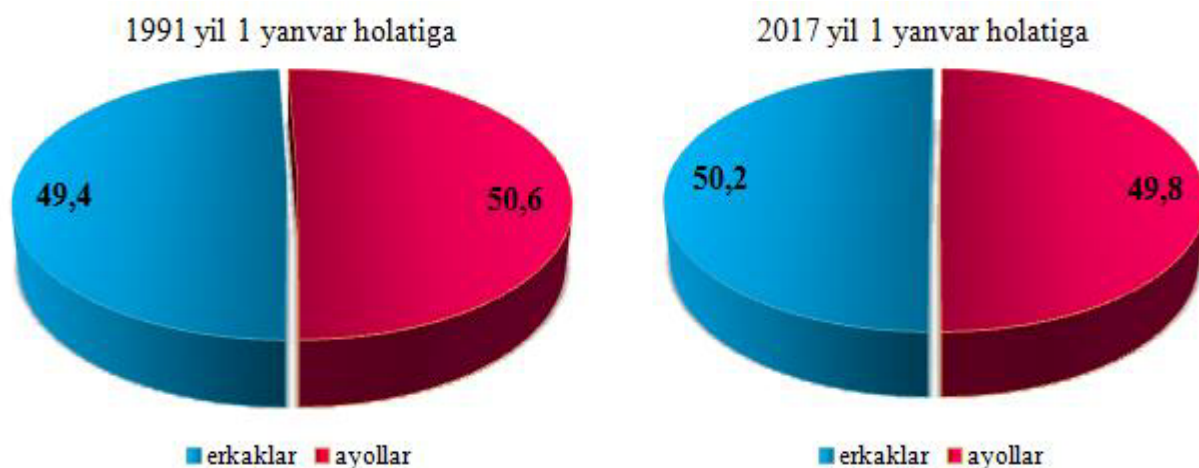
Aholi zichligi past darajada bo'lgan mintaqalarda kamroq rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar, tor yo'naltirilgan tarmoq ixtisoslashuvi va ekotizimiga putur etishining oqibatlari sezilarliroqligi hosdir. Respublika aholisi sonining o'sishi uni shakllantirish manbalari bo'lgan tabiiy va mexanik tarzda ko'payishi bilan bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasining doimiy aholisi soni 2017 yil 1 yanvar holatiga 32,1 mln. kishini tashkil etib, 1991 yilga nisbatan 11,5 mln. kishiga, ya'ni 55,9 foizga o'sgan (16.3.1-jadval).

16.3.1-jadval
O'zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni to'g'risida ma'lumot¹¹⁹
(yil boshiga; ming kishi)

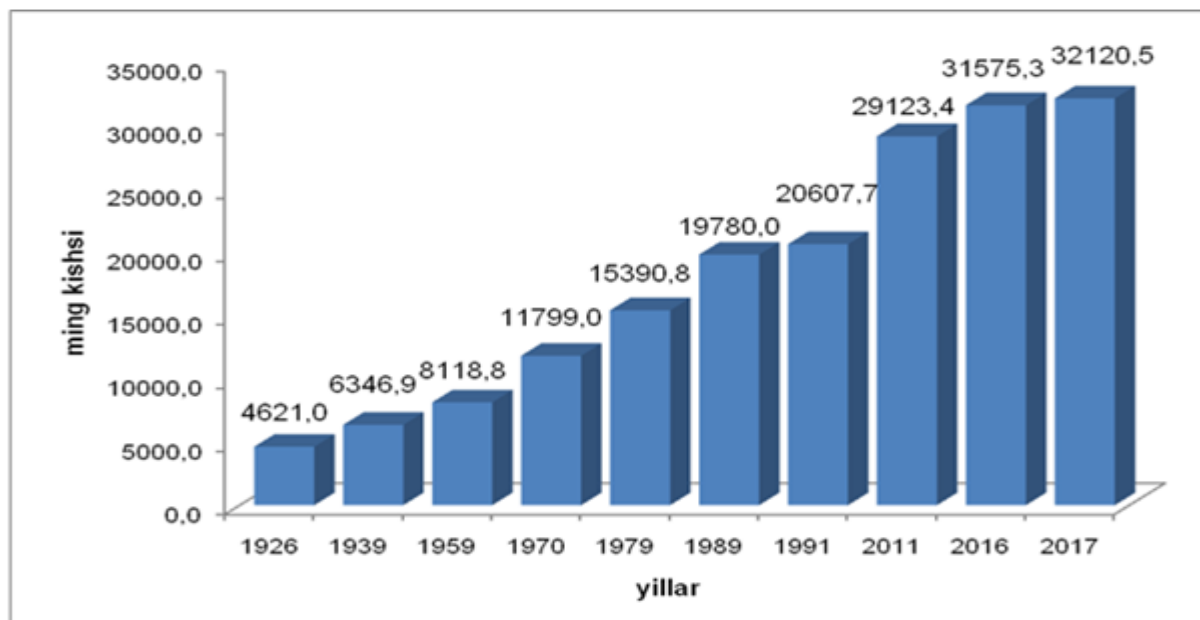
	1991 y.		2017 y.		2017 yilning 1991 yilga nisbatan farqi	
	soni	ulushi, %	soni	ulushi, %	+,-	%
Jami aholi soni	20607,7	100,0	32120,5	100,0	11512,8	155,9
<i>Shu jumladan:</i>						
erkaklar	10188,0	49,4	16121,0	50,2	5933,0	158,2
ayollar	10419,7	50,6	15999,5	49,8	5579,8	153,6

¹¹⁹ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

16.3.1-rasm. O`zbekiston Respublikasi doimiy aholisining jinsi bo'yicha taqsimlanishi (foizda)¹²⁰

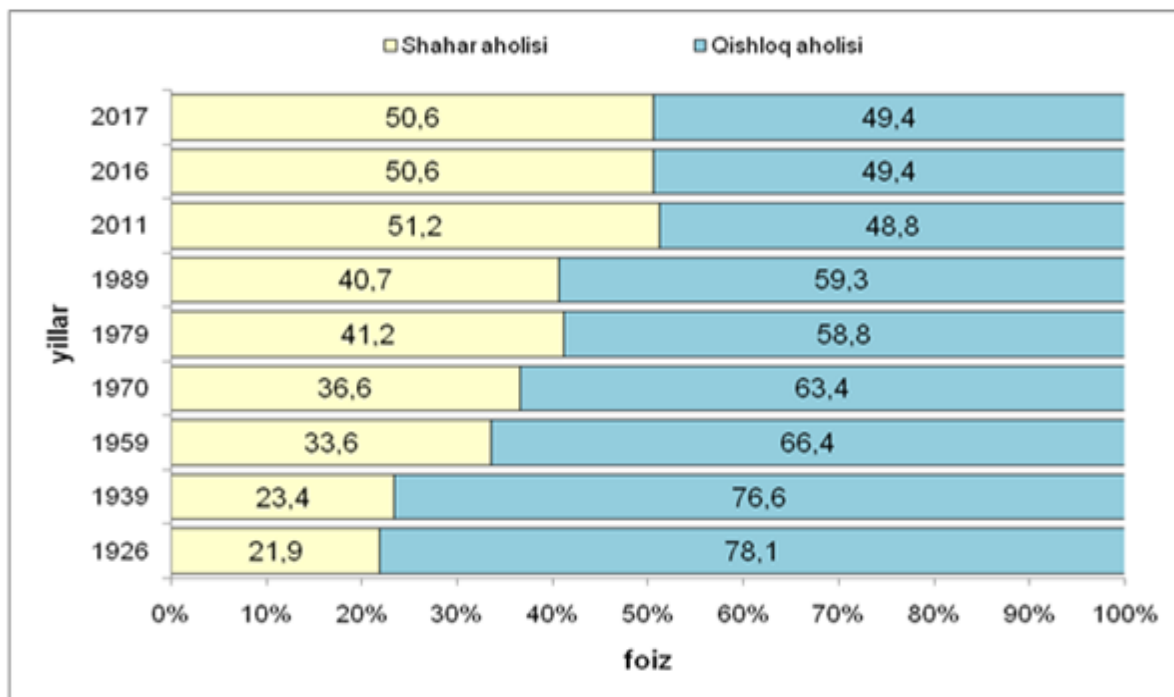
O`zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni to`g`risidagi statistik ma`lumotlarning tarixiga nazar tashlaydigan bo`lsak, respublika aholisi 1926 yilda – 4,6 mln. kishini, 1939 yilda – 6,3 mln. kishini, 1959 yilda – 8,1 mln. kishini, 1970 yilda – 11,8 mln. kishini, 1979 yilda – 15,4 mln. kishini, 1989 yilda esa 19,8 mln. kishini tashkil etgan (16.3.2-rasm).

16.3.2-rasm. O`zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni (ming kishi)

¹²⁰ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

Mazkur yillarda respublika aholisining joylashuvi bo`yicha tarkibida ham sezilarli o`zgarishlar kuzatilgan, ya`ni 1926 yilda shahar aholisining jami aholi sonidagi ulushi – 21,9 foizni tashkil etgan bo`lsa, ushbu ko`rsatkich 1939 yilda – 23,4 foizni, 1959 yilda – 33,6 foizni, 1970 yilda – 36,6 foizni, 1989 yilda – 40,7 foizni, 2017 yil 1 yanvar holatiga kelib esa – 50,6 foizni tashkil etdi (16.3.3-rasm).

16.3.3-rasm. O`zbekiston Respublikasi doimiy aholisining joylashuvi bo`yicha taqsimlanishi (foizda)¹²¹

Respublika aholisining milliy tarkibida ham o`zgarishlar kuzatilgan. 1991 yilda respublika aholisi tarkibida o`zbeklar sonining jami aholi sonidagi ulushi - 72,8 foizni, qoraqalpoqlar - 2,1 foizni, ruslar – 7,7 foizni, tojiklar – 4,8 foizni, qozoqlar – 4,1 foizni, tatarlar – 2,0 foizni, ukrainlar – 0,7 foizni tashkil etgan bo`lsa, 2017 yilning 1 yanvar holatiga kelib o`zbeklar ulushi – 83,8 foizni, qoraqalpoqlar - 2,2 foizni, ruslar – 2,3 foizni, tojiklar – 4,8 foizni, qozoqlar – 2,5 foizni, tatarlar – 0,6 foizni, ukrainlar – 0,2 foizni tashkil etgan (16.3.2-jadval).

¹²¹ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

16.3.2-jadval

**O`zbekiston Respublikasi doimiy aholisining milliy tarkibi to`g`risida
ma`lumot (yil boshiga; ming kishi)¹²²**

	1991 y.		2011 y.		2017 y.	
	soni	ulushi, %	soni	ulushi, %	soni	ulushi, %
Jami aholi	20607,7	100,0	29123,4	100,0	32120,5	100,0
<i>Shu jumladan:</i>						
o`zbek	14995,3	72,8	23983,2	82,3	26917,7	83,8
qoraqalpoq	431,9	2,1	641,5	2,2	708,8	2,2
tojik	980,7	4,8	1411,6	4,8	1544,7	4,8
qozoq	845,3	4,1	832,7	2,9	803,4	2,5
rus	1593,8	7,7	837,5	2,9	750,0	2,3
qirg`iz	182,6	0,9	254,6	0,9	274,4	0,9
tatar	414,6	2,0	218,6	0,8	195,0	0,6
turkman	126,6	0,6	174,7	0,6	192,0	0,6
koreys	183,7	0,9	188,0	0,6	176,9	0,6
ukrain	146,8	0,7	78,2	0,3	70,7	0,2
boshqalar	706,4	3,4	502,8	1,7	486,9	1,5

Respublika aholisining 1991-2017 yillarda yosh tarkibida ham sezilarli o`zgarishlar kuzatilgan.

Jumladan, 1991 yilda mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar (0-15 yoshdagilar) ulushi 43,1 foizni, mehnatga layoqatli yoshdagilar (erkaklar 16-59 yosh, ayollar 16-54 yosh) 49,1 foizni, mehnatga layoqatli yoshdan kattalar (erkaklar 60 yosh va undan katta, ayollar 55 yosh va undan katta) 7,8 foizni tashkil etgan. 2017 yil 1 yanvar holatiga mazkur ko`rsatkichlar mos ravishda 30,1 foiz, 60,5 foiz va 9,4 foizni tashkil etgan (16.3.3-jadval).

¹²² <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

**O`zbekiston Respublikasi doimiy aholisining yosh tarkibi to`g`risida
ma`lumot (yil boshiga; ming kishi)¹²³**

	1991 y.		2011 y.		2017 y.	
	soni	ulushi, %	soni	ulushi, %	soni	ulushi, %
Jami aholi soni	20607,7	100,0	29123,4	100,0	32120,5	100,0
Shu jumladan:						
mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar	8883,7	43,1	9099,3	31,3	9665,7	30,1
mehnatga layoqatli yoshdagilar	10122,5	49,1	17804,7	61,1	19440,8	60,5
mehnatga layoqatli yoshdan kattalar	1601,5	7,8	2219,4	7,6	3014,0	9,4

Aholining tabiiy harakati ko`rsatkichlarida ham o`zgarishlar kuzatilib, 1991 yilda respublikada 723,4 ming nafar bola tug`ilgan bo`lib, 1000 aholiga nisbatan tug`ilish koeffitsienti 34,5 promilleni, mazkur yilda 130,3 ming kishi vafot etgan bo`lib, 1000 aholiga nisbatan o`lim koeffitsienti 6,2 promilleni tashkil etgan bo`lib, aholining tabiiy o`sishi 593,1 ming kishiga, ya`ni 1000 aholiga nisbatan aholining tabiiy o`shish koeffitsienti 28,3 promilleni tashkil etgan.

Quyidagi jadvalda respublika aholisining tabiiy harakati ko`rsatkichlari keltirilgan (16.3.4-jadval).

¹²³ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

**O`zbekiston Respublikasi aholisining tabiiy harakati ko`rsatkichlari
to`g`risida ma`lumot (ming kishi)¹²⁴**

	1991 y.		2001 y.		2016 y.	
	soni	1000 aholiga nisbatan	soni	1000 aholiga nisbatan	soni	1000 aholiga nisbatan
Tug`ilganlar	723,4	34,5	513,0	20,4	726,2	22,8
O`lganlar	130,3	6,2	132,5	5,3	154,8	4,9
Aholining tabiiy o`lishi	593,1	28,3	380,5	15,1	571,4	17,9
Tuzilgan nikohlar, ming birlik	270,3	12,9	170,1	6,8	275,0	8,6
Nikohdan ajralishlar, ming birlik	33,3	1,6	15,7	0,6	29,3	0,9

To`g`ri hozirgi vaqtda amalda barcha rivojlangan mamlakatlarda namoyon bo`layotgan aholi keksayishi istiqbolda bizdan ham boshlanishi mumkinligi ehtimoldan holi emas. O`zbekistonda bu hozirgi vaqtdagi mehnatga layoqatli aholi o`zining yosh guruhidan kattaroq yosh guruhiga o`tib, pensionerlar safini to`ldirishi natijasida ro`y beradi. Darvoqe, 50-yillarning ohirida mamlakatimizda bunday jarayon kuzatilgan edi. 1959- yilda mehnatga layoqatli yoshdan kichikroq shahslar ulushi 38,9%ni, mehnatga layoqatli yoshdagi shahslar ulushi 49,1%ni, mehnatga layoqatli yoshdan kattaroq shahslar ulushi 12% ni tashkil etgan edi. O`shanda ikkinchi jahon urushi yillarida tu`g`ilish darajasi pasayganligi bunday nisbatning asosiy sababi bo`lgan edi.

Qishloq aholisining soni doyimiy oshib borishi va respublika aholisi umumiy miqdorida uning ulushi yuqoriligi O`zbekiston demografik rivojlanishining o`ziga hos xususiyatidir. Ayni qishloq aholisi respublika aholisining uchdan ikki qismini

¹²⁴ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-demografik-korsatkichlari-tahlili>

tashkil etib, undagi tabiiy ko'payish , tug'ilish va chaqaloqlar o'limi hajmlarini birinchi navbatda belgilaydi.

Aholining ko'payib ketish muammosi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun dolzarb bo'lib turganligi yuqorida aytib o'tildi. Ushbu muammo O'zbekitonda ma'lum darajada tahdid solishi mumkin. Bu tahdidni tashqi va ichki tahdidga bo'lish mumkin. Tashqi tahdid sirasiga aholisi zich bo'lgan va odatda, qashshoqlashgan qo'shni mamlakatlarda turmush darajasi yomonlashishi kiradi. Bular ijtimoiy va harbiy mojarolarga, migrantlarning sonining ko'payishiga olib kelishi mumkin.

O'zbekistonda bir onadan farzandlar tug'ilishidagi vaqt oralig'ini uzaytirish, oilada farzandlar sonini emas, balki mamlakatning kelajagini ta'minlay oladigan sog'lom, ilmi insonlarni tarbiyalash maqsadida, sog'lom millat genofondini shakllantirish borasida olib borilayotgan oqilona siyosatni yanada rivojlantirish lozim. Shu munosabat bilan respublikada olib borilayotgan «Sog'lom avlod» dasturini, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amaliyligini ta'minlash, jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va madaniy hayotdagi hotin-qizlar roli va maqomini, ommaviy jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, jamiyat va oilaning umumiy madaniyatini yuksaltirish kabi bir qator tadbirlarni amalga oshirish lozim.

Asosiy tayanch tushunchalar

Aholi o'sishi, ko'k inqilob, demografik omil, aholining keksayishi, Maltus nazariyasi, Nufus nazariyasi, tirikchilik vositalari, falsifikatsiya, iqtisodiy taraqqiyot.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Aholi o'sishi va iqtisodiy taraqqiyot o'rtasidagi qanday bog'liqlik mavjud?
2. Aholi o'sishi qanday ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yuzaga keltiradi?
3. Maltus nazariyasining mohiyati nimadan iborat?
4. O'zbekistonda demografik jarayonlarning o'ziga xosligi nimada?
5. O'zbekistonda aholi tug'ilishi, o'lishi va tabiiy o'sishini qanday baholaysiz?

17-MAVZU. IQTISODIY RIVOJLANISHNING UMUMBASHARIY QONUNIYATLARI

17.1. Jahon mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyoti va o‘zaro iqtisodiy bog‘liqligining o‘sishi

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – turli mamlakatlar va xo‘jalik mintaqalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning o‘sib borishi hisoblanadi.

Dunyo bir-biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlariga bo‘lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarni turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Turli mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlarining turli-tumanligi ular taraqqiyot darajasini qandaydir bitta nuqtai-nazardan baholash imkonini bermaydi. Shunga ko‘ra, mazkur maqsadda bir necha asosiy ko‘rsatkich va mezonlardan foydalaniladi:

- mutloq va nisbiy YaIM;
- milliy daromad va uning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi miqdori;
- milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi;
- mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi;
- aholining turmush darajasi, sifati va boshqalar.

Mamlakatning jahon xo‘jaligidagi o‘rnini aniqlashda bir necha yondoshuvlar mavjud. Ulardan eng oddiyolari – mamlakatlarni aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi daromad darajasi bo‘yicha guruhlariga ajratish hisoblanadi. Bunday yondoshuv BMT, Xalqaro valyuta fondi (XVF), Jahon tiklanish va taraqqiyot banki (JTTB) tomonidan qo‘llaniladi. Masalan, JTTB daromad darajasiga ko‘ra mamlakatlarning uchta guruhini farqlaydi. 1995 yili aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi milliy daromadlarning quyidagi chegaraviy miqdorlari belgilangan edi:

- daromadlarning past darajasi – 765 dollargacha (49ta mamlakat);
- daromadlarning o‘rtacha darajasi – 766 dollardan 9385 dollargacha (58ta mamlakat);

- daromadlarning yuqori darajasi – 9386 dollar va undan Yuqori (26ta mamlakat).

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib xo‘jalik tizimlarining xususiyatlariga mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko‘rsatish mumkin: rivojlangan, bozor iqtisodiyotiga asoslangan holda rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyoti mavjud bo‘lmagan mamlakatlar. Rivojlanganlik darajasi bo‘yicha ham o‘z navbatida uchta guruh farqlanadi: past, o‘rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlar. Shimoli-Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar (YaIM), yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqalar), eng kam rivojlangan mamlakatlar (EKRM), shu jumladan eng kambag‘al mamlakatlar (CHad, Bangladesh, efiopiya), har xil mintaqaviy ittifoqlar va baynalminal guruhlarga ajratiladi.

Jahon xo‘jalik aloqalarining tez o‘sishi shunday davrlarga to‘g‘ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o‘sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo‘jalik aloqalarining baynalminallashuvini ko‘p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi, ya’ni u milliy chegaradan o‘sib chiqadi va ob’ektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuvini zarur qilib qo‘yadi.

Intensiv davlatlararo iqtisodiy aloqalarning hozirgi darajasi quyidagilarni ko‘rsatadi:

- jahon xo‘jaligida xalqaro mehnat taqsimoti darajasining chuqurligini;
- an’anaviy xalqaro tayyor mahsulotlar savdosi miqyoslarining kengayishi va xarakterining o‘zgarganligini (u ko‘p jihatdan milliy ishlab chiqarish jarayonlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xizmat qila boshlaydi);
- kapital migratsiyasining intensivlashganligini;
- ilmiy-texnik bilimlar almashuvining tezlashganligi va shuningdek xizmatlar sohasining rivojlanganligini;
- ishchi kuchi migratsiyasining sezilarli darajada o‘sganligini (xalqaro ishchi

kuchi migratsiyasi xalqaro xo‘jalikning baynalminallashuvining muhim qismi bo‘lib qolmoqda);

- davlatlar va mintaqalar o‘rtasidagi iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonlarining tezlashishi va kengayishini.

Sanoati rivojlangan davlatlarning savdo, ishlab chiqarish va kredit-moliya sohasida erishilgan yutuqlar darajasi jahon xo‘jaligining shakllanishini ko‘rinishi bo‘lib xizmat qiladi. Uning ishtirokchilari davlat chegaralarining mavjudligiga qaramay umumiy xo‘jalik tizimining tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko‘rsatadilar. Xo‘jalik hayotining baynalminallashuvi tushunchasi ortida alohida davlatlarni global jahon majmuiga birlashtiruvchi ko‘p darajali jahon xo‘jalik aloqalari tizimining samarali ishlashi turadi.

Baynalminallashuv alohida milliy iqtisodiy tizimlarning o‘sib borayotgan o‘zaro aloqa va o‘zaro bog‘liqligini xarakterlaydi. XX asrda ayirboshlashning baynalminallashuvi kapital va ishlab chiqarishning baynalminallashuviga aylanadi, ITI ta‘sirida rivojlanishda sezilarli turtki oladi (XX asr 50-yillarining o‘rtalari). Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi keskin o‘sdi. Yirik miqyosdagi ixtisoslashgan ishlab chiqarish uchun ichki bozorlar doirasi torlik qila boshlab, u ob‘ektiv ravishda milliy chegaralardan chiqa boshlaydi.

ITI ta‘sirida ishlab chiqarishning baynalminallashuvi shunday holatni yuzaga keltiradiki, u har qanday mamlakat uchun “Shaxsiy ishlab chiqarishga” ega bo‘lish foydasiz bo‘lib alohida milliy iqtisodiyotlar esa yanada ko‘proq jahon xo‘jaligiga integratsiyalashadilar. Ishchi kuchi harakati, kadrlar tayyorlash, mutaxassislar bilan almashish yanada baynalminal xarakterga ega bo‘ladi.

Ushbu aloqalar va rivojlanishining istiqboli shakllanish qonuniyatlarini tekshirish shuni ko‘rsatmoqdaki, jahon xo‘jaligini rivojlanishining asosiy tendensiyasi bo‘lib kapital, tovar va xizmatlarning yagona planetar bozorini tashkil qilish va alohida davlatlarni yagona jahon xo‘jaligi majmuiga birlashtirishga bo‘lgan harakat hisoblanadi. Bu esa global iqtisodiyot masalalarini xalqaro iqtisodiyot munosabatlar tizimi majmui sifatida o‘rganish zaruriyatini keltirib

chiqaradi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqacha qilib aytganda yuqorirok darajasidir.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda globalizatsiya fenomenini ikki tomonlama, ya'ni makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajada ko'rib chiqish mumkin. Makroiqtisodiy darajada globalizatsiya – bu, davlatlar va alohida mintaqalarning chegaralaridan tashqarida iqtisodiy faoliyat ko'rsatishga bo'lgan umumiy intilishlari tushiniladi. Bunday intilishlarning ko'rinishlari - liberalizatsiya, savdo va investitsion to'siqlarning olib tashlanishi, erkin tadbirkorlik zonalari tashkil etish va h.k.lar hisoblanadi. Mikroiqtisodiy darajadagi globalizatsiya esa korxonalar faoliyatining ichki bozor chegaralaridan tashqarida kengayishi tushiniladi. Tadbirkorlik faoliyatining millatlararo yoki ko'pmilliy yo'nalganligidan farqli ravishda globalizatsiya jahon bozori yoki "jahon uchligi" (Shimoliy Amerika, g'arbiy evropa, Yaponiya) bozorlarini o'zlashtirishda yagona yondashishni tushuniladi.

17.2. Xalqaro mehnat taqsimoti va uning turlari

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mohiyati, ma'nosini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri xalqaro mehnat taqsimotidir. Dunyoning barcha mamlakatlari u yoki bu jihatdan xalqaro mehnat taqsimotiga (XMT) qo'shilgan. Uning chuqurlashuvi ilmiy-texnika inqilobining (ITI)ning ta'siri ostida bo'lgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishidan kelib chiqadi.

Xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish davlatlarga qo'shimcha iqtisodiy samara berib, o'z ehtiyojlarini eng kam harajatlar bilan to'liqroq qondirish imkonini beradi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mohiyati ishlab chiqarish jarayonining mehnat faoliyatini turli shakllarining ixtisoslashuvi va ularning kooperatsiyalashuvida, o'zaro hamkorligida namoyon bo'ladi. Mehnat taqsimotini faqat ajratish jarayoni sifatida emas, balki, jahon miqyosida mehnatni birlashtirish yo'li sifatida ham ko'rish mumkin.

Xalqaro mehnat taqsimoti davlatlar o'rtasida mehnatning ijtimoiy-xududiy taqsimotining darajasi hisoblanadi. U alohida bir davlatlar ishlab chiqarishlarining ixtisoslashuviga asoslanadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti nazariyasi siyosiy iqtisod klassiklari A.Smit va D.Rikardo ishlarida asoslab berildi va rivojlantirildi. Adam Smit "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari" kitobida (1776 y.) xalqaro mehnat taqsimotini tahlil qilib, savdo va tadbirkorlik erkinligi zarurligini isbotlaydi. Uning fikricha, savdo erkinligini cheklashlar alohida mintaqalar va butun bir davlatlar o'rtasida ro'y berayotgan mehnat taqsimotini chuqurlashishiga halaqit beradi. To'siqlarning yo'qotilishi va xalqaro almashinuv maydonining kengayishi milliy iqtisodiyotni ixtisoslashuviga va ularning o'zaro bog'liqligini oshirishga, umujahon xo'jaligining yuzaga kelishiga olib kelishi kerak. A.Smit keyinchalik jahon iqtisodiyotida juda mashhur bo'lib ketgan erkin savdo shiorini olg'a surgan edi (laissez-faire). A.Smit g'oyalarini keyinchalik ingliz iqtisodchilari David Rikardo, R. Torrens va Jon Styuart Mill va boshqalar o'z ishlarida rivojlantirishdi.

Klassiklarning xalqaro mehnat taqsimoti to'g'risidagi ilmiy nazariyasining asosiy yutuqlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarishning nisbiy harajatlari nazariyasidir. Bu nazariya xalqaro savdo haqidagi iqtisodiy ta'limotning "klassik" asosi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning nisbiy harajatlari nazariyasining asosida mamlakatlar orasida ishlab chiqarish sharoitlarida farq mavjudligi haqidagi g'oya yotadi. Bunga ko'ra har qanday mamlakatda ham va shuningdek har qanday tabiiy va iqlimiy sharoitlarda ham har qanday tovar ishlab chiqarishni tashkil etish mumkin deb hisoblanadi.

Nisbiy harajatlari nazariyasi biron-bir tovar ishlab chiqarishda bir davlatning boshqa bir davlatdan absolyut ustunligi mavjudligida emas, balki bunday ustunlik mavjud bo'lmagan holatda ham ixtisoslashuv foydali ekanligi isbotlanadi. Agar xalqaro darajadagi harajatlarga nisbatan kam harajat bilan tovar ishlab chiqarishning iloji bo'lmasa, harajatlarning o'rtacha darajadan ko'pligi qaysidir bir tovarda eng kam bo'ladi. Boshqa tovarlarga nisbatan foydaliroq bo'lgan Shu tovar

ishlab chiqarishga ixtisoslashish kerak (bunda ixtisoslashish samara beradi). Bunda teskari holat ham nazarda tutilgan. Mamlakat bir necha tovarlar bo'yicha ustunlikka ega bo'lsa, bu ustunlik maksimal bo'lgan tovar ishlab chiqarishga ixtisoslashish kerak. Iqtisodiy klassiklarining Ushbu g'oyalari E.Xeksher, P.Samuelson, B.Olin, V.Leontev va boshqa zamonaviy iqtisodchilar tomonidan yanada rivojlantirildi.

Jahon xo'jaligini rivojlantirish uchun birinchi navbatda ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishda samaradorlikni ko'tarish, shuningdek ishlab chiqarishda harajatlarni kamaytirishga intilish zarur. Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi jarayonida asosiy narsa, bu shu jarayonning har bir ishtirokchisi o'zining XMTdagi ishtirokidan iqtisodiy foyda qidirishi va topishidir.

Har qanday davlatning xalqaro almashuv jarayonida xalqaro mehnat taqsimotining ustunliklarini amalga oshirishi – birinchidan, eksport qilinayotgan tovar va xizmatlarning tashqi va ichki bozor narxlaridagi farqni olish; ikkinchidan, arzonroq bo'lgan importdan foydalanib, milliy ishlab chiqarishdan voz kechgan holda ichki harajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Jahon xo'jaligini tizim sifatida ko'rib chiqqanda XMTni bu tizimni tashkil qilgan birlashtiruvchi asos deb ko'rish mumkin.

Jahon iqtisodiyotida sanoati rivojlangan davlatlarning ishlab chiqarishi ko'p holatlarda tashqi iste'molchilarga, ichki talab esa importga yo'nalgan bo'ladi deb taxmin qilinsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa ichki bozorning nisbatan tez, lekin ekstensiv kengayishi taxmin qilinmoqda.

Xullas, XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahonda misli ko'rilmagan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy jarayonlar ro'y bergan bo'lib, ular albatta xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishiga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatgan edi.

Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosiy yo'nalishini biz xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasining kengayishida ko'rishimiz mumkin. Xalqaro kooperatsiya (XK) va xalqaro ixtisoslashuv (XI) xalqaro mehnat taqsimotining shakllari bo'lib, uning mohiyatini namoyon qiladi.

Turli davlatlarning korxonalarini ma'lum bir tovarga ixtisoslashuvi zamonaviy ITI bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarishning texnologik tizimini murakkablashib borishi bilan tayyor mahsulotda ishlatiladigan detallar soni ko'paydi. Masalan: engil avtomobil sanoatida 20 minggatacha, prokat dastgohlarida 100 mingtacha, elektrovozlarda esa 250 mingtacha detallarning qismlari ishlatilishi mumkin.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi (XII) ikkita yo'nalish bo'yicha – ishlab chiqarish va hududiy yo'nalishlar bo'yicha rivojlanib bormoqda. O'z navbatida ishlab chiqarish yo'nalishi:

a) sohalararo;

b) davlatlar guruhi;

v) alohida korxonalarining ixtisoslashuviga bo'linishi mumkin. Bundan tashqari hududiy xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi esa:

a) alohida davlatlar;

b) davlatlar guruhi;

v) hududlarning jahon bozori uchun ma'lum tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuviga bo'linadi.

Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvining asosiy turlariga:

- predmetli (mahsulot ishlab chiqarish);

- detalli (mahsulotni tashkil qiluvchilarni ishlab chiqarish);

- texnologik yoki bosqichli (ya'ni, alohida texnologik jarayonlarni, masalan yig'ish, bo'yash va boshqalarni amalga oshirish) ixtisoslashish kiradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining boshqa bir shakli - xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasidir. Uning ob'ektiv asosi bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishining o'sib borayotgan darajasi, hamda mamlakat ichida yoki tashqarisida ro'y berishidan qat'iy nazar mustaqil korxonalar o'rtasidagi barqaror ishlab chiqarish jarayonlarini borishi hisoblanadi. Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi o'zining rivojlangan shakllarida hamkorlikning turli sohalarini qamrab oladi. Jumladan, birinchidan, ishlab chiqarishda texnologik hamkorlik. Ushbu hamkorliklarga quyidagilar kiradi:

- a) litsenziyalar berish va mulkchilik huquqlaridan foydalanish;
- b) loyiha konstruktorlik hujjatlarini, texnologik jarayonlarni, mahsulotning texnik darajasi va sifatini, qurilish va montaj ishlari zamonaviy, kooperatsiyalashgan korxonalarini ishlab chiqish va moslashtirish;
- v) ishlab chiqarishni boshqarish, standartlashtirish, unifikatsiyalash, sertifikatlashni takomillashtirish, ishlab chiqarish dasturlarini taqsimlash va h.k.lar.

Jahon iqtisodiyotida kooperatsiya aloqalarini o'rnatishda foydalaniladigan quyidagi uch asosiy usulga alohida e'tibor beriladi:

- hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish.
- shartnoma asosida ixtisoslashish.
- qo'shma korxonalar tashkil qilish.

Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish o'z navbatida ikki asosiy shaklda. (pudratli ishlab chiqarish kooperatsiyasi va hamkorlikdagi ishlab chiqarish) amalga oshiriladi. Shartnoma asosida ixtisoslashish esa ishlab chiqarish dasturlarini ishlab chiqarish kooperatsiyasi ishtirokchilari orasida taqsimlanishini nazarda tutadi. Qo'shma korxonalar bu integratsiyalashgan kooperatsiyadir.

17.3. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlari to'g'risidagi turlicha nazariyalar va ularning asosiy yo'nalishlari

XX asrning ikkinchi yarmida xo'jalik hayotining baynalminallashuvi zamonaviy jahon xo'jaligi rivojlanishining etakchi an'anasiga aylandi. Jahon xo'jaligini global baynalminallashuvining asosiy tendensiyalaridan biri shundaki, ma'lum bir davlat yoki bir necha davlatlar guruhining ta'sir zonasi vujudga kelishidir. Bu davlatlar yoki davlatlar guruhi jahon xo'jaligi aloqalari ta'sirida o'ziga xos mintaqalar hosil qilib boshqa davlatlarni o'z atrofida birlashtiruvchi integratsion markazlarga aylanib boradi.

Jahon iqtisodiyotida iqtisodiy integratsiya o'z navbatida, bu jarayon ishtirokchilari bo'lmish davlatlar o'rtasida ishlab chiqarish va kapitalning baynalminallashuviga imkon yaratadi. Iqtisodiy integratsiyaga boshlovchi

jarayonlarni sxemali tarzda quyidagi o'zaro bog'liq zanjir shaklida tasvirlash mumkin: ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi - xalqaro mehnat taqsimoti - ishlab chiqarish va kapitalning baynalminallashuvi - iqtisodiy integratsiya. Jahon iqtisodiyotida iqtisodiy integratsiyaga ikkita omil katta ta'sir ko'rsatadi: ilmiy-texnik inqilob va transmilliy korporatsiyalarni faoliyati.

Jahon xo'jaligi va XIMda integratsion jarayonlarni rivojlanishi bo'yicha to'plangan tajribalar iqtisodiy integratsiya hosil bo'lishi va rivojlanishining quyidagi to'rt bosqichi mavjudligini ko'rsatadi:

1. Tarif va boshqa cheklashlarni bekor qilish bilan erkin savdo zonasini tashkil qilish.

2. Savdo, mehnat va kapital harakatida bir xil tariflar tizimini o'rnatish bilan bojxona ittifoq tashkil qilish;

3. Iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish bilan diskriminatsiyasiz ishtirokchi davlatlar iqtisodiy ittifoqini tuzish.

4. Yagona iqtisodiy siyosat, umumiy valyuta va davlatdan yuqori turuvchi tartibga soluvchi organlarga ega bo'lgan to'liq integratsiya.

Oxirgi ikki bosqich o'z ichida u yoki bu integratsion guruhga xos bo'lgan tomonlar bilan bog'liq bo'lgan ma'lum bir kichik bosqichlarni jamlashi ham mumkin.

Jahon iqtisodiyotida mintaqaviy integratsiya alohida kompaniyalar va davlatlararo darajalarda ham ro'y berishi mumkin.

G'arbiy evropada iqtisodiy integratsiya eng yuqori darajada rivojlangan. G'arbiy evropaning iqtisodiy integratsiyasi ob'ektiv iqtisodiy jarayonlar bilan bir qatorda V.Gyugo, I.Kant kabi evropaning siyosiy, jamoat arboblari va faylasuflari tomonidan olg'a surilgan yagona qarashlar konsepsiyasi bilan ham keng sug'orilgandir.

Jahon iqtisodiyotida Evropa Ittifoqini (EI) tashkil topishi va rivojlanishining yangi tarixi 1951 yildan boshlandi. Shu yilning aprelida 6 davlat - Fransiya, GFR, Italiya, Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg a'zo bo'lib kirgan Evropa ko'mir va po'lat birlashmasi (EKPB) haqidagi bitim imzolandi. Bu G'arbiy Evropa

integratsiyasining o'ziga xos kirish qismi bo'ldi. Uning tashkil topishi va rivojlanishining boshlanish vaqti yuqorida sanab o'tilgan davlatlar tomonidan 1957 yilda Evropa Iqtisodiy Hamjamiyati (EIH) va atom energiyasi bo'yicha Evropa Hamjamiyati (Evroatom) haqidagi bitimlarni imzolangan paytidir. Hamjamiyat tarkibiga rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar kirdi. Bu esa keyingi 15 – 20 yillar mobaynida iqtisodiy o'sish sur'atlarining yuqori darajada bo'lishiga sabab bo'ldi.

Jahon iqtisodiyotida G'arbiy Evropa integratsiyasining hozirgi kungacha bo'lgan rivojlanishi nihoyatda qarama-qarshiliklardan iboratdir. Shu bilan birga Evropa Iqtisodiy Hamjamiyatini tashkil topishida uning oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalar hozirgi kunga qadar muvaffaqiyatli amalga oshirilib kelinmoqda.

G'arbiy Evropa integratsiyasi rivojlanishini to'rt bosqichga bo'lib o'rganish mumkin.

Birinchi bosqich (50-yillarning oxiri - 70-yillarning o'rtalari). Bu davr EIH davlatlari hayotida "oltin asr" hisoblanadi. Unda bojxona ittifoqi belgilangan muddatidan oldin tashkil etildi, yagona agrar bozori yaratildi. EIHga uchta yangi davlat - Buyuk Britaniya, Daniya va Irlandiya a'zo bo'lib kirdi. EIH yoki "Umumiy bozor"ni tashkil qilishning maqsadlari quyidagilardan iborat edi:

- ishtirokchi davlatlar o'rtasidagi o'zaro savdoda asta-sekin barcha to'siqlarni olib tashlash;
- uchinchi davlatlar bilan savdoda bir xil boj tariflarini o'rnatish;
- "insonlar, ishchi kuchi, kapital va xizmatlar" ning erkin harakatlanishiga qo'yilgan to'siqlarni olib tashlash;
- transport va qishloq xo'jaligi sohasida umumiy siyosat ishlab chiqish va amalga oshirish;
- valyuta ittifoqi tuzish;
- soliq tizimini unifikatsiya qilish;
- qonunchilikni yaqinlashtirish;
- iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish tamoyillarini ishlab chiqish.

Bularni amalga oshirish maqsadida boshqaruv strukturasi majmui - EIH Vazirlar Kengashi, Evropa Hamjamiyati komissiyasi, Evropa Kengashi, Evropa Sudi, Evropa parlamenti tashkil qilindi.

EIHning birinchi galdagi vazifasi sifatida a'zo davlatlar o'rtasida tovarlar, kapital, xizmatlar va ishchi kuchining umumiy bozorini tashkil qilish vazifasini qo'yildi. Buning uchun Bojxona ittifoqi tuzildi. Aynan Bojxona ittifoqi EIHning asosi hisoblanadi. Bojxona ittifoqi doirasida quyidagilar amalga oshirildi:

- ishtirokchi davlatlar o'rtasidagi o'zaro savdoda to'siqlar olib tashlandi;
- uchinchi davlatlarga nisbatan bir xil bojxona tariflari o'rnatildi;
- kapital, kreditlar, pul ko'chirmalarining erkin harakatlanishiga sharoit yaratildi;
- ishchi kuchi migratsiyasi erkinligi va turar joy tanlash erkinligi ta'minlandi.

Bu choralar EIHga a'zo davlatlari o'rtasida sanoat integratsiyasining tezlashishiga imkon berdi. Ayni bir paytda a'zo davlatlarda kompensatsion yig'imlar va qishloq xo'jaligi fondi orqali moliyalashtirish yordamida, umumiy proteksionizm siyosatini qo'llash yo'li bilan agrar sohaning integratsiyalashuvini amalga oshirishga harakat qilindi. EI doirasidagi agrar siyosat EIga a'zo davlatlarning asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlari uchun bir xil minimal narx o'rnatishni kafolatlaydigan yagona narxlar tizimiga asoslanadi. Umumiy bozorning shakllanishi EIH davlatlarining milliy monopoliyalarini transmilliy korporatsiyalarga aylanish jarayonini tezlashtirdi, hamkor davlatlar iqtisodiyotiga kirishga imkon yaratdi. EIHni rivojlanishi Hamjamiyatga a'zo-davlatlarning yopiq milliy xo'jalikdan tashqi bozorga yuzlangan ochiq tipdagi iqtisodiyotga intensiv ravishda o'tishini anglatadi.

Ikkinchi bosqich (70 va 80-yillarning o'rtalari). Bu davr EI tarixiga asosan turg'unlik davri sifatida kirdi. Bu davrda EIga a'zo-davlatlar Evropa valyuta hamkorligi dasturi, tashqi siyosiy konsultatsiyalar mexanizmini qabul qilishga muvaffaq bo'lsalarda, vujudga kelgan salbiy jihatlar g'arbiy Evropa iqtisodiy integratsiyasining jiddiy inkiroziga olib keldi. Bu inqiroz "evroskleroz" nomini oldi. 70 va 80- yillarning boshida EI davlatlari o'rtasida rivojlanish darajasi

bo'yicha farq o'sib bordi. 1981 yilda EIga Gretsiyaning kirishi bilan bu farq yanada kuchaydi, Chunki Ushbu davlat iqtisodiyoti hamjamiyatning boshqa ishtirokchi davlatlari iqtisodiyotiga nisbatan juda past darajada rivojlangan edi.

Uchinchi bosqich (80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshi). Bu davr Hamjamiyat tarkibining yanada kengayishi bilan xarakterlanadi. 1986 yilda Ispaniya va Portugaliyaning EIHga qo'shilishi a'zo-davlatlar o'rtasidagi farqning yanada kengayishiga olib keldi. EIHga a'zo bo'lgan vaqtida Portugaliyada aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad EIH dagi o'rtacha daromadning taxminan 45-50% ga, Ispaniyada esa 3/4 qismiga to'g'ri kelgan edi. Yangi ishtirokchi davlatlarda aholining taxminan 1/5 qismi qishloq xo'jaligida band bo'lgan bo'lsa, EIH da esa o'rtacha 1/13 qismi to'g'ri kelgan. Shu bilan bir qatorda, aynan shu davrda g'arbiy Evropa integratsiyasi yanada rivojlandi. Bunga birinchi navbatda Yagona Evropa Akti (YaEA)ning qabul qilinishi ham sabab bo'ldi. Ushbu aktda EIHga ishtirokchi-davlatlarining umumiy maqsadi - Evropa Ittifoqining tashkil qilinishi yana bir bor tasdiqlandi. Evropa Ittifoqi Hamjamiyati ham siyosiy, ham iqtisodiy ittifoq bo'lib, a'zo-davlatlar o'rtasida iqtisodiy, valyuta-moliya, gumanitar sohalardagi hamkorliklar bilan bir qatorda tashqi siyosat xavfsizlikni ta'minlash sohasida ham chuqur hamkorlikni amalga oshirish ishlari nazarda tutilgan. YAEAning asosiy maqsadi shundaki, EIHga a'zo-davlatlar o'rtasida yagona xo'jalikni tashkil qiladigan yagona iqtisodiy hududni yaratilishidir. YAEAning qabul kilinishi bilan Hamjamiyatga a'zo-davlatlar o'rtasida mikro va makroiqtisodiyot, siyosat va huquq, fan va ekologiya, mintakaviy rivojlanish, ijtimoiy munosabatlar sohasidagi integratsion jarayonlar kuchaydi. 90-yillar boshida EIga a'zo davlatlar yagona bozor asoslarini yaratishni amalda tugatishib, valyuta, iqtisodiy va siyosiy ittifoqlarni shakllantirishga bevosita yaqinlashdilar.

To'rtinchi bosqich (90-yillarning o'rtasi va XXI asr boshi). Bu yagona Evropa aktiga muvofiq 1993 yilning 1 yanvaridan boshlab Hamjamiyat chegaralari doirasida ishlab chiqarish vositalarining erkin harakati yo'lga qo'yildi. Hamjamiyat doirasida yagona iqtisodiy hudud vujudga keldi. Bu EI doirasidagi iqtisodiy integratsiyaning sifat jihatdan yangi bosqichga kirganini anglatadi.

Maastrixt Bitimiga (1992 yil fevral) muvofiq 1994 yilning 1 yanvardan EIH Evropa Ittifoqiga aylandi va uning a'zolari 15 taga etdi. EI doirasida yagona ichki bozorning tuzilishi amalga oshirildi. Maastrixt bitimida integratsion hamkorlikning keyingi bosqichlarini maqsadlari (Yagona valyuta - EVRONi emissiya qilish huquqiga ega yagona Evropa bankini tuzish, ichki chegaralarsiz yagona G'arbiy Evropa hududini tashkil qilish va boshqalar) e'lon qilingan edi.

EI integratsiyasida hozirgi kunda ijtimoiy – iqtisodiy va siyosiy muvaffaqiyatlar bilan bir qatorda qiyinchiliklar ham ro'y bermoqda. Yuqorida EI ga yangi a'zo-davlatlarning kirishi munosabati bilan yuzaga kelgan davlatlararo iqtisodiy rivojlanishdagi farqlar ko'rib chiqilgan edi. EIga yangi davlatlarning a'zo bo'lib kirishi ham sezilarli muammolari keltirib chiqarishi mumkin. Eng katta muammolardan biri Evropa valyuta tizimi (EVT)ni shakllantirish davomida namoyon bo'lmoqda. 1992 yildagi 7%ga Britaniya funt sterlingi va Italiya lirasi devalvatsiyasi oqibatida ro'y bergan EVT inqirozi Buyuk Britaniya va Italiyani avtomatik tarzda EVT dan chiqarib tashladi. Valyuta ittifoqini shakllantirishda unga kirish uchun qo'yilgan bir qator talablar ham davlatlarga qiyinchiliklar tug'dirgan edi. O'sha davrda almashuv kursi inflyasiyasining darajasiga, foiz stavkalari darajasiga, byudjet defitsiti va davlat qarzi bo'yicha qo'yilgan talablarga faqat Lyuksemburg javob bergan edi. EIga a'zo davlatlar orasida Ittifoqni kengaytirish, integratsiyani chuqurlashtirish yo'llari haqida kelishmovchiliklar mavjud edi.

Jahon iqtisodiyotida G'arbiy Evropa iqtisodiy integratsiyasi faqat EI chegaralari bilan cheklanmaydi. 1962 yilda Evropa erkin savdo assotsiyasiyasi (EESA) tashkil topdi. EESA EI dan farqli ravishda davlatdan yuqori turuvchi funksiyalarga va davlatlararo muvofiqlashtiruvchi institutlarga ega emas. 80-yillarda EEST a'zo-davlatlar soni 7 ta bo'lib, 90-yillar o'rtasida yana 4ta davlat - Buyuk Britaniya, Islandiya, Lixtenshteyn, Shveysariya a'zo bo'lib kirgan edi. Ushbu a'zo-davlatlar uchinchi davlatlar bilan u yoki bu savdo-iqtisodiy kelishuvlarga erkin qo'shilishlari va bu davlatlarga nisbatan xohlagan bojxona tariflarini o'rnatishlari mumkin edi. EESAg a'zo-davlatlar o'rtasidagi savdoda

erkin, bojsiz savdo rejimi faqat sanoat tovarlariga nisbatan qo'llaniladi. Chunki EESA konvensiyasining faoliyati qishloq xo'jalik mahsulotlariga ta'sir o'tkazmaydi.

1972 yilda EESA ga a'zo bo'lgan har bir davlat EIH-EI bilan o'zaro kelishuvlarni imzoladi. Unga muvofiq sanoat tovarlariga boj va son jihatdan cheklashlar asta-sekin kamaytirildi. Bu davlatlar o'rtasidagi bojsiz savdo murakkab qoidalar tizimiga asoslanadi. YAgona bojxona tarifi yo'qligi sababli EESA ichida bojsiz savdo erkinligi faqat a'zo davlatlarda ishlab chiqarilgan tovarlarga nisbatan qo'llaniladi.

EESA ga kiruvchi davlatlarning va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning yuqori darajada rivojlanganligiga qaramasdan, EESA to'laqonli integratsion guruhga aylanmadi. Amalda u EIH - EI uchun "farmklub", ya'ni, yangi a'zolar etkazib beruvchi tashkilot bo'lib qoldi. Hozirgi kunda EESAning ko'pgina a'zolari uni sharqiy va G'arbiy Evropa davlatlari o'rtasidagi istiqbolli erkin savdo zonasi sifatida qaramoqdalar.

Ma'lumki, 2004 yilning mayida Evropa Ittifoqiga Chexiya, Sloveniya, Slovakiya, Vengriya, Polsha, Litva, Latviya, estoniya, Kipr, Malta a'zo bo'lib kirdi. Bundan tashqari Bolgariya, Turkiya, Ruminiya, Xorvatiya davlatlari hozirda EIga kirish uchun muzoqaralar olib bormoqdalar. Bu EIning yanada rivojlanishiga guvohlik beradi.

XX–XXI asrlar bo'sag'asida G'arbiy Evropa iqtisodiy integratsiyasining muvaffaqiyatli rivojlanishi jahonning boshqa rivojlanayotgan mintaqalarini ham e'tiborini o'ziga jalb qildi. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida o'ttizdan ortiq erkin savdo zonalari, bojxona yoki iqtisodiy ittifoqlar yuzaga keldi. Ammo jahon iqtisodiyotida eng sezilarli, rivojlanayotgan integratsion jarayon shimoliy Amerika erkin savdo zonasi - NAFTAni tashkil topishi va faoliyat ko'rsatishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. AQSH bilan Kanada o'rtasidagi mavjud bo'lgan iqtisodiy integratsiya va ularning G'arbiy evropadagi davlatlar bilan olib borayotgan hamkorligi AQSHni qoniqtirmay qo'ydi. Natijada 1994 yilning 1 yanvarida kuchga kirgan shimoliy Amerika erkin savdo zonasi (NAFTA) haqidagi shartnoma

imzolandi. NAFTAga AQSH va Kanadadan tashqari Meksika ham qo'shildi. Shunday qilib Ushbu blok hududi 370 mln.dan ortiq aholiga, kuchli iqtisodiy salohiyatga ega bo'lgan hududni qamrab oldi. NAFTA davlatlari tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar taxminan 7 trln. AQSH dollarini tashkil qilib, Ushbu davlatlar ulushiga jahon savdo umumiy hajmining 18-20%i yaqini to'g'ri kelmoqda.

NAFTA davlatlari tomonidan imzolangan shartnomaning asosiy holatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- AQSH, Kanada va Meksika davlatlari o'zaro savdo qiladigan tovarlarga nisbatan bojlarni bekor qilish

- SHimoliy Amerika bozorlarni Meksika orqali AQSHga kirib kelayotgan tovarlar uchun bojlarni to'lamaslikka harakat qiluvchi Osiyo va Evropa kompaniyalari ekspansiyasidan himoya qilish

- Meksikada bank va sug'urta kompaniyalarning ishida Amerika va Kanada kompaniyalari kapital qo'yilmalari va raqobatlariga bo'lgan taqiqlarni olib tashlandi.

- Atrof-muhitni himoyalash bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun uch tomonlama guruhlar tashkil qilish va boshqalar.

Shartnomaga ko'ra 2000 yilgacha AQSH Meksikadan import qilinadigan mahsulotlar turining 2/3 qismi uchun import tariflarini bekor qilgan edi. Imzolangan kelishuvlardan eng ko'p foydani savdo bloki iste'molchilari olgan, Chunki raqobatning kuchayishi va tariflarning pasayishi natijasida keng tovarlar doirasiga nisbatan narxlar ham pasaya boradi. Amerika sanoatchilari foyda olishadi, Chunki arzon ishchi kuchi oqimi kuchayadi. Kafolatlangan daromadning o'sishi amerika iqtisodiyotining elektronika va kompyuter ta'minotida, qurilish materiallarida, avtomobil ehtiyot qismlarini ishlab chiqarish va boshqa sohalarida kuzatilmoqda. Ayni bir paytda, shakar, sitrus mevalari, qishki sabzavotlar etishtiruvchi Amerika fermerlari katta zarar ko'radi. Meksika esa NAFTA davlatlari yordamida o'z iqtisodiy o'sishi sur'atlarini oshirib (taxminan YaIMning yilik o'sish darajasi 1,6%-2,6% atrofida), iqtisodiyotini isloh qilish va sanoati

rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shilish muddatini yarim asrdan 10-15 yilga qisqartirishi mumkin.

NAFTAdan eng kam foydani Kanada oladi. Uning iqtisodiyoti AQSHniki bilan chambarchas bog'liq bo'lsada, Meksika iqtisodiyoti bilan aloqalari unchalik rivojlanmagan. Ammo, NAFTA rivojlanib borishi bilan Kanada ham integratsion jarayonga yanada ko'proq tortiladi va kengayotgan bozordan dividendlar oladi.

Jahon iqtisodiyotida NAFTA faoliyatining dastlabki ikki yilida eksport hajmini oshirish hisobiga qo'shimcha ish o'rinlari hosil bo'lishiga bo'lgan umid oqlanmadi. Bundan tashqari, AQSHning Meksika bilan savdodagi ijobiy saldosini yo'qolib, 1995 yilda defitsit paydo bo'ldi. Xullas NAFTAni tashkil qiluvchilarning rejasiga ko'ra, to'laqonli shimoliy Amerika bozori 2010 yillarda tashkil qilinishi mumkin ekan. Bundan tashqari hozirgi kunda Amerika iqtisodchilari Alyaskadan Olovli ergacha cho'zilgan o'ziga xos panamerika savdo blokini tuzishni rejalashtirmoqda.

Jahon iqtisodiyotida integratsion jarayonlar Janubiy Amerika ham faollashib bormoqda. 60-yillarning boshida Janubiy Amerika "erkin savdo zonasi"ni yaratish, so'ngra Markaziy Amerika umumiy bozorini – (MAUB) tashkil qilish ishlari rejalashtirildi. Biroq, Ushbu mintaqada siyosiy va iqtisodiy inqiroz bu rejalarni amalga oshirishga imkon bermagan edi.

90-yillarning o'rtalarida integratsion jarayonlar 1991 yilda Argentina, Braziliya, Urugvay va Paragvay o'rtasida tuzilgan va 1995 yilning 1 yanvarida kuchga kirgan "MERKOSUR" savdo paktini tuzilishi orqali yanada faollashdi. Bu paktga a'zo bo'lgan davlatlarning umumiy aholisi 200 mln. kishidan ko'proq bo'lib, yillik umumiy YaIMi 550 mlrd. doll.dan ortiqroqdir.

MERKOSUR savdo guruhining tuzilishi natijasida unga a'zo bo'lgan to'rt davlat o'zaro savdosidagi (90% atrofida) tarifli to'siqlardan ozod qilindi, uchinchi davlatlardan importga esa bir xil tarif strukturasi va bojxona qoidalari kiritildi.

O'z mintaqalarida integratsion jarayonlarni rivojlantirishga Afrika davlatlari ham intilmoqdalar. 1989 yilda Afrika qit'asining shimoliy qismida Jazoir, Liviya, Mavritaniya, Marokash va Tunis ishtirokida Arab Mag'ribi Ittifoqi davlatlari

tashkil topdi. Ushbu ittifoqqa a'zo bo'lgan davlatlarning shartnomasida mintaqaviy integratsiya darajasida iqtisodiy hamkorlikni amalga oshirilish ishlari nazarda tutiladi.

XX – XXI asrlar bo'sag'asida sharqiy Osiyoda ham integratsion jarayonlari kuchayib bordi. Osiyo "ajdarholari"dan biri - Singapur, shuningdek "YaID"lar deb nom olgan Malayziya, Indoneziya, Tailand, Bruney va Filippin kabi Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi (ASEAN) qariyb 30 yillar mobaynida muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Bu guruh doirasida o'zaro hamkorlikning muvaffaqiyati Ushbu davlatlarni ko'pchiligining iqtisodiyoti gurkirab o'sishi, rivojlanishining bir-biriga mosligi, yahshi yo'lga qo'yilgan va uzoq tarix an'analariga ega bo'lgan o'zaro savdo aloqalari, shuningdek tartibga solib bo'lingan hamkorlik shakli bilan chambarchas bog'liqdir.

Shunday qilib, ASEAN rejalarida ishtirokchi davlatlar bojlarini 2000 yilgacha 38 ming turdagi tovarlar bo'yicha o'rtacha 5% gacha qisqarish ko'zda tutilgan bo'lsa, 2003 yilga kelib erkin savdo zonasini tashkil qilish haqida qaror qabul qilingan edi.

Jahon iqtisodiyotida sharqiy Osiyoda iqtisodiy integratsion jarayonlarning rivojlanishi istiqbollarini ko'p jihatdan Osiyo - Tinch okeani iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (OTIH)ning tuzilishi bilan bog'lashadi. Ushbu tashkilotga Osiyo, shuningdek Shimoliy va Janubiy Amerikaning 18 davlati a'zo bo'lib kirgan edi.

Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorlik tashkilotining rejalariga muvofiq Ushbu mintaqada 2020 yillarga borib jahonda eng yirik bojxona va ichki to'siqlarsiz erkin savdo zonasini tashkil qilish nazarda tutilgan. Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi iqtisodiy integratsiya jarayonlarini baholagan ko'plab mutaxassislar uning rivojlanishi stixiyali ekanligi va o'ziga xosligini ta'kidlaydilar. Buning ustiga integratsion munosabatlar hozircha Ushbu mintaqalarda unchalik rivojlangan emas. Masalan, ASEAN tizimidagi savdo zonasini iqtisodiy integratsiyaning birinchi bosqichi, ya'ni, tarif va tarifli to'siqlarsiz erkin savdo zonalariga kiritish mumkin. OTIHga nisbatan esa hozircha erkin savdo zonasi deb emas, "erkin iqtisodiy asotsiatsiya" deb aytish mumkin. Ayni bir paytda, iqtisodiy

siyosatni o'zaro muvofiqlashtirish natijasida mintaqaning ichki savdosi va kapital bozorlarining tez rivojlanishi Osiyo-Tinch okeani mintaqasining integratsiyasi erkin savdo zonasiga o'tishiga imkon beradi.

Jahon iqtisodiyotida integratsiyaga, ya'ni, o'zaro hamkorlikni chuqurlashtirishga bo'lgan intilish Fors ko'rfazidagi Arab davlatlari orasida ham kuzatilmoqda. 1981 yildan buyon Saudiya Arabistoni, Quvayt, Qatar, Baxrayn, Birlashgan Arab Amirliklari va Ummon kabi davlatlar o'z ichiga olgan "neft oltiligi" Hamkorlik Kengashi davlatlari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. 1992 yilda Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiy hamkorlik tashkilotini (IHT-EKO) tashkil qilinishi haqida fikrlar bildirildi. Uni tashkil qilish taklifi bilan eron, Pokiston va Turkiya davlatlari chiqishgan edi. Ta'sisчилarning fikricha, IHT-EKO o'zida MDH mamlakatlari ham birlashtirgan bo'lajak Markaziy Osiyo umumiy bozorining timsoli bo'lmog'i lozim edi. Shunday qilib, rivojlanayotgan davlatlar hamkorligi, ularning integratsiyaga bo'lgan intilishlari haqida fikr bildirganda shuni nazarda to'tish kerakki, real integratsion jarayonlar Ushbu davlatlarda hali juda kuchsiz bo'lib, xarakteri va harakatlantiruvchi omillari bilan, rivojlanish sur'atlari bilan bir-biridan keskin farq qilib turadi. Rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy hamkorligi, ular e'lon qilgan integratsion jarayonlarga ko'rilayotgan tayyorgarlik bosqichidir, xolos. Jahon iqtisodiyotida e'lon qilingan integratsion guruhlarining ko'pchiligi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning etuk emasligini, milliy xo'jaliklarning oddiy va strukturaviy differensiyasizligini, bozor va moliyaviy infrastrukturalarining rivojlanmaganligi bu tuzilmalarni yo harakatsiz qoldirmoqda yoki butunlay muvaffaqiyasizlikka uchratmoqda.

17.4. O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi

Mustaqil Respublikaning tashqi iqtisodiy aloqalar sohasidagi yangi siyosati jahondagi juda ko'p mamlakatlar bilan har tomonlama aloqalarni kengaytirishda uz ifodasini topmoqda. Chet el davlatlari bilan o'zaro munosabatlarda respublika milliy manfaatlarini amalga oshirishning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib,

savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha ikki tomonlama hukumatlararo komissiyalar faoliyati hisoblanadi. Hozirda bunday komissiyalar 30 dan ortiq mamlakatlarda asosiy sheriklarimiz bilan tashkil etilgan.

Hozirgi kunda O'zbekiston 140 dan ortiq mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni o'rnatgan. Ularning orasida Janubiy Koreya, Germaniya, AQSH, Buyuk Britaniya, shveysariya, Turkiya, Fransiya, Yaponiya, eron, Gollandiya, MDH mamalakatlaridan – Rossiya, Ukraina, Qozog'iston, Turkmaniston bilan savdo aloqalari keng yo'lga qo'yildi. O'zbekistonning asosiy tashqi savdo ko'rsatkichlari 17.4.1-jadvalda ko'rsatilgan.

17.4.1-jadval

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari (million AQSH dollari)¹²⁵

	2012	2013	2014	2015	2016
Tashqi savdo aylanmasi	21197,3	21209,6	22199,2	26365,9	26416,1
<i>Shu jumladan</i>					
MDH mamlakatlari	8659,5	8010,4	9369,2	11345,7	12731,8
Boshqa xorij mamlakatlari	12537,8	13199,2	12830,0	15020,2	13684,3
Eksport	11493,3	11771,3	13023,4	15021,3	13599,6
<i>Shu jumladan</i>					
MDH mamlakatlari	3926,6	3921,3	5647,7	6720,1	7703,4
Boshqa xorij mamlakatlari	7566,7	7850,0	7375,7	8301,2	5896,2
Import	9704,0	9438,3	9175,8	11344,6	12816,5
<i>Shu jumladan</i>					
MDH mamlakatlari	4732,9	4089,1	3721,6	4625,6	5028,4
Boshqa xorij mamlakatlari	4971,1	5349,2	5454,3	6719,0	7788,1
Eksport-import saldosi	1789,3	2333,0	3847,6	3676,7	783,1
<i>Shu jumladan</i>					
MDH mamlakatlari	-806,3	-167,8	1926,2	2064,5	2675,0
Boshqa xorij mamlakatlari	2595,6	2500,8	1921,4	1582,2	-1891,9

O'zbekiston Respublikasi eksporti tuzilmasida xom-ashyo tovarlari asosiy o'rinni egallaydi. O'zbekiston paxta tolasi eksporti bo'yicha jahonda etakchi o'rinlardan birida turadi. O'zbekiston eksportning tovar tarkibida asosiy o'rinni energiya manbalari va neft mahsulotlari (o'rtacha 28 %), xizmatlar (o'rtacha 12%), paxta tolasi (o'rtacha 9,7%) va boshqalar (o'rtacha 26%) egallaydi. Import tarkibida esa asosiy o'rinni mashina va asbob-uskunalar (o'rtacha 48,5%), kimyo

¹²⁵ O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami 2017. T.: 2014 y. 313-b.

va undan tayyorlangan mahsulotlar (o'rtacha 12,5%), oziq-ovqat mahsulotlari (o'rtacha 10,1%) va boshqalar (o'rtacha 10,4%) egallaydi (17.4.2-jadval).

17.4.2-jadval

O'zbekiston eksport va importning tovar tarkibi¹²⁶
(foiz hisobida)

	2012	2013	2014	2015	2016
Eksport	100	100	100	100	100
<i>Shu jumladan</i>					
Paxta tolasi	9,3	8,6	12,1	9,0	9,3
Oziq-ovqat mahsulotlari	4,5	6,0	9,7	13,3	6,4
Kimyo va undan tayyorlangan mahsulotlar	5,6	5,0	5,1	5,6	5,6
Energiya manbalari va neft mahsulotlari	24,7	34,2	22,8	18,5	34,6
Qora va rangli metallar	7,0	5,0	6,9	7,4	7,8
Mashina va asbob-uskunalar	7,6	2,9	5,5	6,6	6,5
Xizmatlar	10,4	8,8	10,2	11,8	17,3
Boshqalar	30,9	29,5	27,7	27,8	12,5
Import	100	100	100	100	100
<i>Shu jumladan</i>					
Oziq-ovqat mahsulotlari	8,3	9,0	10,5	11,5	10,9
Kimyo va undan tayyorlangan mahsulotlar	11,6	11,1	13,8	12,5	13,7
Energiya manbalari va neft mahsulotlari	4,6	3,5	7,1	8,5	6,6
Qora va rangli metallar	7,7	6,3	8,1	7,6	7,2
Mashina va asbob-uskunalar	52,4	56,5	44,0	44,0	45,9
Xizmatlar	4,4	4,4	5,3	5,0	5,8
Boshqalar	11,0	9,2	11,2	10,9	9,9

O'zbekistonga 30 dan ortiq mahsulot turi chetdan keltiriladi. Jumladan, bug'doy, go'sht, sut va sut mahsulotlari, sariyog', shakar, moyli o'simliklar urug'i va mevalar, choy, kofe va shirinliklar, kartoshka, farmatsevtika mahsulotlari, kiyim-kechak va trikotaj mahsulotlari, charm va poyabzal mahsulotlari, avtomobillar, qora va rangli metallar hamda ulardan tayyorlangan mahsulotlar,

¹²⁶ O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami 2017. 324-b.

teleradioapparatura, mashina va ularning uskuna-jihozlari importning asosiy bandlarini tashkil etadi.

O‘zbekiston Evropa Ittifoqining (EI) Markaziy Osiyodagi eng yirik savdo-iqtisodiy sherigi hisoblanadi. 1994 yilning oktyabrida O‘zbekiston bilan EI o‘rtasida diplomatik munosabatlar o‘rnatildi va Bryusselda, EI huzurida O‘zbekiston Respublikasi diplomatik vakolatxonasi ishlay boshladi. 1995 yilda EI bilan O‘zbekiston Respublikasi o‘rtasida sheriklik va hamkorlik to‘g‘risida bitim tuzildi. Bu bitim EIga a‘zo mamlakatlar va O‘zbekiston o‘rtasida iqtisodiy, savdo, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma‘rifiy aloqalar uchun keng imkoniyatlar ochib bermoqda.

Asosiy tayanch tushunchalar

Mutloq va nisbiy YAIM, milliy daromad va uning aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi miqdori, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi, mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi, xalqaro mehnat taqsimoti, kapital migratsiyasi, ASEAN, xalqaro iqtisodiy integratsiya, tarif va boshqa cheklashlar, NAFTA, erkin savdo zonasi, MERKOSUR.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o‘ziga xos xususiyati nimadan iborat?
2. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash qanday mezonlarga asoslanadi?
3. Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi jarayonining mohiyati nimadan iborat?
4. Globallashuv jarayoni nima va uning qanday yo‘nalishlari mavjud?
5. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi?
6. Jahon infratuzilmasi tarkibiy qismlarining tavsifini bering.
7. Hozirda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qanday xalqaro tuzilmalarni bilasiz?

18-MAVZU. MAMLAKAT IQTISODIY RIVOJLANISHIDA XALQARO SAVDONING O‘RNI VA ROLI

18.1. Xalqaro savdoning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi o‘rni

Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishning asosiy shakllaridan biri – tashqi savdoni (eksport va import jarayonlarini) amalga oshirishda davlatning roli asosan savdo siyosatini amalga oshirish va tashqi savdoni tartibga solish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va qo‘llashga qaratilgan bo‘ladi. Xar bir mamlakatdagi savdo siyosatida iqtisodiy, siyosiy, ma‘muriy, tashkiliy, huquqiy va boshqa masalalar uzviy bog‘langandir. Savdo siyosatini tub mohiyatidan kelib chiqqan xolda iqtisodiy masalalar asosiy hisoblanadi.

Mamlakatlar o‘z ichki bozorlarini himoya qilish, chet el bozorlariga ko‘proq tovarlar chiqarish maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatlarni savdo siyosatini mavjud vositalari yordamida tartibga soladilar. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish davlat vositalari xarakteriga ko‘ra ta‘rif – ya‘ni boj tarifini qo‘llashga asoslangan va notarif – boshqa barcha vositalarga bo‘linadi. Tashqi iqtisodiy faoliyatni ayniqsa tashqi savdo faoliyatini tartibga solishda, mavjud usullardan qaysi biridan foydalanish muammosi vujudga keladi.

Bu chora-tadbirlar jahon xo‘jaligida ma‘lum ustuvorliklarga erishishga qaratilgan bo‘ladi. Dunyo tajribasi sha‘ni ko‘rsatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish:

- bir tomonlama, ya‘ni davlat tomonidan ishlab chiqilgan chora-tadbirlar davlat organlari tomonidan savdo bo‘yicha sherik davlatlar bilan kelishmaslikdan va ular bilan maslaxatlashmagan xolda qo‘llaniladi. Odatda biror-bir davlat tomonidan amalga oshirilayotgan bir tomonlama chora-tadbirlar, boshqa davlatlar tomonidan xuddi shunday tartibda kabul qilingan chora-tadbirlarni qarama-qarshi tarzda qo‘llashga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida savdo bo‘yicha sherik davlatlar o‘rtasida siyosiy ziddiyatlarning paydo bo‘lishiga va keskinlashuviga olib keladi.

- ikki tomonlama, yani savdo siyosati choralari o‘zaro sherik bo‘lgan davlatlar o‘rtasida kelishilgan xolda amalga oshiriladi. Misol uchun o‘zaro

kelishilgan xolda xar bir tomon tomonidan iqtisodiy manfaatlariga ziyon etkazmagan xolda, konvension bojlar qo'llanilishi, mamlakatlar tovarlarini qadoqlanishiga, belgisiga qo'yilgan texnik sabablar, sifat sertifikatlarini o'zaro tan olishi to'g'risida kelishib olishlari mumkin.

- ko'p tomonlama, ya'ni savdo siyosati kelishilgan xolda, ko'p tomonlama shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Davlatni xalqaro savdo jarayonlariga aralashuvi darajasiga ko'ra xalqaro savdo siyosati proteksionistik savdo siyosatiga hamda erkin savdo siyosatiga bo'linadi.

Erkin savdo – davlatni tashqi savdo jarayonlariga aralashuvini kamayishi, ya'ni tashqi savdoni erkin bozor talabi va taklifiga asosan rivojlanish.

Proteksionizm – tarif va notarif usullarini qo'llash orqali ichki bozorni chet el raqobatchilaridan ximoya qaratilgan davlat siyosati.

Bularning qaysi biri qanday afzallikka ega yoki ega emasligi bir-biridan ustunligi iqtisodchilar o'rtasida ko'p yillar mavjud bo'lib kelgan tortishuvlarning asosidir. Tashqi savdo amaliyoti tarixida bir savdo siyosatidan ikkinchi savdo siyosatiga o'tish davrlarini kuzatish mumkin.

50-60 yillarda dunyo xo'jaligi iqtisodiyoti uchun proteksionistik siyosatidan erkin savdo siyosatiga o'tish xos bo'ldi.

70 yillarning boshlarida esa teskari tendensiya, ya'ni erkin savdo siyosatidan tariflar orqali ayniqsa notarif usullari yordamida ichki bozorni ximoya qilish siyosatiga o'tish kuzatila boshladi.

Proteksionistik tendensiya taraqqiyoti proteksionizmni bir necha shakllarga ajratish imkonini beradi:

- selektiv proteksionizm- ayrim davlatlar, ayrim tovarlarga karshi qaratilgan.
- soha proteksionizmi – xalq xo'jaligini ma'lum sohasini ximoya qilishga (qishlok xo'jaligi) qaratilgan.
- kollektiv proteksionizm – ma'lum davlatlar guruxi tomonidan shu guruxga kirmagan davlatlarga nisbatan qo'llaniladigan chora tadbirlarni ishlab chiqishdir.

Erkin savdo siyosati yahshimi yoki proteksionistik savdo siyosatimi?

Bu masala doimo iqtisodchilarni qiziqtirib kelgan.

Xozirgi kundagi iqtisodiyotni yanada globalashtirish sharoitida iqtisodiyotni ochiq lashtirishiga intilish qonuniydir.

Garvard universiteti ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki yopiq iqtisodiyot siyosatini olib borayotgan davlatlarda (115 ta davlat) yalpi ichki mahsulot xajmining yillik o'sishi 0,7%ni tashkil qilgan bir paytda ochiq iqtisodiyot siyosatini olib borayotganda bu ko'rsatkich o'rtacha 5 marta yuqori bo'ldi.

Xalqaro savdoni davlat tomonidan tartibga solish usullari mohiyatiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi. Bojxona tariflariga asoslangan tarif usullariga (iqtisodiy bilvosita), hamda notarif (ma'muriy bevosita) usullari.

Notarif usullari o'z navbatida me'yoriy usullarga va ko'rinmas proteksionizm usullariga bo'linadi. Savdo siyosatining ba'zi bir usullari ko'pincha cheklashni eksportni qo'llab-quvvatlash uchun qo'llaniladi.

Xalqaro savdoda davlatning asosiy vazifasi – o'zlari ishlab chiqargan mahsulotlarini iloji boricha chetga olib chiqishlari uchun eksportchilarni qo'llab-kuvvalash, ularni tovarlarini xalqaro bozordagi raqobatbardoshlik darajasini oshirish, ichki bozorda chet el tovarlarini raqobatbardoshlik darajasini pasaytirish maqsadida importni chegaralashdir.

Shuning uchun davlat tomonidan tartibga solish usullaridan bir qismi ichki bozorni chet el raqobatidan ximoya qilishga, ya'ni importni chegaralashga qaratilgan. Usullarni boshqa qismini asosiy maqsadi eksportni jadallashtirishga qaratilgandir.

Har bir davlat savdo siyosatini u yoki bu vositalarini qo'llash bo'yicha qaror qilish oldidan, qo'llanilayotgan vositalarni davlat savdo siyosati xarakteriga ta'sirini va sherik davlatlar tomonidan javob chegaralari qo'llanilishi mumkinligini o'rganib chiqish lozim.

Savdo siyosati choralari baholash maqsadida iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot xalqaro tashkiloti tomonidan 1985 yili indikativ savolnoma mamlakatlar xukumatlari amaliyotida keng qo'llaniladi.

Savdo siyosatidagi iqtisodiy chora-tadbirlarni qo‘llashdan oldin javob berilishi lozim bo‘lgan savollar qo‘yidagilardan iboratdir:

– Bu chorani amalga oshirilishi natijasida tarmoq yoki firma uchun qanday iqtisodiy yutuq kutiladi va qancha ish joylari tashkil etiladi yoki saqlab qolinadi?

– Byudjet daromadlari qanchaga oshadi yoki tadbirlarni amalga oshirish uchun qancha byudjet xarajatlari talab etiladi?

– Ichki narxlar qanchaga oshadi va bu chora-tadbirlar natijasida iste‘mol miqdori qanchaga kamayadi?

– Amalga oshirilmoqchi bo‘lgan chora tadbirlarni bozor tuzilishiga va undagi raqobatga ta‘siri qanday?

– Bu chora tadbirlarni qo‘llanilishiga savdo bo‘yicha sherik davlatlar qanday munosabat bildiradilar va uni ularga potensial ta‘siri qanday?

– Qo‘llanilishi kutilayotgan chora-tadbirlar mavjud davlat ishtirok etayotgan ko‘p tomonlama yoki ikkitomonlama shartnomalar qoidalariga to‘g‘ri keladimi yo‘qmi?

Mana shu savollar javablarini o‘rganib va tahlil qilingandan so‘ng xalqaro savdoni tartibga solish vositalari u yoki bu turlaridan qo‘llaniladi.

18.2. Tashqi savdoni boshqarishning tarifli va tarifsiz usullari

Xalqaro savdoni davlat tomonidan tartibga solishda jaxon amaliyotida ko‘p qo‘llaniladigan usullardan biri tarif usulidir. Tarif usulining asosini boj tarifi, ya‘ni bojxona chegarasi orqali olib o‘tilayotgan tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasi prinsiplari va qoidalariga asosan bir tizimga solingan tovarlarga nisbatan qo‘llaniladigan boj stavkalari to‘plami tashkil etadi.

Bojxona boji – tovarlarni import yoki eksport qilishda, bojxona organlari tomonidan undiriladigan va eksport yoki import Sharoitini belgilovchi hamda to‘lanishi lozim bo‘lgan badaldir.

Bojxona bojlari mohiyatiga ko‘ra, uchta asosiy vazifani bajaradilar:

- Fiskal vazifa – bu ham import va ham eksport bojlariga tegishlidir. Chunki bu bojlar davlat byudjetini to‘ldirish manbalaridan biridir.

- Proteksionistik vazifa – bu faqat import bojlariga taalluqlidir. Chunki ular yordamida davlat mahalliy ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatchilaridan ximoya qiladi.

- Balanslashtiruvchi, ya'ni mamlakat ichki bozoridagi narxi jaxon bozoridagi narxlardan past bo'lgan tovarlarni mamlakat xududan eksport qilinishini oldini olish vazifasi. Bu vazifa eksport bojlariga tegishlidir.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni, xususan tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishda tarif usullari bilan bir qatorda notarif usullari ham qo'llaniladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishda tarif usullariga nisbatan notarif usullarini qo'llashga ko'proq e'tibor beriladi. Chunki notarif usullar siyosiy tomondan qo'llashda qulay, iste'molchilar uchun soliq bo'yicha qo'shimcha og'irliklar tug'dirmaydi. Bundan tashqari notarif usullar ko'zlagan maqsadga erishishda ham qulaydir.

Misol, bug'doy importi miqdorini 2,5 mln.tonna qilib belgilashda notarif usullardan foydalanish qulaydir. Chunki shu tovar bo'yicha import miqdorini, import tarifi orqali shunday qilib belgilash uchun kerak bo'lgan tarif stavkasini hisoblash ko'p mexnat talab qiladi.

Va nihoyat, notarif usullarni qo'llash hech bir xalqaro tashkilot tomonidan tartibga solinmaydi va bu usulni o'z savdo siyosatida qo'llash orqali har bir davlat tarifni qo'llashga nisbatan o'zini erkinroq his etadi. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda tarif usullaridan foydalanish, aniqrog'i tashqi savdoni ko'zlagan miqdorda tartibga solish butun jaxon savdo tashkiloti tomonidan tartibga solinadi.

Notarif usullari mazmun mohiyatiga ko'ra miqdoriy, ko'zga tashlanmas va moliyaviy chegaralash turlariga bo'linadi.

Miqdoriy chegaralash – eksport va importga ruxsat etilgan tovarlarini miqdori va nomenklaturasini belgilashda davlat tomonidan qo'llaniladigan notarif usullarining ma'muriy shaklidir. Miqdoriy chegaralashlar biron-bir davlat xukumati qarori asosida yoki ma'lum tovar savdosini tashkil etuvchi xalqaro kelishuvlar asosida qo'llanilishi mumkin.

Miqdoriy chegaralash usullaridan keng tarqalgan turi kvota yoki kontingentdir. Bu ikkala tushuncha bir xil ma'noga ega bo'lib, kontingent so'zi odatda mavsumiy xarakterga ega bo'lgan kvotani belgilashda qo'llaniladi.

Kvota – bu eksport yoki importni belgilangan miqdorda va summada ma'lum vaqt oralig'ida chegaralash bilan bog'liq bo'lgan miqdoriy chegaralash chorasidir.

Kvotalar ta'sir yo'nalishlari bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi:

- Eksport kvotalari – biron davlatni ma'lum tovar eksportini umumiy miqdordagi ulushini belgilashda, xalqaro muvofiqlashtiruvchi kelishuvlar asosida kiritiladi. Bundan tashqari bu kvotalar biror-bir davlat tomonidan alohida holda, ichki bozorda taqchil bo'lgan tovarlarni olib chiqib ketilishini oldini olish maqsadida ham kiritiladi.

- Import kvotalari – mahalliy xukumat tomonidan mahalliy ishlab chiqaruvchilarni ximoya qilish, savdo balansini muvofiqlashtirish, ichki bozordagi talab va taklifni tartibga solish, shuningdek boshqa davlatlar tomonidan qo'llaniladigan savdo bo'yicha iqtisodiy tazyiqqa javob maqsadida kiritiladigan kvotalar.

Kamrab olish darajasi bo'yicha esa kvotalar qo'yidagi turlarga bo'linadi:

- Global kvotalar – qaysi davlatdan import qilinayotganidan, qaysi davlatga eksport qilinayotganidan qat'iy nazar, ma'lum tovar eksport va importi bo'yicha ma'lum davrga belgilanadigan kvotalardir. Bu turdagi kvotalar ichki iste'molni kerak bo'lgan darajada ushlab turish uchun qo'llaniladi.

- Individual kvotalar – eksport yoki import qilayotgan davlat tomonidan, global kvota doirasida, belgilanadigan kvotadir. Odatda bunday kvotalar o'zaro ikki tomonlama kelishuvlar asosida qo'llaniladi. Bu kvotalar o'zaro siyosiy, iqtisodiy va boshqa manfaatlarga ega bo'lgan davlatlarga eksport va import bo'yicha ma'lum afzalliklar beradi.

Ko'p xollarda individual kvotalar mavsumiy bo'ladi, ya'ni ichki bozorni ma'lum tovarlar bo'yicha davlat ximoyasiga muxtoj bo'lganda, ma'lum vaqt oralig'ida qo'llaniladi.

Miqdoriy notarif usullarini yana bir turi – litsenziyalashdir.

Litsenziyalash – davlat organlari tomonidan eksport va importning belgilangan hajmi bo'yicha ma'lum davrga beriladigan, tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi ruxsatnomadir.

Litsenziyalash kvotalashning tarkibiy qismi bo'lishi yoki tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning alohida olingan davlat quroli ham bo'lishi mumkin. Birinchi xolatda belgilangan kvota doirasida tovarni olib kirish va olib chiqish huquqini tasdiqlovchi xujjat bo'lishi mumkin, ikkinchi xolatda esa u bir qator aniq shaxslarga ega bo'lishi mumkin:

– Bir marotaba beriladigan litsenziya – bir savdo kelishuvi asosida bir yil ichida tovarlar olib kirish va chiqish bo'yicha davlat tomonidan beriladigan yozma ruxsatnoma.

– Bosh litsenziya – u yoki bu turdagi tovarlarni chegaralanmagan miqdordagi savdo kelishuvlari asosida, bir yil davomida olib kirish va chiqish bo'yicha beriladigan ruxsatnoma.

– Global litsenziya – ma'lum vaqt oralig'ida, chegaralanmagan miqdordagi va qiymatdagi ma'lum bir tovarni ixtiyoriy davlatga olib kirish va chiqish bo'yicha beriladigan ruxsatnoma.

– Avtomatik litsenziya – eksportchi va importchi tomonidan ma'lum savdo operatsiyalarini o'tkazish bo'yicha ruxsat so'ralgan paytda davlat organlari tomonidan inkor qilinmaydigan ruxsatnoma.

Litsenziyalash dunyodagi juda ko'p davlatlar tomonidan qo'llaniladi. Jumladan, rivojlanayotgan davlatlar tomonidan litsenziyalash importni tartibga solishda, rivojlangan davlatlar esa belgilangan kvota doirasida importchi tomonidan ma'lum tovarni olib kirish bo'yicha ruxsatni tasdiqlovchi xujjat sifatida ishlatiladi.

Importni miqdoriy chegaralash nafaqat import qilayotgan davlat tomonidan import tarifi yoki import kvotalari kiritilishi orqali amalga oshirilishi mumkin, balki eksport kiluvchi davlat tomonidan «eksportni erkin ravishda» doirasida ma'lum chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali ham amalga oshirish mumkin.

«Eksportni ixtiyoriy ravishda» chegaralash odatda katta importchi davlat tomonidan amalga oshiriladigan siyosiy tazyiq ostida amalga oshiriladi. Katta davlat eksport qiluvchi davlatga nisbatan bir tomonlama xolda importni chegaralash orqali uni o‘z tomonidan «o‘z eksportni erkin ravishda» chegaralashga majbur qiladi.

«Eksportni erkin ravishda» chegaralash bu - savdo bo‘yicha sheriklar davlatlararo rasmiy kelishuv asosida yoki eksportga kvota o‘rnatish bo‘yicha norasmiy kelishuvlar asosida eksportni miqdoriy chegaralash yohud juda bo‘lmaganda uning hajmini oshirmaslik to‘g‘risida majburiyat olishidir.

Savdo siyosati sifatida eksportni moliyalashtirish davlat byujetidan, hamda davlat organlari tomonidan (banklar, jamg‘armalar va boshqalar) amalga oshiriladi. Savdo siyosati sifatida moliyalashtirish milliy ishlab chiqaruvchi va eksportchilar manfaatlarini diskriminatsiya qilishga qaratilgan.

Savdo siyosatining keng tarkalgan usullari bo‘lib subsidiyalash, kreditlash va dempinglar hioblanadi. Bu usularning har biriga alohida-alohida tavsifnoma beramiz:

Subsidiyalar agarda davlat mahalliy ishlab chiqaruvchilar eksportini qo‘llab-quvvatlashni lozim deb bilsa, u xolda davlat ularga u yoki bu shaklda davlat byudjetidan subsidiyalar berishi mumkin.

Kreditlash va eksport krediti – firmalar eksportini davlat tomonidan rag‘batlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan, tashqi savdo siyosatining notarif moliya usulidir.

Demping – tovarni eksport narxini shu davlatda mavjud bo‘lgan narx darajasidan kamaytirish orqali uni tashqi bozorga xarakatini ta‘minlovchi tashqi savdo siyosatini moliyaviy usulidir.

Shunday kilib tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishda qo‘llaniladigan notarif-moliya usullarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu usullarni barchasi milliy tovarlarni eksportini oshirishga, eksport jarayoniga ko‘maklashishga qaratilgan ekan. Bu usullar mazmun mohiyatidan ko‘rinib turibdiki, u asosan rivojlangan davlatlar tomonidan qo‘llaniladi

Mamlakatimizda eksport kilinayotgan maxsulotlar ham tarkiban, ham sifat jihatidan yaxshilanib bormokda. Buni eksport tarkibining yillar bo'yicha o'zgarishida ham kuzatish mumkin (18.2.1 -jadval).

Jadvaldan ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 1990-2016 yillar davomida eksport tarkibida paxta tolasining ulushi 59,7 foizdan, 9,6 foizgacha qisqardi. Natijada eksportning xomashyoga bog'lanib qolish muammosi to'la barxam topdi. Xizmatlar eksportining ulushi esa 13,5 marta, mashina va uskunalari - 4,1 marta, kimyoviy maxsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar - 2,5 marta, yoqilg'i va neft maxsulotlari - 2,2 marta, oziq-ovqat maxsulotlari eksportining ulushi 1,7 marta o'sganligi eksport qilinayotgan maxsulotlar tarkibida xomashyo bo'lmagan tayyor tovarlarning ulushining oshishiga hamda eksport qilinayotgan maxsulotlar tarkibi va sifati yaxshilanishiga zamin yaratdi.

18.2.1-jadval.

O'zbekiston Respublikasining eksport tarkibining yillar bo'yicha dinamikasi, foizda¹²⁷

Eksport tarkibi	1990 yil	2000 yil	2015 yil	2016 yil
Paxta tolasini	59,7	27,5	9,0	9,6
Oziq-ovqat maxsulotlari	3,9	5,4	13,2	6,7
Kimyoviy maxsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar	2,3	2,9	5,6	5,8
Yoqilg'i va neft maxsulotlari	17,1	10,3	18,5	37,4
Qora va rangli metallar	4,6	6,6	7,4	8,0
Mashina va uskunalari	1,7	3,4	6,7	7,0
Xizmatlar	1,3	13,7	11,8	17,6
Boshqalar	9,4	30,2	27,8	7,9

Agar mamlakatimiz importi tarkibining yillar davomidagi dinamikasini kuzatadigan bo'lsak, unda ham ma'lum sifat o'zgarishlarini ko'rish mumkin (18.2.2-jadval).

¹²⁷ www.stat.uz

**O‘zbekiston Respublikasining import tarkibining yillar buyicha
dinamikasi, foizda¹²⁸**

Import tarkibi	1990 yil	2000 yil	2015 yil	2016 yil
Mashina va uskunalar	12,1	35,4	41,3	45,4
Kimyoviy maxsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar	9,7	13,6	13,3	14,4
YOqilgi va neft maxsulotlari	3,1	3,8	8,1	7,3
Oora va rangli metallar	10,2	8,6	8,1	7,8
Oziq-ovqat maxsulotlari	48,9	12,3	12,4	9,9
Xizmatlar	1,5	8,5	5,3	6,1
Boshqalar	14,5	17,8	11,5	9,1

Eng avvalo shuni ta’kidlash lozimki, import tarkibida mashina va ishlab chiqarish uskunalari ulushi 2016 yilda 45,4 foizni tashkil qilib, bu 1990 yildagi ko‘rsatkichga nisbatan deyarli 4 baravar ko‘proqdir. Mazkur holat respublikamizda iqtisodiyotni modernizatsiyalash va texnik jihatdan qayta qurollantirish jarayonlarini amalga oshirishda zamonaviy va yuqori texnologiyalarga asoslangan mashina va ishlab chiqarish uskunalari bo‘lgan ehtiyoj orqali izohlanadi. Oziq-ovqat maxsulotlari importining ulushi 1990 yilda 48,9 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2016 yilga kelib 9,9 foizga qadar, ya’ni deyarli 5 baravar qisqardi. Bu esa mamlakatimizda oziq-ovqat maxsulotlari ishlab chiqarish asoslarining tobora rivojlantirib va mustaxkamlab borilayotganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Ushbu davrda xizmatlar importi ulushining 4 baravardan ko‘proq o‘sishi mamlakatimizda zamonaviy xizmat turlariga bo‘lgan ehtiyojning tobora o‘sib borayotganligidan darak beradi. 2016 yilda jahon bozoridagi kon’yunktura beqarorligiga qaramasdan, eksport hajmi 2015 yilga nisbatan 10,9 foizga o‘tdi. Tashqi savdo faoliyatidagi ijobiy saldo 1 milliard 300 million AQSH dollarini tashkil etdi. Eksport tarkibida raqobatdosh tayyor mahsulotlar ulushi barqaror sur’atlar bilan o‘sib bormoqda. 2016 yilda umumiy eksport hajmining 72 foizdan ortig‘i tayyor tovarlar hissasiga to‘g‘ri keldi.

¹²⁸www.stat.uz

Bundan tashqari, kelgusida, O‘zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va tashqi iqtisodiy majmuani yanada takomillashtirish borasida quyidagi masalalarni xal etish maqsadga muvofiqdir:

- O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilari manfaatlarini ham ichki, ham tashqi bozorlarda ximoya qilish;
- milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va uning jahon iqtisodiyoti tizimiga integratsiyalashuvini rag‘batlantirishga qaratilgan zaruriy shart-sharoitlarni yaratish;
- tashqi iqtisodiy faoliyatning davlat tomonidan tartibga solish tizimlarini yanada rivojlantirish;
- eksport salohiyatini rivojlantirishga karatilgan davlat dasturlarini ishlab chiqish va ularning amalga oshirilishini ta’minlash;
- ishlab chiqaruvchilar va eksporterlar faoliyatini xar taraflama qo‘llab quvvatlovchi tizimlarni yanada takomillashtirish;
- iqtisodiyotning barcha jabxalarida raqobatbardosh va ilmtalab mahsulotlarni ishlab chiqarishga mo‘ljallangan xalqaro standartlarni joriy etish;
- xorijiy mamlakatlar bilan zamonaviy texnologiyalarni standartlashtirish, metrologiya va sifatni sertifikatlash sohasida hamkorlik kilish kulamini yanada kengaytirish;
- xalqaro standart talablariga mos ravishda sifat ustidan nazoratni joriy etish;
- to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish va xalqaro standartlarga javob beradigan hamda jahon bozorida raqobatdosh bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish maqsadida mamlakatning turli xududlarida qo‘shma korxonalar yaratilishini ta’minlash;
- O‘zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlar va boshqa xalqaro huquq sub’ektlari bilan savdo – iqtisodiy va moliyaviy hamkorliklarni yanada kuchaytirish;
- kichik va o‘rta biznes sub’ektlari tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlanishiga hamkorlik qilish;

– xalqaro transport kommunikatsiyalarini rivojlantirish orqali eksport tovarlarning transportda tashish xarajatlarini kamaytirish.

Fikrimizcha, tashqi iqtisodiy faoliyatni takomillashtirish va yanada rivojlantirishga to'sqinlik qilib ketayotgan bunday bunday masalalarning o'z vaqtida bartaraf etilishi O'zbekistonning jahon iqtisodiy hamjamiyatida samarali ishtirok etishi imkonini beradi.

18.3. O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalar rivojining ustuvor yo'nalishlari.

Globalashuv jarayonining hozirgi bosqichidagi muhim yo'nalishlardan biri – O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish hamda jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv jarayonlarini kuchaytirish hisoblanadi. Bu borada mamlakatimizning ko'plab mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yishi, jahondagi turli iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning teng huquqli a'zosiga aylanishi e'tiborga molikdir. Hozirgi davrda Respublikaning tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy strategiyasi import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni tashkil qilish bilan birga eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish va o'zining jahon bozoridagi raqobatbardoshligini kuchaytirishdan iborat. Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish modelining asosiy tarkibiy qismlardan biri tashqi savdodir. Davlat eksport siyosati mustaqillik yillari davomida birinchi navbatda kerakli tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy sharoitlarni yaratishga qaratilgan edi. Bu pirovard natijada tashqi savdo aylanmasi tuzilmasidagi ijobiy o'zgarishlarga:

- neft va uni qayta ishlash mahsulotlari hamda energiya tashuvchilari eksport bazasining kengaytirilishi;

- import tuzilmasidagi siljishlar – energiya tashuvchilari, bug'doy, g'alla ulushining kamaytirilishi hamda mashinasozlik mahsuloti importi hajmlarining ortishi;

- tashqi savdoning ekvivalentligi hamda o'zaro tovar etkazib berish hajmlarining teng kuchliligi muammolarining susayishi;

- Markaziy Osiyo mintaqasida tashqi iqtisodiy integratsiyaning kuchaytirilishiga olib keladi.

Eksportning xom ashyoga yo'naltirilganligi saqlanib kelaversa milliy xo'jalikning zaifligi ortadi, chunki uning samaradorligi ko'proq jahon hom ashyo bozorlarining kon'yunkturasiga bog'liq bo'lib qoladi, bu bozorlarning ahvoli esa etarli darajada barqaror emas va tez-tez jiddiy o'zgarishlarga uchrab turadi. Paxta, gaz, rangli metallar, oltin bozorlari kon'yunkturasining yomonlashishi mamlakat iqtisodiyotini halokat yoqasiga keltirib qo'yishi mumkin, Chunki respublikamizda eksportning 50%dan ko'prog'i Ushbu resurslarga to'g'ri keladi. Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida O'zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o'g'itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va investorlarning eksportdan oladigan tushumlari kamayishiga olib keladi. Ularning foyda ko'rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir-oqibatda esa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarimizning o'sish sur'atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta'sir etadi. Bunday sharoitlarda, fikrimizcha, quyidagilar O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining imtiyozli yo'nalishlari bo'lishi lozim:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni maqsadga yo'naltirilgan holda liberallashtirish siyosatini o'tkazish;

- eksport va import tuzilmasini, ularning ishlab chiqarish salohiyotini rivojlantirish yo'li bilan takomillashtirish;

- respublikamizdagi eksportga mo'ljallangan, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini himoya qilish va qo'llab-quvvatlash;

- xorijiy kapitalni avvalo moddiy eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishga jalb qilish;

- O'zbekistonni jahon transport kommunikatsiyalariga integratsiyalashuvini rivojlantirish.

- yuqori texnikaviy saviyadagi tayyor mahsulot ulushining oshirilishi.

Yuqorida aytib o‘tilgan chora-tadbirlar ichida muhim o‘rin tutishi lozim, buning uchun esa quyidagilarni bajarish zarur:

- respublikamizdagi eksportchilarning mahsulotini sotish bozorini shakllantirishda muhim rol o‘ynovchi xorijiy mamlakatlardagi korxonalar bilan O‘zbekistondagi eksportchi korxonalar o‘rtasida kooperatsiya aloqalarining shakllanishiga ko‘maklashish;

- chuqur qayta ishlash mahsulotlarini yuqori texnologiya va ilm talab qiluvchi buyumlar ishlab chiqariladigan eksportga mo‘ljallangan ishlab chiqarish sohasi va uning tarkibini takomillashtirish;

- eksportning intellektual mulk ob‘ektlari litsenziyalarini hamda nou-xau shaklida texnika va tijorat sirlarini sotish, injiniring va lizing sohasida xizmatlar ko‘rsatish kabi turini rivojlantirish yo‘li bilan respublikamizda erishilgan fan-texnika yutuqlarining jahon xo‘jaligi aylanmasiga kirib borishini tezlashtirish.

- ilmiy loyihalarga, xususan, amaliy fan va texnologiyalar transferti sohasidagi ilmiy loyihalarga bozor yo‘nalishini berish uchun sharoitlar yaratish maqsadida innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlashning samarali tizimini ishlab chiqish;

- innovatsiya jarayonini davlat tomonidan va tijoriy qo‘llab-quvvatlashning optimal uyg‘unlashuvining asosiy yo‘llarini belgilab olish hamda ilmiy-texnikaviy loyihalarni tijorat ahamiyatiga ega bo‘lgan natijalar darajasigacha etkazish;

- o‘zbek olimlari va mutaxassislarining chet eldagi etakchi institutlar, tashkilot va firmalar bilan hamkorligini kengaytirish va chuqurlashtirish;

- yuqori darajali marketing tadqiqotlari o‘tkazish, tijoratlashtirish va texnologiyalar menejmenti sohasidagi yutuqlarni o‘rganish, xorijiy bozorlarning kon’yunkturasi sig‘imi, talabning mavjudligi hamda raqobatchilarning narx siyosati, kooperatsiya, qo‘shma korxonalar tashkil etish bo‘yicha hamkorlar qidirish yuzasidan tahliliy ma‘lumotlarni o‘rganish zarur bo‘ladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda erkin iqtisodiy zonalar ham alohida o‘rin tutadi. Dunyo mamlakatlarining iqtisodiy integratsiyalashuvi, erkin iqtisodiy zonalarini shakllantirishni taqazo etadi. Ular xalqaro xo‘jalik aloqalarida muhim ahamiyat

kasb etadi. Erkin iqtisodiy zonalar turli mamlakatlardagi xorijiy va milliy tadbirkorlar faoliyati uchun imtiyozli iqtisodiy shart-sharoitlar yaratilgan hududlar bo'lib, ular iqtisodiy o'sishni ta'minlash, sotsial va ekologik muammolarni yechish bartaraf etish maqsadida tashkil etiladi. Erkin iqtisodiy zonalar o'zining faoliyat yo'nalishiga qarab turlicha bo'lishi mumkin:

1. Erkin savdo zonalarida boj bekor qilinadi yoki uning miqdori ancha past bo'ladi, eksport-import ustidan nazorat bo'lmaydi.

2. Eksportga mo'ljallangan sanoat zonalarida xorijiy kapitalga soliq imtiyozi beriladi, boj puli kamaytiriladi. Bunday imtiyoz milliy kapitalga ham beriladi. Bundan ko'zlangan bosh maqsad ma'lum joylarda chet el kapitali faoliyatini kuchaytirib, xorijiy texnologiyani joriy etish, eksportni ko'paytirib valyuta topish yoki import qilinadigan tovarlar o'rnini bosuvchi boshqa bir tovarlarni ishlab chiqarishdan iborat bo'ladi.

3. Bank va sug'urta zonolari ham erkin iqtisodiy zona turkumiga kiradi. Bunday zonalarda bank operatsiyalari va sug'urta ishlari uchun imtiyoz bo'ladi va kapitalning kirib kelishiga qulay sharoit yaratiladi.

4. Erkin iqtisodiy zonalarning maxsus turi bo'lib texnologik zonalar hisoblanadi. Bu erda yangi texnika va texnologiyalarni yaratish uchun imtiyozlar mavjud bo'lib, ulardan nafaqat xorijiy, balki milliy korxonalar va har xil tashkilotlar ham foydalanadi.

5. Nihoyat kompleks xarakterdagi alohida iqtisodiy zonalarda ham savdo, ham sanoat, ham texnologiya ishlari uchun qulayliklar yaratiladi. Bunday zonalarini hamma uchun ochiq hududlar deb yuritiladi.

Erkin iqtisodiy zonalarini ko'payishi jahon miqyosidagi resurslar doiraviy xarakterini tezlashtirib, iqtisodiy samaradorlikni umumjahon miqyosida oshirishga hissa qo'shadi. Globallashuv sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilish mamlakat iqtisodiy aloqalarining rivojlan-tirishning yo'llaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining hududida EIZlar uchun tashqi iqtisodiy faoliyatning alohida tartibi (bojxona, valyuta, soliq va boshqalar) o'rnatilishi mumkin bo'lib, u erkin iqtisodiy zonalar to'g'risidagi qonun xujjatlari

bilan tartibga solib turiladi. O‘zbekistonda 1996 yil 25 aprelda «Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida»gi qonun qabul qilingan. Ularni tuzishdan maqsad u yoki bu davlat hududida chet el investorlarini jalb qilish ularni faoliyat ko‘rsatishlari uchun qulay sharoit yaratish yo‘li bilan iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirish hisoblanadi. Erkin iqtisodiy zona-aniq belgilangan ma‘muriy chegaralari va alohida tartiboti bo‘lgan maxsus ajratilgan hududdir. Erkin iqtisodiy zona-mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladi. Erkin iqtisodiy zona hududida yuridik va jismoniy shaxslar moliyaviy va boshqa faoliyatning istalgan turlari bilan shug‘ullanishiga yo‘l qo‘yiladi.

Oxirgi yillarda dunyoning ko‘pchilik davlatlarida erkin iqtisodiy zona keng tarqalib borayapti. Hozirgi kunda jahonda 5000 ga yaqin har xil ochiq iqtisodiy zonalar mavjud. Rossiyada erkin iqtisodiy zona sezilarli darajada faoliyat ko‘rsatayotganiga qaramasdan MDH davlatlarida hozirgacha ham erkin iqtisodiy zona tuzish, ularning faoliyati prinsiplarini huquqiy masalalari aniqlangan emas. MDH davlatlari ichida birinchilardan bo‘lib O‘zbekistonda erkin industrial-iqtisodiy zona tuzishga kirishildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 2 dekabrda Farmoni bilan Navoiy viloyatida «Erkin industrial – iqtisodiy zona (EIIZ)» tashkil etilishi e‘lon qilindi. Uning faoliyat qilish muddati hozircha 30 yil qilib belgilangan, keyinchalik yana uzaytirilishi mumkin. Bu erkin industrial – iqtisodiy zonani tashkil etilishi mamlakatimizga xorijiy investitsiyalarni yanada ko‘proq jalb etilishiga olib keladi. Mamlakatimizda Navoiy aeroporti bazasida erkin industrial – iqtisodiy zonani tashkil etish, shuningdek, Navoiy shahrida yangi barpo etilgan aerodromni xalqaro operator – Koreyaning «Korean eyr» kompaniyasi boshqaruviga berish to‘g‘risidagi qarorning qabul qilinishi tufayli respublikamizda katta istiqbollari ochiladi. Xalqaro intermodal logistika markazining tashkil etilishi undan nafaqat Janubi- SHarqiy Osiyoni Evropa bilan bog‘laydigan qit‘alararo transport-ekspeditsiya uzeli sifatida foydalanish imkonini beradi. Ayni paytda u Navoiy viloyati va qo‘shni hududlarda yangi, yuksak

texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish uchun zarur sharoitlar yaratadi.

Yana bir masalani ta'kidlab o'tishni lozim topamiz. Turizm serdaromad soha sifatida jahon iqtisodiyotida muhim o'rin egallaydi. BMT Jahon turizm tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyo iqtisodiyoti ko'rayotgan daromadning 9,4 foizi, ya'ni 5,5 trillion AQSH dollari miqdoridagi mablag' aynan Ushbu soha hisobiga shakllanadi. O'z navbatida, turizmga daxldor infratuzilmalarda hozirgi kunda 220 milliondan ortiq kishining mehnat qilayotgani ham uni salohiyati nechog'li yuksak ekanini yana bir karra tasdiqlaydi. Ana shu yuqoridagi xolatlardan kelib chiqqan holda, jahon madaniyati xazinasiga kiruvchi ko'plab tarixiy arxitektura yodgorliklariga ega bo'lgan O'zbekistonning turli xududlarida, jumladan, Samarqand, Buxoro, Xiva va Jizzax viloyatlarida xalqaro turizm bo'yicha erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Xalqaro turizm milliy iqtisodning daromadga va tashqi iqtisodiy aloqalarning muhim shakllaridan biridir. Dunyodagi ko'pchilik davlatlar turistik faoliyatini kengaytirib juda katta foyda oladilar. Turizm dan keladigan foyda, ayrim davlatlarda neft va gaz tarmoqlari bilan, avtomobil ishlab chiqarish bilan bahslashadi. Ayrim davlatlarga turizm faoliyatidan olinadigan daromadning ulushi yalpi milliy daromadning 15-35 foizini egallaydi. Gretsiya, Italiya, AQSH, Fransiya, Italiya, misr va boshqa davlatlar shular qatoriga kiradi. Turizmning rivojlanishi bilan boshqa tarmoqlar va xizmat turlarini rivojlanishiga, muhim ijtimoiy vazifalarni hal qilinishiga va shuning bilan hozirgi globallashuv sharoitida milliy iqtisodiyotni yanada rivojlanishiga olib keladi. Iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan va savdo qiladigan korxonalar ochiladi, mehmonxonalar quriladi, kommunal xo'jaligi, transport, aloqa va infratuzilmaning boshqa sohalari rivoj topadi. Turizm rivojlangan davlatlarning tajribasi shuni ko'rsatayaptiki, bir turistga xizmat ko'rsatish uchun iqtisodiyotning turli sohalarida 3-4 Shartli ishchi joyini tashkil qilish zarur bo'ladi. Diversifikatsiyalash tamoillarini nafaqat ichki siyosatda, balki tashqi siyosatda ham qo'llash mumkin va buning samarasi o'laroq ijobiy natijalarga erishish mumkin. Diversifikatsiya jarayoni natijasida monopolistik

birlashmalar murakkab ko'p tarmoqli komplekslar shaklini olib, ularning manfaatlari sohasiga ko'pincha dastlabki faoliyat turi bilan bog'liq bo'lmagan turli korxonalar, kombinatlar, kompaniyalar kiradi. Diversifikatsiya – ilmiy-texnika revolyusiyasi tomonidan hamda kapitalistik xo'jalik ichki ziddiyatlarining kuchayishi orqali vujudga keltirilgan, rivojlangan kapitalistik mamlakatlar iqtisodiyotida sifat jihatidan yangi hodisa. Diversifikatsiya asosida, xususan, ba'zi tarmoqlarning jadal ravishda o'sishi va ba'zilarining pasayib ketishi orqali namoyon bo'luvchi iqtisodiyotning bir tekisda rivojlanmasligi sharoitida firmalarning yashab qolishga intilishi yotadi. Diversifikatsiya eng ko'p darajada XX asrning 50-yillari o'rtalarida rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda sanoat, transport, qurilish tarmoqlarida ko'zga tashlandi va tez orada barcha kapitalistik davlatlar uchun xarakterli bo'lib qoldi. Birinchi navbatda diversifikatsiyaga ilmiy-texnika revolyusiyasining kengayishi, raqobat kurashining yangi shakllari, iqtisodiyotning harbiylashtirilishi, mazkur mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari ta'sir ko'rsatadi. Ko'p tarmoqli yirik monopolistik birlashmalar birinchi navbatda yangi, nisbatan foydali tarmoqlar – kimyo, elektronika, radiotexnika tarmoqlariga kiradi. Kompaniyalarga bir xildagi xomashyodan turli tovarlarni ishlab chiqarish, sarf-xarajatlarni pasaytirish, xususan, ilmiy-tadqiqot faoliyatiga xarajatlarni qisqartirish imkonini beruvchi mahsulot nomenklaturasini kengaytirish, kombinatsiyalash yo'lidan borish foydali hisoblanadi. Diversifikatsiya iqtisodiy inqirozlarning yirik kapitalistik birlashmalar uchun oqibatlarini yumshatib, ularning ta'sirini pasaytiradi, biroq, tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarishning oldini olish vositasi bo'lib hisoblanamaydi. Diversifikatsiya ham kapitalning konsentratsiyalashuvi, ham kapitalning markazlashuvi asosida amalga oshiriladi. Birinchi holatda ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasining kengayishi, boshqa tarmoqlarga kirish o'zining xususiy jamg'armalari hisobiga amalga oshiriladi. Ikkinchi holatda esa – mazkur jarayon boshqa tarmoq va ishlab chiqarish turlarida band bo'lgan kapitallarning birlashuvi, «yutib yuborilishi» natijasida amalga oshiriladi.

Diversifikatsiyalashning asosan quyidagi jihatlarini O‘zbekistonda amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- xo‘jalik faoliyatining turli-tumanligini ta‘minlash maqsadida eksport qilinayotgan mahsulot nomenklaturasini kengaytirish;

- biznesning diversifikatsiyasini amalga oshirish – bu birinchi navbatda iqtisodiy xavfsizlik tomon tutish;

- kompaniyalarning ichki xo‘jalik resurslarini kam daromad keltiruvchi sohalardan yuqori daromadli sohalarga o‘tkazish orqali engillik bilan o‘zgartirish imkoniyatini yaratish;

- diversifikatsiyalash orqali biznesning ba‘zi sohalarda olinmagan foyda boshqa sohalardagi yuqori daromad bilan qoplash yo‘llarini ishlab chiqish;

- diversifikatsiyalashda ham me‘yor chegaralariga amal qilish. Aks holda xo‘jalik resurslarining haddan tashqari «tarqatib yuborilishi», firmaning o‘z faoliyatini qandaydir bir yoki ikki magistral yo‘nalishlarda kuchli namoyish eta olmasligi vaqt o‘tishi bilan uning moliyaviy holatini izdan chiqarishi, hattoki bankrotlikka olib kelishi ham mumkin»;

- jahon xo‘jaligining yangi sohalari va boshqa tarmoqlarga kirib borish orqali ishlab chiqarishning yangi turlarini tashkil etish.

Diversifikatsiyalashni Ushbu jihatlaridan foydalanish orqali tashqi iqtisodiy aloqalardan samarali ijobiy na tijalarga erishish mumkin deb o‘ylaymiz. Hozirgi davr keng xalqaro hamkorlikni rivojlantirish bilan bir qatorda chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy muammolarni hal qilishni ham taqozo etadi. Bular ishsizlikni, jahon mamlakatlarida tez-tez ro‘y berib turadigan ocharchilikni, turli-tuman yuqumli kasalliklarni va shuningdek, iqtisodiy qoloqlikni yo‘q qilishdir. Butun dunyo jamoatchiligi diqqat markazida turgan bunday muammolar, dunyo mamlakatlarining o‘zaro hamkorlik qilishini talab etmoqda va xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarining taraqqiy ettirish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Globallashuv sharoitida milliy xo‘jaliklarning umumjahon mehnat taqsimotida faol ishtirok etishi ularning muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatishining muhim shartiga aylanib bormoqda. O‘zbekistonning xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlariga

kirib borishi, respublikamizning ham ichki, ham tashqi salohiyatni yanada yuksaltirmoqda. O‘zbekistonning integratsiya tuzilmalaridagi ishtiroki tufayli uning ikki tomonlama va ko‘p tomonlama xalqaro aloqalari kengayib borayotganligi, dunyo jamoatchiligi tomonidan e‘tirof etilmoqda. Shunday ekan, integratsiya – O‘zbekistonning dunyo xo‘jaligi tizimiga kirib borishi uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu sababli O‘zbekistonning jahon xo‘jaligiga qo‘shilishi masalasi hozirgi kundagi eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib hisoblanadi. Faqat Shu yo‘l bilangina jahon fan-texnika va iqtisodiy taraqqiyoti darajasiga erishish mumkindir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tashqi iqtisodiy aloqalar, tashqi iqtisodiy siyosat, tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish, tashqi savdo siyosati, kapital migratsiyasi siyosati, ishchi kuchi migratsiyasi siyosati, valyuta siyosati, eksport, import, tartibga solishning ma‘muriy va iqtisodiy usullari, bojxona tariflari, eksport va import kvotasi, litsenziyalash va standartlashtirish.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etish, boshqarish va tartibga solishda davlatning o‘rni va roli qanday?
2. Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishda davlatning qanday vositalari mavjud?
3. Tashqi savdoni boshqarishning tarifli va tarifsiz usullarini ayting.
4. TIFni tartibga solishda notarif usullardan foydalanishning tarif usullaridan afzalligi nimada?
5. Kvotalashning iqtisodiy samarasi nimada?
6. Bojxona tarifi va uning asosiy funksiyalari.
7. Tarif kvotasi nima?
8. Eksport tarifining import tarifidan farqi nimada?

Glossariy (Izohli lug‘at)

Aholi pul daromadlari – ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog‘ozlar, ko‘chmas mulk, qishloq xo‘jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko‘rsatishidan kelib tushadigan daromadlar.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish – davlat tomonidan aholining etarli darajadagi hayotiy faoliyati uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishga maqsadli yunaltilgan kafolatlar tizimi.

Aholining real daromadlari – narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdori, ya’ni, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadning xarid quvvati.

Axborot infratuzilmasi – mamlakat axborot fazosining rivojlanishi va o‘zaro faoliyatini ta’minlovchi tizimchalar, tashkiliy tarkiblar majmui.

Bandlik – mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg‘ul bo‘lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan va qonunga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Bank-moliya tizimining barqarorligi– banklarning va boshqa moliya muassasalarining o‘z majburiyatlari yuzasidan talablarga to‘la javob bera olishi. Bu likvidlilik, kapitalning etarlliligi, aktivlar sifati, rentabellik ko‘rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Bank aktivlari – banklarning asosiy faoliyatini amalga oshirishda foydalanuvchi turli moddiy va moliyaviy resurslar majmui. Ular asosan bank kreditlari, asosiy vositalari, sotib olgan qimmatli qog‘ozlari, investitsiyalari, valyuta boyliklari ko‘rinishida bo‘ladi.

Bank tizimining likvidligi – bankning o‘z majburiyatlarini vaqtida va so‘zsiz bajara olish imkoniyati.

Banklar likvidligi – banklar aktivlarining qisqa muddat ichida pulga aylanish qobiliyati. Likvidlik bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o‘rishini moliyalash

bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag‘lari darajasining pasayishini samarali boshqarishni ham bildiradi.

Banklarning kredit portfeli – tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning umumiy jamlanmasi bo‘lib, ular quyidagicha tasniflanadi: a) yahshi; b) standart; c) substandart; d) Shubhali; e) umidsiz. Tijorat banklarining ma’lum sanaga ssuda hisobvaraqaalarida qolgan pul mablag‘lari majmuasi (qoldig‘i).

Bank likvidiligi – banklar majburiyatlarini o‘z vaqtida qaytara olish qobiliyati yoki passivlardagi majburiyatlarni qaytarish uchun aktivlarni pulga aylanish qobiliyatidir.

Bozor iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining amal qilishini tartibga solishda va iqtisodiy jarayonlarni uyg‘unlashtirishda qo‘llaniladigan dastak va vositalar ya’ni muruvatlar to‘plamidir.

Bozor kon’yunkturasi – muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo‘lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o‘zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zaxiralari harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Byudjet defitsiti – byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchillik.

Bozor islohotlari – bozor iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir

Davlat byudjeti – davlat daromadlari va sarflarining moliyaviy rejasi.

Daromad solig‘i – fuqarolarni bir yil davomidagi yalpi daromadidan olinadigan majburiy to‘lov (solig‘).

Daromad solig‘i stavkalari– aholi daromadlaridan tabaqalashtirilgan holda olinadigan soliqlarning foizlardagi darajalari.

Diversifikatsiya – (lotinchadan diversus- har xil va facere-qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish

bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish.

Diversifikatsiya strategiyasi – korxonada faoliyatini mavjud mahsulotlar va bozorlar turini kengaytirish orqali rivojlanish strategiyasidir

Dividend – aksionerlik jamiyati sof foydasidan aksiya egalariga to'lanadigan qismi bo'lib, u aksionerlarga naqd pul yoki aksiyalar bilan to'lanadi.

Erkin industrial-iqtisodiy zona – mamlakat hududining xorijiy mamlakatlar tomonidan turli shakllardagi hamkorlikdagi tadbirkorlik bilan shug'ullanishlari uchun ruxsat etilgan qismi.

Erkinlashtirish – xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkinligi va iqtisodiy mustaqilligini, iqtisodiy faoliyatning bozorga xos mexanizmlarining samarali amal qilishini ta'minlashga qaratilgan jarayon; davlat tomonidan belgilangan chora-tadbirlar tizimi; iqtisodiy siyosat yo'nalishlaridan biri.

Eksport – tovarlar, texnologiyalar va xizmatlarni tashqi bozorda sotish uchun mamlakat tashqarisiga olib chiqilishi.

Emissiya – muomalaga pul yoki qimmatli qog'ozlarni chiqarish.

Eksportning geografik tarkibi – alohida qit'a mamlakatlari, mamlakatlar guruhlari, yoki alohida mamlakatning mamlakat eksportidagi ulushlari nisbati.

Fermer xo'jaligi – ijaraga berilgan er uchastkalaridan foydalangan holda, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi, mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor – jahon mamlakatlari o'rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo'jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

Xususiy tadbirkorlik – bu fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyatidir.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar – ikki turdagi – ishtirokchilari bevosita davlatlardan iborat hukumatlararo (davlatlararo) hamda tarkibiga ishlab

chiqaruvchilar birlashmalari, kompaniya va firmalar, ilmiy jamiyatlar va boshqalar kiruvchi nohukumat tashkilotlari.

Ijtimoiy soha – aholi turmush tarzi, uning farovonligi, iste'moldarajasiga bevosita bog'liq bo'lgan va ularni belgilab beruvchi tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar majmui. Ijtimoiy sohaga eng avvalo xizmat ko'rsatish sohasi (maorif, madaniyat, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya, umumiy ovqatlanish, kommunal xizmat ko'rsatish, yo'lovchi transporti, aloqa va boshqalar) kiradi.

Ijtimoiy dasturlar – aholining bevosita turmush sharoiti va farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlarni rivojlantirishga oid chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan rejaviy hujjatlar.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar – bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Ijtimoiy infratuzilma – aholining turmush faoliyatini, uning farovonligi ta'minlashga xizmat qiluvchi turli muassasa va ob'ektlar majmui.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlardir.

Iqtisodiy ukklad – turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – nima va qancha ishlab chiqarishni, qaerga, qanday bahoda sotishni tadbirkorning o'zi belgilashi uchun imkon berish.

Islohotlar konsepsiyasi – ijtimoiy - iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni iqtisodiyot qatnashchilari o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo‘naltirilgan siyosat.

Ijtimoiy-amaliy markaz – ish bilan band bo‘lmagan aholi va ishsizlar o‘rtasida kichik tadbirkorlikni rivojlantirish orqali yangi ish o‘rinlarini yaratish bilan shug‘ullanuvchi, odatda bandlik markazlari qoshida tashkil etiluvchi tuzilma.

Iqtisodiyotning real sektori – iqtisodiyotning bevosita moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish bilan bog‘liq sohasi bo‘lib, u o‘z ichiga sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish, transport, aloqa va boshqa xizmat ko‘rsatish tarmoqlarini oladi.

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko‘paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko‘rinishi.

Investitsiya dasturi - respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral-xom ashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo‘li bilan respublika ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o‘zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan chora-tadbirlar kompleksi.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Investitsion kreditlar – ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish, yangi bino va inshootlarni qurish uchun zarur bo‘lgan vositalarni sotib olish maqsadida olingan kreditlar.

Infratuzilma – har qanday yaxlit iqtisodiy tizim va tuzilmalarning mavjud bo‘lishi shart hisoblangan tarkibiy qismi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi – ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun tashqi shart-sharoitlarni ta‘minlovchi tarmoqlar majmui bo‘lib, o‘z ichiga temir va

avtomobil yo'llari, elektr, gaz va suv ta'minoti, aloqa kommunikatsiyalari, ombor xo'jaligi va boshqalarni oladi.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish– sanoat ishlab chiqarishining turli bosqichlarida import shaklida xarid qilish orqali qo'llaniluvchi detallar, butlovchi qismlar, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlarni mahalliy xom ashyo va materiallar asosida ishlab chiqarishga o'tkazish jarayoni.

Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari – mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkich va natijalarining miqdor jihatidan ko'payishi va sifat jihatidan takomillashuvi darajasi.

Iqtisodiy rivojlanish samaradorligi – iqtisodiyotni rivojlantirish natijalarining bu borada qilingan sarf-xarajatlarga nisbati.

Industriyalashtirish – mamlakat iqtisodiyotini sanoatlashgan asosga o'tkazish, iqtisodiyotda sanoat ishlab chiqarishi ulushini ahamiyatli darajada ko'paytirish, butun iqtisodiyot yoki uning alohida tarmoqlarida yirik mashinalashgan ishlab chiqarishni barpo etish jarayoni.

Inflyasiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o'sishi.

Inflyasiya darajasi – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) narxlar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi – iqtisodiyotning turli qism va bo'laklari o'rtasidagi proporsiyalar va o'zaro nisbatlar.

Investitsiyalar – daromad olish maqsadida iqtisodiy va boshqa faoliyat ob'ektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar.

Iste'mol bozoridagi mutanosiblik – iste'mol bozoriga taklif etilayotgan tovarlar va xizmatlar hajmi bilan aholining to'lovga qodir talabining o'zaro mosligi.

Ijtimoiy soha ob'ektlari– aholining munosib turmush sharoiti va farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlar majmui. Bular qatoriga uy-joy

fondlari, sog'liqni saqlash, maorif, sport, madaniyat muassasalari va boshqalarni kiritish mumkin.

Ijtimoiy hamkorlik – xilma-xil fikr va qarashlarga ega bo'lgan, turli millat, irq va dinga mansub shaxs va guruhlarining umumiy maqsad yo'lidagi hamjihatligi.

Iqtisodiy o'sish – real yalpi ichki mahsulot umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real yalpi ichki mahsulotning oldingi yilga nisbatan o'sishi.

Import – mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini, texnologiyasini va xizmatlarni olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir.

Investitsion soliq krediti – soliq majburiyati bo'yicha to'lash muddatini o'zgartirish imkoniyati beriladi, agarda soliq to'lovchida belgilangan tartibdagi asos bo'lsa, u holda soliq to'lovlarni kamaytirilgan holda ma'lum bir vaqt ichida bosqichma – bosqich to'lash mumkin bo'ladi.

Inson omili – amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning bosh yo'nalishi va samaradorligining pirovard natijasini belgilab beruvchi asosiy tamoyil. Inson omili tarkiban ikki muhim jihatni o'z ichiga oladi.

Institutsional siyosat - davlat tomonidan mulkchilik, mehnat, moliyaviy, ijtimoiy va boshqa sohalarda yangi iqtisodiy institutlarni shakllantirish, eskilarini yo'qotish, mavjudlarini transformatsiyalash bo'yicha amalga oshiradigan chora-tadbirlar, hatti-harakatlar.

Intermodal markaz – yuk tashishlar bo'yicha xalqaro kommunikatsiya va logistika markazi.

Inflyasiya darajasi – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) kamida 300 ta tovar va xizmatlardan tashkil topgan iste'mol savati bo'yicha narxlar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Iste'mol – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi fazasi, ijtimoiy mahsulotdan aholini iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste'mol krediti – markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo'llaniladigan pul siyosati dastagi. U banklar va boshqa maxsus kredit institutlari

tomonidan aholining uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun beriladigan kredit.

Ish bilan band bo'lgan jami aholi– ishchi kuchi (iqtisodiy faol aholi)ning ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan qismi.

Ishsizlik – iqtisodiy jihatdan aktiv (faol) aholining bir qismi o'z kuchini qo'llay olmay «ortiqcha» bo'lib, mehnat zaxirasi armiyasi bo'lib qolish hodisasi.

Jahon bozori kon'yunkturasi - jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, Ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o'zgarish tendensiyalari.

Jahon banki – 1944 yilda Xalqaro valyuta jamg'armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya institutidir. Bank o'zining faoliyatini 1946 yil 25 iyundan boshlagan.

Kichik biznes sub'ektlari – korxonalar ko'lami, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag'lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi sub'ektlar.

Kichik korxonalar – kichik biznes sub'ektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'rasanoat ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida (masalan, engil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik korxonalar hisoblanadi.

Kooperatsiya aloqalari – turli soha ishlab chiqarish tarmoqlarida ma'lum mahsulotni tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish.

Kreditor qarzdorlik– korxonalar, tashkilot yoki muassasaning tegishli yuridik yoki jismoniy shaxslarga to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'lari bo'lib, ular me'yordagi (muddati o'tmagan) hamda muddati o'tgan qarzdorliklarga bo'linishi mumkin.

Korporativ obligatsiyalar – korporativ tashkiliy tuzilmalar (yuridik shaxslar) tomonidan o'zining faoliyatini moliyalashtirish uchun muomalaga chiqarilgan qarzdorlik instrumentlari.

Kooperatsiya aloqalari – mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha bir yoki bir necha korxonaning hamkorligi.

Korxonalarni texnik qayta qurollantirish - alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunalarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo‘li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuasi.

Kapital xarajatlar - asosiy kapitalga kiritiladigan mablag‘lar va zaxiralarning o‘sishi.

Kredit – jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo‘sh mablag‘larlarini muayyan tamoyillar asosida qaytarish sharti bilan foydalanishga berish jarayonida vujudga kelgan iqtisodiy munosabatlar majmui.

Kutilayotgan inflyasiya darajasi – mavjud ijtimoiy-iqtisodiy axborotlar, ma’lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo‘lg‘usi davrdagi inflyasiya darajasi.

Makroiqtisodiy muvozanat – iqtisodiyot turli tomonlarining o‘zaro tengligi bo‘lib, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning tengligi orqali namoyon bo‘ladi.

Mikrofirma – kichik biznes sub’ektlarining bir turi bo‘lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko‘ra sanoat ishlab chiqarishning tarmoqlarida 20 kishigacha, xizmat ko‘rsatish sohasida 10 kishigacha, savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishigacha ishlovchi korxonalar mikrofirma hisoblanadi.

Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar – mamlakat yaxlit iqtisodiyoti darajasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarni o‘lchash va baholash imkoniyatini beruvchi ko‘rsatkichlar. Masalan, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, iqtisodiy o‘sish, ishsizlik, inflyasiya darajasi va boshqalar.

Moliyaviy sog‘lomlashtirish – korxonaning bankrotligini bartaraf etish yoki raqobatbardoshligini oshirish maqsadida chora-tadbirlar tizimini qo‘llash orqali uning moliyaviy holatini sog‘lomlashtirish.

Mamlakatning eksport salohiyati– muayyan mamlakatning o‘zida mavjud bo‘lgan yoki ishlab chiqarilayotgan resurslari, mahsulotlarini eksportga chiqarish imkoniyati, qobiliyati.

Mamlakat to‘lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo‘jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o‘rtasida ma’lum vaqt (odatda bir yil) oralig‘ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar bo‘yicha to‘lovlar summasining nisbati bo‘lib, u o‘z ichiga savdo balansi, xizmatlar balansi, o‘tkazmalar balansi va kapital operatsiyalarini oladi.

Mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi – mamlakatning o‘rta va uzoq muddatga iqtisodiy o‘shishning yuqori sur‘atlarini ta’minlab turish qobiliyati.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi – iqtisodiyotning to‘lovga qodir talabga mos keluvchi, iqtisodiy o‘shish va turmush sifatini oshirishni ta’minlaydigan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish va ichki hamda tashqi bozorlarda sotish qobiliyati.

Mahalliyashtirish – import qilinadigan tayyor mahsulot, butlovchi buyumlar va materiallarni mamlakatda ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish orqali unga bo‘lgan ichki talabni qondirish va eksportini yo‘lga qo‘yish.

Mikrokredit – xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va boshlang‘ich sarmoyani shakllantirishga beriladigan kreditlar.

Modernizatsiya – ob’ektni takomillashtirish, yaxshilash, yangilash, uni yangi talab va me’yorlarga, texnik shart-sharoitlarga, sifat ko‘rsatkichlariga moslashtirish.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Narx – tovar qiymatining puldagi ifodasi.

Nodavlat va jamoat tashkilotlari – davlatga qarashli bo‘lmagan, ammo ma’lum qonunlar yoki me’yoriy hujjatlarga bo‘ysungan holda faoliyat ko‘rsatadigan tuzilmalar nodavlat va jamoat tashkilotlari hisoblanadi.

Osiyo taraqqiyot banki – Osiyo va Uzoq sharq mintaqasiga bevosita qarzlarni berish hamda texnik jihatdan ko‘maklashish orqali mazkur mamlakatlar iqtisodiyoti o‘shirishni rag‘batlantirish maqsadida 1966 yilda tashkil etilgan bank.

Preferensiya– iqtisodiyotni maqsadga muvofiq rivojlantirish va tartibga solishda ayrim soha va tarmoqlar, korxonalar va ishlab chiqarish turlariga nisbatan beriluvchi imtiyoz, afzallik va ustuvorliklar.

Profitsit – davlat byudjeti daromadlarning xarajatlardan ko‘proq bo‘lishi.

Pul - kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy o‘shirishni ta‘minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta‘minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmuidir.

Proteksionizm– davlatning xorij raqobatidan ichki bozorni himoya qilish siyosati, mamlakatga olib kelinayotgan tovarlarga yuqori bojlar belgilaydi, ayrim tovarlarni olib kelish cheklanadi yoki umuman taqiqlanadi.

Pul emissiyasi – amaldagi pul massasining ortishiga olib keluvchi pullarni muomalaga chiqarish.

Pul massasi – har qanday mamlakat iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlar aylanishini ta‘minlaydigan, xususiylar, institutsional mulkdorlar (korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va b.) va davlat egalik qiladigan naqd va naqd pulsiz xarid hamda to‘lov vositalari majmuidir.

Pul - kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy o‘shirishni ta‘minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta‘minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmuidir.

Pul– hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Real daromad – narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdori bo‘lib, real daromad aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Samarali iqtisodiy siyosat – davlatning iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishga qaratilgan, har tomonlama asoslangan, izchil va o‘zaro uyg‘unlashtirilgan chora-tadbirlari majmui.

Soliqlar – davlat byudjeti yoki mahalliy byudjetlarga jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanganliklari uchun majburiy to‘lovlar.

Soliqlarni unifikatsiya qilish – soliq mexanizmini soddalashtirish maqsadida iqtisodiy mohiyati, soliqqa tortish ob’ekti o‘xshash bo‘lgan soliq turlarini birxillashtirish.

Soliq imtiyozi – soliq to‘lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to‘lashdan to‘liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Soliq krediti – byudjetga to‘lanishi lozim bo‘lgan soliq summasini ma’lum muddatga kamaytirish, kechiktirish, bo‘lib-bo‘lib to‘lash yoki soliqni qaytarish shakli.

Soliq solishning soddalashtirilgan tartibi – soliq solishning ayrim toifadagi soliq to‘lovchilar uchun belgilanadigan hamda ayrim turdagi soliqlarni hisoblab chiqarish va to‘lashning, shuningdek ular yuzasidan soliq hisobotini taqdim etishning maxsus qoidalari qo‘llanilishini nazarda tutuvchi alohida tartibi.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga to‘g‘ri keladigan soliq me‘yorini ifodalaydi.

Soliq yuki – mablag‘larni boshqa foydalanish mumkin bo‘lgan yo‘nalishlardan olib, soliqlarni to‘lash uchun yo‘naltirish orqali vujudga keladigan iqtisodiy cheklovlar darajasi bo‘lib, odatda soliq to‘lovchining muayyan davrda byudjetga to‘langan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Mamlakat miqyosida soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog‘i orqali ifodalanadi.

Soliq yukini engillashtirish – soliqlarning foiz stavkalari kamaytirish va imtiyozlar yaratish.

Sug'urta kompaniyasi – sug'urtalovchi ro'lida maydonga tushuvchi, ya'ni sug'urta hodisasi ro'y bergan chog'da sug'urtalangan shaxsning zararlarini qoplash majburiyatini o'ziga oluvchi tashkilot.

Sekulyarlashtirish – davlat va jamiyat boshqaruvini din ta'siridan holi qilish jarayoni.

Tashqi savdo aylanmasi– mamlakat, mamlakatlar guruhi tashqi savdo faoliyati hajmining pul ko'rinishidagi ifodasi bo'lib, muayyan vaqt oralig'idagi (masalan, yil davomidagi) eksport va import hajmining yig'indisiga teng bo'ladi.

Tashqi savdo aylanmasi saldosi – mamlakat eksporti va importi hajmlari o'rtasidagi farq, tafovut.

Tashqi qarz – mamlakat hukumati, moliya-kredit tashkilotlari, yirik korxonalarining boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

Tashqi savdo siyosati – bir mamlakatni boshqa mamlakatlar bilan olib borayotgan savdosi (eksporti va importi) borasidagi siyosati. Bunga teng huquqlilik va ikki tomonlama manfaat olish ko'zda tutiladi. Eksport va importning tovar tarkibi va geografik hajmiga asosan olib boriladi.

Tashqi savdo aylanmasi diversifikatsiyasi – eksport va importning tovar nomenklaturasini va hamkor davlatlar sonining kengaytirilishi.

Tejamkorlik – jamiyat iqtisodiy rivojlanishining muayyan darajasida barcha resurslardan tejimli foydalanish bo'yicha iqtisodiy munosabat bo'lib, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashning asosiy omili hisoblanadi.

Turmush darajasi – aholining zaruriy, moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlar bilan ta'minlanganlik hamda ularni iste'mol qilish darajasi.

Tarkibiy o'zgarishlar siyosati – davlat tomonidan amalga oshiriladigan, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, uning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar - o'zga mamlakat rezidentlari tomonidan boshqa mamlakat real aktivlariga mablag' kiritish, uni tasarruf etish va

ular ishlatilishi ustidan nazorat o‘rnatish. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlantirish tashkiloti tavsifiga ko‘ra aksiyalarni kamida 10 foiziga egalik qilish.

Turmush sifati – jamiyat farovonligi darajasini namoyon etuvchi va mohiyatiga ko‘ra uning o‘lchovi hisoblanuvchi tushuncha.

Tashqi nodavlat qarzlari – mamlakatdagi xususiy shaxslar (moliya muassasalari, korxonalar va aholi) tomonidan boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag‘larining jami hajmi.

Tashqi savdo – bir mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan savdosi.

Urbanizatsiya – jamiyat taraqqiyotida shaharlar rolini oshirish jarayoni. Urbanizatsiya jarayoni shahar aholisining tabiiy o‘ssishi, qishloq aholi punktlarini shaharlarga aylantirish, keng shahar oldi hududlarini shakllantirish hamda aholining qishloq joylaridan shahar joylariga migratsiyasi hisobiga ro‘y beradi.

Valyuta bozori – xorijiy valyutalar yoki xorijiy valyutadagi to‘lov hujjatlari bo‘yicha operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlarning alohida sohasi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik – alohida fuqarolar tomonidan o‘zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo‘jalik faoliyati.

Yagona soliq to‘lovi – kichik biznes sub’ektlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida turli solik va yig‘imlar o‘rniga soddalashtirilgan tartibda to‘lanuvchi yagona soliq turi.

Yalpi ichki mahsulot – mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor qiymati.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari va huquqiy-meyoriy xujjatlari

1.1. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari:

1.1.1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: «O‘zbekiston», 2015 yil. – 40 b.

1.1.2. O‘zbekiston Respublikasining «Davlat Statistikasi to‘g‘risida» gi Qonuni. 2002 yil 12 dekabr №441-11 // O‘zbekiston Respublikasi qonunlar to‘plami. –T.: 2002 yil. №24. 26-31 b.

1.1.3. O‘zbekiston Respublikasining «Axborotlashtirish to‘g‘risida» gi Qonuni. –T.: 1993 yil. – 56 b.

1.1.4. O‘zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida» gi Qonuni. –T.: 1996 yil. – 68 b.

1.2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari va Qarorlari

1.2.1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni. // “Xalq so‘zi”. 2017 yil. 8 fevral

1.2.2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3165-son Qarori. // “Xalq so‘zi” 2017 yil, 31 iyul

1.2.3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligini qayta tashkil etish to‘g‘risida»gi Farmoni. «Xalq so‘zi» gazetasi. 2002 yil 26 dekabr.

1.2.4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasida 2006-2010 yillarda xizmat ko‘rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori «Xalq so‘zi» gazetasi. 2006 yil 17 aprel.

1.2.5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2011-2015 yillarda O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish choralari to‘g‘risida”gi 2011 yil 7 yanvardagi №PP-1464 sonli qarori.

1.3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari

1.3.1. «O‘zbekiston Respublikasida xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistika tizimiga o‘tish davlat dasturi». Vazirlar Mahkamasining 433 - sonli qarori. 1994 yil 24 avgust.

1.3.2. «O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 8-sonli qarori. 2003 yil 8-yanvar.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari va ma‘ruzalari

2.1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O‘zbekiston NMIU 2017 y. -488 b.

2.2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasi. Xalq so‘zi. 15.01.2017 y.

2.3. Karimov I.A. O‘zbekiston - bozor munosabatlariga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li. –T.: O‘zbekiston. 1993. – 116 b.

2.4. Karimov I.A. O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. –T.: O‘zbekiston. 1995. – 124 b.

2.5. Karimov I.A. O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida. –T.: O‘zbekiston. 1995. – 269 b.

2.6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. –T.: O‘zbekiston. 2009. 56 b.

2.7. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. –T.: O‘zbekiston. 2010. – 56 b.

2.8. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O‘zbekiston. 2011. – 59 b.

3. Kitob va turkum nashrlar

3.1. Bir tomlik kitoblar, monografiyalar, darsliklar, maqolalar to'plamlari

a) bir muallif:

3.1.1. Abdullaev YO. Makroiqtisodiy statistika. 100 savol va javob. -T.: «Mehnat», 1998. 384 b.

3.1.2. Abduraxmonov Q.X., Toxirova X.T. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish. Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv. qo'l. - T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi nashriyoti, TDIU, 2004.

3.1.3. Abulkasimov H.P. Makroiqtisodiy tartibga solish va O'zbekistonning barqaror rivojlanishi.- T.:Akademiya, 2011.

3.1.4. Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlari.-T.:Akademiya,2012.

3.1.5. Abulkasimov H.P., Hamraev O.YA. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish.-T.: Iqtisod moliya, 2014.

3.1.6. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. -М.: Проспект. 2006. 314 с.

3.1.7. Леонтьев В. Экономические эссе. -М.: Политиздат, 1990. 415 с.

3.1.8. Маршалл Ж. Новые элементы французской системы национальных счётов. -М.: Статистика, 1967. 374 с.

3.1.9. Стоун Р. Метод затраты-выпуск и национальные счёта. -М.: Статистика, 1964. 212 с.

3.1.10. Студенский В. Доход нации. -М.: Статистика, 1968. 712 с.

3.1.11. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. -М.: Иностранная литература, 1959. 256 с.

3.1.12. Хикс ДЖ. Стоимость и капитал. -М.: Прогресс, 1993. 240 с.

3.1.13. G'oyibnazarov V.K. Milliy hisoblar tizimi. -T.: Adabiyot jamg'armasi, 2004. 125 b.

b) ikki muallif:

3.1.14. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. -М.: Дело и

сервис, 2001. 448 с.

3.1.15. Башкатов Б.И., Рябушкин Б.Т. Практикум по национальному счетоводству. -М.: Финансы и статистика, 2004. 319 с.

3.1.16. Видяпина В.И., Журавлева Г.П. Общая экономическая теория (политэкономия). Учебник. Под.ред. -М.: Промо-медиа, 1995. 390 с.

3.1.17. Дорбнуш Р., Фишер С. Макроэкономика. Пер. с англ. -М.: МГУ: Инфра 1997. 450 с.

3.1.18. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс 14-е издание, учебник. -М.: Инфра 2002. 540 с.

3.1.19. Образцова О.И., Копейкина О.В. Система национальных счетов. Учебник. - М.: ГУ ВШЭ, 2008. 231 с.

3.1.20. Салин В.Н., Кудряшова С.И. Система национальных счетов. -М.: Финансы и статистика, 2006. 270 с.

4. Statistik ma'lumotlar

4.1. Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2004 год. Статистический сборник. -Т.: Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. 2005. с.204

4.2. Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2008 год. Статистический сборник. -Т.: Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. 2009. с.196.

4.3. Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2009 год. Статистический сборник. Т.: Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. 2010. с. 203.

4.4. Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2015 год. Статистический сборник. -Т.: Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. 2016. с. 206.

4.5. Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2016 год. Статистический сборник. -Т.: Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. 2017. с. 198.

4.6. O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990-2010 yillar) asosiy tendensiya va ko‘rsatkichlari hamda 2011-2015 yillarga mo‘ljallangan prognozlari. -T.: O‘zbekiston. 2011. 140 b.

5. Internet manbalari

5.1. www.stat.uz

5.2. www.nbu.uz

5.3. www.isbuk.ru

5.4. www.businessvoc.ru

5.5. www.gov.uz

5.6. <http://www.worldbank.org/>

5.7. <http://en.wikipedia.org/>

**AHMEDOV DURBEK QUDRATILLAEVICH,
ZAXIDOV GAFURJAN ERKINOVICH,
HAJIYEV BAXTIYOR DUSHABAEVICH,
MAMBETJANOV KAXRAMON KURBANDURDIEVICH**

IQTISODIY RIVOJLANISH NAZARIYALARI

Oliy o'quv yurtlari ta'labalari uchun darslik

*Muharrir: M.Talipova
Texnik muharrir: G.Talipova
Sahifalovchi: N.Fayziyeva*

Litsenziya raqami AI №276 15.06.2015
Bosishga 2018-yil 09-fevralda ruxsat etildi. Bichimi 60x84 1/16
Ofset qog'ozi. Tayms garnitulasi. Shartli bosma tabog'i 28,75. Nashr tabog'i
21,95 Adadi 50 nusxa. Shartnoma № 09-12.

OOO "IMPRESS MEDIA" bosmaxonasida chop etildi nashriyoti.
100115. Toshkent sh., Yakkasaroy tumani, Qushbegi, 6-uy.